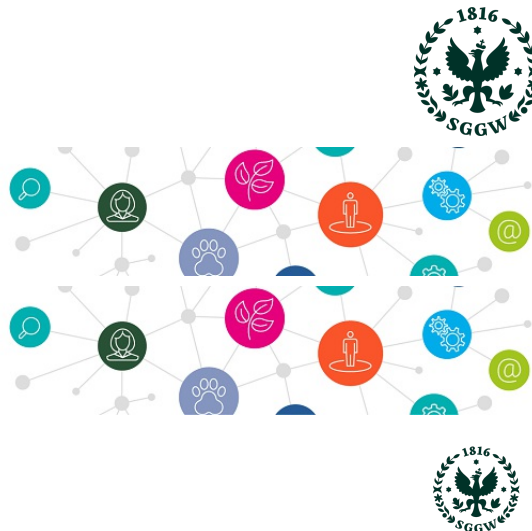

BAZA WIEDZY

SZKOŁY GŁÓWNEJ GOSPODARSTWA WIEJSKIEGO
W WARSZAWIE

KNOWLEDGE BASE

WARSAW UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Warsaw University of Life Sciences - SGGW
<https://bw.sggw.edu.pl>

Publikacja / Publication	Elity parlamentarne ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce (1989-2001), Swacha Piotr
Adres publikacji w Repozytorium URL / Publication address in Repository	https://bw.sggw.edu.pl/info/book/WULSc0df5819132a47ee87bda4392f20f099/
Data opublikowania w Repozytorium / Deposited in Repository on	23 paź 2020
Cytuj tę wersję / Cite this version	Swacha Piotr: Elity parlamentarne ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce (1989-2001), 2019, Wydawnictwo SGGW, ISBN 978-83-7583-816-9, 383 p.

Piotr Swacha

Wydział Nauk Społecznych

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

**Elity parlamentarne
ruchu ludowego
w okresie
transformacji systemowej w Polsce
(1989–2001)**

Wydawnictwo SGGW

Warszawa 2019

© Copyright by Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2019

Wydanie I

Recenzenci:

Prof. dr hab. Jacek Wojnicki

Dr hab. Stanisław Stępka, prof. nadzw. AH

Projekt okładki – Tomasz Ruchniewicz

Redakcja językowa – Małgorzata Świątek

ISBN 978-83-7583-816-9

Wydawnictwo SGGW

ul. Nowoursynowska 166, 02–787 Warszawa

tel. 22 593 55 20 (-22; -25 – sprzedaż), fax 22 593 55 21

e-mail: wydawnictwo@sggw.pl

www.wydawnictwo.sggw.pl

Druk: ZAPOL Sp. J., al. Piastów 42, 71–062 Szczecin

Ani, Kubie, Oli, Rodzicom

Spis treści

Wstęp	7
I. Elity polityczne: koncepcje i tradycje badawcze	25
1. Ujęcia teoretyczne i definicyjne	25
2. Elity, transformacja, parlamentaryzm – perspektywy badawcze	42
3. Kapitał społeczny i polityczny	55
II. Elity polityczne ruchu ludowego wobec przemian ustrojowych	69
1. Ruch ludowy u schyłku PRL	69
2. Rola ludowców w rozpoczęciu i przebiegu procesu transformacji	89
3. Przeobrażenia partyjne i formowanie reprezentacji parlamentarnej	105
III. Udział i funkcjonowanie w strukturze parlamentu III RP	121
1. Ugrupowania ludowe w rywalizacji wyborczej	121
2. Kluby parlamentarne ruchu ludowego	136
3. Relacje formalne parlamentarzystów ludowych	148
IV. Ścieżki rekrutacji – u progu kariery parlamentarnej	165
1. Fluktuacja elity parlamentarnej	165
2. Charakterystyka społeczno-demograficzna	182
3. Drogi do elity parlamentarnej	198
V. Funkcja rządu	208
1. Przejawy współpracy	208
2. Inicjatywy W. Pawlaka i gabinety SLD–PSL	220
3. Stosunek do rządów „solidarnościowych”	240
4. Ludowcy w procesie formowania koalicji	255
VI. Ustrój społeczno-polityczny w koncepcjach partii parlamentarnych ruchu ludowego	266
1. System polityczny	266
2. Polityka zagraniczna	281
3. Kwestie społeczno-gospodarcze	293
Zakończenie	315
Bibliografia	324
Spis rysunków, tabel i grafów	365
Aneks	366
Indeks nazwisk	370

Wstęp

Przedmiotem niniejszej monografii jest działalność elit parlamentarnych ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce. Wybrany temat wymaga precyzyjnego desygnowania grupy poddanej analizie oraz określenia cezur czasowych wyznaczających ramy chronologiczne badania. Punktem wyjścia jest jednak zdefiniowanie terminu „ruch ludowy”. Maciej Rataj – przedstawiciel wymienionego nurtu politycznego w okresie przedwojennym, marszałek Sejmu II Rzeczypospolitej oraz członek elity parlamentarnej, uważał, że za terminem tym krył się „wielki ruch polityczny, społeczny, gospodarczy i wychowawczy wsi, reprezentujący dążenia i interesy chłopów”¹.

W związku z powyższym za organizacje stanowiące część środowiska określanego mianem „ruchu ludowego” uważa się obok partii politycznych również struktury aktywizujące mieszkańców wsi takie jak „kółka rolnicze, ochotnicze straże pożarne, koła gospodyń wiejskich, wiejskie organizacje młodzieżowe”² oraz uniwersytety ludowe. Pojęcie „ruch ludowy” nie jest – według badaczy tej problematyki – tożsame z terminem „ruch chłopski”. Józef Kukułka zaznacza, że ruch ludowy oznacza zorganizowaną, regularną i planową działalność chłopów, nastawioną na realizację długookresowych celów, przez – przede wszystkim – niezależną od innych nurtów partię polityczną. Ruch chłopski można definiować przez pryzmat działań bieżących, a nawet jednorazowych wystąpień, które nie prowadzą do stworzenia trwałej reprezentacji politycznej³. Samodzielność działania jako cecha ruchu ludowego jest akcentowana również przez Jana Jachymka oraz Waldemara Parucha. Jachymek ponadto podkreśla „służbę Polsce i dążenie do godnego w niej miejsca chłopów” jako cel działania ruchu ludowego⁴, natomiast Waldemar Paruch za istotną uznaje również kwestię wytworzenia wspólnoty ideologicznej, „zbudowanej wokół określonego paradygmatu”⁵. Warta przytoczenia jest także definicja Antoniego Podrazy, który oprócz wymienienia różnorodności form organizacyjnych, w których objawia się aktywność członków tego nurtu, wyraźnie podkreśla jego dążenie do osiągnięcia wpływu na

¹ M. Rataj, *Wskazania obywatelskie i polityczne*, wybór i opracowanie J. Gójski, Łódź [brw], s. 4.

² M. Klimek, *Samorząd terytorialny w deklaracjach ideowych i praktyce politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego w III Rzeczypospolitej*, Lublin 2013, s. 41.

³ J. Kukułka, *Z rozważań nad pojęciem ruchu ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1960, nr 2, s. 201.

⁴ J. Jachymek, *Neoagrarium i trzecia droga. Przebudowa i walka o nową Polskę*, Lublin 1993, s. 14.

⁵ W. Paruch, *Błądzenie po obrzeżach komunizmu - o politykach i działaczach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Pokolenia i portrety. Wzór osobowy ludowca w XX wieku*, Lublin 2000, red. A. Wójcik, W. Paruch, s. 133-134.

funkcjonowanie państwa, w taki sposób aby „zapewniało ono chłopom równe prawa, a także godne warunki życia porównywalne z innymi warstwami społecznymi”⁶.

Do koncepcji przedstawionych przez J. Jachymka J. Kukułkę oraz A. Podrazę odnosi się również Arkadiusz Indraszczyk, który konkludując rozważania przytoczonych badaczy zaznacza, że „najważniejszą formą ruchu ludowego jest samodzielna partia polityczna (agrarna, chłopska, ludowa) jako reprezentacja polityczna ruchu. W dalszej kolejności występują tu organizacje społeczne (określane jako quasi polityczne lub przybudówki partii politycznych)”⁷.

Powyższa perspektywa została przyjęta również w niniejszej pracy, co wynika z jej tematu. Ruch ludowy mógł od 1989 roku wprowadzić do parlamentu swoich reprezentantów jedynie poprzez komitety wyborcze grupujące partie i organizacje społeczne, przy czym proces ten miał inny wymiar w 1989 roku, gdy ZSL posiadało gwarancję uzyskania siedemdziesięciu sześciu mandatów poselskich, niż w kolejnych objętych badaniem latach. Kwestią wymagającą zdefiniowania jest również sposób określenia elity parlamentarnej analizowanego ruchu politycznego. W tym przypadku przyjęto, że do powyższej grupy zaliczeni zostaną wszyscy parlamentarzyści, którzy mandat zdobyli poprzez start w wyborach z list ugrupowań ludowych. W tym kontekście nie występowały kontrowersje dotyczące zakwalifikowania do badanej grupy posłów ZSL w 1989 roku, oraz reprezentantów Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych (NSZZ RI) „Solidarność”, którzy mandaty poselskie i senatorskie uzyskali po sukcesie wyborczym Komitetu Obywatelskiego (KO). Przynależność wskazanych osób do badanego środowiska można zweryfikować posługując się np. publikacją „Nasi w Sejmie i Senacie. Posłowie i senatorowie wybrani z listy »Solidarności«”, zawierającej komplet życiorysów stu sześćdziesięciu jeden członków Sejmu i pięćdziesięciu dziewięciu Senatu, którzy mandaty posłów zdobyli w ramach puli dla bezpartyjnych, a miejsca w Senacie wywalczyli w wolnych wyborach⁸. W trakcie kadencji parlamentu dochodziło do przeobrażeń partyjnych, które objęły również środowisko i ugrupowania ludowe. Wpływało to również na reprezentację parlamentarną tego nurtu, która dokonywała reorganizacji opartej o nowe

⁶ A. Podraza, *Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne*, wybór, opracowanie i wstęp G. Nieć, Kraków 2006, s. 374; Idem, *Chłopi i ludowcy w dziejach społeczeństwa i państwa polskiego*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 1. Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K. Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów 1996, s. 26-27.

⁷ A. Indraszczyk, *Polski ruch ludowy wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2014, s. 18.

⁸ *Nasi w Sejmie i Senacie. Posłowie i senatorowie wybrani z listy „Solidarności”*, oprac. zespół redakcyjny pod kierownictwem H. Malareckiej-Simbierowicz, Warszawa 1990; Mandaty kandydatom bezpartyjnym w każdym okręgu w wyborach do Sejmu X kadencji PRL gwarantowała, zgodna z porozumieniem zawartym przy Okrągłym Stole” – *Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej X kadencji, na lata 1989-1993*, Dz. U. 1989 nr 19 poz. 102.

podziały partyjne. Za kryterium przynależności do elity parlamentarnej ruchu ludowego niezmiennie uznawano jednak członkostwo w ugrupowaniach ludowych oraz w związku zawodowym rolników w czasie elekcji do Sejmu lub Senatu. Przyjęcie tej zasady jasno określa objętą badaniem grupę, eliminując z niej również osoby nie związane z tym nurtem politycznym, które kluby parlamentarne mogły zmieniać z różnych względów, niekoniecznie związanych z ich samoidentyfikacją ideową.

Polskie Stronnictwo Ludowe od 1991 roku do wyborów zawsze przystępowało pod własnym szyldem, dodając ewentualnie do nazw komitetów wyborczych określenia wskazujące na rozszerzenie swojej bazy kandydatów o przedstawicieli innych organizacji ruchu ludowego. Jednak współpracę przedwyborczą konsekwentnie ograniczało do sojuszy, nie tyle z innymi partiami, co z organizacjami wiejskimi⁹. W roku 1991 byli to reprezentanci Związku Młodzieży Wiejskiej (ZMW) oraz Krajowego Związku Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych (KZRKiOR), co ostatecznie doprowadziło do zarejestrowania list pod nazwą Polskie Stronnictwo Ludowe – Sojusz Programowy (PSL–SP)¹⁰. Dominacja w tym układzie ugrupowania, które stale odwoływało się do dziedzictwa polskiego ruchu ludowego, a za podstawę swojego działania uznawało ideologię agraryzmu¹¹, nie pozostawiało wątpliwości co do zakwalifikowania PSL do grupy partii ruchu ludowego.

W 1991 roku o miejsca w Sejmie i Senacie ubiegali się również kandydaci Porozumienia Ludowego należący przede wszystkim do Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność”, PSL „Solidarność” oraz PSL „Mikołajczykowski”. Były to bez wątpienia partie oraz organizacje spełniające wymogi pozwalające na zakwalifikowanie ich do grupy ludowych. Odwoływały się one do ideologii i tradycji ruchu ludowego, nawiązywały do idei agraryzmu. W ich programach ważne miejsce zajmowały sprawy rolnictwa, kondycji gospodarstw rolnych, warunków życia

⁹ D. Sieklucki, *PSL w wyborach parlamentarnych w latach 1991-2007*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989-2009)*, red. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, S. Stępka, Warszawa 2010, s. 173.

¹⁰ *Lista nr 2 Krajowy Komitet Wyborczy Polskie Stronnictwo Ludowe – Sojusz Programowy*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. I. Skłodowska, Warszawa 2001, s. 53; *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 30 września 1991 r. o zarejestrowanych ogólnopolskich listach na posłów w wyborach do Sejmu w dniu 27 października 1991 r.*, „Rzeczpospolita” 1991, nr 233, dodatek specjalny s. I-VIII; Część działaczy, którzy w późniejszym okresie weszli w skład KP PSL ubiegała się o mandaty w ramach list regionalnych: Bydgoskiej Listy Jedności Ludowej (BLJN) oraz tarnowskiego Ludowego Porozumienia Wyborczego „Piast”, przy czym w prasie PSL zaznaczano, że jest to PSL „występujące pod inną nazwą”; *Start na Wiejską*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 36, s. 1.

¹¹ W powyższym kontekście w odniesieniu do okresu przed wyborami 1991 roku przywołać można założenia ideowe zamieszczone w dokumencie *Jakiej chcemy Polski. Dokumenty programowe*, Warszawa 1991, s. 6-12.

na wsi. Swoj apel polityczny kierowały przede wszystkim do mieszkańców wsi. Również ich nazwy świadczyły o przynależności do tego segmentu sceny politycznej¹².

Podczas kolejnych wyborów parlamentarnych w 1993 roku sytuacja partii ludowych była już bardziej złożona niż dwa lata wcześniej. Ugrupowanie kierowane przez Józefa Ślisza, które w owym czasie nosiło nazwę Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie (SLCh; wcześniej – PSL „Solidarność”) zdecydowało się na wejście w skład koalicji wyborczej ze Zjednoczeniem Chrześcijańsko-Narodowym (ZChN), Partią Chrześcijańskich Demokratów (PChD), Partią Konserwatywną (PK) oraz Federacją Polskiej Przedsiębiorczości (FPP)¹³. Powołana tym samym struktura, której nadano nazwę – Katolicki Komitet Wyborczy (KKW) „Ojczyzna” wpisywała się w nurt chrześcijańskiej demokracji. SLCh stanowiło jednak w jej ramach odłam ludowy, co wyraźnie eksponowano w osobnych materiałach wyborczych tego ugrupowania. W ulotce sygnowanej przez Józefa Ślisza zaznaczano, że jest to „partia chłopska, która do wyborów idzie nie w pojedynkę, lecz w sojuszu odpowiedzialnych za kraj stronnictw, które chcą Polski nowoczesnej, sprawiedliwej i bezpiecznej”¹⁴. W innym dokumencie agitacyjnym podkreślano, że SLCh „powstało jako przejaw buntu polskiej wsi przeciwko komunistycznym i lewicowym pozostałościom w życiu społecznym, państwowym i w gospodarce naszego kraju”¹⁵. Ponadto wyraźnie odwoływano się do spuścizny ideowej polskiego ruchu ludowego. Jak zaznaczano lokując SLCh w historii tego nurtu – „jesteśmy kontynuatorami chlubnych tradycji Witosa, Mikołajczyka i solidarnościowej części ruchu ludowego”¹⁶. W związku z powyższym pomimo wejścia SLCh w skład KKW „Ojczyzna”, partia ta bez wątpienia powinna być zaliczona do nurtu ludowego.

W 1993 roku przedstawiciele SLCh oraz Polskiego Stronnictwa Ludowego – Porozumienie Ludowe (PSL–PL), kierowanego przez Gabriela Janowskiego, nie uzyskali mandatów poselskich. Największy sukces wyborczy odniosło natomiast Polskie Stronnictwo Ludowe¹⁷. Porażka w wyborach do Sejmu w 1993 roku oraz nieliczna reprezentacja „solidarnościowych” ludowców w Senacie III kadencji doprowadziła

¹² Na temat ugrupowań tworzących KKW Porozumienie Ludowe, a następnie wyłonionego z części jego składu Polskiego Stronnictwa Ludowego – Porozumienie Ludowe zob. W. Gładkiewicz, *Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. K. A. Paszkiewicz, Wrocław 2004, s. 99-100; A. Wójcik, *Partie ludowe w III RP*, [w:] *Partie i systemy partyjne w III RP*, red. K. Kowalczyk, Toruń 2011, s. 237-238.

¹³ *Uchwała z dnia 15 lipca 1993 roku w sprawie powołania koalicji wyborczej i utworzenia Katolickiego Komitetu Wyborczego „Ojczyzna”*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001, s. 33.

¹⁴ *Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie. Polacy! Ojczyzna jest nasza!*, [w:] *Ibidem*, s. 51.

¹⁵ *Broszura wyborcza SLCh 1993*, [w:] *Ibidem*, s. 52.

¹⁶ *Ibidem*, s. 54.

¹⁷ Komitet wyborczy tego ugrupowania nosił nazwę tożsamą z nazwą partii. Został zgłoszony przez Naczelny Komitet Wykonawczy (NKW) PSL; *Lista nr 6 Polskie Stronnictwo Ludowe. Informacje o komitecie wyborczym*, [w:] *Ibidem*, s. 141; J. Szamik, *Polskie Stronnictwo Ludowe 1990-2005*, Warszawa 2016, s.170-171.

do ponownej integracji tego odłamu ruchu ludowego ale tym razem pod patronatem Akcji Wyborczej „Solidarność” (AWS). Wskazaną strukturę można zdefiniować jako konglomerat składający się z NSZZ „Solidarność”, ugrupowań politycznych i organizacji społecznych, w których dominujące były środowiska nie związane z ruchem ludowym. Głównym spoiwem AWS była orientacja prawicowa i centroprawicowa jego członków oraz wspólny rodowód, którego podstawowym wyznacznikiem było usytuowanie w opozycji w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL)¹⁸. Jednym z czterech głównych nurtów w ramach AWS było Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe¹⁹ – ugrupowanie, które powstało z połączenia Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego, Partii Konserwatywnej oraz „grupy byłych członków chadecko-konserwatywnego skrzydła Unii Wolności z Janem Marią Rokitą na czele”²⁰. Oznaczało to, że samo środowisko kierowane wcześniej przez byłego przewodniczącego NSZZ RI „Solidarność” Józefa Ślisza ulegało ewolucji w kierunku ugrupowania o charakterze ludowo-konserwatywnym. Udział w nim reprezentantów innych nurtów politycznych sprawiał, że modyfikacji poddano sposób określenia elity parlamentarnej ruchu ludowego wywodzącej się z tego ugrupowania. Do wskazanego grona zaliczono parlamentarzystów, którzy uzyskali mandat z ramienia SKL, poprzez listy wyborcze firmowane w 1997 roku przez AWS, ale z pewnym ograniczeniem. Jeżeli dana osoba sprawowała wcześniej mandat posła lub senatora zdobywając go w wyborach z list komitetu wyborczego nie związanego z ruchem ludowym, uznawana była za reprezentanta konserwatystów lub chadeków w grupie parlamentarzystów SKL. W ten sposób wykluczono z objętego badaniem środowiska oczywistych przedstawicieli innych nurtów np. wymienionego wyżej Jana Marię Rokitę, którego można określić mianem byłego „unity”. Przyjęcie takiego rozwiązania eliminuje również dylemat osądzania, czy dany parlamentarzysta SKL, debiutujący we władzach ustawodawczych w 1997 roku był reprezentantem konserwatystów, chadeków czy ludowców, i był automatycznie klasyfikowany do ostatniej z wymienionych grup. W tym miejscu należy zaznaczyć, że część środowiska posłów SKL, która wcześniej sprawowała mandat parlamentarzysty była istotnymi, funkcyjnymi członkami SLCh (np. Artur Balazs czy Ireneusz Niewiarowski). SKL określało się jako ugrupowanie „ponadklasowe”, ale równocześnie rościło sobie prawo do

¹⁸ K. A. Paszkiewicz, *Akcja Wyborcza „Solidarność”*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej...*, s. 224.

¹⁹ Krystyna Paszkiewicz jako trzy inne wymienia: „najsilniejszy nurt związkowy (NSZZ „Solidarność”, Ruch Społeczny AWS) (...) chrześcijańsko-narodowy (ZChN), chrześcijańsko-demokratyczny (Porozumienie Polskich Chrześcijańskich Demokratów); *Ibidem*, s. 229.

²⁰ K. A. Paszkiewicz, *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe*, [w:] *Ibidem*, s. 172-173; B. Borowik, *Partie konserwatywne w Polsce 1989-2001*, Lublin 2011, s. 218-222.

miana głównego reprezentanta polskiej wsi²¹, wobec tego należy zaliczyć je do nurtu ruchu ludowego, a część jego parlamentarzystów, na podstawie przyjętego kryterium, do grona elity parlamentarnej objętego badaniem środowiska.

Cezury wyznaczające chronologiczny okres analizy to lata 1989 i 2001, a precyzyjniej 4 kolejne kadencje. Wydarzenia, które miały miejsce przed 1989 rokiem autor przytacza w pierwszej części rozdziału drugiej pracy, jedynie w celu przedstawienia genezy objętych badaniem nurtów ruchu ludowego. Jest to niezbędne z uwagi na fakt, że aktywność w Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym (ZSL), szczególnie trwająca do czasu przekształcenia tego ugrupowania w Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”, bądź zaangażowanie w działalność rolniczych związków zawodowych silnie wpływała na usytuowanie poszczególnych osób oraz ich ugrupowań politycznych na scenie politycznej III Rzeczypospolitej. Relacje obu nurtów w latach 80. XX wieku determinowały ich wzajemny stosunek w ostatniej dekadzie XX i na początku XXI wieku.

Przyjęcie za cezurę końcową roku 2001 wynikało z powiązania badanego okresu z długością kadencji parlamentu. W 1997 roku przeprowadzono w Polsce trzecie całkowicie wolne i demokratyczne wybory parlamentarne i zarazem ostatnie w wyniku, których doszło do ponownej integracji środowiska ludowców wywodzących się z ruchu związkowego. Po wyborach 2001 roku kilku przedstawicieli tej grupy ponownie wywalczyło mandaty poselskie ale zasiadali oni w odrębnych kołach poselskich – np. Artur Balazs, Ireneusz Niewiarowski, Krzysztof Oksiuta i Andrzej Wojtyła w Kole Poselskim Konserwatywno-Ludowym, natomiast Gabriel Janowski w Kole Poselskim Ruch Patriotyczny²². Oznaczało to postępującą marginalizację podzielonego instytucjonalnie od jesieni 1991 roku środowiska, które traciło znaczenie i wpływ na funkcjonowanie parlamentu oraz władz wykonawczych, w tym również kluczowego dla ludowców ministerstwa rolnictwa. Ponadto po wyborach 2001 roku w parlamencie istotniejsze znaczenie nie tylko od nurtu „solidarnościowego” ruchu ludowego, ale również postzetaselowskiego, uzyskała debiutująca w tym organie Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej. Przywołana partia stanowiła jeszcze inny typ ugrupowania kierującego swój apel do mieszkańców wsi. Przed 2001 rokiem Samoobrona nie wprowadziła swoich reprezentantów do parlamentu,

²¹ *Deklaracja dotycząca wsi*, „Pismo Ludowo-Chrześcijańskie” 1997, nr 1-2, s. 9.

²² Archiwum Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Archiwum Sejmu), Kluby i koła poselskie Sejmu IV kadencji, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/kluby/kadencja4/kluby.htm> (dostęp: 23.07.2018).

w związku z czym nie była ona przedmiotem zainteresowania autora²³. Do końca III kadencji Sejmu doszło również do zasadniczych przemian w systemie politycznym RP oraz reorientacji polityki zagranicznej państwa, której ukoronowaniem było przystąpienie Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Okres ten można uznać za najistotniejszy dla transformacji systemowej w Polsce, co również według autora, potwierdza celowość wyboru przyjętych cezur czasowych.

Cele badawcze pracy koncentrują się na określeniu:

- udziału elity parlamentarnej ruchu ludowego w procesie transformacji systemowej w Polsce;
- przeobrażeń partyjnych oraz związanych z nimi zmian w reprezentacji parlamentarnej ludowców, a także możliwości zjednoczenia usytuowanego w dwóch głównych segmentach (postsolidarnościowym i postzetaselowskim) ruchu ludowego;
- personalnego składu elity parlamentarnej ruchu ludowego oraz zakresu, w jakim badane środowisko doświadczyło wymiany bądź reprodukcji, w stosunku do reprezentacji politycznej w okresie PRL;
- stopnia fluktuacji tego segmentu elity między kolejnymi kadencjami parlamentu w latach 1989-2001;
- ogólnego obrazu społeczno-demograficznego, wskazującego między innymi na dysponowanie przez ludowych parlamentarzystów kapitałami zgromadzonymi przed pierwszą skuteczną elekcją (np. kapitałem społecznym i kulturowym);
- ścieżek kariery liderów ruchu, roli jaką poszczególne segmenty elity parlamentarnej tego nurtu odgrywały w Sejmie i Senacie, ich wzajemnych powiązań i relacji formalnych;
- udziału w przetargach koalicyjnych i stosunku do poszczególnych rządów;
- poglądów na podstawowe kwestie ustrojowe oraz na miejsce Polski w świecie.

W ten sposób zakreślony przedmiot badań umożliwił postawienie hipotezy głównej, głoszącej, że wkład parlamentarnego ruchu ludowego w proces transformacji systemowej był większy niż można by zakładać na podstawie samych rezultatów wyborczych badanych ugrupowań. Objawiało się to w odegraniu przez ludowców istotnej roli w kolejnych kadencjach parlamentu, a także w rządach RP. Założono również, że zjednoczenie tego nurtu

²³ Na temat procesu instytucjonalizacji omawianej partii zob. więcej: B. Kosowska-Gąstoł, *Struktury organizacyjne Polskiego Stronnictwa Ludowego oraz Samoobrony RP na tle teoretycznych modeli partii*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce...*, s. 151-171.

nie było możliwe z uwagi na zaszczości historyczne, co uniemożliwiało podjęcie instytucjonalnej współpracy, np. w ramach poszczególnych rządów.

Hipoteza główna została uzupełniona o hipotezy cząstkowe, w których autor założył, że:

- z uwagi na sprawniejsze przejście procesu instytucjonalizacji Polskie Stronnictwo Ludowe (wcześniej PSL „Odrodzenie” i ZSL) miało większy udział w sprawowaniu władzy (zarówno rozumianej jako objęcie przez jego reprezentantów ważnych stanowisk w parlamencie, jak i funkcji rządowych) niż inne ugrupowania ruchu ludowego.
- doświadczenia życiowe posłów i senatorów badanej elity okażą się być podobne w odniesieniu do pracy zawodowej. Będzie się to objawiało przede wszystkim poprzez silny związek tych osób z sektorem rolnym.
- wystąpi wyraźna różnica między członkami nurtu postzetaselowskiego oraz postsolidarnościowego w aktywności w organizacjach społecznych oraz w partiach politycznych w okresie przed 1989 rokiem.
- do parlamentu od 1989 roku będą wybierane przede wszystkim osoby, które nie posiadały doświadczenia zasiadania we władzach ugrupowań okresu PRL oraz będącego wynikiem sprawowania funkcji rządowych przed powołaniem gabinetu Tadeusza Mazowieckiego. Oznacza to, że w odniesieniu do parlamentarzystów ruchu ludowego zakłada się przewagę zjawiska wymiany nad reprodukcją elit tego nurtu.
- pomiędzy parlamentarzystami obu nurtów ruchu ludowego będą istniały nieliczne powiązania formalne w parlamencie, ograniczone do oficjalnych relacji liderów poszczególnych ugrupowań i klubów. Osoby reprezentujące różne kluby parlamentarne ruchu ludowego rzadko będą wspólnie wchodziły w skład kierownictwa tych samych organów Sejmu i Senatu (komisje, prezydium itp.).
- podczas rozmów koalicyjnych będzie dominowało nastawienie konfrontacyjne obu nurtów parlamentarnego ruchu ludowego. Uczestnictwo w koalicjach poszczególnych partii ludowych będzie warunkowane ich rodowodem historycznym, a nie założeniami programowymi.
- poglądy na sprawy systemu politycznego Polski, modelu gospodarki oraz polityki zagranicznej będą zbliżone. Oznacza to akceptację systemu parlamentarno-gabinetowego, niechętny stosunek do założeń liberalizmu ekonomicznego, przyjęcie w polityce zagranicznej orientacji prozachodniej i artykułowanie dążenia do wejścia przez Polskę w skład zachodnich struktur integracyjnych.

Proces badawczy mający na celu weryfikację hipotezy głównej oraz hipotez cząstkowych będzie prowadzony przy zastosowaniu odpowiednio dobranych metod i technik badawczych. Z uwagi na fakt, że przed rozpoczęciem analizy założono istotny wpływ rodowodu politycznego (przynależność do ZSL lub opozycji ludowej) na późniejsze usytuowanie poszczególnych przedstawicieli ruchu ludowego w odpowiednim segmencie tego nurtu po przemianach systemowych, właściwe jest wykorzystanie metod historycznych. Pozwolą one na „zbadanie genezy zjawisk politycznych, traktowanie łącznie ich aspektów strukturalnych, funkcjonalnych i genetycznych”²⁴, co w przypadku wyżej wymienionego założenia ma kluczowe znaczenie. Szczególne zastosowanie w kontekście badania doświadczeń życiowych członków elity parlamentarnej miała metoda biograficzna²⁵. W tym przypadku nie wywoływano jednak informacji poprzez przeprowadzanie wywiadów narracyjnych, tylko korzystano z danych zastanych. Ze względu na upływ czasu oraz rozproszenie przestrzenne członków badanej grupy, niemożliwe było przeprowadzenie wywiadów z jej członkami w stopniu zapewniającym reprezentatywność dla całej populacji²⁶. Z tego też względu sięgnięto do dostępnych materiałów wytworzonych w innych celach niż naukowe (promocyjnych, wyborczych, informacyjnych) podczas działalności politycznej członków badanego segmentu elity. Biografie analizowano w kontekście wydarzeń historycznych (np. czy poszczególne osoby mogły świadomie obserwować wydarzenia istotne dla powojennego ruchu ludowego?), socjologicznym (do jakich organizacji należały w przeszłości? Czy mogły wobec tego pozyskiwać zróżnicowane kapitały?) oraz politologicznym („sytuacji politycznej; aktywności politycznej; doświadczeń, które mogły zawrzeć się w biografii jednostki i grup”²⁷, w tym przypadku np. działalność w opozycji lub udział w oficjalnym życiu politycznym w PRL).

W celu ukazania cech ilościowych przedstawicieli badanej grupy zastosowano metody statystyczne. Zgodnie z zaleceniami sformułowanymi w pracach poświęconych metodologii nauk o polityce dokonano krytycznego „ustosunkowania się do danych liczbowych (statystycznych)”, określając czy „nie są one zawyżone bądź zaniżone”²⁸. Powyższe działanie

²⁴ A. J. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004, s. 127.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Problemy wynikające z dotarciem do członków badanej grupy sygnalizowali również autorzy pracy dotyczącej elit rządowych, pomimo faktu, że badaniem objęto mniejszą grupę, a wywiady przeprowadzono w zdecydowanie krótszym odstępie czasowym przez kilku badaczy. Jest to obiektywny problem występujący podczas tego typu badań, który należy odnotować również w przypadku niniejszej pracy; J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity rządowe jako przedmiot badań*, [w:] *Elity rządowe III RP 1997-2004. Portret socjologiczny*, Warszawa 2006, s. 18-20.

²⁷ *Metodologia badań politologicznych*, red. R. Bäcker i in., Warszawa 2016, s. 85-86.

²⁸ *Ibidem*, s. 120-121; J. R. Sielezin, *op. cit.*, s. 18-19.

podjęto w odniesieniu do części danych biograficznych, np. dotyczących zawodu parlamentarzystów ruchu ludowego²⁹.

Wyróżnione w jednej z hipotez cząstkowych dążenie autora do odkrycia formalnych relacji między parlamentarzystami ruchu ludowego z różnych jego segmentów skutkowało zastosowaniem w monografii techniki badawczej określanej jako analiza sieci społecznych (ang. Social Network Analysis, SNA). Dostarcza ona narzędzi i miar pozwalających na statystyczny opis oraz graficzną prezentację struktury powstałej dzięki przyjęciu założenia o potencjalnym wpływie usytuowania jednostek z badanej grupy na ich zachowania³⁰. Technika ta nie jest często wykorzystywana w polskich badaniach politologicznych³¹, w związku z czym oprócz jej praktycznego zastosowania prowadzącego do osiągnięcia jednego z celów niniejszej pracy, zamysłem autora jest również próba popularyzacji SNA w analizach polskich elit politycznych.

Jednym z celów badawczych pracy było odtworzenie poglądów członków badanej grupy na ustrój polityczny, gospodarczy oraz postulowane kierunki prowadzenia przez państwo polityki zagranicznej. W związku z powyższym, przy braku możliwości przeprowadzenia wywiadów posłużono się jakościową analizą treści materiałów wytworzonych przez ugrupowania polityczne, w skład których wchodziłi członkowie objętej badaniem grupy. Powyższa metoda została wybrana z uwagi na fakt, że w odniesieniu do nauk o polityce w założeniu „służy przede wszystkim do analizy tekstów pisanych aktów prawnych, przemówień, programów partii”³², a materiałem uzupełniającym wiedzę na temat orientacji i zapatrywań politycznych parlamentarzystów ruchu ludowego były oprócz dokumentów programowych, także wystąpienia parlamentarne. Objęcie badaniem programów wszystkich parlamentarnych ugrupowań ruchu ludowego uzasadniało również potrzebę włączenia do analizy elementów metody porównawczej, określanej także jako komparatystyczna³³. Pozwoliło to na przedstawienie różnic oraz podobieństw w uwzględnionych w niniejszej pracy koncepcjach programowych partii ludowych.

²⁹ Dane rzeczonoego typu w większości opierały się na informacjach przekazywanych przez samych posłów i senatorów. W związku z tym prawdopodobne jest, że z uwagi na profil reprezentowanego przez nich ugrupowania wystąpi nadreprezentacja osób, które określały się jako rolnicy, pomimo wykonywania w rzeczywistości innego zawodu. Wspomniane uwagi zostały zaznaczone w rozdziale, w którym dane te podlegały analizie.

³⁰ Podstawy teoretyczne oraz główne miary SNA przedstawiono w rozdziale I.

³¹ Przykłady również podano w rozdziale I.

³² *Metodologia badań politologicznych...*, s. 84.

³³ Na temat metody porównawczej zob. więcej: J. R. Sielezin, *Badania źródłoznawcze w politologii. Wybrane zagadnienia metodologiczne*, Wrocław 2010, s. 16-17; J. Hopkin, *Metody porównawcze*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. D. Marsh, G. Stoker, Kraków 2006, s. 251-269.

Wybór metod i technik badawczych jest również warunkowany dostępnością i rodzajem materiału badawczego. Podstawową bazę źródłową niniejszej monografii stanowią materiały wytworzone przez obie izby parlamentu i udostępniane albo w formie osobnych wydawnictw, jak np. informatory o działalności Sejmu i Senatu z kolejnych kadencji³⁴, bądź poprzez oficjalne strony internetowe tych organów państwa, które określane są jako cyfrowe archiwa, między innymi zawierające informacje o parlamentarzystach, klubach parlamentarnych oraz przebiegu prac obu izb parlamentu³⁵. Istotnym źródłem informacji na temat biografii posłów i senatorów są również zbiory Biblioteki Sejmowej³⁶. Wiedzę na temat kariery zawodowej i politycznej, a także o innych doświadczeniach biograficznych późniejszych posłów i senatorów ruchu ludowego odtworzono także na podstawie dokumentów zgromadzonych w Archiwum Naukowym Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego (MHPRL) w Warszawie. Zebrane przez przywołaną instytucję materiały na temat ugrupowań ludowych, organizacji społecznych działających na wsi ale też poszczególnych parlamentarzystów (np. w postaci ulotek wyborczych) uzupełniają dane udostępniane przez Sejm i Senat.

W MHPRL dominowały zbiory poświęcone ZSL/PSL „Odrodzenie” oraz PSL, ale wynikiem kwerendy w tej instytucji było również włączenie w skład zasobu źródłowego między innymi dokumentów wytworzonych przez KKW Porozumienie Ludowe. W procesie przygotowania niniejszej pracy wykorzystano również materiały archiwalne zgromadzone przez Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Szczególne znaczenie miały dwa zespoły. Pierwszy zatytułowany „Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe”, zawiera między innymi dane biograficzne parlamentarzystów, którzy w 1991 roku uzyskali mandaty startując z list KKW PL³⁷. Drugi stanowi zbiór, któremu w Archiwum Akt Nowych nadano nazwę Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe – Ruch Nowej Polski (SKL – RNP), pomimo, że znajdują się w nim także materiały datowane od 1997 roku, gdy ugrupowanie to funkcjonowało

³⁴ *Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1989-1991*, oprac. K. Chrupek, J. Koreywo, J. Mikołajczyk, M. Urbaniak, Warszawa 1991; *Sejm Rzeczypospolitej I Kadencja. Informacja o działalności Sejmu (25 listopada 1991 – 31 maja 1993 r.)*, red. W. Borodziej, W. Popkowski, Warszawa 1993; *Sejm Rzeczypospolitej II Kadencja. Zgromadzenie Narodowe. Informacja o działalności (14 października 1993 – 20 października 1997)*, oprac. I. Chodyra, Warszawa 1997; *Sejm Rzeczypospolitej III Kadencja. Zgromadzenie Narodowe. Informacja o działalności (20 października 1997 – 18 października 2001 r.)*, oprac. I. Chodyra, Warszawa 2002.

³⁵ Należą do nich podstrony Sejmu RP oraz Senatu RP., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/page.xsp/archiwum>; Archiwum Senatu, <https://www.senat.gov.pl/> (dostęp: 23.07.2018); Należy zaznaczyć przyjęcie przez administratorów Archiwum Sejmu innego sposobu udostępniania wypowiedzi posłów z posiedzeń Sejmu. W przypadku Sejmu X kadencji przytoczono odwołanie do drukowanej wersji stenogramów, w odniesieniu do późniejszych kadencji możliwe było odwołanie w przypisie do linku zawierającego wypowiedź konkretnej osoby. W związku z tym zapis przedstawiający stenogramy w różnych kadencjach Sejmu i Senatu jest inny.

³⁶ W tym kontekście szczególnie istotna jest baza „parlamentarzyści polscy”: Biblioteka Sejmowa (dalej BS), https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b-0&local_base=ars10 (dostęp: 23.07.2018).

³⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Zespół nr 2765 (Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe).

(do stycznia 2002 roku, a więc już po okresie objętym badaniem) jako SKL³⁸. Szczególną wartość miały w tym kontekście materiały dotyczące koncepcji polityki zagranicznej konserwatywnych ludowców.

W celu określenia przynależności parlamentarzystów do ugrupowań, komisji parlamentarnych, organów władzy państwowej oraz organizacji społecznych, autor oprócz dokumentów zaczerpniętych z wymienionych archiwów, wykorzystał również wydawnictwa o charakterze słowników biograficznych i spisów oraz rejestrów osób pełniących funkcje publiczne. Spośród opracowań warto w tym kontekście przytoczyć prace Tadeusza Mołdawy³⁹, Piotra Kalety⁴⁰ oraz Elżbiety Wojtas-Ciborskiej⁴¹. W tym aspekcie pomocne były również wykazy zamieszczone w pracach poświęconych partiom politycznym np. przygotowany przez Janusza Gmitruka spis władz naczelnych ZSL załączony do pracy poświęconej temu Stronnictwu⁴². W tym miejscu warto również wspomnieć o projekcie „Archiwa Przełomu 1989–1991” realizowanym przez Kancelarię Senatu i Kancelarię Prezydenta RP, którego efektem jest stworzenie udostępnionej *on-line* bazy dokumentów z okresu Sejmu „kontraktowego”. Zawiera ona między innymi, wykorzystane w niniejszej pracy wspomnienia senatorów I kadencji, w których obecne są również wątki biograficzne⁴³.

Ważnym materiałem źródłowym była również prasa wydawana w latach 1989–2001. Wśród tytułów należy wymienić inicjatywy wydawnicze poszczególnych ugrupowań: „Dziennik Ludowy”, „Zielony Sztandar”, „Parlamentarny Obserwator Ludowy”, „Gazetę Ludową”, „Tygodnik Rolników Solidarność”, „Porozumienie Ludowe. Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność”, „Pismo Ludowo-Chrześcijańskie”; „Biuletyn SKL” oraz „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność”. W części rozdziału przedstawiającej genezę „solidarnościowego” ruchu ludowego wykorzystano również artykuły prasowe zamieszczone w prasie „związkowej”, w tym w wydawnictwach: „Solidarność Wiejska. Pismo

³⁸ Jak podaje Krystyna Paszkiewicz SKL-RNP zostało formalnie powołane 13 stycznia 2002 r. „na Kongresie SKL i PPChD jako kolejna formacja centroprawicowa, aspirująca do zagospodarowania politycznej przestrzeni na prawicy. Powstała w efekcie rozłamu w SKL na tle rozbieżności co do przystąpienia do Platformy Obywatelskiej; K. Paszkiewicz, *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe – Ruch Nowej Polski*, [w:] *Partie i koalicje III Rzeczypospolitej...*, s. 177; W pracy uwzględniano jedynie dokumenty wytworzone przez SKL; AAN, Zespół nr 2379 (Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe – Ruch Nowej Polski).

³⁹ T. Mołdawa, *Ludzie władzy 1944-1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991.

⁴⁰ P. Kaleta, *Ludzie władzy Polski niepodległej 1989-2014. Zarys składu osobowego władzy publicznej w Polsce na dzień 24 sierpnia 2014 r.*, Łódź 2014.

⁴¹ *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego. T. 1*, red. E. Wojtas-Ciborowska, Warszawa 2009; *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego. T. 2*, idem, Warszawa 2010; *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego. T. 3*, idem, Warszawa 2013; *Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego. T. 4*, idem, Warszawa 2018.

⁴² *Władze naczelne*, [w:] J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949-1989*, Warszawa 2004, s. 99-118.

⁴³ Baza dostępna jest pod adresem: <http://archiwaprzelomu.pl/online/action/temat,476> (dostęp: 23.07.2018).

Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych”; „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Obrony Rolników” oraz „Solidarność Rolników Środkowego Nadodrza”.

W części pracy poświęconej koncepcjom programowym parlamentarnych partii ruchu ludowego nieocenionym źródłem były zbiory dokumentów opracowane samodzielnie przez Inkę Słodkowską⁴⁴ oraz przy współpracy tej badaczki z Magdaleną Dołbakowską⁴⁵. Wynikało to z faktu, że przedmiotem zainteresowania autora były szczególnie te elementy programu ugrupowań politycznych, które były eksponowane podczas kampanii wyborczych, a zbiory dokumentów przygotowane przez przytoczone Autorki zawierały oficjalne materiały wyborcze. Podstawą powyższego założenia było przekonanie, że w ten sposób identyfikowano również poglądy kandydatów ubiegających się o mandaty z list poszczególnych komitetów wyborczych, z których część na skutek sukcesu wyborczego reprezentowała następnie swoje środowiska w parlamencie. Programy uchwalane na kongresach partyjnych, umowy koalicyjne, projekty konstytucji, sprawozdania z działalności klubów parlamentarnych oraz wystąpienia sejmowe stanowiły uzupełnienie wymienionych wydawnictw. Niewielka grupa ludowych parlamentarzystów oraz liderów partyjnych opublikowała także książki o charakterze wywiadów lub wspomnień, z których warto przytoczyć prace Mikołaja Kozakiewicza⁴⁶, Józefa Zycha⁴⁷, Romana Jagielińskiego⁴⁸, Aleksandra Łuczaka⁴⁹, Kazimierza Olesiaka⁵⁰ oraz Romana Malinowskiego⁵¹. W tym względzie mniej aktywni byli działacze ugrupowań wywodzących się z „solidarnościowego” ruchu ludowego ale brak szerszych opracowań tego typu rekompensowały wywiady prasowe oraz relacje zebrane w ramach przytoczonego wyżej projektu „Archiwa Przełomu 1989–1991”⁵².

⁴⁴ *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, cz. 1*, red. I. Słodkowska, Warszawa 1995; *Wybory 1991. Programy partii...; Wybory 1993. Partie i ich...*,

⁴⁵ *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska i M. Dołbakowska, Warszawa 2004.

⁴⁶ M. Kozakiewicz, *Byłem marszałkiem kontraktowego*, Warszawa 1991.

⁴⁷ J. Zych, *Trudna lekcja demokracji*, Kraków 2010.

⁴⁸ R. Jagieliński, *Nie ustąpię. Polska wieś nie może być skansenem*, Warszawa 1997.

⁴⁹ A. Łuczak, *33 dni premiera Pawlaka*, Warszawa 1992.

⁵⁰ K. Olesiak, *Kto kupczy polską wsią... Z Kazimierzem Olesiakiem rozmawia Jan Machynia*, Warszawa 1992.

⁵¹ R. Malinowski, *Wielka koalicja. Kulisy. Z Romanem Malinowskim rozmawiają Mariusz Janicki, Stanisław Podemski*, Warszawa 1992.

⁵² J. Paradowska, *Koalicji nigdy nie było. Rozmowa z Romanem Bartoszcze*, „Życie Warszawy” 1990, nr 197, s. 3; *Na głębokie wody. Rozmowa z przewodniczącym Tymczasowej Krajowej Rady Rolników Indywidualnych „Solidarność” – Józefem Śliszem*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 26, s. 3; G. Janowski, *Musimy się zrozumieć i porozumieć*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 30, s. 2; *Archiwa Przełomu 1989-1991*, Rozmowa z senatorem Gabrielem Janowskim, http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-11-2-1-20_1.pdf (dostęp: 25.08.2018); *Ibidem*, Rozmowa z senatorem Janem Chodkowskim, http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-11-2-1-8_1.pdf (dostęp: 22.08.2018); *Chłopskie rany. Rozmowa z p.o. prezesa PSL „Porozumienie Ludowe” Antonim Furtakiem*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 14, s. 3.; *Mam dokąd wrócić. Rozmowa z Arturem*

Uzupełnienie bazy źródłowej stanowi literatura przedmiotu. W tym kontekście należy przede wszystkim wymienić zarówno prace poświęcone działalności polskiego ruchu ludowego w latach 80. i 90. XX wieku oraz na początku XXI stulecia, jak i dotyczące polskich elit politycznych. W kontekście pierwszego z wymienionych obszarów za istotne dla niniejszej pracy należy uznać monografie Grzegorza Niecia⁵³, Tomasza Kuczura⁵⁴, Piotra Palucha⁵⁵ oraz obejmującą także inne aspekty przemian ale również wnikliwie wskazującą na rolę ludowców w transformacji książkę A. Łuczaka⁵⁶. Wiedzę, szczególnie na temat „solidarnościowego” ruchu ludowego, który rzadziej niż PSL był przedmiotem odrębnych monografii, autor pozyskiwał również z artykułów naukowych publikowanych w pracach zbiorowych. W tym kontekście warto przytoczyć pracę pod redakcją Andrzeja W. Kaczorowskiego poświęconą różnym aspektom działalności rolniczych związków zawodowych w latach 80. XX wieku⁵⁷. Istotne znaczenie posiadały również tomy będące pokłosiem obrad odbywających się cyklicznie Kongresów Historyków Wsi i Ruchu Ludowego⁵⁸, oraz konferencji dotyczących partii i ruchów chłopskich i ludowych organizowanych przez MHPRL i Wydział Nauk Społecznych Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie⁵⁹.

Niniejsza monografia składa się z sześciu rozdziałów, których kolejność oraz podział jest wynikiem dostosowania przedmiotu pracy do układu problemowo-chronologicznego oraz uwzględnienia zastosowanych metod i technik badawczych.

Rozdział pierwszy poświęcony jest koncepcjom oraz tradycjom badawczym elit politycznych. W tej części pracy odniesiono się do najważniejszych nurtów teoretycznych refleksji nad funkcjonowaniem i znaczeniem tego segmentu elit, od myśli antycznej do przyjętej za właściwą dla niniejszej monografii perspektywy instytucjonalnej. Prowadzi to do

Balazsem ministrem-członkiem Rady Ministrów. Rozmawia Mieczysław Kaczanowski, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5, s. 5.

⁵³ G. Nieć, *Między tradycją, historią a polityką. Ludowcy w okresie przełomu ustrojowego 1989-1991*, Kraków 2004.

⁵⁴ T. Kuczur, *Polityczny ruch ludowy w Polsce – transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne*, Toruń 2005.

⁵⁵ P. Paluch, *PSL w systemie partyjnym Rzeczypospolitej*, Toruń 1995.

⁵⁶ A. Łuczak, *Dekada polskich przemian. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 2012.

⁵⁷ „Solidarność” Rolników 1980-1989, red. A. W. Kaczorowski, Warszawa 2010.

⁵⁸ *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. J. Szaflik, J. Gmitruk, A. Koseski, R. Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007; *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1. W kręgu historii i tradycji*, red. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, Warszawa 2012; *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2. Idee, organizacje, środowisko*, red. F. Kampka, S. Stępka, Warszawa 2012; *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1. Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. A. Indraszczyk, J. Gmitruk, Warszawa-Kielce 2016.

⁵⁹ *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989-2009)...*; *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, red. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, S. Stępka, Warszawa 2012; *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo-forma, rola i zadania*, red. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, S. Stępka, Warszawa 2014.

zdefiniowania sposobu rozumienia elit parlamentarnych w stosunku do takich pojęć jak elita polityczna, rządząca, rządowa czy gabinetowa. W omawianym rozdziale przytoczone zostały również perspektywy badawcze dotyczące roli i znaczenia elit, w tym przede wszystkim ich segmentu parlamentarnego w procesie transformacji ustrojowej. Koncepcje porozumienia elit, ich wymiany lub reprodukcji oraz znaczenia parlamentu w pierwszej fazie zmiany systemowej stanowią niezbędne tło dla analiz dotyczących działania przedstawicieli ruchu ludowego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w Polsce. W tej części pracy zawarto również odwołanie do teorii kapitału społecznego i politycznego oraz przedstawiono założenia analizy sieci społecznych. Zarówno koncepcje kapitałów, jak i metafora sieci wraz z techniką badawczą SNA, stanowią istotne uzupełnienie teorii najczęściej przywoływanych przez badaczy elit politycznych.

Drugi rozdział pracy dotyczy udziału elit politycznych ruchu ludowego w procesie transformacji systemowej w Polsce. W celu zrozumienia postaw i działań przedstawicieli poszczególnych segmentów badanego nurtu politycznego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku niezbędne jest przedstawienie syntetycznego opisu kształtowania się zarówno oficjalnego, „koncesjonowanego” ruchu ludowego, jak i ludowej opozycji. Pozycja Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w systemie politycznym PRL nie była przez cały okres istnienia tej partii jednolita. Do sierpnia 1989 roku władze ZSL uznawały kierowniczą rolę Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), jednak w czasie czterdziestoletniej działalności w Stronnictwie ujawniały się tendencje do uzyskania większej niezależności wobec rządzącej w Polsce partii. Wejście we wrześniu 1989 roku w sojusz z „Solidarnością” i utworzenie rządu Tadeusza Mazowieckiego, w którym uczestniczyło ZSL, było możliwe również ze względu na dążenia ludowców do wyodrębnienia Stronnictwa spod kurateli PZPR. W przywoływanym procesie aktywnie uczestniczyli parlamentarzyści tego nurtu, co zostało przedstawione w niniejszym rozdziale. W tej części pracy zaprezentowano również drogę do utworzenia związków zawodowych rolników na początku lat 80. XX wieku oraz działalność tego nurtu w formie konspiracyjnej i półjawnej od wprowadzenia stanu wojennego do ponownej legalizacji NSZZ RI „Solidarność”. Dwa przeciwstawne odłamy ruchu ludowego na skutek wydarzeń następujących po wyborach 1989 roku znalazły się wspólnie w rządzie Tadeusza Mazowieckiego. W rozdziale II zaprezentowano okoliczności uformowania przywołanego gabinetu oraz przedstawiono udział przedstawicieli elity politycznej ludowców w tym procesie. Okres Sejmu „kontraktowego” był czasem formowania się nowych struktur partyjnych, i co za tym idzie, również przeobrażeń w klubach parlamentarnych. Dotyczyło to również ugrupowań ludowych oraz ich reprezentacji parlamentarnej.

Rozdział trzeci obejmuje chronologicznie okres od pierwszych wolnych wyborów przeprowadzonych w 1991 roku do końca kadencji Sejmu w roku 2001. Ugrupowania ludowe w kolejnych wyborach parlamentarnych w latach 1991, 1993 oraz 1997 uzyskiwały zróżnicowane poparcie, które doprowadziło zarówno do uformowania rządu pod kierownictwem przedstawiciela ruchu ludowego (PSL w roku 1993), jak i braku wprowadzenia przedstawicieli do Sejmu (PSL-PL oraz SLCh w roku 1993). Partie ludowe przyjmowały rozmaite strategie udziału w wyborach, np. w koalicjach z ugrupowaniami z innych nurtów, bądź tworząc wspólne listy z wiejskimi organizacjami społecznymi. Wspomniane działania zostały szczegółowo przedstawione w podrozdziale pierwszym.

Kolejna część omawianego rozdziału poświęcona została sposobowi formowania ludowych klubów parlamentarnych w trzech następujących po sobie kadencjach. Sytuacja była szczególnie złożona w odłamie „solidarnościowego” ruchu ludowego, w którym pomimo deklarowanych przez liderów partyjnych dążeń do unifikacji, dochodziło do podziałów i wyodrębniania osobnych reprezentacji w Sejmie i Senacie.

W związku z powyższym w tej części pracy po raz pierwszy zastosowano analizę sieci społecznych w celu zobrazowania relacji między parlamentarzystami wybranymi z list Porozumienia Ludowego, którzy na zakończenie kadencji byli afiliowani w różnych klubach. Bardziej kompleksowe wykorzystanie możliwości SNA, obejmujące nie tylko przedstawienie postaci graficznej formalnych powiązań poszczególnych członków elity parlamentarnej ruchu ludowego było możliwe w ostatniej części rozdziału trzeciego. Jego przedmiotem było wyróżnienie osób, które w całej strukturze stworzonej przez parlamentarzystów ruchu ludowego odgrywały najważniejsze role. Podstawę stanowiło uznanie współzasiadania w poszczególnych organach parlamentu za istniejące i posiadające znaczenie powiązanie między członkami badanej grupy. W ten sposób oprócz wskazania liderów elity parlamentarnej ludowców, ukazano również pozycje zajmowaną przez poszczególne kluby w kolejnych kadencjach Sejmu i Senatu.

Głównym przedmiotem analizy przeprowadzonej w rozdziale czwartym były biografie przedstawicieli badanej grupy. Na tej podstawie, odnosząc się do założeń teoretycznych wymiany i reprodukcji elit w okresie transformacji, wyróżniono osoby które podlegały obu procesom. Skala tych zjawisk pozwoliła na udzielenie odpowiedzi na pytanie, w jakim zakresie w obu segmentach ludowej elity parlamentarnej doszło do zastąpienia osób sprawujących określone funkcje w PRL przez parlamentarzystów debiutantów. Rozdział czwarty stanowi również próbę stworzenia obrazu zbiorowego badanej grupy. W przytoczonym kontekście porównano dane społeczno-demograficzne posłów i senatorów z nurtu postzetaselowskiego

oraz postsolidarnościowego wskazując na różnice w przebiegu kariery zawodowej, zaangażowania społecznego oraz przynależności organizacyjnej. Omawianą część pracy uzupełniał opis karier zawodowych, politycznych i społecznych polityków ludowych, wyodrębnionych na podstawie kryterium częstotliwości skutecznego ubiegania się o mandat poselski i senatorski. Cele przyjęte przed przygotowaniem rozdziału czwartego zakładały analizę struktury ludowej elity parlamentarnej, jej ciągłości, wskazania osób posiadających potencjalnie największy wpływ na innych. W związku z powyższym właściwą techniką badawczą była ponownie analiza sieci społecznych.

Rozdział piąty odnosi się do jednej z głównych funkcji nadawanej ugrupowaniom politycznym jaką jest funkcja rządu. Przyjmując za podstawę teorie dotyczące sposobu formowania koalicji rządowych oraz roli i znaczenia opozycji, przedstawiono udział ugrupowań ludowych w przetargach koalicyjnych oraz w poszczególnych gabinetach rządowych. Tej części pracy nadano porządek problemowy. W związku z powyższym nie opisywano następujących po sobie rządów III Rzeczypospolitej, a dokonano podziału treści odnosząc się do relacji głównego przedmiotu badania – ugrupowań i parlamentarzystów ludowych. Na tej podstawie wyróżniono rządy, których funkcjonowanie opierało się na współpracy różnych odłamów ruchu ludowego oraz gabinety, wobec których część ludowych parlamentarzystów sytuowała się w opozycji. W objętym badaniem okresie specyficzny był sposób powołania oraz funkcjonowania rządu Tadeusza Mazowieckiego. Utworzenie gabinetu premiera, pod którego rządami przeprowadzono formalne przeobrażenie Polski z PRL w III Rzeczpospolitą, zasadniczo różniło się od sposobu powoływania gabinetów wyłanianych po wyborach parlamentarnych do kolejnych kadencji Sejmu. Był to okres bez wątpienia najważniejszy dla zainicjowania procesu transformacji i konsekwentnego wdrażania przeobrażeń politycznych i gospodarczych. Przetargi koalicyjne i umiejętność wprowadzenia swoich przedstawicieli w skład władz wykonawczych po wyborach do parlamentów III RP uznano za jeden ze wskaźników skuteczności poszczególnych nurtów elity parlamentarnej.

Szósty rozdział pracy poświęcony jest poglądom członków badanej elity na ustrój społeczno-polityczny III Rzeczypospolitej. Ze względu, na omówiony w części wstępu poświęconej metodom badawczym, brak możliwości przeprowadzenia wywiadów z członkami badanej elity oraz niewielką liczbę dostępnych wspomnień i dzienników, zdecydowano się na przeprowadzenie analizy dokumentów programowych parlamentarnych stronnictw ludowych. Odniesiono się do trzech podstawowych grup tematycznych, które stanowiły koncepcje dotyczące systemu politycznego, polityki zagranicznej oraz kwestii społeczno-gospodarczych. W przypadku materiałów koalicyjnych komitetów wyborczych, w skład których wchodziły

ugrupowania ruchu ludowego za cel przyjęto wyodrębnienie poglądów ludowców, a dopiero w razie konieczności dane uzupełniano o dokumenty koalicji. Dokonano porównania koncepcji badanych partii, jak również zwrócono uwagę na ewolucję poglądów części badanej grupy.

W zakończeniu odniesiono się przede wszystkim do hipotez sformułowanych przed przeprowadzeniem procesu badawczego. Zastosowane metody i techniki badawcze oraz przyjęty układ pracy pozwoliły na ich weryfikację, co zostało przedstawione w formie wniosków w omawianej części pracy.

Niniejsza monografia jest wynikiem zainteresowań badawczych autora problematyką powojennego polskiego ruchu ludowego, jego elit politycznych oraz myśli społecznej i politycznej. Znajdowały one odzwierciedlenie w pracach wcześniej publikowanych, w tym poza granicami Polski, które stwarzały możliwość poszerzenia wiedzy autora z zakresu wyżej wymienionej problematyki oraz doskonalenia jego warsztatu badawczego⁶⁰.

Przekazując niniejszą książkę czytelnikom, autor pragnie serdecznie podziękować recenzentom dr hab. Stanisławowi Stępcie z Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieyszтора w Pułtusku oraz prof. dr hab. Jackowi Wojnickiemu z Uniwersytetu Warszawskiego, za celne uwagi, życzliwość i pomoc w ocenie przeprowadzonych badań.

⁶⁰ Zob. m. in.: P. Swacha, *Social problems in rural areas in the parliamentary speeches of PSL representatives (1989–1991)*, „Myśl Ludowa” 2017, nr 9, s. 25-35; Idem, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniach elit parlamentarnych (na przykładzie eurodeputowanych z Polski)*, „Przegląd Europejski” 2014, nr 2, s. 9-25; Idem, *United People’s Party activists in the central power elite in Poland (1949-1989)*, [w:] *Countryside and communism in Eastern Europe: perceptions, attitudes, propaganda*, red. S. Radu, C. Budeancă, Zürich 2016, s. 135-155; Idem, *Censorship in the PSL press within the period of the 1946 referendum and the Legislative Sejm election*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica” 2016, Vol. 37, nr 7, s. 5-17; Idem, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniu struktury środowiska ZSL w centralnej elicie władzy PRL*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1...*, s. 483-497; Idem, *European integration in the International Peasants Union concepts*, [w:] *Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. Století*, red. J. Rychlík, M. Pehr, Praha 2015, s. 281-294; Idem, *Bezpieczeństwo energetyczne Polski w koncepcjach programowych oraz wystąpieniach parlamentarnych przedstawicieli PSL (2001-2011)*, „Myśl Ludowa” 2015, nr 7, s. 59-76; Idem, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniach elit parlamentarnych (na przykładzie eurodeputowanych z Polski)*, „Przegląd Europejski” 2014, nr 2, s. 9-25; Idem, *Společno-demografický obraz polskich eurodeputowanych siódmej kadencji Parlamentu Europejskiego*, „Przegląd Europejski” 2013, nr 3, s. 28-48; Idem, *Cenzura względem "Polski Ludowej" - wielkopolskiego pisma Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*, „Przegląd Politologiczny” 2012, R. 17, nr 4, s. 229-242; Idem, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Wielkopolsce (1945-1947)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 4, s. 24-39; Idem, *Cenzura wobec prasy Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*, [w:] *Aparat represji wobec inteligencji w latach 1945-1956*, red. R. Habielski, D. Rafalska, Warszawa 2010, s. 137-154; Idem, *Polityka informacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*, Warszawa 2010.

I. Elity polityczne: koncepcje i tradycje badawcze

1. Ujęcia teoretyczne i definicyjne

Problematyka związana z badaniem elit ma bogatą tradycję teoretyczną zarówno osadzoną w nauce o polityce, jak i w socjologii. Jak zauważa Marek Żyromski – „teoria elit zajmuje się bowiem nie tylko charakterem i strukturą systemu politycznego (...), ale także odnosi się do całego systemu społecznego”⁶¹. Biorąc pod uwagę pochodzenie tego terminu, wywodzącego się z łacińskiego słowa *eligere* – co oznacza dokonywać wyboru, podstawowe jego rozumienie będzie wskazywało na wyodrębnienie na bazie określonego kryterium mniejszej grupy z większej całości. Elita w najprostszym, potocznym wręcz znaczeniu będzie oznaczała najlepsze osoby ze swojej dziedziny w społeczeństwie⁶². W węższym znaczeniu odnoszącym się do osób, które w danym społeczeństwie sprawują władzę reprezentanci nauk społecznych używali poza terminem elity innych sformułowań np. „klasa rządząca”, „klasa polityczna”, „warstwa rządząca”, „grupa rządząca”, „grupa kontrolująca”, „establishment” oraz „warstwa zawodowych polityków”⁶³. Przed określeniem, który z proponowanych sposobów definiowania elit politycznych zostanie przyjęty jako punkt odniesienia dla niniejszej pracy, warto dokonać podstawowej charakterystyki najważniejszych teorii elit.

Koncepcje teoretyczne poruszające problematykę osób sprawujących władzę polityczną sięgają tradycji antycznych, przy czym myśliciele tego okresu używali różnych pojęć dla określenia tej grupy⁶⁴. Nie ulega jednak wątpliwości, że większość autorów antyku „propagowało ideę odrębnej klasy rządzącej, która byłaby sprawniejsza i efektywniejsza w działaniu politycznym”⁶⁵. Nie zmieniały tego założenia ateńskiej demokracji, która z jednej strony propagowała aktywny udział obywateli w rządzeniu *polis*, ale również silnie ograniczała liczbę osób uprawnionych do udziału w życiu politycznym narzucając liczne cenzusy. Jak podaje Marcin Rachwał np. „w drugiej

⁶¹ M. Żyromski, *Podstawowe założenia teorii elit*, [w:] *Studia i szkice z socjologii polityki*, red. M. Chałubiński, J. Szczupaczyński, Warszawa 2013, s. 42.

⁶² M. Żyromski, *Teorie elit a systemy polityczne*, Poznań 2007, s. 18.

⁶³ P. Załęski, *Perspektywy teoretyczne i problemy badawcze w studiach nad elitami politycznymi*, „*Spółczesność i Polityka*” 2013, nr 2, s. 151.

⁶⁴ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium interpretacji funkcjonalnej*, Toruń 2004, s. 14.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 15.

połowie V wieku przed naszą erą Ateny zamieszkiwało około 400 tysięcy ludzi, jednakże posiadający prawa polityczne dorośli mężczyźni stanowili tylko około 10% ogółu mieszkańców⁶⁶. Wśród myślicieli, którzy pozytywnie postrzegali koncepcje sprawowania władzy przez mniejszość posiadającą szczególne cechy i niezależną w działaniach od większości, wymienić należy Platona oraz Arystotelesa. Obydwaj wybitni greccy filozofowie uważali, że kierować państwem powinni najwybitniejsi członkowie społeczeństwa, a rekrutacja do tej grupy musi opierać się na zasadach merytokracji⁶⁷. Według Platona – elitę rządzącą powinni stanowić „miłośnicy mądrości”, w innym przypadku, jak przekonywał dojdzie nie tylko do upadku państwa, ale i „rodu ludzkiego”⁶⁸. Arystoteles opowiadający się również za wyraźnym podziałem społeczeństwa, za zgodne z naturą uważał niewolnictwo. W „Polityce” stwierdzał: „ta bowiem istota, która dzięki rozumowi zdoła przewidywać, rządzi z natury, ta zaś, co potrafi tylko zlecenia te wykonywać przy pomocy sił cielesnych, jest poddana z natury i niewolna”⁶⁹. Ludzi wolnych także dzielił na godnych sprawowania władzy i poddanych. Jak zaznaczał „niedorzeczną bowiem wydaję się rzeczą, żeby marni ludzie mieli moc rozstrzygania w sprawach ważniejszych aniżeli ludzie znamienici, a przecież wybory urzędników i ich kontrola są rzeczą największej wagi”⁷⁰.

Pogląd o konieczności sprawowania władzy przez najlepszych w społeczeństwie podzielał rzymski myśliciel Marcus Tullius Cicero. Istotnym elementem jego koncepcji było uznanie potrzeby istnienia w państwie równości wszystkich obywateli wobec prawa, niezależnie od ich statusu majątkowego, czy pochodzenia społecznego⁷¹.

Teorie władzy oraz elit powstawały w odniesieniu do istniejącego porządku społeczno-politycznego. W związku z tym w okresie średniowiecza w Europie dominujące koncepcje postrzegania wszechświata jako hierarchicznej struktury znalazły swoje odzwierciedlenie w konstrukcji stanowej ówczesnych państw⁷². Powiązanie myśli politycznej z filozofią chrześcijańską zaowocowało również rozważaniami dotyczącymi relacji między władzą świecką a Kościołem chrześcijańskim, wykazując nadrzędność

⁶⁶ M. Rachwał, *Władza ludu czy elit politycznych? Próba zdefiniowania współczesnej demokracji*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 1, s. 71. Mimo ograniczenia demokracja ateńska jest uważana za źródło idei społeczeństwa obywatelskiego. Zob. B. Poboży, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1, s. 13-26.

⁶⁷ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 67.

⁶⁸ Platon, *Państwo*, tłumaczenie, wstęp i objaśnienia W. Witwicki, Warszawa 2010, s. 232-233.

⁶⁹ Arystoteles, *Polityka*, przekład i opracowanie L. Piotrowicz, Wrocław 2005, s. 4.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 126.

⁷¹ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 68.

⁷² J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 16.

hierarchów kościelnych. Monarcha – jak zaznacza J. Nocoń – „posiadając prawo własności do terytorium, które podlegało jego władaniu, był wspierany i jednocześnie poddawany kontroli władzy Kościoła, uznanej za jedyne prawowitego depozytariusza idei boskich”⁷³. Według św. Augustyna ideałem państwa doczesnego, odróżnianym od państwa Bożego⁷⁴, była „rzeczpospolita chrześcijańska”, w której możliwa jest „solidarność między ludźmi dokonująca się dzięki więzom łączącej ich wiary oraz wynikająca z ich cnoty i szlachetności”⁷⁵. Jak zauważa Edward Sienkiewicz „Państwo Bożego nie wolno utożsamiać ze strukturami społecznymi, jakie powoływane są przez człowieka w celu realizowania jego doczesnych potrzeb. Relacje bowiem między państwem niebieskim i ziemskim przebiegają na innym poziomie, który nie może być sprowadzony do poszczególnych narodów, ponieważ dotyczy światów: niebieskiego i ziemskiego; eschatologicznego i doczesnego, co jest tak samo właściwe pojedynczej osobie, jak i całej ludzkości”. Władza w „rzeczpospolitej chrześcijańskiej” miała jednak należeć do klasy rządzącej będącej „wytworem niezbadanych intencji Boga, niezbędnym elementem hierarchii społecznej”⁷⁶. Prymat rządów jednostki nad „władzą wielu” propagował również św. Tomasz z Akwinu, który za idealny system uważał monarchię (królestwo). Nadrzędność rządów jednostki nad innymi formami władzy wynikała zdaniem Akwiny z łatwości w realizowaniu celu rządów przez jednostkę, którym jest zachowanie „jedności gromady” i pokoju. Św. Tomasz jako podstawę takiego rozumowania podawał również przyczyny naturalne. W jego myśli rządy jednostki były właściwe, gdyż – „jedna władza duszy w zasadzie przewodzi innym, mianowicie rozum; pszczoły mają tylko jedną królową, a i w całym świecie panuje jeden Bóg, Stwórca i Pan wszystkiego”⁷⁷.

W kontekście rozwoju teorii władzy w literaturze politologicznej często przytaczane są poglądy Niccolo Machiavellego. Głównym rdzeniem jego koncepcji jest skuteczne rządzenie, które nie musi opierać się na zasadach moralnych. Rządzący, według filozofa z Florencji, mają przede wszystkim realizować stawiane sobie cele. Sposób ich osiągnięcia jest obojętny. Florencki myśliciel w „Księżcu” – pracy, która przyniosła mu największe

⁷³ *Ibidem*, s. 60.

⁷⁴ Zob. E. Sienkiewicz, *Koncepcja państwa według św. Augustyna*, „Studia Paradyskie” 2015, t. 25, s. 207; Wiktor Kornatowski definiował termin „Państwo Boże” jako „nie ograniczające się do żadnego narodu, nie zaczynające się bynajmniej od narodzin Chrystusa i nie utożsamiane także z Kościołem”; W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968, s. 349; „Pochód państwa ziemskiego wespół z Państwem Bożym od czasów Abrahamowych do końca świata” św. Augustyn przedstawił w *Księżcu XVIII*; Św. Augustyn, *Państwo Boże*, przełożył W. Kubicki, Kęty 1998, s. 686-758.

⁷⁵ W. J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke`a*, Kęty 2010, s. 149.

⁷⁶ A. Szczudlińska-Kanoś, *Regionalne elity polityczne w Polsce*, Kraków 2013, s. 12.

⁷⁷ Św. Tomasz z Akwinu, *O społeczeństwie i władzy. De Regimine principum I*, 1-3, Kraków 2013, s. 6-7.

uznanie zaznacza, że bardziej efektywną strategią sprawowania władzy jest zbudowanie autorytetu opartego na strachu, a nie miłości czy przyjaźni. Jak zauważa – „skoro sympatie ludzi zależą od ich skłonności, zaś postrach spoczywa w ręku księcia, rozumny tedy książę polegać będzie na tym, co należy do niego, nie zaś na tym, co należy do innych”⁷⁸. Przestrzegał jednak przed podejmowaniem przez władzę takich działań, które mogą rodzić nienawiść poddanych⁷⁹. Filozof z Florencji nie pochwalał również dążenia władzy w każdej sytuacji do „chwalebnej” – jak pisał – „cnoty dotrzymania słowa i przestrzegania zasad prawości, unikania podstępów”⁸⁰. Książę powinien posiadać zarówno naturę lwa, jak i lisa, symbolizującą zarówno siłę, jak i spryt, w razie potrzeby objawiający się również we wiarołomstwie⁸¹. W związku z powyższym koncepcja Machiavellego postrzegana jest jako promująca „prymat siły i podstępu nad moralnością w polityce”⁸². W kontekście rozważań dotyczących teorii elit jest ona o tyle istotna, że prezentuje sposób postrzegania sprawujących władzę nie z perspektywy nadawania tym osobom szczególnych cech, ale ich pozycji i działania.

Do postulatu sprawowania władzy przez wybitne jednostki powrócono w koncepcjach liberalnych, które eksponowały rolę elit w kierowaniu procesami politycznymi i gospodarczymi państwa⁸³. Działalność tych grup jako podstawę cywilizacyjnego rozwoju silnie eksponował John Stuart Mill⁸⁴. W eseju „O rządzie reprezentatywnym” podkreślał znaczenie umiejętności narzucenia przez silne jednostki swojej woli innym członkom społeczności. W przypadku „ludów niecywilizowanych” J. S. Mill postulował wręcz wprowadzenie despotii. Jak zaznaczał – „lud taki nie jest zdolny w praktyce do najmniejszego postępu w cywilizacji, dopóki nie nauczy się być posłusznym; a zatem niezbędnym przymiotem rządu stanowiącego się nad takim ludem, jest zdolność jego do wymuszenia dla siebie posłuszeństwa. Aby cel ten osiągnąć, układ rządu musi być albo prawie, albo całkiem despotyczny”⁸⁵. Angielski myśliciel uważał, że „funkcje przywódcze powinny być skupione w rękach jednostek posiadających wybitną indywidualność, wyrastających ponad jałową mentalność mas społecznych, potrafiących

⁷⁸ N. Machiavelli, *Książę*, Warszawa 2017, s. 138.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 137.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 141.

⁸¹ *Ibidem*, s. 142.

⁸² M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 70.

⁸³ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 19.

⁸⁴ A. Plichta, *Koncepcja wolności Johna Stuarta Milla*, [w:] *Varia Doctrinalia*, red. Ł. Machaj, Wrocław 2012, s. 88-89.

⁸⁵ J. S. Mill, *O rządzie reprezentatywnym*, przeł. G. Czernicki, Kraków 1866, s. 32.

swobodnie poruszać się w wyższych sferach myślenia”⁸⁶. W eseju „O wolności” J. S. Mill bezpośrednio stwierdzał, że to jednostki są źródłem „wszystkiego, co dobre i szlachetne”, natomiast rządy oparte o „demokrację lub liczną arystokrację” nigdy nie były i nie będą w stanie „wznieść się (...) ponad mierność, czy to w swoich czynach politycznych, czy w popieranych przez siebie opiniach, zaletach i postawach umysłu (...)”⁸⁷.

Badacze podejmujący się refleksji nad grupami rządzącymi w danych państwach dla określenia tych osób używali różnych pojęć. Termin „elity” został wprowadzony na stałe do obiegu naukowego dzięki pracom badaczy żyjących na przełomie XIX i XX wieku – Vilfredo Pareto i Gaetano Mosci⁸⁸. Za twórcę określanej dziś jako klasyczną, teorię elit uważany jest również Robert Michels.

Punktem wyjścia dla teorii stworzonej przez V. Pareto było postulowane postrzeganie społeczeństwa przez pryzmat podziału na sprawującą władzę elitę i pozbawioną jej masę. Urodzony we Francji socjolog, mieszkający następnie w Szwajcarii oraz we Włoszech⁸⁹ całkowicie odrzucał twierdzenie o równości ludzi⁹⁰. Ponadto podkreślał, że również elity są wewnętrznie zróżnicowane, a podstawą tej dychotomii jest „opanowanie kluczowych stanowisk przywódczych” („elita rządząca”) lub jedynie aspirowanie do nich („elita nierządząca” inaczej zwana „kontrelitą”)⁹¹. Obie grupy V. Pareto określał jako posiadające zdolności przywódcze, przy czym każda elita sprawująca władzę stopniowo je zatracą, podczas gdy „kontrelita” nieustannie dąży do zajęcia jej miejsca. Proces degradacji elit zaburza społeczny porządek, który może być przywrócony „bądź drogą kooptacji jednostek wybitnych z mas do elity, bądź drogą obalenia władzy dotychczasowej elity przez nową”⁹². Prowadzi to do uniwersalnego zjawiska cykulacji elit⁹³. V. Pareto w procesie uzyskiwania statusu przez członków elity główne znaczenie przypisywał zdolnościom i motywacjom osobistym jednostek, pomijając ich usytuowanie w ramach grup, klas i organizacji społecznych. Ta część jego koncepcji, która – jak

⁸⁶ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 20.

⁸⁷ J. S. Mill, *On Liberty*, [w:] *Utilitarianism. Including Mills On Liberty and Essay on Bentham and selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin*, oprac. M. Warnock, Londyn-Glasgow 1972, s. 196.

⁸⁸ J. Szczupaczyński, *Elity władzy*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3-4, s. 132.

⁸⁹ Jak podaje M. Żyromski - V. Pareto (wł. Vilfredo Federico Damaso Pareto) odebrał edukację we Włoszech, Paryżu, a następnie sprawował funkcję „profesora nadzwyczajnego ekonomii politycznej na uniwersytecie w Lozannie”; M. Żyromski, *Teorie elit a systemu...*, s. 103.

⁹⁰ V. Pareto, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Warszawa 1994, s. 83.

⁹¹ *Ibidem*, s. 132-133.

⁹² W. Wesółowski, *Parlamentarzyści jako część elity politycznej: teoretyczno-porównawcze tło polskich badań*, [w:] *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*, red. W. Wesółowski i J. Wasilewski, Warszawa 1992, s. 13-14.

⁹³ J. Higley, J. Pakulski, *Pareto's Theory of Elite Cycles: A Reconsideration and Application*, [w:] *Vilfredo Pareto. Beyond Disciplinary Boundaries*, red. J. V. Femia, A. J. Marshall, Waszyngton 2012, s. 115.

zauważa Marek Żyromski – oznacza „zawieszenie pojęcia elity w próżni społecznej” najczęściej poddawana była krytyce⁹⁴. Teoria V. Pareto określana jest również mianem psychologicznej z uwagi na znaczenie jakie Autor przypisuje w niej predyspozycjom psychicznym członków elit oraz ukrytym, nieuświadomionym motywom ludzkiego zachowania⁹⁵.

Twierdzenie o istnieniu „klasy rządzącej i rządzonej” oraz wyeksponowanie mniejszościowego charakteru sprawujących władzę było również rdzeniem teorii stworzonej przez Gaetano Moscę. Niewielka liczba osób wchodzących w skład elity władzy, występująca w każdym państwie, była według włoskiego badacza jedną z cech nadających przewagę tej części społeczeństwa nad masami. Umożliwiała ona bowiem jej skuteczne zorganizowanie się, co kontrastowało ze „zróżnicowaną, nie potrafiącą się zorganizować większością”⁹⁶. Omawiane zjawisko miało występować „we wszystkich społeczeństwach – od najmniej rozwiniętych, które nie osiągnęły jeszcze progu cywilizacji, po najbardziej potężne”⁹⁷. Posiadanie władzy wiązało się również z przywilejami, a przede wszystkim dawało możliwość kontrolowania reszty społeczeństwa. Różnica pomiędzy metodami sprawowania władzy w społeczeństwach mniej rozwiniętych i cywilizowanych dotyczyła metod, którymi posługiwała się elita. W społeczeństwach rozwiniętych stosunki podległości regulowało prawo⁹⁸. W kontekście rekrutacji do elity G. Mosca również zwracał uwagę na cechy osobowościowe i dokonania jednostek. Jak podkreśla Marek Żyromski – autor prac poświęconych teorii włoskiego socjologa – „wprawdzie kryteria te należy badać osobno w przypadku każdego systemu społeczno-politycznego, to jednak Gaetano Mosca zwrócił uwagę na ich trzy typy: dzielność wojskową, bogactwo i pochodzenie oraz osobiste osiągnięcia”⁹⁹. Ostatnia z wymienionych cech, która opierała się na „wiedzy, inteligencji i osobistych zdolnościach” jednostek stała się dominującym kryterium przynależności do elity dopiero w społeczeństwie wysoce rozwiniętym¹⁰⁰.

Tezę o nieuchronności przejścia i sprawowania władzy przez mniejszość propagował również Robert Michels. Kluczowym elementem jego dorobku z zakresu socjologii polityki było tzw. „żelazne prawo oligarchii”. Punktem wyjścia dla jego sformułowania było założenie głoszące, że współczesne społeczeństwa są zbyt złożone, aby można było

⁹⁴ M. Żyromski, *Socjologiczna teoria elity*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, z. 3, s. 269.

⁹⁵ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 30.

⁹⁶ M. Żyromski, *Podstawowe założenia...*, s. 52.

⁹⁷ G. Mosca, *The Ruling Class*, Nowy York 1939, s. 52.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 52.

⁹⁹ M. Żyromski, *Podstawowe założenia...*, s. 52.

¹⁰⁰ M. Żyromski, *Gaetano Mosca. Twórca socjologicznej teorii elity*, Poznań 1996, s. 59.

wdrażać zasady demokracji bezpośredniej, a w organizacjach partyjnych, w sposób nieuchronny wyodrębnia się rządząca oligarchia¹⁰¹. Będzie ona wynikiem stopniowej profesjonalizacji organizacyjnego przywództwa, które pierwotnie było wyłonione w sposób demokratyczny¹⁰². Logika działania organizacji opartej o zasady biurokratyczne oraz naturalna tendencja do utrzymywania swojej pozycji przez rządzących będzie ograniczała procesy demokratyczne. Jak zaznaczał R. Michels – „podstawowe prawo socjologiczne, którego bezwzględnemu działaniu poddane są partie polityczne (...) mogłoby, najkrócej, brzmieć następująco: organizacja jest matką panowania wybranych nad wyborcami, upoważnionych nad upoważniającymi, delegowanych nad delegującymi”¹⁰³. Następców rządzącej oligarchii będą wybierali przede wszystkim jej dotychczasowi członkowie, co oznacza, że autor „spizowego prawa oligarchii” zakładał, że „reprodukcja elity dokonuje się niemal wyłącznie w wyniku kooptacji”¹⁰⁴. Proces oligarchizacji – co podkreślał Robert Michels – będzie występował zarówno w systemie socjalistycznym, jak i kapitalistycznym¹⁰⁵.

Dzieła V. Pareto, G. Mosca oraz R. Michelsa znane są współcześnie jako elitaryzm klasyczny. Wspólną cechą poglądów wymienionych badaczy, pozwalającą na uznanie ich za jeden z paradygmatów było przekonanie o nieuchronności występowania elit w społeczeństwie, wynikającej z przekonania o braku równości pomiędzy ludźmi w aspekcie moralnym, intelektualnym oraz pożądanych cech psychicznych. Twórcy elitaryzmu sceptycznie wypowiadali się o możliwości sprawowania skutecznej kontroli nad rządzącymi przez społeczeństwo¹⁰⁶. Jak zauważa Jerzy Szczupaczyński – „niektórzy zwolennicy elitaryzmu dodają, że dominacja elit jest nie tylko nieunikniona, lecz także korzystna, ze względu na niezdolność mas do racjonalnego kierowania polityką państwa”¹⁰⁷. Wspólnym elementem poglądów V. Pareto, G. Mosca oraz R. Michelsa była

¹⁰¹ R. Miński, *Przywództwo oligarchiczne i jego społeczne uwarunkowania w świetle „Partii politycznych” Roberta Michelsa*, „Przegląd Politologiczny” 2012, nr 1, s. 108.

¹⁰² R. Michels, *Oligarchiczne tendencje organizacji*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1995, s. 148.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 148.

¹⁰⁴ J. Nocoń, *Elityzm a elitaryzm. Problem klasyfikacji teorii elit politycznych*, „Świat Idei i Polityki” 2004, t. 4, s. 163.

¹⁰⁵ M. S. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995, s. 31.

¹⁰⁶ I. Pańków, *Elita polityczna w teoriach oraz percepcji polskich parlamentarzystów*, „Studia Polityczne” 2007, nr 20, s. 209.

¹⁰⁷ J. Szczupaczyński, *Elity władzy...*, s. 135; Również Piotr Załęski zaznacza, że w myśl teorii elitarystycznych będące źródłem władzy elity są „wyselekcjonowane jakościowo i poświęcają się dla społeczeństwa”. P. Załęski, *op. cit.*, s. 157.

także krytyka zyskujących w owych czasach idei socjalistycznych i polemika z koncepcjami przedstawionymi przez Karola Marksa¹⁰⁸.

Różnorodność sposobów definiowania elit politycznych można już dostrzec analizując wybrane, najbardziej eksponowane w obiegu naukowym teorie, które powstały do momentu wyłonienia się elitaryzmu klasycznego. Przegląd jedynie najistotniejszych stanowisk mógłby stanowić przedmiot odrębnego, obszernego opracowania. Inne sposoby definiowania elit, niż ten do którego będzie nawiązywała niniejsza praca zostanie przedstawiony w sposób syntetyczny. Interesujące propozycje podziału najważniejszych nurtów teoretycznych prezentują polscy badacze¹⁰⁹. W pracy „Elity polityczne. Studium interpretacji funkcjonalnej” Jarosław Nocoń zauważa, że „uwzględniając szeroki zakres semantyczny pojęcia elit politycznych można uszeregować poszczególne definicje zgodnie z trzema kryteriami wyróżniania:

- kryterium miejsca zajmowanego w strukturze społecznej, co dotyczy definicji eksponujących zróżnicowany status elit i reszty społeczeństwa (...);
- kryterium roli w procesach decyzyjnych, które obejmuje definicje określające elity w oparciu o stopień ich partycypacji w podejmowaniu decyzji politycznych. Elitę stanowią tu jednostki na najwyższych szczeblach decyzyjnych (...);
- kryterium wpływu, co dotyczy takich ujęć definicyjnych, które wyodrębniają elity w oparciu o ich rolę w kształtowaniu rzeczywistości społecznej (...)¹¹⁰.

Bardziej rozbudowaną typologię definicji elit politycznych przedstawia Agnieszka Szczudlińska-Kanoś w pracy poświęconej jej regionalnym segmentom. Autorka proponuje wprowadzenie trzech kryteriów – obywatelskiego, posiadania oraz funkcjonalnego, które dodatkowo dzieli na dwa do trzech podkryteriów: struktury społecznej, instytucji społecznej, dóbr materialnych, kwalifikacji, prestiżu, władzy, podejmowania decyzji, wywierania wpływu; realizacji celów. Szczegółowe dane znajdują się w tabeli nr 1.

¹⁰⁸ Na temat stosunku G. Moscica, R. Michelsa i V. Pareto zob. więcej: M. Stefaniuk, *Teoria elit Vilfreda Pareta*, Lublin 2001, s. 60-69.

¹⁰⁹ Wśród prac autorów zagranicznych, w których zamieszczono odniesienie do różnych klasyfikacji elit oparte o zróżnicowane kryteria, warto przytoczyć: M. Burton, J. Higley, *Invitation to the Elite Theory. The Basic Contention Reconsidered*, [w:] *Power Elites and Organization*, red. G. Domhoff, T. Dye, Newbury Park 1987, s. 219.

¹¹⁰ Za definicje mieszczące się w pierwszej grupie uważa: „pierwotną dystrybucyjną interpretację elit H. Lasswella bądź koncepcje ekonomiczne J. Burnhama, a także A. Giddensa, E. Suleimana czy stratyfikacyjną koncepcję G. Sartoriego”. Do drugiej grupy zalicza koncepcje R. Putnama, a do trzeciej: „koncepcje przywództwa T. Parsonsa czy interpretacje elit J. Higleya”; J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 68.

Tabela nr 1. Kryteria podziału teorii elit wg. Agnieszki Szczudlińskiej-Kanoś.

KRYTERIUM	PODKRYTERIUM	AUTOR DEFINICJI
obywatelskie	struktury społecznej	H. D. Lasswell (późniejsza, zmodyfikowana koncepcja), Ch. W. Mills, R. Putnam, G. Sartori, W. Wesołowski, Z. Blok
	instytucji społecznej	D. Boyd, R. Dahrendorff, T. Dye, A. Giddens, H. D. Lasswell (późniejsza, zmodyfikowana koncepcja), M. Marger, G. Moore, E. Suleiman, M. Weber
	dóbr materialnych	H. D. Lasswell (pierwotna koncepcja), R. Presthus, Ch. W. Mills, Z. Blok
	kwalifikacji	Z. Blok, H. D. Lasswell (pierwotna koncepcja)
	posiadania	prestżu
władzy		J. de Pina-Cabral, H. D. Lasswell (późniejsza, zmodyfikowana koncepcja), M. Marqer, C.W. Mills, R. Putnam, R. Presthus
funkcjonalne	podejmowania decyzji	M.G. Burton, R. Gunther, J. Higley, L. Kasprzyk, O. Kryshtanovskaya, G. Mosca, S. Nodari, V. Pareto, W. Wesołowski, S. White
	wywierania wpływu	R. Dahl, K. Mannheim, S. F. Nadel, T. Pearson
	realizacji celów	S. Keller, Cz. Znamierowski

Źródło: A. Szczudlińska-Kanoś, Regionalne elity polityczne, Kraków 2013, s. 16.

Jak można dostrzec między innymi w typologiach przygotowanych przez Jarosława Noconia i Agnieszkę Szczudlińską-Kanoś, nie istnieje jeden, powszechnie akceptowany przez socjologów i politologów sposób definiowania elit. Zdaniem Marka Żyromskiego należy to uznać nie tyle za wadę, ale zaletę pojęcia z uwagi na możliwość „jego zastosowania do różnych typów społeczeństw i do różnych okresów ich historycznego rozwoju”¹¹¹. W związku z tym dokonując podstawowego przeglądu definicji i nurtów teoretycznych należy, uwzględniając temat badania, przyjąć jedno z przedstawionych przez teoretyków ujęć i w oparciu o nie projektować badanie. Biorąc pod uwagę przedmiot niniejszej pracy, w której analizie poddany zostanie określony typ elity politycznej, najbardziej adekwatne wydają się być definicje nawiązujące do dominującego współcześnie w „literaturze przedmiotu określenia elit przez pryzmat instytucji społecznych”¹¹² oraz wiążące ich funkcjonowanie z systemem demokratycznym. W związku z powyższym, za teorie najbardziej odpowiadające problematyce pracy należy uznać ujęcia zaproponowane przede wszystkim przez Maxa Webera, Czesława Znamierowskiego, spośród badaczy późniejszego okresu Harolda D. Lasswella, Charlesa W. Millsa, Thomasa R. Dye, Roberta Putnama, Georga L. Fielda, Johna Higleya i Włodzimierza Wesołowskiego.

Max Weber nie używał terminu elita, a posługiwał się określeniem „zawodowi politycy”. Mogli oni pojawić się w społeczeństwie dopiero w ramach nowoczesnego państwa, które powstało na skutek trzech procesów „1) odebrania środków przemocy i administrowania od osób prywatnych, 2) rozwoju umiejętności pisarskich, administracyjnych i manipulacyjnych, które kształtowały się u »pomocników« władcy na dworze, 3) wyłaniania się lokalnych »notabli«”¹¹³. Elementem zgodnym jego teorii z pracami R. Michelsa było przekonanie o przewadze jaką uzyskują w społeczeństwie zorganizowane struktury biurokracji politycznej, będące w stanie kontrolować większość¹¹⁴. Zdecydowaną różnicę stanowi natomiast sposób charakteryzowania elity. Elitaryzm klasyczny wpisuje się bowiem w nurt stratyfikacyjny, który podkreśla cechy związane z położeniem społecznym jednostek, wspólnotą wartości i istnieniem specyficznych więzi. Podczas gdy reprezentowana przez M. Webera perspektywa instytucjonalna jako rdzeń obiera „instytucje władzy

¹¹¹ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 20-21.

¹¹² *Ibidem*, s. 23; Wojciech Sokół i Marek Żmigrodzki zaznaczają, że w „ujęciu instytucjonalnym centralnym punktem zainteresowania są instytucje władzy i organizacje polityczne”. W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Elity polityczne*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2010, s. 456.

¹¹³ M. Stefaniuk, *Teoria elit...*, s. 174.

¹¹⁴ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 35.

i organizacje polityczne”¹¹⁵. Istotne miejsce w kształtowaniu „polityka z powołania” – kategorii osobowej, której wystąpienie M. Weber uważał za wyjątkowo pożądane w państwie, był – co ważne również z punktu widzenia tej pracy – parlament¹¹⁶.

Relacje pomiędzy krystalizującym się systemem demokratycznym, a elitami politycznymi były również przedmiotem zainteresowania polskich uczonych okresu II Rzeczypospolitej. Za prekursorów refleksji teoretycznej w Polsce, uważani są socjologowie – Ludwik Krzywicki, Stanisław Rychliński oraz Florian Znaniecki¹¹⁷. Uwzględniając temat niniejszej pracy istotne są poglądy F. Znanieckiego, który poruszał kwestię degeneracji elit przywódczych, rekrutacji przywódców w systemie demokratycznym oraz znaczenie tej grupy dla ocalenia cywilizacji zachodniej¹¹⁸. Pierwszym polskim badaczem, który problematyce elit poświęcił osobną pracę był filozof, etyk i prawnik – Czesław Znamierowski. Jego koncepcja w pewnych aspektach nawiązywała do myśli klasyków – V. Pareto, G. Moscica oraz R. Michelsa. Znamierowski uważał że elita będzie występowała w każdym społeczeństwie i zawsze tworzyć ją będzie mniejszość. Określał ją jako „zbiór osób wybrany, w pewien określony sposób z większej grupy”¹¹⁹. Wyboru dokonują członkowie owej „większej grupy” promując jednostki za posiadanie cech postrzeganych jako szczególnie wartościowe¹²⁰. Pojęcia oligarchizacji, zaczerpniętego z teorii R. Michelsa, polski badacz użył w kontekście ustroju państwa. Cz. Znamierowski zaznaczał, że nie jest możliwe sprawowanie władzy w państwie przez wszystkich obywateli w związku z tym musi ona „z konieczności być w rękach nielicznej grupy (...) czyli oligarchii”¹²¹. Demokrację od autorytaryzmu różnił jednak sposób wyłonienia tak rozumianej grupy rządzącej. Istotą demokracji – według polskiego badacza – było wykreowanie przez ten system nie tyle mechanizmu sprawowania władzy przez ogół obywateli, co danie im szansy wejścia w jej skład oraz stworzenie możliwości udziału w wybieraniu tych, którzy będą rządzić¹²². W związku z tym według Cz. Znamierowskiego – sposób wyłaniania się sprawującej władzę oligarchii stał się jednym z głównych problemów ustroju demokratycznego. Prawidłowe funkcjonowanie demokracji

¹¹⁵ M. Stefaniuk, *Teoria elit...*, s. 174.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 175.

¹¹⁷ A. Szczudlińska-Kanoś, op. cit., s. 121.

¹¹⁸ P. Cichocki, *Znanieckiego teoria cywilizacji*, „Humaniora” 2016, nr 1, s. 152, 153, 154.

¹¹⁹ Cz. Znamierowski, *Elita i demokracja*, Poznań 1928, s. 5.

¹²⁰ W. Fabisiak, „Duch rycerski” czy przeciętność? *Znamierowski i Tocqueville – dwa podejścia do elity demokracji*, „Dialogi Polityczne” nr 5-6, s. 170.

¹²¹ Cz. Znamierowski, *Wiadomości elementarne o państwie*, Warszawa 1934, s. 46.

¹²² Wspomniany element myśli Znamierowskiego o demokracji uwypuklił Krzysztof Dembski zob. więcej: K. Dembski, *Czesława Znamierowskiego myśl o elicie i demokracji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1987, nr 3, s. 40.

zostało w ten sposób uzależnione od procesu „doboru oligarchii”¹²³. Krzysztof Dembski – jeden z interpretatorów myśli Znamierowskiego ten aspekt jego rozważań, zakładający że w systemie demokratycznym z oligarchii powinna wykształcić się arystokracja¹²⁴ uznał za postulowany przez Cz. Znamierowskiego „klucz do zbudowania lepszego ustroju”¹²⁵.

Wśród twórców teorii późniejszego okresu dominowało przekonanie o decydującym znaczeniu usytuowania jednostek w strukturze instytucjonalnej dla włączenia ich w skład elit. Stopniowo odrzucano pogląd o nadrzędności niezwyklej, szczególnych predyspozycji osobistych na rzecz innych czynników rekrutujących do tego grona. Jak zauważa Piotr Załęski – już w teorii Harolda D. Lasswella nie występowało definiowanie „elity na podstawie posiadanych cech”¹²⁶, choć należy zaznaczyć, że poglądy tego badacza podlegały ewolucji. Najpierw w pracach wydanych w latach 30. XX wieku elitę postrzegał „jako ludzi uprzywilejowanych w dystrybucji dóbr”¹²⁷. Za kryterium przynależności do przywołanej zbiorowości H. D. Lasswell uważał „dostęp do prestiżu, dochodu oraz bezpieczeństwa”¹²⁸. W kolejnych, modyfikowanych wersjach swojej koncepcji stopniowo nadawał on większe znaczenie usytuowaniu w strukturze – najpierw określanej jako „społeczno-polityczna”, a następnie „władzy w systemie politycznym”¹²⁹. Jak zauważyła Małgorzata Stefaniuk podkreślając ewolucję poglądów amerykańskiego badacza – „ostatni etap w rozwoju myśli H. D. Lasswella nad pojęciem elity to wiązanie jej istnienia z problematyką władzy” przez co termin ten „sprowadza (...) faktycznie do problematyki elity rządzącej”¹³⁰.

Posiadanie władzy jako warunek przynależności do elit przyjął również w swojej koncepcji Charles Wright Mills¹³¹. Podkreślał on, że osiągnięcie jej jest możliwe jedynie poprzez „zajmowanie (...) wysokich stanowisk w wielkich instytucjach”¹³². Przedmiotem

¹²³ M. Stefaniuk, *Teoria elit...*, s. 192.

¹²⁴ K. Dembski użył cytatu ze wznowionego wydania pracy Cz. Znamierowskiego z 1991 roku – Cz. Znamierowski, *Elity i demokracja...*, s. 42. („oligarchia, którą de facto jest każda demokracja, stała się arystokracją – ustrojem, w którym rządzą najlepsi”).

¹²⁵ K. Dembski, *op. cit.*, s. 170; Wspomniany aspekt myśli Cz. Znamierowskiego przywołuje również Weronika Fabisiak. Zob. W. Fabisiak, „Duch rycerski” czy przeciętność? Znamierowski i Tocqueville – dwa podejścia do elity demokracji, „Dialogi Polityczne” 2005, nr 5-6, s. 170.

¹²⁶ P. Załęski, *op. cit.*, s. 154.

¹²⁷ M. Żyromski, *Socjologiczna teoria elity...*, s. 271.

¹²⁸ P. Załęski, *op. cit.*, s. 154.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ M. Stefaniuk, *Teoria elit...*, s. 185.

¹³¹ J. Nocoń rzeczonoego badacza zaliczał do grona elitarystów, zaznaczając, że „dla elitaryzmu, reprezentowanego między innymi przez Ch. Millsa, charakterystyczny jest pogląd, wedle którego elita polityczna skupia w swym ręku całą bądź niemal całą władzę. Kontrolując wszystkie instrumenty wpływu politycznego, elita jest w swoich działaniach autonomiczna, pozostawiając rządzącej większości tylko funkcje wykonawcze”; J. Nocoń, *Elityzm a elitaryzm...*, s. 160.

¹³² M. Stefaniuk, *Teoria elit...*, s. 183.

jego zainteresowania – co istotne z punktu widzenia niniejszej pracy – był „skład osobowy elity rządzącej, a także drogi rekrutacji do tego typu gremiów”¹³³. Ch. W. Mills przeprowadził analizę biografii osób odnotowanych w tomach „The American who is who”, na podstawie której doszedł do wniosku, że „pozycja większości członków amerykańskiej elity nie opierała się na statusie osiągniętym (*achieved status*), ale na statusie przypisanym (*ascribed status*), gdzie podstawowym mechanizmem była kumulacja i powiększanie majątku przez wiele pokoleń”¹³⁴. Ch. W. Mills stwierdzał, że wyłaniająca się w ten sposób elita będzie charakteryzowała się grupową świadomością, wypracuje określone więzi i będzie skłonna podejmować działania, również niejawne, które będą gwarantowały realizację ich interesów¹³⁵. Propagowanie przekonania o wyjątkowości i szczególnej wartości tej grupy postrzegał jako założenie ideologiczne tworzone właśnie w celu utrzymania przez nią władzy¹³⁶. Dokonując analizy społecznego składu elit w Stanach Zjednoczonych Ch. W. Mills stwierdzał, że okres pierwszych lat po zakończeniu II wojny światowej charakteryzował się udziałem w elicie władzy „ludzi ze świata polityki, gospodarki i wojskowości”¹³⁷. W porównaniu do poprzednich okresów zaznaczał wzrost wpływów wojskowych oraz „ludzi ze świata korporacji”. Największą utratę władzy przypisywał „zawodowym politykom”¹³⁸.

Spółeczeństwo amerykańskie jako tło dla swoich rozważań obrał również Thomas R. Dye¹³⁹. W jego koncepcji elita składała się z mniejszości, a elita władzy charakteryzowała się kontrolą nad wielkimi organizacjami w istotny sposób wpływającymi na życie członków społeczeństwa¹⁴⁰. Stany Zjednoczone uznał za przykład państwa, w którym niewielka liczba osób zmonopolizowała kierownictwo najważniejszych organizacji¹⁴¹. Odmienne stanowisko w stosunku do koncepcji Ch. W. Mills`a oraz T. R. Dye`a prezentował Robert Dahl, który nie wykluczając istnienia oligarchicznych odmian elit politycznych w przeszłości, zwracał uwagę na proces rozproszenia władzy w Stanach Zjednoczonych w pierwszej połowie XX wieku¹⁴². Na podstawie prowadzonych badań stwierdził, że „osoby sprawujące władzę w jednej dziedzinie są tak ograniczone przez

¹³³ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 459.

¹³⁴ M. Żyromski, *Podstawowe założenia...*, s. 55.

¹³⁵ J. Szczupaczyński, *Elity władzy...*, s. 136.

¹³⁶ P. Załęski, *op. cit.*, s. 154.

¹³⁷ Ch. W. Mills, *Elita władzy*, Warszawa 1961, s. 363.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ W tym kontekście szczególnie ceniona jest wielokrotnie wznawiana i uzupełniana praca T. R. Dye, *Who's running America?: Institutional leadership in the United States*, New Jersey 1976.

¹⁴⁰ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 34.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 35.

¹⁴² W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 460; Na temat procesu demokratyzacji w koncepcji R. Dahla zob. M. Śliwiński, *O obliczach demokracji*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3-4, s. 16-17.

opinię wyborców i inne elity, że nie można mówić już o istnieniu klasy panującej”¹⁴³. Krytyczne podejście do teorii panowania mniejszości, R. Dahl przedstawił w pracy „Demokracja i jej krytycy”, w której między innymi odniósł się do koncepcji sformułowanych przez G. Moscę, V. Pareto oraz R. Michelsa¹⁴⁴.

Zamysł wyodrębnienia elity na podstawie sprawowanego stanowiska przedstawił również Robert Putnam. Dokonał podziału stratyfikacyjnego tej grupy, która składała się z trzech części. Pierwszą, najwyższą a zarazem najwęższą stanowiła tzw. elita decyzji, którą tworzyły osoby „mające możliwość podejmowania decyzji na szczeblu władzy państwowej”¹⁴⁵. W ramach tego segmentu R. Putnam wymieniał „prezydentów, premierów, członków rządu i kierowników największych instytucji władczych, zajmujący urzędy publiczne w ramach procedur demokratycznych”¹⁴⁶. Szerszą kategorię stanowią elity wpływu czyli „urzędnicy państwowi wyższego szczebla, przemysłowcy, wielcy finansiści, przywódcy partyjni”¹⁴⁷. Najobszerniejszą i najliczniejszą grupę tworzą aktywiści polityczni, którzy nie są definiowani poprzez przynależność do określonych organizacji ale przez ich cel, którym jest „aktywne działanie i wywieranie wpływu na władzę”¹⁴⁸.

Odwołanie do założeń instytucjonalnych widoczne jest również w koncepcjach stworzonych przez neofunkcjonalistów. Za twórców wspomnianego paradygmatu uważani są George L. Field i John Higley, którzy założyli, że „powstanie elit wiąże się ściśle z funkcjonowaniem różnych organizacji społecznych”¹⁴⁹. Elity zostały zdefiniowane jako „zbiór jednostek, które dzięki swojej strategicznej pozycji w kluczowych (*powerful*) organizacjach społecznych są w stanie kształtować procesy decyzyjne (*political outcomes*) regularnie i substancjalnie. W skład elit wchodzi głównie decydenci największych – i najbogatszych w zasoby – organizacji i ruchów politycznych, rządowych, militarnych, profesjonalnych, ekonomicznych, komunikacyjnych i kulturalnych”¹⁵⁰. Zdolności czy prestiż takich osób ma drugorzędne znaczenie, główną podstawą ich uznania za członków tej grupy jest fakt czy piastują funkcje w określonych instytucjach, które dają im trwałą i rzeczywistą wpływ na podejmowanie ważnych dla państwa decyzji. Odwołanie do ujęcia G. L. Fielda

¹⁴³ A. Szczudlińska-Kanoś, *op. cit.*, s. 53.

¹⁴⁴ Powyższe rozważania R. Dahl zaprezentował we fragmencie części piątej przytoczonej pracy („Ograniczenia i możliwości demokracji”); R. Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, Warszawa 2012, s. 375-395.

¹⁴⁵ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 39.

¹⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁹ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 462.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 462; J. Higley definicję przytoczył również w rozważaniach nad wpływem elit na rozwój demokracji, które prowadził wspólnie z Michaeliem Burtonem i Richardem Gunther; M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *Elity a rozwój demokracji*, [w:] *Władza i społeczeństwo. Antologia ...*, s. 18.

i J. Higleya wydaje się również właściwe z punktu widzenia przyjętego tematu pracy. Uwzględnia ono bowiem inaczej niż w przypadku elitaryzmu klasycznego „funkcjonowanie realnej kontroli nad działaniami elit politycznych” chociażby poprzez wolne wybory¹⁵¹. Tak rozumiana elita musi zabiegać o poparcie dla przeforsowania swoich koncepcji politycznych¹⁵². Istotnym elementem myśli tych badaczy było więc uwypuklenie związku pomiędzy elitą a demokracją. Jak zaznacza M. Żyromski – G. L. Field i J. Higley „porozumienie między elitami, co do podstawowych wartości demokratycznych” uznali za „jeden z dwóch (obok możliwości powszechnego udziału społeczeństwa w procedurach demokratycznych) kryteriów klasyfikacji systemów demokratycznych”¹⁵³.

Koncepcja zaproponowana przez G. L. Fielda i J. Higleya, chociaż zawęża obszar definicyjny do instytucjonalnego określenia elity politycznej, to jednak nie wskazuje precyzyjnie jej części składowych¹⁵⁴. W związku z powyższym opierając się na myśli neofunkcjonalistów należy takie rozumienie elity uzupełnić o kwestie jej wewnętrznych struktur. Jak zauważa Piotr Załęski „w dziedzinie strukturyzacji panuje duża dowolność, przy czym wyodrębnić można wiele podejść uzupełniających bądź wykluczających się”, co przede wszystkim wynika z różnych sposobów definiowania elit¹⁵⁵. Uwzględniając temat pracy należy odnieść się do propozycji strukturyzacji grup, które sprawują władzę polityczną. Pozostając w obszarze perspektywy instytucjonalnej można przyjąć podział na np. elity państwowe, rządowe, gabinetowe, parlamentarne. Przytoczona przez Marka Żyromskiego strukturyzacja stworzona przez Johna Scotta głosi, że „elita państwowa obejmuje pozycje usankcjonowanej władzy na czele najważniejszych instytucji państwa. Z tego punktu widzenia we wszystkich społeczeństwach mających swoje państwo można, z definicji wyróżnić elitę państwową i elitę polityczną”¹⁵⁶.

Posiadając wiedzę na temat określonego systemu politycznego, można również wyodrębnić osoby wchodzące w skład elity rządowej oraz gabinetowej. Propozycję zdefiniowania tych grup w odniesieniu do III Rzeczypospolitej przedstawił Jacek Raciborski. Odwołując się do koncepcji instytucjonalnych za elitę rządową J. Raciborski uznał „zbiór ludzi zajmujących najwyższe pozycje w systemie administracji rządowej, które obsadzone

¹⁵¹ J. Nocoń, *Elityzm a elitaryzm...*, s. 160.

¹⁵² J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 45.

¹⁵³ M. Żyromski, *Podstawowe założenia...*, s. 57.

¹⁵⁴ A. Stelmach, S. Zyborowicz, *Elity polityczne a partycypacja polityczna*, [w:] *Elity polityczne w Polsce. Wydawnictwo pokonferencyjne. Kazimierz Dolny 19–21 listopada 1992*, red. K. Pałeczki, Warszawa 1992, s. 53.

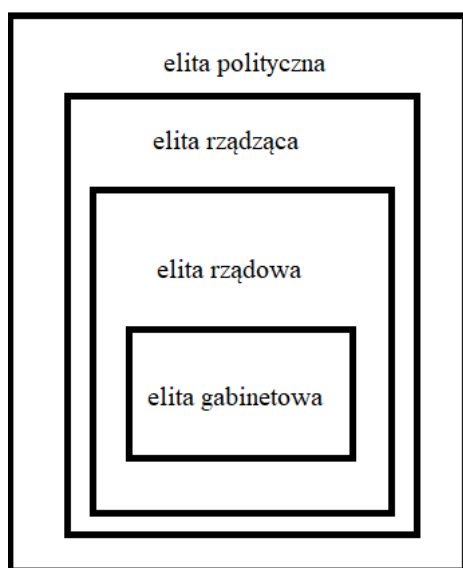
¹⁵⁵ P. Załęski, *op. cit.*, s. 165.

¹⁵⁶ M. Żyromski, *Teorie elit a systemy...*, s. 52; J. Scott, *Who rules Britain?*, Oxford 1991, s. 118-119.

są na zasadzie politycznej nominacji”¹⁵⁷. Do tego grona zaliczono: członków Rady Ministrów, w tym sekretarzy i podsekretarzy stanu, kierowników niektórych agencji rządowych oraz wojewodów¹⁵⁸. Elita gabinetowa to według Raciborskiego grupa węższa, w skład której wchodzi członkowie rządu¹⁵⁹.

Bardziej złożone jest wyodrębnienie odpowiednich segmentów elit na podstawie ich rzeczywistego udziału w sprawowaniu władzy politycznej. W powyższym kontekście proponowane jest między innymi rozróżnienie elit politycznych od elit rządzących i elit władzy. Ostatnie z wymienionych pojęć według Andrzeja Stelmacha i Stanisława Zyborowicza odnosi się do osób, które „zajmują stanowiska państwowe”¹⁶⁰, podczas gdy elita rządząca to węższa grupa „bezpośrednio podejmująca decyzje polityczne”¹⁶¹. Określenie elita polityczna jest uważane za najbardziej obszerne, w ramach którego zawierają się dwa pozostałe pojęcia. Przytoczona wcześniej dystynkcja pojęć zaproponowana przez J. Raciborskiego relacje elit: politycznej, rządzącej, rządowej i gabinetowej określa w następujący sposób.

Rysunek nr 1. Elita polityczna, rządząca, rządowa i gabinetowa według J. Raciborskiego.

Źródło: J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity jako przedmiot badań...*, s. 10.

¹⁵⁷ J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity rządowe...*, s. 17.

¹⁵⁸ Jacek Raciborski zaznaczył, że „takie zdefiniowanie elity rządowej ma swoje niedogodności, gdyż wyłącza z niej osoby, które mają duży i jawny wpływ na rządy, mimo że nie piastują stanowisk rządowych, np. dość często w Polsce liderzy partii nie obejmują stanowisk rządowych, co skądinąd można wręcz ujmować w kategoriach patologii demokracji w sytuacji systemu parlamentarnego”; *Ibidem*, s. 16-17.

¹⁵⁹ *Ibidem*, s. 10 i 16.

¹⁶⁰ P. Załęski, *op. cit.*, s. 165.

¹⁶¹ *Ibidem*.

Za część elity politycznej uważani są również parlamentarzyści. Jak zauważa Irena Pańków w artykule poświęconym polskim posłom i senatorom „członkowie parlamentu, tak w ujęciu klasycznych, jak i współczesnych teorii, są najważniejszą częścią klasy politycznej – kołami nadającymi kierunek całej machinie rządzenia”¹⁶². Parlament jako instytucję, w której formuje się kategoria „zawodowego polityka” wskazywał już Max Weber. Również badacze analizujący proces tranzycji z systemu autorytarnego do demokracji zauważali, że w pierwszej fazie przemian to parlament odgrywał najistotniejszą rolę w kształtowaniu polityki. Za część elit politycznych uważali się również sami polscy parlamentarzyści z okresu drugiej połowy XX i początku XXI wieku, którzy tę kategorię wskazywali obok kilkunastu innych¹⁶³. Według Jacka Raciborskiego znaczenie elit rządowych oraz partyjnych wzrastało dopiero „w miarę utrwalania się demokracji i gospodarki rynkowej”¹⁶⁴. Wraz z rozwojem struktur integracyjnych coraz większy zakres władzy oddawany jest dobrowolnie przez instytucje państwowe na poziom ponadpaństwowy¹⁶⁵.

Przedmiot niniejszej pracy, która poświęcona jest parlamentarzystom ruchu ludowego, a więc konkretnemu segmentowi elity politycznej wyłanianemu w okresie transformacji z systemu autorytarnego do demokracji, skłania do uznania za obowiązujące propozycji definicyjnych nawiązujących do założeń instytucjonalnych, uzupełnionych przez dociekania naukowe polskich badaczy – Włodzimierza Wesołowskiego i Ireny Pańków. Za elity parlamentarne ruchu ludowego będą wobec tego uważani przedstawiciele organizacji i partii politycznych związani z tym nurtem, którzy w latach 1989–2001 piastowali funkcje posłów i senatorów w Polsce. Kryterium włączenia danej osoby do tak zdefiniowanej grupy jest objęcie przez nią mandatu parlamentarzysty w kolejnych kadencjach Sejmu i Senatu w latach 1989–1991, 1991–1993, 1993–1997, 1997–2001¹⁶⁶.

¹⁶² I. Pańków, *Elita polityczna w teoriach oraz percepcji...*, s. 213.

¹⁶³ Jak zaznacza Irena Pańków wymienione przez parlamentarzystów kategorie są „niejednorodne ontologicznie. Są tu ludzie, instytucje, partie, obozy polityczne, a także mało operacyjne kategorie opisowe typu »ci co są najbliższe centrów decyzyjnych«”; *Ibidem*.

¹⁶⁴ J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity rządowe...*, s. 11.

¹⁶⁵ W przedmiotowym kontekście w rozważaniach dotyczących definiowania elit J. Raciborski przywołuje przytoczone przez Ulricha Becka hasło z plakatu eksponowanego w czasie ulicznej demonstracji, które „Ci, których wybieraliśmy, nie mają władzy. Tych, którzy mają władzę, nie wybieraliśmy”; J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity rządowe...*, s. 11; Przytoczony przez J. Raciborskiego cytat został zamieszczony w pracy: U. Beck, *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, Warszawa 2005, s. 14.

¹⁶⁶ Pozwala to również na uwzględnienie osób, które do tego grona dołączyły po wygaśnięciu mandatów posłów i senatorów, wybranych podczas jednych z wyborów przeprowadzonych w latach 1989, 1991, 1993 oraz 1997.

2. Elity, transformacja, parlamentaryzm – perspektywy badawcze

Analiza konkretnego segmentu elity politycznej, który został wyodrębniony na podstawie afiliacji politycznej części posłów i senatorów piastujących swój mandat w latach 1989–2001, powinna opierać się o założenia teoretyczne dotyczące działania elit w okresie transformacji ustrojowej. Przeobrażenia systemu „realnego socjalizmu” i gospodarki centralnie planowanej w demokrację i gospodarkę wolnorynkową miały swoje uwarunkowania zarówno zewnętrzne w stosunku do wydarzeń mających miejsce na terenie Polski, jak i wewnętrzne – wynikające z działań konkretnych osób i instytucji. Był to proces złożony i wieloetapowy. W XX wieku państwa europejskie kilkakrotnie doświadczały radykalnych transformacji systemowych, co dotyczyło zarówno kresu monarchii, upadku młodych systemów demokratycznych w latach dwudziestych i powstania autorytaryzmów oraz totalitaryzmów: radzieckiego i nazistowskiego. Społeczeństwa europejskie przeżyły również powrót do demokracji w okresie po 1945 roku (np. powstanie Republiki Federalnej Niemiec, upadek dyktatur w Portugalii i w Hiszpanii). W Polsce w XX wieku dwukrotnie doszło do transformacji systemowej – najpierw, po 1945 roku rozpoczęto stopniowe wprowadzanie ustroju odwołującego się do wzorca radzieckiego, następnie od 1989 roku – do jego demontażu¹⁶⁷. Unikalność tego zjawiska wynikała z faktu, że było to pierwsze państwo w Europie, które odchodziło od realnego socjalizmu i gospodarki centralnie planowanej, a proces ten, oprócz wcześniej wymienionego podłoża geopolitycznego miał również swoją podstawę w zawarciu porozumienia przez część reprezentantów władzy i opozycji¹⁶⁸.

Dwadzieścia lat przed upadkiem bloku wschodniego Dankwart Rustow w artykule opublikowanym w „Comparative Politics” przedstawił model procesu demokratyzacji¹⁶⁹, który – jak zaznacza – Jarosław Ćwiek-Karpowicz „dał początek powstaniu paradygmatu transformacyjnego”¹⁷⁰. W dwóch z czterech wymienionych przez D. Rostowa faz

¹⁶⁷ Jak zauważa Zbigniew Blok „z tego punktu widzenia transformację systemową można traktować jako program bądź proces konwersji, a nawet rekonwersji funkcji systemowych, bowiem pierwsza konwersja funkcji systemowych miała miejsce w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku”; Z. Blok, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski*, Poznań 2006, s. 137.

¹⁶⁸ W związku z powyższym, jak zaznaczał Edmund Wnuk-Lipiński, wśród elit solidarnościowych dążących do transformacji artykułowane były dwa główne typy wizji przeobrażeń. Pierwszy można określić mianem imitacyjnego. Zakładał on wdrożenie zachodniego ładu społecznego. Drugi to typ rewolucyjny, w którym istotniejsze jest szybkie usuwanie starego systemu, niż projekcja nowego. Z tego też względu nowy system nie musi być zbliżony do modelu zachodnioeuropejskiego; E. Wnuk-Lipiński, *Rozpad połowiczny. Szkice z socjologii transformacji ustrojowej*, Warszawa 1993, s. 159.

¹⁶⁹ Zob. D. Rustow, *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2.

¹⁷⁰ J. Ćwiek-Karpowicz, Paradygmaty badań nad elitami i transformacją polityczną w Federacji Rosyjskiej, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, red. T. Bodio, Warszawa 2010, s. 368.

demokratyzacji – trzeciej i czwartej – istotną rolę odgrywały elity. Po osiągnięciu „jedności narodowej” (pierwsza faza) oraz „wystąpieniu konfliktu między klasami (grupami) społecznymi wokół centralnych kwestii politycznych i gospodarczych” (druga faza) – według D. Rustowa – musiało dojść do „świadomego wprowadzenia demokratycznych reguł gry przez liderów politycznych” (faza trzecia) oraz „przyswojenia sobie demokratycznych reguł przez elity polityczne i ich wyborców”¹⁷¹. Jak zaznacza Jarosław Ćwiek-Karpowicz „D. Rustow uznawał skonsolidowaną demokrację za końcowy etap transformacji”¹⁷². Przytoczony typ „ludowładztwa” rozumiany jest jako „system rządów, który spełnia wszystkie proceduralne kryteria demokracji, w którym ponadto wszystkie znaczące politycznie grupy akceptują istniejące polityczne i demokratyczne reguły gry”¹⁷³. W kontekście elit oznacza to również ich strukturalną integrację definiowaną jako istnienie sieci powiązań między różnymi frakcjami. Badania prowadzone w oparciu o te założenia, w odniesieniu do elit politycznych w trzech państwach zaliczanych do grupy demokracji skonsolidowanych (Australia, Stany Zjednoczone, Republika Federalna Niemiec) faktycznie wskazywały na istnienie gęstych połączeń między różnymi jej częściami, dających im dostęp do „centralnych obszarów decyzyjnych”¹⁷⁴.

Pierwotną koncepcją władzy w Polsce w 1989 roku było dokooptowanie części opozycji do systemu politycznego i nadanie jej określonej roli w instytucji parlamentu. Finalnie, na skutek nieprzewidzianego przez tzw. „stronę koalicyjno-rządową” przebiegu wyborów czerwcowych uruchomiony został proces likwidacji istniejącego ustroju. Jego podstawą było jednak porozumienie elit – zarówno rządzących, jak i opozycyjnych. Na przytoczone zjawisko zwrócił uwagę Samuel P. Huntington podkreślając, że „negocjacje i kompromis wśród elit politycznych stanowiły sedno procesów demokratyzacji. Przywódcy kluczowych sił politycznych i grup społecznych wchodzili ze sobą w układy, formalnie lub nieformalnie, wypracowując możliwe do zaakceptowania – chociaż niekoniecznie zadowalające – porozumienia w sprawie przejścia do demokracji”¹⁷⁵.

¹⁷¹ D. Rustow, *Transition to Democracy...*, s. 355; Posłużono się tłumaczeniem z artykułu J. Ćwieka-Karpowicza, *Paradygmaty badań nad elitami...*, s. 369.

¹⁷² *Ibidem*, s. 368.

¹⁷³ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 16.

¹⁷⁴ Zob. więcej: J. Higley, U. Hoffmann-Lange; Ch. Kadushin; G. Moore, *Elite Integration in Stable Democracies: A Reconsideration*, „European Sociological Review” 1991, nr 1, s. 35-53.

¹⁷⁵ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009, s. 169; Podobny proces miał miejsce na Węgrzech. Piotr Bajda polemizuje jednak z postrzeganiem zmian w Czechosłowacji jako opartych na porozumieniu elit. Jak zaznacza w Czechosłowacji „przemiany przebiegały (...) początkowo według scenariusza tzw. oddolnego modelu zmiany ustroju politycznego, który zakłada brak kół reformatorskich w elicie władzy, słabnięcie i wreszcie upadek reżimu autorytarnego, masowe wystąpienia społeczne, zaangażowanie studentów jako grupy opozycyjnej oraz nieoczekiwany wybuch wystąpień przeciw władzy

Co interesujące, na gruncie teoretycznym proces ten, jego cechy, możliwy przebieg i konsekwencje, został przedstawiony w drugiej połowie lat 80. XX wieku przez Michaela Burtona, Richarda Gunthera i Johna Higleya. Z punktu widzenia tematu niniejszej pracy, jest on wart przybliżenia, również z uwagi na fakt, że po jego dokonaniu w wymiarze ogólnopolskim, miał szansę zostać powtórzony w badanym segmencie elity.

Porozumienie elit jest definiowane przez wyżej wymienionych autorów jako „nagła, świadoma zmiana wzajemnych relacji pomiędzy zwalczającymi się frakcjami na drodze wynegocjowanego kompromisu, który obejmuje kwestie najbardziej sporne”¹⁷⁶. Wśród czynników wpływających na jego zawarcie M. Burton (i współpracownicy) wymieniają wystąpienie wcześniej konfliktu, który wywołuje straty obu stron¹⁷⁷. Sytuacja taka miała miejsce w okresie lat 80. w Polsce, kiedy po strajkach sierpniowych doszło do utworzenia Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego (NSZZ) „Solidarność” oraz rolniczych związków zawodowych, które następnie zostały zlikwidowane podczas stanu wojennego, a jego członkowie i przywódcy pozbawieni zostali możliwości legalnego działania. Dla władzy takie rozwiązanie konfliktu było również niekorzystne, ponieważ wymuszało czasowe zawieszenie porządku konstytucyjnego, do którego rządzący się odwoływali, co uwidaczniało brak legitymizacji ówczesnego systemu¹⁷⁸. Drugi czynnik, który jest wymieniany jako uprawdopodobniający porozumienie elit to „kryzys polityczny, który grozi wybuchem przemocy na dużą skalę”¹⁷⁹. W Polsce lat 80. możliwe było wystąpienie aktów przemocy między stronami, przy czym strategia ówczesnego kierownictwa „Solidarności” zakładała przyjęcie formy pokojowych protestów, w postaci strajków różnych grup zawodowych – głównie robotników wielkoprzemysłowych. Ponadto PZPR dysponowała zasobami

wskutek pojedynczego wydarzenia, stanowiącego punkt zapalny; P. Bajda, *Elity polityczne na Słowacji. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010, s. 15.

¹⁷⁶ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 20.

¹⁷⁷ *Ibidem*; Na kwestię kooperacji elit w celu uniknięcia wykreowania „destabilizujących podziałów” zwraca uwagę również Arend Lijphart. Badacz ten odnosi się jednak do przykładów państw stabilnej demokracji (Holandii, Szwajcarii); A. Lijphart, *Demokracja w społeczeństwach sfragmentaryzowanych*, [w:] *Elity, demokracja, wybory*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993, s. 99.

¹⁷⁸ Juan Linz rozważa taki przypadek w odwołaniu do kryzysu systemu demokratycznego. Wydaje się, że jednak można podobną zależność dostrzec w innych systemach, które dla swojej obrony muszą sięgać po środki nadzwyczajne; Zob. J. J. Linz, *Kryzys, załamanie i powrót do równowagi*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. T. 2*, red. J. Szczupaczyński, Warszawa 1998, s. 48; Konieczność obrony systemu przez władzę można uznać za objaw jego delegitymizacji, który będzie przyczyniał się do pogłębienia tego zjawiska. Można na tej podstawie wnioskować o postępującej delegitymizacji zarówno na poziomie „systemu politycznego jako całości”, „funkcjonowania systemu” oraz „elity rządzącej” jak i płaszczyzn „ideologicznej (wartości)”, „proceduralnej (reguł)” oraz „behawioralnej (zachowań)”; J. Garlicki, *Legitymizacja władzy i systemu politycznego – aspekty teoretyczne*, [w:] *Legitymizacja transformacji i systemu politycznego w Polsce*, red. J. Garlicki, Warszawa 2014, s. 23-26.

¹⁷⁹ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 21.

pozwalającymi pacyfikować takie wystąpienia, a w świadomości przywódców „Solidarności” obecna była również obawa przed niebezpieczeństwem interwencji zbrojnej ze strony Związku Radzieckiego, co skutecznie ograniczało możliwość długotrwałej walki wewnętrznej. Funkcje czynnika przyspieszającego skłonność do poszukiwania porozumienia mógł w tej konkretnej sytuacji przyjąć pogłębiający się kryzys gospodarczy¹⁸⁰.

Autorzy koncepcji porozumienia elit odwołując się do przykładów historycznych, przedstawili również kilka charakterystycznych cech tego procesu. Za pierwszy parametr uznali czas – podkreślając, że negocjacje nie mogą trwać zbyt długo, ponieważ ich impas zwiększy prawdopodobieństwo braku osiągnięcia konsensusu¹⁸¹. W przypadku rozmów Okrągłego Stołu od ich rozpoczęcia do wypracowania wspólnego stanowiska minęły niespełna dwa miesiące¹⁸². Postanowienia Okrągłego Stołu można również uznać za wymienione przez M. Burtona (i współpracowników) „porozumienie inicjujące”, których następstwem była, również wskazana w teorii, dalsza „stopniowa konsolidacja elit”¹⁸³. Druga cecha eksponowała wystąpienie „bezpośrednich, zazwyczaj tajnych negocjacji, przywódców wiodącej frakcji”¹⁸⁴. Za takie można uznać prowadzone rozmowy przygotowawcze w Magdalence, z udziałem władz, przedstawiciele Kościoła katolickiego oraz przywódców „Solidarności”, w tym Lecha Wałęsy oraz doradcy rolniczego związku Andrzeja Stelmachowskiego¹⁸⁵. We wspomnianych nurtach politycznych – opozycyjnym i ówczesnej władzy dochodziło do prób powstrzymania procesu porozumienia, co również sygnalizowali twórcy teorii, jako prawdopodobny scenariusz wydarzeń. Również dwie ostatnie cechy – „spisanie formalnego dokumentu, który przekazuje treść wzajemnych ustępstw i gwarancji do wiadomości publicznej” oraz „wiodącą rolę doświadczonych liderów”¹⁸⁶ w trakcie negocjacji, można odnaleźć w wydarzeniach, które miały miejsce w Polsce w pierwszej połowie 1989 roku.

Waga koncyliacyjnego nastawienia elit politycznych w okresie przejścia z systemu autorytarnego do demokracji była również eksponowana przez innych autorów

¹⁸⁰ Do narastającego kryzysu gospodarczego i jego wpływu na decyzje polityczne ówczesnej władzy nawiązuję A. Dudek w podrozdziałach (Fatamorgana, czyli drugi etap reformy; Reformy Rakowskiego) pracy: A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Kraków 2004, s. 91-109 oraz s. 180-200.

¹⁸¹ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 21.

¹⁸² A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 247 i 268.

¹⁸³ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 21.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 22.

¹⁸⁵ K. Trembicka, *Okrągły Stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*, Lublin 2003, s. 138; S. Stęпка, *Ruch ludowy na rozstajach politycznych dróg*, [w:] *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki*, red. M. Jabłonowski, S. Stęпка, S. Sulowski, Warszawa 2009, s. 141-142.

¹⁸⁶ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *op. cit.*, s. 22.

podjmujących problematykę transformacji systemowej. Ugodowość elit, rozumiana jako skłonność do prowadzenia negocjacji i zawierania kompromisów, „wykluczających ostrą polaryzację stanowisk” była jednym z warunków rozpoczęcia procesu demokratyzacji wymienionym przez Bogusławę Dobek-Ostrowską, w pracy porównującej rolę hiszpańskich i polskich elit w doprowadzeniu do tego procesu¹⁸⁷. Autorka odnosząc się do myśli Leonardo Morlino zaznacza, że „zwolennicy pokojowej drogi do demokracji powinni akceptować negocjacje i porozumienie jako celową i preferowaną formę rozwiązywania sporów”¹⁸⁸, co wyraźnie koresponduje z koncepcją M. Burtona, R. Gunthera i J. Higleya.

Rozpatrując kwestie związane z kooperacją lub rywalizacją elit politycznych warto również odnieść się do koncepcji ich klasyfikacji na podstawie kryterium relacji między poszczególnymi jej segmentami. W odniesieniu do systemu demokratycznego taką propozycję sformułował między innymi Robert Putnam, wyróżniając trzy grupy elit. Pierwszą, stanowiącą tzw. elity konsensualne, które charakteryzują się przede wszystkim dążeniem do zachowania spójności wewnętrznej, jak i poszukiwaniem „porozumienia na zewnątrz”¹⁸⁹. Według R. Putnama w wyniku takiego nastawienia tworzą one podłoże do „prowadzenia spójnej i efektywnej polityki”¹⁹⁰. Całkowitą odwrotnością takich postaw jest drugi z wyróżnionych typów – elity konkurujące. Ich działania są nacechowane ostrą rywalizacją, która całkowicie odrzuca poszukiwanie konsensusu i prowadzi do utrzymywania się długotrwałych konfliktów¹⁹¹. Trzeci rodzaj, określany mianem elit koalicyjnych łączy w pewnym stopniu dwa przeciwstawne typy. Jego podstawę tworzą elity rywalizacyjne, które z uwagi na brak możliwości „samodzielnego osiągnięcia celów” zawierają „sojusze bądź układy (...) co wymusza konieczność przynajmniej częściowej integracji dwóch lub więcej podmiotów”¹⁹². Perspektywa postrzegania elit poprzez wyróżnione przez R. Putnama¹⁹³ typy może być podstawą analizy relacji zachodzących między różnymi segmentami elity parlamentarnej ruchu ludowego. Przyjmując, że w czerwcu 1989 roku reprezentanci tego nurtu politycznego sytuowali się w dwóch przeciwstawnych obozach, część należała do Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, część reprezentowała różne grupy wywodzące się z „solidarnościowego” ruchu ludowego, zasadne wydaje się być postawienie pytania na temat

¹⁸⁷ B. Dobek-Ostrowska, *Hiszpania i Polska: elity polityczne w okresie przejścia do demokracji. Analiza porównawcza*, Wrocław 1996, s. 14.

¹⁸⁸ *Ibidem*, s. 15.

¹⁸⁹ A. Szczudlińska-Kanoś, *op. cit.*, s. 40.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*.

¹⁹³ Po raz pierwszy została przedstawiona w: R. Putnam, *The Comparative Study of Political Elites*, New Jersey 1976, s. 115-120.

wzajemnego stosunku reprezentantów tych grup w kolejnych kadencjach parlamentu wybieranych od 1989 roku. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie i podziały środowiska opozycji wiejskiej kształtującego się od lat 70. XX wieku, uzasadniona będzie również analiza stosunków między różnymi grupami parlamentarnymi, które wyłoniły się w jego ramach wraz z dekompozycją Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego (OKP).

Biorąc pod uwagę temat niniejszej pracy warto również uwzględnić koncepcje dotyczące kwestii funkcjonowania elit w okresie przełomu politycznego. Badania wpisujące się w ten nurt przeprowadzili między innymi Edmund Wnuk-Lipiński i Jacek Wasilewski. W artykule „Formowanie się elity w Polsce”¹⁹⁴ przytoczeni autorzy przedstawili sposoby definiowania zjawisk wymiany oraz reprodukcji elit, które mogą być zastosowane w odniesieniu do elit parlamentarnych. Polscy badacze reprodukcję elit podzielili na międzygeneracyjną i wewnątrzgeneracyjną. Międzygeneracyjna obejmowała reprodukcję międzypokoleniową elity nomenklaturowej („członkowie nowej elity są dziećmi kadr partyjnych”) oraz reprodukcję elity przedkomunistycznej („członkowie nowej elity są potomkami – w pierwszym lub dalszych pokoleniach – przedwojennej elity”)¹⁹⁵. Reprodukacja wewnątrzgeneracyjna mogła natomiast przyjąć postać „prostej” („nowa elita jest starą elitą”), „przez konwersję” (stara elita wchodzi w skład nowej ale zmienia segment – np. z politycznej do ekonomicznej) oraz „wertykalnej” (członkowie nowej elity nie należeli do starej ale byli w jej bezpośrednim zapleczu – stanowili subelitę)¹⁹⁶.

Również kwestię wymiany/reprodukcji elit podejmowano w najbardziej rozległych badaniach porównawczych, które na początku lat 90. XX wieku przeprowadzono w Polsce, w Rosji i na Węgrzech¹⁹⁷. Do wyróżnionych wcześniej sposobów reprodukcji dołączono założenie o możliwości wystąpienia cyrkulacji elit, z uwzględnieniem opozycji. Szczególna sytuacja – zdaniem autorów pracy – miała miejsce w Polsce, gdzie zdołała się wytworzyć kontrolita. Za warunek nadania opozycji miana kontrolity uznano konieczność jej instytucjonalizacji, co wydarzyło się w Polsce przede wszystkim na początku lat 80. XX wieku¹⁹⁸. W związku z tym zajęcie przez tę grupę miejsca w elicie po zmianie systemowej uznano za „jeden z najbardziej klarownych przypadków cyrkulacji elit”¹⁹⁹.

¹⁹⁴ E. Wnuk-Lipiński, J. Wasilewski, *Formowanie się elity w Polsce*, [w:] *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996, s. 135.

¹⁹⁵ *Ibidem*, s. 136.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 136 i 137.

¹⁹⁷ *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, red. I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995.

¹⁹⁸ I. Szelenyi, Sz. Szelenyi, *Wstęp – założenia teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Ibidem*, s. 21.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 23.

Przekonanie o wystąpieniu tego zjawiska wyraził również w pracy wydanej w 1992 roku Kazimierz Podoski, który stwierdzał, że „obecnie istniejące elity polityczne, a zwłaszcza elitę władzy cechuje przede wszystkim:

- niemal całkowite wyeliminowanie osób należących do takiej elity do roku 1989, jeśli jeszcze przejściowo brały udział w procesie decyzyjnym to obecnie osób takich jest niewiele, można mówić o ich występowaniu w parlamencie wśród posłów lewicy socjaldemokratycznej;
- znaczny wpływ na przynależność do elity ma przede wszystkim działalność w opozycji legalnej i nielegalnej w latach 1980–1981 i w okresie po stanie wojennym (...) jest zarazem niewątpliwe istnienie wyjątków, do których należą osoby o poglądach antykomunistycznych, ale działające w okresie poprzednim w legalnych strukturach władzy, przede wszystkim w Sejmie”²⁰⁰.

Powyższe koncepcje należy uwzględnić przy badaniu składu elit parlamentarnych ruchu ludowego. W tym przypadku również mogło dojść do utrzymania się w kolejnych parlamentach starych elit, czyli posłów z Sejmu PRL IX kadencji i wcześniejszych, wejścia w jego skład subelity ZSL, całkowitej wymiany oznaczającej pojawienie się politycznych debiutantów oraz zmianę statusu kontrelit (członkowie związków wiejskich) w elitę parlamentarną.

Innym problemem sygnalizowanym przez teoretyków, który można uwzględnić projektując badanie elit parlamentarnych jest kwestia procesu rekrutacji do grona osób sprawujących władzę. Każda koncepcja w mniej lub bardziej wnikliwy sposób podejmuje kwestię naboru oraz trwania (lub personalnej wymiany) jednostek, które znalazły się „u władzy”²⁰¹. Zaproponowanemu sposobowi uzyskiwania i podtrzymywania swojej pozycji w elicie skrótową nazwę „teorii cyrkulacji elit” zawdzięcza klasyczna koncepcja sformułowana przez Vilfredo Pareto. Proces rekrutacji do tej zbiorowości uzależniony jest od charakteru systemu społeczno-gospodarczego i politycznego, jednak również w tym przypadku badacze starali się stworzyć ogólne typologie czynników, które go charakteryzują. Jeden z przykładów stanowi podział na uwarunkowania indywidualne (dotyczące cech poszczególnych osób), społeczne (odwołujące się do systemu stratyfikacji) oraz organizacyjne (określane również jako systemowe)²⁰². Badanie sposobów rekrutacji do elity

²⁰⁰ K. Podoski, *Elity polityczne w procesie decyzyjnym*, [w:] *Elity polityczne w Polsce...*, s. 155.

²⁰¹ Przegląd proponowanych koncepcji dotyczących rekrutacji do elit zob. P. Załęski, *op. cit.*, s. 161-165.

²⁰² A. Stelmach, S. Zyborowicz, *op. cit.*, s. 58.

pozwała na znalezienie odpowiedzi na kilka kluczowych pytań dotyczących cech tej zbiorowości. Na tej podstawie można określić na ile jest ona otwarta – np. na wprowadzanie osób spoza „klasy uprzywilejowanej”, a na ile tworzy hermetyczne środowisko²⁰³. Ścieżki prowadzące do elity wskazują czy powstaje ona w oparciu o zasady merytokratyczne²⁰⁴, czy decydujące znaczenie mają inne czynniki. Istotna może być również kwestia długości ścieżki rekrutacji, określająca pośrednio czy dochodzi do szybkich i nagłych zmian osób sprawujących władzę czy raczej powolnej kooptacji do tego grona. Analiza kanałów prowadzących do tej zbiorowości pozwala także na weryfikację poglądów o spontanicznym charakterze powstawania elity²⁰⁵.

Jedynym sposobem wejścia w skład elit parlamentarnych w Polsce od 1989 roku było uzyskanie mandatu posła lub senatora na drodze wyborów powszechnych. Zdaniem Antoniego Kamińskiego „głównym elementem mechanizmu selekcji elity politycznej jest ordynacja wyborcza do parlamentu i przyczynowo z nią związany system partyjny”²⁰⁶. W objętym analizą okresie elekcje do Sejmu i Senatu opierały się o różne ordynacje. Szczególną specyfiką charakteryzowały się regulacje uchwalone przed wyborami czerwcowymi, w których ówczesna władza otrzymała gwarancję uzyskania 65% mandatów dla swoich przedstawicieli w Sejmie, a posłów i senatorów wybierano w oparciu o ordynację większościową. Dla ZSL wybory 1989 roku w zakresie doboru kandydatów były prawdopodobnie najbardziej autonomicznymi w historii przywoływanego ugrupowania. Decydując się jednak na wystawienie większej liczby osób niż przypisanych temu ugrupowaniu miejsc w parlamencie²⁰⁷ dopuszczono do rywalizacji wewnętrznej, w której arbitrem mieli być wyborcy²⁰⁸. Sposób selekcji kandydatów na posłów i senatorów związanych z „solidarnościowym” ruchem ludowym był odmienny. Wpisywał się w ogólny model desygnowania osób ubiegających się w 1989 roku o mandaty parlamentarzystów z ramienia Komitetów Obywatelskich. Jak zaznaczała Inka Słodkowska – doborem

²⁰³ A. Giddens, *Elites in the British class structure*, [w:] *Elites and power in British society*, red. A. Giddens, P. Stanworth, Cambridge 1974, s. 4.

²⁰⁴ Znaczenie merytokracji w procesie rekrutacji do elit eksponował między innymi polski badacz Czesław Znamierowski, który w swojej koncepcji wskazywał na możliwość łączenia teorii elit z praktyką systemu demokratycznego. Zob. więcej: M. Żyromski, *Zjawisko elity i teorie elit w polskiej myśli socjologicznej (wybrane przykłady)*, „Rocznik Lubuski” 2008, t. 34, cz. 2, s. 186-187.

²⁰⁵ Wspomniany pogląd wyraził m.in. Jacek Raciborski, który we wprowadzeniu do pracy dotyczącej elit rządowych III RP stwierdza „proces kształtowania się elity politycznej ma w zasadzie spontaniczny charakter. Jedynie incydentalnie i w małym stopniu elity polityczne są świadomie, planowo kształtowane”. J. Raciborski, *Wprowadzenie. Elity rządowe...*, s. 9.

²⁰⁶ A. Z. Kamiński, *Dezercja elit. Konsolidacja ustroju politycznego w pokomunistycznej Polsce*, Warszawa 2014, s. 331.

²⁰⁷ Oczywiście poza tzw. listą krajową.

²⁰⁸ W wielu przypadkach działający według wskazań opozycji.

kandydatów zajmowały się Komitety Regionalne oraz „specjalna komisja ds. kandydatów”²⁰⁹. Następnie listy wyborcze miały być zatwierdzane „na ogólnym zebraniu KO »Solidarność« i przedstawicieli Komitetów Obywatelskich »Solidarność« z całego kraju”²¹⁰. Hanna Lisiecka za kluczową uznawała jednak akceptację przewodniczącego NSZZ »Solidarność«²¹¹. Wybory parlamentarne przeprowadzane w Polsce w późniejszym okresie spełniały już wszelkie wymogi wolnej rywalizacji. Jednakże nawet w systemach demokratycznych, pierwotną selekcję kandydatów przeprowadzają ugrupowania polityczne, ich koalicje, bądź komitety wyborców. O znalezieniu się i miejscu na liście wyborczej decyduje na ogół wąskie grono władz partyjnych, a osoby uprawnione do głosowania w wyborach powszechnych dokonują wtórnej selekcji kandydatów²¹².

W ten sposób zdefiniowane, zróżnicowane ramy selekcji do kolejnych kadencji parlamentu prowokują nie tylko pytania o zakres wymiany bądź reprodukcji badanych elit w stosunku do okresu przed przemianami 1989 roku, ale również o fluktuację posłów i senatorów z ugrupowań ruchu ludowego odbywających się między kolejnymi wyborami. Istotność tego problemu, szczególnie w kontekście transformacji dostrzegł w pracy „Partie: nieustanne kłopoty” Włodzimierz Wesołowski. W jego opinii można wyróżnić kilka zakresów zmienności personalnej w parlamencie²¹³. Pierwszy to „wysoka stabilność, czyli powtarzające się wybory, tych samych osób do kolejnych kadencji”²¹⁴. Wesołowski w tym kontekście przywołuje przykład Kongresu Stanów Zjednoczonych w latach 1950–1990, gdy około 90% deputowanych posiadało doświadczenie parlamentarne. Druga możliwość jest przypadkiem skrajnie odmiennym. Do parlamentu po każdych kolejnych wyborach zostają wybrane osoby, które wcześniej nie piastowały funkcji członka legislatury. Występowanie takich przypadków będzie świadczyło o braku stabilności sceny politycznej. Według W. Wesołowskiego można wyróżnić także „sytuację pośrednią”, w której dochodzi do „powrotu do parlamentu pewnych grup osób ale po dłuższej przerwie”²¹⁵. Zjawisko tego typu może wystąpić w sytuacji, w której dochodzi po przeprowadzonych wyborach do znaczącej dominacji jednej z partii, co eliminuje na pewien okres z parlamentu

²⁰⁹ I. Słodkowska, *Komitety Obywatelskie 1989-1992. Rdzeń polskiej transformacji*, Warszawa 2014, s. 87.

²¹⁰ *Ibidem*.

²¹¹ H. Lisiecka, *Przydatność koncepcji elit do opisu życia politycznego w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Elity polityczne w Polsce...*, s. 42.

²¹² P. Załęski, *op. cit.*, s. 164; Piotr Załęski w przytoczonym artykule, w tym kontekście odwołał się do myśli R. Michelsa, który stwierdzał, że „to nie wyborcy wybierają deputowanego, ale zwykle deputowany daje się wybrać przez wyborców”. *Ibidem*.

²¹³ W. Wesołowski, *Partie: nieustanne kłopoty*, Warszawa 2000, s. 103.

²¹⁴ *Ibidem*, s. 103.

²¹⁵ *Ibidem*.

przedstawicieli konkurenta, którzy jednak w kolejnej elekcji powracają do legislatury. Prawdopodobna jest również wymiana pewnej części kandydatów na posłów ugrupowania, które charakteryzuje się wysoką skutecznością w zmaganiach wyborczych ale np. wchodzi w różne koalicje wyborcze, bądź z innych powodów decyduje się na desygnowanie na kandydatów nowych osób²¹⁶. Zmienność i stałość reprezentacji parlamentarnej ruchu ludowego stanowi interesujący obszar badania elit, biorąc pod uwagę rozbięcie organizacyjne ruchu ludowego w badanym okresie, ubieganie się o miejsca w parlamencie jego przedstawicieli poprzez start z różnych list wyborczych czy zawieranie koalicji przedwyborczych. Niewielka rotacja będzie prowadziła do kumulowania doświadczenia posłów w „parlamentarnej grze”, co powinno pozytywnie wpłynąć na proces legislacyjny, ale stanowić również o sile i znaczeniu danego ugrupowania.

Obierając za przedmiot badań precyzyjnie określony segment elity dokonać można analizy jej składu społecznego i demograficznego. W Polsce wspomniane badania były prowadzone głównie po przemianach systemowych, co w – odniesieniu do Sejmu – wynikało z jego znaczenia w systemie politycznym. Nie bez znaczenia był też sposób wyłaniania tego organu, który z uwagi na desygnowanie, a nie wybór, czynił grupę posłów fikcyjnymi reprezentantami społeczeństwa²¹⁷. Badaniu elit politycznych, a szczególnie ich składu społeczno-demograficznego nie sprzyjało przed rokiem 1989 forsowanie przez państwo marksizmu jako obowiązującej ideologii. Miało to swoją podstawę zarówno w wykładni ideologicznej, jak i praktyce politycznej. Koncepcja marksistowska istnienia elit dopuszczała jedynie w odniesieniu do społeczeństw kapitalistycznych i wiązała je z burżuazyjnym wyzyskiem nad masami. Jej założenia polemizowały jednak z tezami głoszącymi, że wyłonienie się elit w społeczeństwie jest nieuchronne, w każdej organizacji dochodzi do procesu oligarchizacji władzy, a masy są bierne i nierozumne²¹⁸. Ponieważ występowała ideologiczna sprzeczność z teoriami elit, z oficjalnego obiegu usuwano samo określenie elity posługując się terminami „kadra kierownicza, aparat, aktyw”²¹⁹. Nie oznacza to, że przed

²¹⁶ *Ibidem*.

²¹⁷ W. Wesołowski, *Parlamentarzyści jako część elity politycznej...*, s. 46-47.

²¹⁸ J. Nocoń, *Elity polityczne. Studium...*, s. 49-51; Realia systemu stratyfikacji w państwie opartym o ideologię marksistowską badał Marek Żyromski odnosząc się do przykładu ZSRR. Jak podawała: „Szereg cech grupy panującej (występujących z różnym nasileniem w różnych okresach historii ZSRR), wskazuje na jej elitarny charakter: wysoka integracja, utrudniona rekrutacja nowych członków, ogromny dystans społeczny od reszty społeczeństwa, rozbudowany system przywilejów, poczucie przynależności grupowej itd.”; Zob. więcej: M. Żyromski, *Elity polityczne w Związku Radzieckim*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, z. 4, s. 137; Na elementy omawianych badań Żyromski powołuje się również w artykule: M. Żyromski, *Kontynuacja czy cyrkulacja. Elity rosyjskie w procesie transformacji ustrojowej (wyjaśnienie przyczynowo-skutkowe)*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje...*, s. 375-378.

²¹⁹ H. Lisiecka, *Przydatność koncepcji elit do opisu życia politycznego...*, s. 35.

1989 rokiem całkowicie zaniechano badań nad osobami biorącymi udział w sprawowaniu władzy w Polsce²²⁰. Interesującym przypadkiem wskazania na społeczno-demograficzny obraz posłów w PRL (dodatkowo wywodzących się z oficjalnego ruchu ludowego) był fragment pracy poświęconej miejscu ZSL w systemie politycznym powojennej Polski²²¹. Rozkwit badań nad elitami parlamentarnymi, w tym obejmujących ich społeczną i demograficzną charakterystykę nastąpił od momentu uformowania się Sejmu X i Senatu I kadencji. Na szczególną uwagę w tym kontekście zasługują prace pod redakcją Włodzimierza Wesołowskiego, Jacka Wasilewskiego, Barbary Post, Ireny Pańków²²². W kontekście cech elit na ogół powtarzały się analizy dotyczące: wieku i przynależności pokoleniowej, płci, pochodzenia społecznego, miejsca urodzenia (zarówno w odniesieniu do zróżnicowania przestrzenno-geograficznego, jak i wielkości ośrodka miejskiego i wiejskiego), wykształcenia, zawodu wykonywanego przed wejściem w skład elity, doświadczenia politycznego na innych stanowiskach oraz zaangażowania w działalność w organizacjach społecznych. W związku z powyższym na podstawie tego typu badań można również wnioskować o procesie socjalizacji politycznej, którą przechodzili członkowie elity.

Członkowie elity parlamentarnej ruchu ludowego z uwagi na profil partii tego nurtu, odwołujących się przede wszystkim do elektoratu wiejskiego, mogą być postrzegani w jednolity sposób. Prawdopodobnie pochodzenie społeczne będzie w większości osób zaliczanych do tej grupy zunifikowane, ale przeprowadzenie analiz społeczno-demograficznych w odniesieniu do wyżej wymienionych cech wydaje się być uzasadnione. Członkowie różnych odłamów ruchu ludowego mogą charakteryzować się odmiennym doświadczeniem zawodowym, politycznym oraz inną aktywnością organizacyjną, w okresie poprzedzającym przemiany systemowe.

²²⁰ Badania tego typu prowadzono w części analiz nad zmianami struktury społecznej (np. W. Wesołowski, *Klasy, warstwy i władza*, Warszawa 1980), bądź – jak w przypadku pracy Antoniego Sułka – ich wyniki opublikowano w późniejszym okresie. Taki charakter miał np. rozdział pt. *Od mobilizacji do nie-reprezentacji: PZPR w świetle statystyki własnej* - przygotowany w 1988 roku, natomiast zamieszczony – jak podaje Autor – w 1990 roku w „Krytyce” (nr32/33) oraz ostatecznie w książce: A. Sułek, *Ogród metodologii socjologicznej*, Warszawa 2001; Możliwe okazało się również przeprowadzenie badań dotyczących lokalnych działaczy politycznych – K. Ostrowski, A. Przeworski, *Local Leadership in Poland*, „The Polish Sociological Bulletin” 1967, nr 2; R. Siemieńska, *Local Party Leaders in Poland*, „International Political Science Review” 1983, vol. 4, nr 1; R. Siemieńska, J. Tarkowski, *Polish Local Leaders and Fulfilling Community Needs: Politicians and Administrators*, „International Political Science Review” 1980, vol. 1, nr 1; J. J. Wiatr, *Gospodarze terenu. Z socjologicznych badań nad aktywem powiatowym*, „Nowe Drogi” 1967, nr 1; *Władza lokalna a zaspokajanie potrzeb. Studium sześciu miast*, red. idem, Warszawa 1981; Idem, *Władza lokalna u progu kryzysu*, Warszawa 1983.

²²¹ Zob. J. Zemke, *ZSL w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1979, s. 208-212.

²²² *Polityka i Sejm. Formowanie się elity politycznej*, red. W. Wesołowski, B. Post, Warszawa 1998; *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu...; Świat elity politycznej*, red. W. Wesołowski, I. Pańków, Warszawa 1995.

Istotnym aspektem dociekań naukowych związanych z elitami politycznymi są poglądy i idee osób wchodzących w skład takich grup. Z uwagi na fakt, że analizy dotyczące elit parlamentarnych – jak to ujmuje Włodzimierz Wesołowski – wiążą badanie „ludzi elity politycznej” z „perspektywą »instytucjonalną«”²²³, trudno jest oderwać poglądy badanych jednostek od sposobu ich formowania na forum instytucji i organizacji politycznych. Pierwsze analizy, w których podejmowano tematykę sposobu myślenia i wyznawanych wartości przez osoby wchodzące w skład elit parlamentarnych po transformacji systemowej w Polsce, opierały się albo na metodzie wolnego wywiadu (według dyspozycji tematycznych)²²⁴ albo na „metodzie wywiadu kwestionariuszowego”²²⁵. Jednak w obu przypadkach podstawą umożliwiającą przeprowadzenie badania był dostęp do badanej populacji. W przypadku analiz poglądów parlamentarzystów prowadzonych po wielu latach dostępność ta radykalnie maleje. W tym kontekście można jednak posłużyć się perspektywą instytucjonalnego osadzenia tych osób w ugrupowaniach politycznych i podstawowy rdzeń poglądów odtworzyć na podstawie analizy programów partii, do których te osoby należały. Uzupełnieniem tego podejścia może być również badanie wystąpień parlamentarnych, pamiętając że są one zawsze osadzone w danym kontekście sytuacyjnym i politycznym.

Obszarem działań elit parlamentarnych, które powinny podlegać badaniu jest sprawowanie władzy. Funkcja rządzenia, rozumiana jako „objęcie kierownictwa państwem samodzielnie bądź w koalicji, (...) kontrolę rządów w opozycji”²²⁶ oraz „określanie kierunków polityki państwa” wymieniana jest jako jedno z podstawowych zadań partii politycznych w państwie demokratycznym²²⁷. Przytoczona funkcja w dużym stopniu jest realizowana na forum parlamentu, który jest jedną z głównych aren działania partii²²⁸. Członkowie Sejmu na wniosek prezydenta powołują premiera oraz ministrów, mają możliwość wyrażenia wotum zaufania i wotum nieufności, a w związku z tym doprowadzenia

²²³ W. Wesołowski, *Wprowadzenie*, [w:] *Polityka i Sejm...*, s. 9.

²²⁴ *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu...; Świat elity politycznej...*

²²⁵ W. Wesołowski, *Wprowadzenie...*, s. 11.

²²⁶ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, W. Sokół, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 73.

²²⁷ Konstanty A. Wojtaszczyk wyróżnia również funkcje: integracyjną, selekcyjną, partycypacyjną, społeczną, państwowo-publiczną, organizacyjną, kształtowania opinii i postaw, wyborczą, artykulacji i agregacji interesów, mobilizacji i socjalizacji obywateli, rekrutacji elit politycznych, uczestnictwa w rozstrzygnięciu o kierunkach polityki państwa, utrzymania własnej zdolności organizacyjnej; K. A. Wojtaszczyk, *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa 1998, s. 20.

²²⁸ W kontekście „orientacji funkcjonalnej” w definiowaniu partii politycznych Ryszard Herbut jako główne kategorie „aren”, w których działania partii wymienia: „wyborczą, parlamentarną (...) przetargów rządowych”; R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 16.

do dymisji członka rządu, bądź całego gabinetu²²⁹. Wśród koncepcji odnoszących się do formowania koalicji parlamentarnych w celu wyłonienia składu rządu Marek Żmigrodzki i Wojciech Sokół – jako szczególnie istotne – wymieniają teorie „koalicji minimalnie zwycięskich” oraz „koalicji maksymalnie zwartych”²³⁰. W pierwszym przypadku dochodzi do zbudowania koalicji, której członkowie posiadają większość miejsc w legislaturze, ale w jej skład nie wchodzi przedstawiciele ugrupowań niezbędnych do zbudowania tej przewagi²³¹. Przyjęcie dodatkowych osób czy grup nie wpływa już na zwiększenie zakresu posiadanej władzy, a wiąże się z koniecznością „rozdrobienia udziałów” umawiających się stron. W teorii „koalicji maksymalnie zwartych” nacisk jest położony nie tyle na interesy potencjalnych partnerów, co na ich bliskość ideologiczną i chęć realizowania zbliżonego programu. Jak zauważają M. Żmigrodzki oraz W. Sokół – ugrupowania przyjmujące taką strategię „muszą rozwiązać dylemat wynikający z tego, że najlepszą wprawdzie receptą na sukces wyborczy jest skuteczna rywalizacja z potencjalnymi sojusznikami, ale możliwość częściowej chociaż realizacji celów programowych zależy od porozumienia się z nimi”²³². Ugrupowania apelujące do podobnego elektoratu, dokonując wobec tego wyboru, „z którymi partiami bliskimi ideowo zacieśniać współpracę, z którym zaś zaostrzać konfrontację, aby zająć ich miejsce w parlamencie”²³³.

W prowadzeniu analiz dotyczących funkcjonowania ugrupowań ludowych w koalicjach rządowych uwzględnić należy również sposoby klasyfikowania koalicji przedstawione przez Andrzeja Antoszewskiego. W odniesieniu do kryterium programowego Antoszewski wyróżnił „koalicje homogeniczne, oparte na podobieństwie wizji polityki wewnętrznej i zagranicznej (...) oraz synkretyczne, u których podłoża legły inne czynniki niż podobieństwo programów”²³⁴. Zdaniem A. Antoszewskiego większość koalicji zawieranych w III RP oparta była o kryterium genetyczne, którym „było wspólne dziedzictwo polityczne oraz stosunek do komunistycznej przeszłości”²³⁵.

Reprezentacja parlamentarna ruchu ludowego jako wywodząca się z partii masowej oraz związków działających na rzecz jednej grupy społeczno-zawodowej musiała decydując

²²⁹ Na temat przepisów dotyczących powoływania i odwoływania rządu i roli w tym zakresie Sejmu zob. rozdział „Sejm a powoływanie, odwoływanie i dymisja Rady Ministrów oraz jej członków” pracy: Z. Szeliga, *Rada Ministrów a Sejm 1989-1997*, Lublin 1998, s. 13-38.

²³⁰ M. Żmigrodzki, W. Sokół, *Partie polityczne w mechanizmach demokracji parlamentarnej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia” 1997, nr 4, s. 104.

²³¹ *Ibidem*.

²³² *Ibidem*, s. 106.

²³³ *Ibidem*.

²³⁴ A. Antoszewski, *System polityczny RP*, Warszawa 2012, s. 206.

²³⁵ *Ibidem*.

się na udział w koalicjach rządowych brać pod uwagę wyżej wymienione założenia. Analiza działań i postaw podczas powoływania rządów, obecność w nich przedstawicieli ludowców oraz stosunek do gabinetów w skład, których politycy tego nurtu nie wchodzili, wydaje się być tym bardziej zasadna, że środowisko to ulegało przeobrażeniom. W „solidarnościowym” ruchu ludowym widoczne były działania będące próbami budowania koalicji ludowo-chrześcijańskich, a więc łączących w sobie cechy partii określanych jako „klasowe lub stanowe” oraz „światopoglądowych” – działających „na rzecz pewnych idei, przekonań, zasad”²³⁶. PSL, powołany na skutek przemian ZSL i dokooptowania części środowisk spoza tego ugrupowania, sytuował się w centrum sceny politycznej. Nadal jednak głównym elektoratem tych partii mieli być mieszkańcy obszarów wiejskich.

3. Kapitał społeczny i polityczny

Kapitał społeczny jest zagadnieniem postrzeganym jako interdyscyplinarne, będące przedmiotem zainteresowania socjologów, politologów oraz ekonomistów. Jako koncept stosunkowo młody, który został skutecznie wprowadzony do obiegu naukowego w drugiej połowie XX wieku, podlega wciąż przeobrażeniom definicyjnym. Pojęcie to zostało najpierw spopularyzowane na gruncie socjologii ale z uwagi na przypisywanie politycznych oraz gospodarczych funkcji temu zjawisku, przeniknęło również do innych dyscyplin naukowych. Za twórców najważniejszych dla zrozumienia istoty tego zjawiska autorów teorii uważa się Pierre`a Bourdieu, Jamesa Colemana, Roberta Putnama oraz Francis Fukuyame.

P. Bourdieu był twórcą „spójnego systemu myślowego, który (...) wyposaża we własne kategorie pojęciowe i metody analizy rzeczywistości społecznej”²³⁷. Głównymi pojęciami jego teorii są pole i habitus oraz kapitał, który dzieli na trzy podstawowe kategorie: ekonomiczny, kulturowy i społeczny, oraz dwie dodatkowe: symboliczny i polityczny²³⁸. Pole oznacza „przestrzeń społeczną, w której funkcjonują określone stawki, to jest dobra, zachowania czy interesy, które się liczą i o które odbywa się walka”²³⁹. Głównymi stawkami w tej rywalizacji, określającymi pozycję jednostki są dobra o charakterze „ekonomicznym (tu główną rolę odgrywają pieniądze), kulturalnym (tu liczą się zwłaszcza dyplomy szkolne i uniwersyteckie) oraz społecznym (czyli przynależność do określonych grup: rodziny, grona

²³⁶ M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004, s. 208.

²³⁷ M. Theiss, *Krewni – znajomi – obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Toruń 2007, s. 17.

²³⁸ *Ibidem*, s. 17; M. Klimowicz, *Kapitał społeczny. Zagadnienia metodologiczne*, [w:] *Kapitał społeczny – interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. M. Klimowicz, W. Bokajło, Warszawa 2010, s. 46.

²³⁹ A. Matuchniak-Krasuska, *Koncepcja Habitusu u Pierre`a Bourdieu*, „Hybris” 2015, nr 31, s. 102.

przyjaciół, kościoła, partii politycznej, stowarzyszeń kulturalnych czy sportowych)²⁴⁰. Habitus to strategia używania kapitałów w obszarze pola, jest to system trwałych dyspozycji nabytych przez jednostkę w trakcie procesu socjalizacji, które generują i organizują praktyki oraz identyfikacje i wyobrażenia jednostek i grup społecznych²⁴¹. Kapitały służące do wytworzenia określonej pozycji jednostki w polu, przybierają – według P. Bourdieu – formę dynamiczną, co oznacza, że dokonuje się ich ciągła konwersja. Jak zauważa Maria Theiss „przykładowo, habitusem polityków może być konwersja kapitału ekonomicznego w polityczny”²⁴².

Według francuskiego socjologa każda forma kapitału jest zakumulowaną pracą. Kapitał ekonomiczny przybierał przede wszystkim postać materialną, podczas gdy kulturowy jako silnie zróżnicowany (mógł przyjąć formę ucieleśnioną, uprzedmiotowioną i zinstytucjonalizowaną²⁴³) – był wynikiem przede wszystkim pracy jednostki nad samym sobą – np. kształcenia się. Kapitał symboliczny przejawiał się „najczęściej w postaci prestiżu, reputacji czy sławy przypisanej konkretnej pozycji w społeczeństwie”²⁴⁴, usprawiedliwia on dominację tych, którzy go posiadają, „nie istnieje bez społecznego uznania, zaufania, przyzwolenia, wiary, (...) zapewnia legalne panowanie”²⁴⁵. Kapitał społeczny jest „sumą aktualnych i potencjalnych zasobów, które należą się jednostce lub grupie z tytułu posiadania trwałej, mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanej sieci relacji, znajomości, wzajemnego uznania”²⁴⁶. Oznacza to, że jest to pewna sieć relacji danej osoby, która pozwala na pozyskanie pożądaných przez nią dóbr. Za jego specyficzną odmianę charakterystyczną dla „państw sowieckich” P. Bourdieu uważał kapitał polityczny. Teoria P. Bourdieu uznawana jest za specyficzny rodzaj definiowania tego zjawiska. Cechą, która zasadniczo wyróżnia ją od innych ujęć jest kwestia przypisania kapitału społecznego jednostce²⁴⁷.

James Coleman przedstawił spójną koncepcję kapitału społecznego w pracy „*Foundation of Social Theory*”²⁴⁸. Punktem wyjścia jego teorii była próba syntezy teorii racjonalnego wyboru i „tradycji socjologicznej, która zasadniczą moc sprawczą wobec

²⁴⁰ *Ibidem*; M. Theiss, *op. cit.*, s. 17.

²⁴¹ A. Matuchniak-Krasuska, *op. cit.*, s. 89.

²⁴² M. Theiss, *op. cit.*, s. 17.

²⁴³ M. Ziółkowski, *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, „*Studia Edukacyjne*” 2012, nr 22, s. 10.

²⁴⁴ M. Gajowiak, *Kapitał społeczny. Przypadek Polski*, Warszawa 2014, s. 15.

²⁴⁵ A. Matuchniak-Krasuska, *op. cit.*, s. 100.

²⁴⁶ P. Bourdieu, L. Wacquant, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 105.

²⁴⁷ E. Wnuk-Lipiński, *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2005, s. 174.

²⁴⁸ J. Coleman, *Foundations of Social Theory*, London 1990.

działań człowieka przypisuje społecznie kształtowanym normom”²⁴⁹. Jak zauważa Maria Theiss – J. Coleman postrzegał „człowieka jako racjonalnego aktora zainteresowanego zasobami (w szerokim znaczeniu) kontrolowanymi przez inne osoby, a jednocześnie uwzględniającego w swoich decyzjach przewidywalne zachowanie innych”²⁵⁰. Jego ujęcie definicyjne cechuje fakt, iż kapitał społeczny jest przedstawiany poprzez funkcje, które pełni. Według amerykańskiego socjologa jest to „grupa podmiotów społecznych, które mają dwa wspólne elementy: są częścią jakiejś społecznej struktury i ułatwiają wspólne działania – zarówno jednostek, jak i całych instytucji w ramach tej struktury. Tak jak inne formy kapitału, kapitał społeczny jest produktywny – umożliwia realizację pewnych celów, których osiągnięcie byłoby niemożliwe w sytuacji jej braku”²⁵¹. J. Coleman nadaje więc kapitałowi społecznemu funkcję jak najbardziej pozytywną. W odróżnieniu od P. Bourdieu podkreśla, że jest on wartością publiczną, a nie jednostkową.

Pojęcie kapitału społecznego zostało po raz pierwszy sformułowane w pracy naukowej na długo przed powstaniem dzieł P. Bourdieu i J. Colemana. Autorstwo tego terminu przypisywane jest Lydzie J. Hanifanowi, który zdefiniował go w artykule „The Rural School Community Center” opublikowanym w 1916 roku w piśmie „The Annals of the American Academy of Political and Social Science”²⁵². Nie spotkało się ono z istotnym zainteresowaniem środowiska naukowego i w literaturze zostało przypomniane dopiero po wielu latach. Za głównego propagatora tego terminu uchodzi natomiast Robert Putnam – autor, który swoje prace opublikował w latach 90. XX wieku. Przełomową książką dla wzbudzenia zainteresowania tym zjawiskiem była „Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech”, w której R. Putnam przedstawił zarówno nowe spojrzenie na kapitał społeczny, jak i zaproponował sposób jego empirycznej analizy. Inspiracją do napisania tej pracy były wyniki badań „nad demokracją we Włoszech” prowadzone wspólnie z Alberto Spreafico w latach 70. XX wieku²⁵³. R. Putnama interesowały czynniki różnicujące funkcjonowanie samorządu terytorialnego na północy i południu Włoch, kilkanaście lat po wprowadzeniu w tym państwie reformy administracyjnej. Sprawność instytucji samorządowych na północy Włoch wynikała – jego zdaniem – z wysokiego poziomu zaangażowania obywatelskiego w tym regionie. Za jego

²⁴⁹ M. Theiss, *op. cit.*, s. 14.

²⁵⁰ *Ibidem*.

²⁵¹ J. Coleman, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology” 1998, nr 94, s. 109.

²⁵² L. J. Hanifan, *The Rural School Community Center*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1916, nr 67, s. 130-138.

²⁵³ W. Bokajto, *Amerykańskie korzenie kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny – interpretacje...*, s. 29.

główne wskaźniki przyjął „liczbę stowarzyszeń, czytelnictwo gazet, udział w referendach i brak tzw. głosowania preferencyjnego odzwierciedlającego partyjny klientelizm”²⁵⁴. Na tej podstawie sformułował definicję kapitału społecznego, który składa się z takich „cech organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowanie działań”²⁵⁵. R. Putnam przedstawia więc kapitał społeczny jako swoistą mieszankę subiektywnie przyswojonych predyspozycji jednostek (takich jak zaufanie), obiektywnych cech społeczeństwa (sieci relacji) oraz funkcji, które pełni (koordynacja działań). Analizując relacje między obywatelami północy i południa Włoch R. Putnam wprowadził podział na kapitał wiążący (spajający) i pomostowy (włączający). Pierwszy z wymienionych powstaje w grupach, które „są nakierowane do wewnątrz i wykazują tendencje do umacniania określonych tożsamości”²⁵⁶. Są one na ogół nieliczne, a ich działania są nastawione na rywalizację z innymi grupami, postrzeganymi jako konkurencyjne²⁵⁷. Występuje w nich wysoki stopień wzajemnego zaufania wśród ich członków i wysoki poziom nieufności wobec obcych. Natomiast kapitał pomostowy jest wytwarzany w społecznościach, które są „nakierowane na zewnątrz i składają się z osób wywodzących się z różnych warstw społecznych”²⁵⁸. Prowadzi on nie do konfrontacji, a do poszerzenia współpracy tworząc „więzi pomiędzy różnymi grupami i ich członkami”²⁵⁹.

Istotnym wkładem Roberta Putnama do teorii kapitału społecznego jest wyróżnienie „dwóch typów stowarzyszeń tworzących się obok grup pierwotnych, takich jak rodzina, grupy rówieśnicze i wspólnoty lokalno-sąsiedzkie”²⁶⁰. Amerykański badacz określa je mianem „stowarzyszeń drugiego rzędu” i „stowarzyszeń trzeciego rzędu”²⁶¹. Ich podstawą są inicjatywy oddolne, a działanie opiera się na „bezpośrednich kontaktach twarzą w twarz”²⁶². Istnienie tych struktur nie jest nastawione na osiągnięcie konkretnych celów, stanowią one „cel sam w sobie”²⁶³. „Stowarzyszenia trzeciego rzędu” mają natomiast charakter ponadlokalny i masowy, w związku z czym charakteryzują się kontaktami pośrednimi. Często tworzone są odgórnie, przy użyciu środków publicznych, a ich głównym zadaniem jest realizacja

²⁵⁴ M. Theiss, *op. cit.*, s. 16.

²⁵⁵ R. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Warszawa 1995, s. 258.

²⁵⁶ M. Gajowiak, *op. cit.*, s. 22.

²⁵⁷ M. Ziółkowski, *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje...*, s. 13.

²⁵⁸ M. Gajowiak, *op. cit.*, s. 23.

²⁵⁹ M. Ziółkowski, *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny...*, s. 13.

²⁶⁰ *Ibidem*, s. 14.

²⁶¹ *Ibidem*.

²⁶² *Ibidem*.

²⁶³ *Ibidem*.

określonych celów²⁶⁴. Generowaniu kapitału społecznego sprzyja szczególnie istnienie „stowarzyszeń drugiego rzędu”, ponieważ „opierają się na więziach poziomych, normach wzajemności oraz uogólnionym zaufaniu”²⁶⁵.

Roberta Putnama interesowało przede wszystkim oddziaływanie określonego typu kapitału społecznego na praktykę działania instytucji publicznych. Czwarty spośród zaliczanych do najważniejszych teoretyków kapitału społecznego – Francis Fukuyama, skoncentrował się natomiast na wykazaniu wpływu kapitału społecznego, a przede wszystkim jednego z jego składników, którym było zaufanie, na gospodarkę. W myśl jego koncepcji „dobrobyt kraju i jego zdolność do rywalizacji ekonomicznej są uwarunkowane poziomem zaufania wśród mieszkańców”²⁶⁶. Kapitał społeczny definiuje „jako zestaw nieformalnych wartości i norm etycznych wspólnych dla członków określonej grupy i umożliwiający im określone współdziałanie”²⁶⁷. Tylko podzielenie wspólnych wartości jest w stanie wytworzyć kulturę zaufania, która będzie stawiała posiadające ją społeczności w uprzywilejowanej pozycji. Zdaniem F. Fukuyamy w regionach w których występuje wysoki poziom kapitału społecznego, czyli istnieje skłonność do dobrowolnego łączenia się w grupy obywateli o różnym statusie, „prowadzenie interesów jest mniej kosztowne” ponieważ zaufanie między kontrahentami powoduje obniżenie „kosztów transakcji”²⁶⁸. Wysoki poziom zaufania sprzyja również rozwojowi prywatnych firm będących motorem napędowym nowoczesnych gospodarek.

Koncepcje kapitału społecznego znajdowały swoje zastosowanie w badaniach ekonomicznych, sprawności działania instytucji publicznych czy np. edukacyjnych. Zjawisko to można rozpatrywać z punktu widzenia danej struktury – wystąpienie określonego rodzaju kapitału społecznego stanowić będzie np. czynnik stanowiący przewagę konkurencyjną danej organizacji nad inną, bądź jako cechę jednostki – jej indywidualne powiązania i zasoby, do których dzięki tym powiązaniom ma dostęp. Elementem związanym z teorią kapitału społecznego, który znalazł miejsce w rozważaniach dotyczących przeobrażeń elit politycznych była koncepcja konwersji kapitału, w tym przede wszystkim politycznego w kapitał ekonomiczny. W pracach poświęconych transformacji systemowej w Polsce odnaleźć można różne opisy tego zjawiska. Zdecydowanie negatywną konotację ma związany z tym termin „nomenklaturowej prywatyzacji” traktowany jako patologia przemian w Polsce,

²⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁵ *Ibidem*.

²⁶⁶ M. Theiss, *op. cit.*, s. 18.

²⁶⁷ K. Sierocińska, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, „Studia Ekonomiczne” 2011, nr 1, s. 70.

²⁶⁸ F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa 1997, s. 40.

zakładający, że dawne elity polityczne korzystając ze swojej uprzywilejowanej pozycji w strukturze władzy, przejęły na własność część podlegających im przedsiębiorstw państwowych. Jak zaznaczał Witold Kieżun – „przejęcia te były albo, na granicach legalności, albo zupełnie nielegalne”²⁶⁹. W inny sposób kwestię konwersji kapitału przedstawia Marek Ziółkowski. W sformułowanym przez niego założeniu wymianie „poddana została nie tyle posiadana władza, co nagromadzony kapitał więzi (przyjmujący w tym przypadku postać koteryjnej solidarności i lojalności, gwarantującej z kolei dostęp do poufnych informacji, wzajemną ochronę i wsparcie, dystrybucję szans związanych z nowo powstającymi instytucjami gospodarczymi jedynie „między swoimi ludźmi” itd.)”²⁷⁰. W tym rozumieniu konwersja kapitału nie stanowi zorganizowanego i systematycznego manewru politycznego zastosowanego w celu zachowania pozycji osób z dawnego ustroju, co jest poniekąd elementem ubocznym innych działań związanych ze wcześniejszym sprawowaniem władzy. Kapitał polityczny może być wobec tego również rozumiany w odniesieniu do sprawowania władzy politycznej. Andrzej Kojder rozważając powiązania między różnymi formami kapitału i ich znaczeniem w pierwszej fazie transformacji w Polsce zaznacza, że ten rodzaj kapitału „aby mógł się wyrażać w formie decyzji władczych, musi najpierw zakumulować pewne aktywa, spośród których duże znaczenie ma przynależność do rządzącej lub wpływowej partii politycznej i sprawowana w niej funkcja”²⁷¹. Posiadanie tak określonego kapitału politycznego, będzie wiązało się z członkostwem w rządzącej partii lub wpływowej grupie interesu²⁷². Ivan Szelenyi i Szonja Szeleyi we wstępie do pracy „Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?” założyli, że od wiosny 1989 roku z uwagi na „rozpoczęcie procesu gwałtownej dezintegracji ekonomicznej i politycznej całej konstrukcji państwowego socjalizmu (...) uprzedni kapitał polityczny, zdefiniowany jako przynależność do partii komunistycznej, nie tylko przestał być wartością, stał się wręcz obciążeniem”²⁷³. W kontekście wyłaniania elity parlamentarnej, w ten sposób można postrzegać przynależność nie tylko do PZPR, ale również do innych ugrupowań i organizacji „sojuszniczych” wspomnianej partii, przede wszystkim w odniesieniu do wyborów 1989

²⁶⁹ W. Kieżun, *Patologia transformacji*, Warszawa 2013, s. 205; Według Jadwigi Staniszkis był to elementem szerszego procesu, któremu nadała nazwę „politycznego kapitalizmu”; J. Staniszkis, *Postkomunizm*, Gdańsk 2002, s. 199.

²⁷⁰ M. Ziółkowski, *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny...*, s. 21.

²⁷¹ A. Kojder, *Pobocza socjologii*, Warszawa 2016, s. 171.

²⁷² Zdaniem A. Kojdera „w rozwiniętych społeczeństwach przemysłowych miejsce jednostki w strukturze społecznej jest wyznaczone przede wszystkim – jak się dość powszechnie przyjmuje – przez posiadanie kapitału ekonomicznego i kulturowego. Natomiast w społeczeństwach będących w fazie przejściowej od ustroju komunistycznego do ustroju demokratycznego na szczycie drabiny społecznej znajdują się dysponenci kapitału politycznego i ekonomicznego.

²⁷³ I. Szelenyi. Sz. Szelenyi, *Wstęp – założenia teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Elity w Polsce, w Rosji...*, s. 17.

roku, które przybrały formę plebiscytu między dawną władzą a opozycją. W późniejszym okresie pomimo utrzymywania się w Polsce sporu politycznego na osi „postkomuniści” – „dawna opozycja”, kapitał polityczny (rozumiany dla oficjalnie działających w PRL ludowców, jako przynależność do ZSL i związanych z tym ugrupowaniem organizacji) stanowił o ich przewadze nad bezpośrednimi konkurentami. Przeobrażony PSL „odziedziczył” po ZSL historię współdziałania z władzą w poprzednim systemie, ale jego kandydaci w każdych wyborach po 1989 roku uzyskiwali również wsparcie licznych, zbudowanych wcześniej struktur terenowych oraz korzystali z „zakorzenienia” w organizacjach funkcjonujących na wsi (takich jak np. Związek Młodzieży Wiejskiej, Kółka Rolnicze, Ochotnicze Straże Pożarne czy Koła Gospodyń Wiejskich). Ugrupowania wywodzące się z „solidarnościowego” ruchu ludowego korzystały w pierwszym etapie przemian z etosu „Solidarności” ale w obliczu dekompozycji tego obozu w Sejmie X kadencji i braku wewnętrznego porozumienia nie posiadały na początku lat 90. porównywalnych struktur terenowych. Nie bez znaczenia był w tym kontekście „brak czy słabość społeczeństwa obywatelskiego”²⁷⁴. Autorzy podejmujący zagadnienie więzi społecznych początku lat 90. w Polsce, często odwoływali się do koncepcji „próżni socjologicznej” sformułowanej przez Stefana Nowaka w 1979 roku²⁷⁵. Według przywoływanego założenia „pomiędzy poziomem grup społecznych a poziomem narodowej społeczności istnieje – z punktu widzenia identyfikacji ludzi i ich emocjonalnego zaangażowania rodzaj próżni socjologicznej. Gdybyśmy chcieli naszkicować gigantyczny »socjogram« oparty na ludzkich poczuciach grupowych więzi i identyfikacji, to tak pojęta społeczna struktura naszego kraju jawiłaby się jako »federacja« grup pierwotnych, rodzin i grup opartych na przyjaźni, zjednoczonych w narodowej wspólnoty z bardzo słabymi innymi typami więzi pomiędzy dwoma tymi poziomami”²⁷⁶. Stefan Nowak przedstawił koncepcję „próżni socjologicznej” na rok przed buntem społecznym i powstaniem „Solidarności”, co było również jednym z argumentów przytaczanych przez jej krytyków²⁷⁷. Jednak sytuacja początku lat 90. Z funkcjonującymi organizacjami związanymi niegdyś z ZSL, dawała PSL przewagę nad innymi odłamami ruchu ludowego.

²⁷⁴ M. Grabowska, *op. cit.*, s. 225.

²⁷⁵ Np. Mirosława Grabowska w części pracy poświęconej wyłanianiu się partii i systemów partyjnych w państwach postkomunistycznych; *ibidem*.

²⁷⁶ S. Nowak, *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne” 1979, nr 4, s. 160.

²⁷⁷ Zob. M. Pawlak, *Jak przemieszcza się próżnia? Wędrowniki tezy Stefana Nowaka między obszarami i kontekstami*, „Stan Rzeczy” 2016, nr 1, s. 326-327.

Koncepcje kapitału społecznego i politycznego znajdują swoje zastosowanie w politologii przede wszystkim w kontekście badania partycypacji obywatelskiej. Można je jednak również odnieść do kwestii związanych z potencjałem, który posiadały ugrupowania ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej, tak w kontekście zakorzenienia parlamentarzystów w instytucjach i w organizacjach lokalnych, jak i w strukturze organów parlamentu²⁷⁸. W niniejszej pracy zaangażowanie organizacyjne zostanie przedstawione w formie statystycznej, umożliwiającej porównanie między reprezentantami różnych partii politycznych. Miejsce i rola w strukturze parlamentu zostanie przedstawiona przy użyciu analizy sieci społecznych (Social Network Analysis – SNA), techniki badawczej znajdującej swoje zastosowanie w badaniu kapitału społecznego²⁷⁹.

Początki analizy sieci społecznych związane są z badaniami prowadzonymi w ramach socjologii, psychologii społecznej oraz antropologii. Podstawy omawianej techniki badawczej związane są z analizami socjometrycznymi stosowanymi przez psychologów Jacoba L. Moreno i Kurta Z. Lewina, a także antropologów społecznych – Eltona Mayo i Williama L. Warnera²⁸⁰. Zakres badań, początkowo ograniczony do prostych struktur sieciowych tworzonych na podstawie obserwacji interakcji zachodzących w małych grupach, uległ rozszerzeniu z uwagi na możliwości jakie tworzyło zastosowanie do obliczeń pierwszych komputerów²⁸¹. Rozbudowana wersja tej perspektywy badawczej została ukształtowana dzięki powiązaniu teoretycznych założeń wywodzących się z nauk społecznych z matematyczną teorią grafów, statystyką i teorią prawdopodobieństwa oraz algebrą macierzową²⁸². Rozwój podstaw matematycznych SNA oraz jej nowe zastosowania powodowały, że przeistoczyła się ona z luźnej metafory spajającej zróżnicowane narzędzia badawcze w paradygmat naukowy, który przybrał nazwę analizy strukturalnej. Jego głównym założeniem jest badanie wpływu wzorców powiązań w danej strukturze na alokacje zasobów w niej występujących²⁸³. Zwolennikiem postrzegania analizy sieciowej jako osobnego, zintegrowanego paradygmatu był socjolog Barry Wellman, który sformułował jego główne cechy, zakładające, że:

²⁷⁸ Obie kwestie zostały zasygnalizowane we Wstępie w formie hipotez badawczych.

²⁷⁹ B. Łopaciuk-Goncaryk, *Mierzenie kapitału społecznego*, „Gospodarka Narodowa” 2012, nr 1-2, s. 11-12.

²⁸⁰ P. Stęпка, *Model zinstytucjonalizowanych działań lobbingsowych firm telewizyjnych wobec instytucji Unii Europejskiej*, Warszawa 2010, s. 158.

²⁸¹ J. Scott, *What is social network analysis?*, Nowy Jork 2012, s. 14.

²⁸² K. Faust, S. Wasserman, *Social Network Analysis. Methods Applications*, Cambridge 1994, s. 15.

²⁸³ D. Batorski, M. Zdziarski, *Analiza sieciowa i jej zastosowanie w badaniach organizacji i zarządzania*, „Problemy Zarządzania” 2009, nr 4, s. 157-158.

- „1. Zachowanie interpretuje się w kategoriach strukturalnych ograniczeń nakładanych na działanie, a nie w terminach wewnętrznych sił skłaniających jednostkę do działania i osiągnięcia jakiegoś celu;
2. przedmiotem analizy są relacje między jednostkami, a nie próba uporządkowania jednostek w kategorie ze względu na ich indywidualne cechy i atrybuty;
3. centralnym zagadnieniem jest wpływ wzorców relacji między uczestnikami sieci na ich działania; tym samym, nie przyjmuje się perspektywy ograniczającej zainteresowania do relacji między parami uczestników sieci w izolacji od całej struktury;
4. strukturę traktuje się jako sieć sieci, która może, ale nie musi być podzielna na niezależne grupy; nie przyjmuje się *a priori*, że większe struktury są zbudowane z gęsto powiązanych grup, gdyż nie wszystkie sieci muszą mieć grupową strukturę;
5. metody analityczne są zorientowane bezpośrednio na badanie wzorców relacji w celu uzupełnienia, a czasem zastąpienia tradycyjnych metod analiz statystycznych, dla których konieczne jest wyodrębnienie niezależnych jednostek”²⁸⁴.

Zastosowanie analizy sieci społecznej, szczególnie jeśli stanowi uzupełnienie innych technik badawczych, nie oznacza uznania wpływu usytuowania jednostki w strukturze za czynnik absolutnie determinujący jej zachowanie. SNA stwarza jednak możliwości dostrzeżenia, graficznej prezentacji oraz statystycznego opisu relacji, które mogłyby umknąć uwadze badaczy w przypadku oglądu jedynie indywidualnych atrybutów badanych osób lub grup. W celu przeprowadzenia analizy opartej o perspektywę sieciową należy jasno zdefiniować, jaki charakter mają poddane jej podmioty oraz co będzie uważane za ich powiązanie. W przypadku nauk społecznych można za badane „obiekty” (określane również mianem „węzłów” czy „aktorów”) obrać osoby, grupy, firmy, organizacje, partie polityczne itp. Za relacje (zwane również powiązaniem czy liniami) można przyjąć określone formy interakcji np. komunikację między osobami, bądź powiązanie poprzez przynależność do tego samego gremium, pokrewieństwo, udział w tych samych akcjach protestacyjnych itp.²⁸⁵

²⁸⁴ B. Wellman, *Structural analysis: from method and metaphor to substance*, [w:] *Social structures: a network approach*, T. 15. *Contemporary studies in sociology*, red. B. Wellman i S. Berkowitz, Nowy York 1988, s. 20; Skorzystano z tłumaczenia cytatu zamieszczonego [w:] D. Batorski, M. Zdziarski, *op. cit.*, s. 159-160.

²⁸⁵ Przykładowo Tetiana Kostiuhenko w badaniach dotyczących ukraińskich elit politycznych za powiązania różnych osób uznała ukończenie tej samej uczelni i kierunku studiów, pracę w tej instytucji, udział w tej samej firmie, przynależność do tej samej organizacji oraz pokrewieństwo; Zob. T. Kostiuhenko, *Central Actors and Groups in Political Elite: Advantages of Network Approach*, „Polish Sociological Review” 2001, nr 2, s. 198; W artykule poświęconym zastosowaniu analizy sieciowej w badaniu ruchów społecznych wymieniono powiązania oparte na wspólnych działaniach – „przynależność do inicjatyw protestacyjnych (...) wspólne członkostwo w organizacjach patronackich, powiązania z tymi samymi agendami publicznymi; M. Diani, *Analiza sieciowa*, [w:] *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. K. Górlach, P. Mooney, Warszawa 2008, s. 195-196.

Model sieciowy może zawierać obiekty tego samego typu – np. tylko osoby, bądź różnego typu – np. powiązania między osobami, a organizacjami²⁸⁶. Relacje mogą mieć charakter ukierunkowany, jeśli można określić, które węzły je inicjują (np. w komunikacji, kto do kogo przesyła określony przekaz). W takiej sytuacji możemy również badać odwzajemnianie relacji (tzw. symetryczność). W przypadku wielokrotności powiązań można uwzględnić ich natężenie (wartość – wyrażaną poprzez ilość lub wagę). Możliwe jest również oznaczenie relacji jako negatywnej, neutralnej i pozytywnej²⁸⁷. Najbardziej podstawowe jest jednak stwierdzenie występowania danego powiązania bądź jego braku. W badaniach opierających się na wyróżnieniu wspólnej przynależności określonych osób do tych samych organizacji, kierunek relacji czy jej wartość nie będzie istotna, ale tak zarysowana sieć nadal może przyczynić się do sformułowania ważnych wniosków na temat badanego środowiska np. dotyczących możliwości jego integracji²⁸⁸.

Najbardziej powszechną formą przedstawienia struktury sieci są grafy (zaczepnięte z przytoczonej wcześniej teorii grafów) oraz macierz kwadratowa typu MxM (zaczepnięta z algebry macierzowej). Już sama postać graficzna w przypadku mniej licznych grup pozwala na wskazanie charakterystycznych cech danej sieci, w tym również powiązań pośrednich. Teoria grafów dostarcza również słownictwa oraz idei i miar, „które mogą być używane do oznaczania i identyfikacji wielu społecznych właściwości strukturalnych”²⁸⁹. Jej zastosowanie określane jest również mianem „mapowania” struktury²⁹⁰.

Analiza sieciowa, rozwijana współcześnie w ramach nauk o zarządzaniu²⁹¹, znajduje swoje zastosowanie również w badaniach politologicznych. Koncepcje sieciowe występują w pracach poświęconych władzy w strukturach lokalnych, państwowych i międzynarodowych²⁹². Modele oparte o założenia SNA służyły do zobrazowania działań

²⁸⁶ W pierwszym przypadku dana sieć będzie określana jako jednomodalna, w drugim jako dwumodalna; D. Batorski, M. Zdziarski, *op. cit.*, s. 161.

²⁸⁷ *Ibidem*, s. 161-162.

²⁸⁸ Ł. Jonak, *Analiza sieci społecznych i dynamika sieciowa*, [w:] *Modelowanie matematyczne i symulacje komputerowe w naukach społecznych. Część I*, red. A. Nowak, K. Winkowska-Nowak, A. Rychwalska, Warszawa 2007, s. 114.

²⁸⁹ K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 93.

²⁹⁰ P. Stępka, K. Subda, *Analiza sieci społecznej jako nowoczesne narzędzie pomiaru komunikacji wewnętrznej*, „Organizacja i Kierowanie” 2009, nr 4, s. 137.

²⁹¹ Z uwzględnieniem innych technik badawczych jest w tym kontekście również określana jako analiza sieci organizacyjnej. Przykład takiej koncepcji: A. Ujwary-Gil, *Audyt zasobów niematerialnych z wykorzystaniem analizy sieci organizacyjnej*, Warszawa 2017.

²⁹² Np. A. Rothert, *Wielopoziomowość władzy sieci*, „Studia Politologiczne” 2011, nr 20, s. 90-110; M. Witkowska, *Zastosowanie koncepcji sieci politycznych w badaniu relacji partnerów narodowych i instytucji Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski” 2016, nr 4, s. 56-73; P. Stępka, *Sieć jako metafora systemu politycznego Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski” 2005, nr 1, s. 106-117.

lobbingowych firm telekomunikacyjnych wobec instytucji Unii Europejskiej²⁹³. Były również wykorzystywane do analizy przeobrażeń elit politycznych. Miary zaczerpnięte z SNA stały się podstawą określania najbardziej centralnych postaci oraz grup w ukraińskiej elicie politycznej wytworzonej po „pomarańczowej rewolucji”²⁹⁴. W połączeniu z koncepcją kapitału społecznego, na podstawie SNA określano również stopień konsolidacji elit politycznych Ghany²⁹⁵.

Model sieciowy symbolizujący badaną elitę można poddać analizie na trzech poziomach. Pierwszym będzie zastosowanie algorytmów wskazujących na pozycję poszczególnych jednostek w strukturze. Możemy w powyższy sposób określić jak ważny jest „aktor” w grupie, poprzez ilościowe wskaźniki nawiązujące do centralności i prestiżu, ról społecznych itp²⁹⁶. Jak zaznacza M. Zdziarski i D. Batorski „miar centralności jest dużo, ale w praktyce wszystkie one opierają się na różnych koncepcjach zaangażowania jednostki w relacje w sieci (zarówno te bezpośrednie, jak i pośrednie). Im większe zaangażowanie we wszystkie relacje w sieci, tym większa centralność danego aktora”²⁹⁷. Drugim poziomem analizy może być konkretna część struktury, w przypadku badań elit, wyróżniona np. na podstawie przynależności do ugrupowań, startu w wyborach ze wspólnej listy itp. Będzie to oznaczało, że została ona wyodrębniona na podstawie „wspólnych” (podzielanych przez wiele osób) atrybutów poszczególnych aktorów. W SNA istnieją również algorytmy pozwalające na wskazanie węzłów pod różnymi względami silniej ze sobą powiązanych. Przyjęcie takiego założenia doprowadzi do stworzenia grupy „na podstawie specyficznej struktury relacji między jednostkami je tworzącymi, a nie tylko ze względu na posiadania przez jednostki charakterystyki pewnego zespołu cech”²⁹⁸. Przywoływane grupy powstają w oparciu o zespół miar bazujących na „połączeniach między konkretnymi aktorami (kohezja społeczna)” lub/ oraz „na podstawie podobieństwa kontaktów z innymi osobami (np. tzw. ekwiwalenty strukturalne)”²⁹⁹. Ich zastosowanie w przypadku badania elit, które odwołują się

²⁹³ T. Kostiuchenko, *Elite Continuity in Ukraine: When Networks Matter (?)*, „Historical Social Research” 2012, nr 2, s. 14-25.

²⁹⁴ Autorka bezpośrednio nie odwoływała się do koncepcji kapitału społecznego i politycznego ale zastosowane przez nią wskaźniki np. stopień centralności, pośredniczenia, gęstości sieci relacji - mogą również być wykorzystywane do określania wielkości tych kapitałów; T. Kostiuchenko, *Central Actors and Groups in Political Elite...*, s. 199.

²⁹⁵ A. Osei, *Elites and Democracy in Ghana: A Social Network Approach*, „African Affairs” 2015, nr 114, s. 529-554.

²⁹⁶ K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 25; Odpowiednie wskaźniki z uwagi na ich liczbę będą definiowane w częściach pracy, w których znajdują zastosowanie.

²⁹⁷ D. Batorski, M. Zdziarski, *op. cit.*, s. 164.

²⁹⁸ *Ibidem*, s. 166.

²⁹⁹ *Ibidem*, s. 167; K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 25.

do tego samego elektoratu, nawiązują do tych samych idei ale tworzą odrębne grupy jest tym istotniejsze, że wskazuje na potencjał ich integracji. Istnienie wielu połączeń między różnymi środowiskami zmniejsza możliwość wystąpienia gwałtownych konfliktów wewnątrz badanych segmentów elity oraz przyczynia się do budowy między nimi zaufania³⁰⁰.

Trzecim poziomem analizy jest cała sieć³⁰¹. Uwzględnieni są w nim wszyscy aktorzy i ich połączenia. Przywoływane podejście daje odpowiedź na pytania dotyczące „globalnych właściwości” danej struktury. Najbardziej podstawowymi miarami są w tym przypadku:

- gęstość grafu (*density of graph*) – rozumiana jako całkowita liczba występujących w strukturze powiązań podzielona przez całkowitą liczbę wszystkich teoretycznie możliwych powiązań. Według D. Batorskiego i M. Zdziarskiego „gęstość sieci opisuje jak bardzo sieć jest spójna – jej wartość jest duża, w sytuacji gdy wszystkie węzły tworzą jedną grupę, w której węzły są mocno powiązane. Wartość gęstości jest niewielka, gdy węzły są słabo ze sobą powiązane albo gdy sieć jest podzielona na wiele grup, które są mocno wewnątrznie powiązane, ale słabo powiązane między sobą”³⁰²;
- fragmentacja (*fragmentation*) lub połączenie grafu i istnienie komponentów (*connectivity; components*) – zgodnie z definicją przedstawioną przez K. Faust i S. Wassermana „graf jest połączony jeśli występują ścieżki pomiędzy każdą parą węzłów w grafie”³⁰³. Istnienie ścieżki oznacza, że każdy graf jest przynajmniej pośrednio połączony jakąś relacją z innym. Liczba pośredników w tej relacji nie jest istotna. Komponent to część grafu nie połączona z innymi częściami. Jeśli wszystkie węzły w sieci są ze sobą połączone to występuje jeden komponent³⁰⁴. Ze zjawiskiem komponentów związane jest pojęcie „punktu odcięcia” (*cutpoint*). W ten sposób określane są węzły, których usunięcie z grafu doprowadzi do wyodrębnienia się w sieci kolejnych komponentów³⁰⁵;
- dystans (*distance*) między różnymi węzłami w sieci. W tym przypadku można wyróżnić „dystans geodezyjny” – jest to najkrótsze możliwe połączenie między dwoma różnymi

³⁰⁰ Wspomniane założenie przyjęła A. Osei w przytaczanej wcześniej pracy dotyczącej elity politycznej w Ghanie; A. Osei, *op. cit.*, s. 533.

³⁰¹ Na określenie sieci zamiennie będzie stosowane pojęcie grafu oraz struktury.

³⁰² Zob. D. Batorski, M. Zdziarski, *op. cit.*, s. 172.

³⁰³ K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 109.

³⁰⁴ *Ibidem*, s. 107-109.

³⁰⁵ Założenie takie można stosować również wobec grupy węzłów (zwanymi wtedy *cutsets*), które posiadają takie położenie w sieci, tzn. usunięcie jednego punktu nie doprowadzi do wyodrębnienia nowych komponentów ale usunięcie dwóch lub trzech już tak. Takie znaczenie można nadać również relacjom. Oznacza to, że nie tyle usunięcie węzła (w przypadku elity parlamentarnej np. zrzeczenie się przez daną osobę mandatu posła) spowoduje wytworzenie nowego komponentu, co likwidacja połączenia z inną osobą (w przypadku badanej elity np. wystąpienie z klubu parlamentarnego). Rzeczony relacje w SNA określane są jako „mosty” (*bridges*); *Ibidem*, s. 112-113.

węzłami w sieci (zakładając, że mogą istnieć inne dłuższe połączenia – przebiegające przez większą liczbę węzłów). W badaniu właściwości całej sieci użyteczna jest miara „średnicy sieci” – jest to najdłuższe możliwe połączenie między dwoma węzłami³⁰⁶.

³⁰⁶ *Ibidem*, s. 110-112.

II. Elity polityczne ruchu ludowego wobec przemian ustrojowych

1. Ruch ludowy u schyłku PRL

W historii Polski po 1945 roku ruch ludowy sytuował się po różnych stronach sceny politycznej. W latach 1945–1947 Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL)³⁰⁷ kierowane przez Stanisława Mikołajczyka uchodziło za jedyne legalnie działające ugrupowanie, które mogło przeciwstawić się Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i jej satelitom w przejęciu i konsolidacji władzy w Polsce. Stanowiło ono kontynuację przedwojennego Stronnictwa Ludowego, utworzonego w maju 1931 roku, które w okresie okupacji przeszło do działalności konspiracyjnej przyjmując kryptonim „Roch”. Przedstawiciele SL „Roch” wchodziłi w skład instytucji państwa podziemnego i podlegali rządowi emigracyjnemu w Londynie. Równocześnie od przełomu 1943/1944 w alternatywie do Centralnego Kierownictwa Ruchu Ludowego funkcjonowała grupa „Woli Ludu”, założona z inspiracji działaczy Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i przez to ugrupowanie kontrolowana³⁰⁸. Popierała ona politykę PPR, a jej przedstawiciele uczestniczyli w pracach Krajowej Rady Narodowej (KRN) od momentu jej powstania. 17 września 1945 przekształcono ją w Stronnictwo Ludowe (tzw. lubelskie), co stanowiło element taktyki politycznej komunistów polegającej na nadawaniu podlegającym im ugrupowaniom nazw partii działających w Polsce przed II wojną światową³⁰⁹. Zarówno nurt wywodzący się z „Woli Ludu” jak i kierowany przez Stanisława Mikołajczyka 28 czerwca 1945 roku desygnowały swoich przedstawicieli do Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN), którego premierem został Edward Osóbka-Morawski wywodzący się z lojalnego wobec PPR odłamu

³⁰⁷ Formalnie ugrupowanie istniało do listopada 1949 roku. Na temat PSL wydano wiele prac, w tym monografie ugrupowania: R. Turkowski, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945-1949*, Warszawa 1992; R. Buczek, *Na przełomie dziejów Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945-1947*, Toronto 1983; Na uwagę zasługują również wspomnienia i prace uczestników omawianych wydarzeń: Z. Augustyński, *Lata chłopskiej walki*, Warszawa 1946; idem, *Zawiłe koleje przeznaczenia*, Tarczyn 2000; *Diariusz Stanisława Mikołajczyka prowadzony przez Marie Hulewicz*, wstęp i opracowanie M. Adamczyk i J. Gmitruk, Warszawa 2002; S Korboński, *W imieniu Kremla*, Kraków 1984; S. Mikołajczyk, *Polska zgwaltowana*, Chicago 1981; S. Mikołajczyk, *The Pattern of Soviet Domination*, Londyn 1948.

³⁰⁸ Zob. więcej J. Wrona, *Kryptokomuniści w ruchu ludowym (1944-1949)*, [w:] *Pokolenia i portrety...*, s. 356; A. Mieczkowski, *Polski ruch ludowy w latach 1944-1949*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2...*, s. 142.

³⁰⁹ A. Mieczkowski, *Polski ruch ludowy w latach 1944-1949...*, s. 143-144.

olskiej Partii Socjalistycznej³¹⁰. W koalicji rządowej PSL pozostało do sfalszowanych wyborów do Sejmu w styczniu 1947 roku, odmawiając przystąpienia do proponowanego przez PPR bloku wyborczego oraz postulując inny niż komuniści sposób głosowania w referendum z 30 czerwca 1946 roku. W kilkunastomiesięcznym okresie formalnej przynależności do rządu Edwarda Osóbki-Morawskiego, działalność PSL była sukcesywnie ograniczana przez instytucje państwowe, w tym również poprzez represje wymierzone w jej działaczy ze strony Urzędu Bezpieczeństwa³¹¹.

W 1949 roku, po wykluczeniu z PSL polityków opowiadających się za prowadzeniem niezależnej względem komunistów działalności³¹², połączono omawianą partię ze Stronnictwem Ludowym, tworząc Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL)³¹³. W kontekście określenia znaczenia ZSL w relacji do PZPR interesująca metodologicznie jest koncepcja Waldemara Parucha³¹⁴ zastosowana następnie w analizie przeprowadzonej przez Janusza Wronę³¹⁵. O miejscu Stronnictwa w systemie politycznym decydowały ich zdaniem: relacja przywołanego ugrupowania wobec „historycznie wypracowanego paradygmatu ruchu ludowego” oraz „systemowa rola wyznaczona ZSL przez ruch komunistyczny, metody i środki stosowane przez PZPR wobec tzw. partii sojuszniczej oraz siła oporu społecznego i opozycji antysystemowej”³¹⁶. Według Janusza Wrony ZSL nie mogło, i w związku z tym, nie odwoływało się w swoich deklaracjach programowych do ideologii agraryzmu – „ponieważ nie miała ona szans na realizację w praktyce politycznej PRL”³¹⁷. Ugrupowanie to nie było również w stanie prowadzić niezależnej polityki, ponieważ podlegało ono kontroli PZPR, która – ponadto – nadała mu określone zadania, w tym przede wszystkim – „pasa

³¹⁰ S. Stępa, *Chłopi wobec wydarzeń politycznych w Polsce 1956-1959*, Warszawa 1999, s. 28.

³¹¹ Na temat represji wobec PSL w okresie działania tego ugrupowania w rządzie zob.: R. Turkowski, *Ujawnianie się struktur politycznych Stronnictwa Ludowego „Roch” – powstanie Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1946)*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944/1945-1989)*. T. 5, red. A. Indraszczyk, M. Krzysztofiński, Warszawa-Rzeszów 2014, s. 146-165; R. Turkowski, *Represje Urzędu Bezpieczeństwa wobec działaczy PSL w latach 1945-1947*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1990, nr 4, s. 120-134; T. Swat, *Prześladowania ludowców przez UB w latach 1944-1956*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 22, s. 101-108; Z. Zblewski, *Walka komunistów z PSL w latach 1945-1947*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 2, s. 26-30; Na temat ograniczeń dotyczących działalności informacyjno-agitacyjnej PSL zob. P. Swacha, *Polityka informacyjna...*, s. 56-80.

³¹² Za cezurę końcową określającą kres samodzielnej działalności PSL można przyjąć potajemny wyjazd Stanisława Mikołajczyka z Polski 21 października 1947 roku. W następstwie wspomnianego wydarzenia kierownictwo ugrupowania przejęli działacze związani z tzw. PSL „Lewica”; Na temat PSL „Lewica” zob. T. Skrzyński, *Miejsce na scenie politycznej i losy PSL „Nowe Wyzwolenie”, PSL „Lewica” oraz „odrodzonego” PSL w latach 1946-1949 (1950)*, Warszawa 2015, s. 107-167.

³¹³ Tzw. Kongres Jedności Ruchu Ludowego przeprowadzono w Warszawie w dniach 27-29 listopada 1949 roku.

³¹⁴ W. Paruch, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe w systemie politycznym...*, s. 107-131.

³¹⁵ J. Wrona, *ZSL w systemie politycznym PRL*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*. T. 2..., s. 272-273.

³¹⁶ *Ibidem*.

³¹⁷ *Ibidem*, s. 272.

transmisyjnego polityki PZPR do tzw. mas członkowskich i bezpartyjnej ludności wiejskiej”³¹⁸. Nie oznaczało to jednak, że w okresie czterdziestoletniej działalności członkowie ZSL, nie podejmowali działań mających na celu zwiększenie znaczenia Stronnictwa, nawet jeśli – w nawiązaniu do wyżej wymienionej koncepcji – ich charakter można uznać za „wewnątrzsystemowy”.

Badacze ruchu ludowego wyróżniają kilka okresów w działalności Stronnictwa, w oparciu o kryterium znaczenia ZSL w systemie. Najbardziej klarowne do sklasyfikowania wydają się pierwsze i ostatnie lata istnienia tego ugrupowania. Okres od 1949 roku do następstw „odwilży październikowej”, które w przypadku oficjalnego ruchu ludowego symbolizowała zmiana na stanowisku prezesa Naczelnego Komitetu ZSL w 1956 roku określa się mianem „czasu największego zniewolenia”³¹⁹. ZSL formalnie istniało ale trudno jego działalność uznać za charakterystyczną dla partii politycznej, nawet w systemie niedemokratycznym. Stronnictwo kierowane było w owym czasie przez kryptokomunistów, a jego główny cel stanowiło wspieranie PZPR we wdrażaniu polityki partii wobec wsi³²⁰. Likwidacji w tym czasie uległ również Związek Młodzieży Wiejskiej „Wici”, który wcielono do Związku Młodzieży Polskiej³²¹.

Po przejściu prezesury Stronnictwa przez Stefana Ignara, który objął również funkcję wiceprezesa Rady Ministrów, we władzach ZSL narastało przekonanie o konieczności nadania mu roli faktycznego reprezentanta ludności wiejskiej, wciąż jednak w granicach wyznaczanych przez system. Koncepcje umiarkowanej emancypacji Stronnictwa symbolizowały poglądy jego ówczesnego prezesa, który – jak zauważa Stanisław Stępka – „akceptując zasadę przewodnictwa klasy robotniczej i jej partii, godził się na kolektywizację wsi, na pozbawienie własnej – związanej ideowo z ruchem ludowym – organizacji młodzieżowej. Uważał natomiast, że ZSL może mieć własny program, który nie różniłby się od programu partii, ale wysuwałby odmienne szczegółowe rozwiązania różnych problemów, zwłaszcza w odniesieniu do rolnictwa”³²². Wykładnię jego poglądów na nową rolę Stronnictwa zawierały wystąpienia z drugiej połowy lat 50. XX wieku. W referacie wygłoszonym na IV plenarnym posiedzeniu NK ZSL w dniu 18 października 1956 roku

³¹⁸ *Ibidem*, s. 275.

³¹⁹ J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe...*, s. 59.

³²⁰ M. Klimek, *op. cit.*, s. 122.

³²¹ Na temat procesu stopniowej likwidacji ZMW „Wici” w latach 1947-1948 zob. więcej: R. Turkowski, *Likwidacja Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici” w latach 1947-1948*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2008, nr 24, s. 113-125.

³²² S. Stępka, *Wieś i ruch ludowy w latach 1956-1962*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944-1989). Między apologią a negacją. T. 4...*, s. 184.

między innymi zaznaczał, że „uznajemy przodującą rolę PZPR, która była przywódcą narodu w obaleniu ustroju kapitalistycznego i przewodzi nadal w budowie ustroju socjalistycznego. (...) Nie oznacza to jednak, że w Polsce sama PZPR bez swych sojuszników politycznych ma decydować o wszystkim. Potrzebna tu jest bliska współpraca i uwzględnienie twórczej roli innych partii politycznych, a w odniesieniu do spraw rolnictwa i wsi – Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego”³²³.

Zabiegi o uzyskanie większej swobody działania przez Stronnictwo w tym okresie wynikały również z wstąpienia do ZSL „wielu działaczy przedwojennego Stronnictwa Ludowego i Związku Młodzieży Wiejskiej »Wici« oraz Mikołajczykowskiego Polskiego Stronnictwa Ludowego”³²⁴. ZSL stanowiło jedyną płaszczyznę, na której mogli oni podejmować legalną działalność, ponieważ ekipa W. Gomułki nie dopuszczała do odtwarzania żadnych niekontrolowanych przez siebie struktur ludowych³²⁵. W 1957 roku reaktywowano Związek Młodzieży Wiejskiej, „choć władze państwowe nie zezwoliły zarówno na jego dawną nazwę „Wici”, jak i na samodzielność oraz ideową niezależność organizacji”³²⁶.

Kierownictwo PZPR nie wyraziło jednak zgody na dalsze dryfowanie Stronnictwa poza ich strefy wpływów. Pierwszym widocznym sygnałem ograniczenia procesu emancypacji ZSL było wystąpienie Władysława Gomułki na IX Plenum KC PZPR w maju 1957 roku, na którym zaznaczył, że Stronnictwo nie może samo decydować o swoich działaniach³²⁷. Ostatecznie w 1959 roku uniemożliwiono uchwalenie przez to ugrupowanie własnego programu wyrażając jedynie na wspólnym posiedzeniu Biura Politycznego KC PZPR i Prezydium NK ZSL „zgodę na przyjęcie (...) deklaracji ideowo-programowej”³²⁸. Na kilka lat po „odwilży październikowej” władze wymusiły również zmianę na stanowisku prezesa ZSL. W maju 1962 roku Stefana Ignara zastąpił Czesław Wycech³²⁹.

³²³ Referat wygłoszony na IV plenarnym posiedzeniu NK ZSL w dniu 18 października 1956 r., [w:] S. Ignar, *Sojusz i samodzielność: artykuły i przemówienia*, Warszawa 1983, s. 19-20; Podobny wydźwięk miało wystąpienie S. Ignara z dnia 8 sierpnia 1957 r; Zob. *Przemówienie wygłoszone w XX rocznicę strajków chłopskich w Kasince Małej w dniu 8 sierpnia 1957 roku*, [w:] *Ibidem*, s. 53-75.

³²⁴ S. Stęпка, *Wieś i ruch ludowy w latach 1956-1962...*, s. 183.

³²⁵ S. Stęпка, *Chłopi wobec wydarzeń politycznych w Polsce (1956-1959)*, Warszawa 1999, s. 76.

³²⁶ J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949-1989. Formy dyskryminacji i ograniczania aktywności ludowców*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956-1989)*. T. 2., red. J. Gmitruka i Z. Nawrocki, Warszawa 2004, s. 169.

³²⁷ *Ibidem*, s. 170.

³²⁸ G. Adamczewski, *Stefan Ignar – nowa wizja Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944-1989). Między apologią a negacją*. T. 4, red. J. Gmitruk i E. Leniart, Warszawa 2010, s. 193.

³²⁹ *Ibidem*; Proces zmian kierownictwa SL poprzedzony był działaniami ówczesnych wiceprezesów NK ZSL Czesława Wycecha, Bolesława Podedwornego, Józefa Ozgi-Michalskiego oraz Kazimierza Banacha,

Lata 1962–1980 w historii istnienia ZSL ponownie określane były jako okres, w którym ugrupowanie przyjęło rolę „pasa transmisyjnego”, przy czym w drugiej z wymienionych cezur czasowych „transmisja odbywała się nie tylko w kierunku »partia–wieś«, lecz również w przeciwnym, czyli »wieś–partia«”³³⁰. Pod rządami Czesława Wycecha kierownictwo Stronnictwa wyzbywszy się większych ambicji politycznych dużą rolę nadawało „pracy oświatowej na wsi”³³¹. Cz. Wycech dążył do zaktywizowania „działania kół ZSL” oraz rozwinięcia w ich ramach akcji edukacyjnej³³². Dużą wagę nadawał również pracy kółek rolniczych, wspierając rozwój tych organizacji³³³.

Wydarzenia, które mogły silnie wpłynąć na funkcjonowanie ZSL nastąpiły w kolejnej dekadzie, już w czasie prezesury Stanisława Gucwy. Pierwszym z nich była zmiana polityki władz wobec rolnictwa indywidualnego. W dniach 25–26 października 1971 roku Sejm PRL przyjął pakiet ustaw rolnych, w których m.in. zniesiono dostawy obowiązkowe zbóż, ziemniaków i zwierząt rzeźnych³³⁴. 14 grudnia 1971 roku na podstawie rozporządzenia Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej powszechną opieką zdrowotną objęto właścicieli gospodarstw rolnych³³⁵. Jak zaznacza Janusz Gmitruk – z inicjatywy ZSL „dla wzmocnienia gospodarki indywidualnej przyznawano ulgi podatkowe na cele inwestycyjne, obniżono progresję w podatku gruntowym od ziem słabszych, prowadzono politykę kredytową, która zmierzała do prawidłowego kształtowania relacji cen między produktami rolniczymi a środkami produkcji”³³⁶. Równocześnie kierownictwo Stronnictwa nie wykazywało ambicji uzyskania większej niezależności względem PZPR, co na początku sprawowania funkcji prezesa zaakcentował Stanisław Gucwa³³⁷. Przewodniczący ZSL w kwietniu 1973 roku

wymierzonymi w prezesurę Ignara. Ich egzemplifikacją był list z dnia 14 grudnia 1960 roku wystosowany do Władysława Gomułki, w którym zawarto krytykę wobec ówczesnego prezesa Stronnictwa; Zob. więcej: *List wiceprezesów NK ZSL do Władysława Gomułki z 14 grudnia 1960 r. dotyczący sytuacji w ZSL*, opracował S. Stęпка, „*Studia Historyczne*” 1999, t. 42, z. 3, s. 435-447.

³³⁰ J. Szamik, *op. cit.*, s. 22 i 23.

³³¹ *Ibidem*, s. 26.

³³² J. Gmitruk, S. J. Pastuszka, R. Turkowski, Czesław Wycech – *nauczyciel, ludowiec, polityk (1899-1977)*, Warszawa-Kielce-Pińczów 2018, s. 79.

³³³ *Ibidem*, s. 80.

³³⁴ S. Lewandowski, *Formy dyskryminacji i metody ograniczania aktywności chłopów przez komunistów w latach 1956-1970*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956-1989)*. T. 2..., s. 80. Stefan Lewandowski zaznacza, że ustawy uchwalono „na podstawie dyrektyw BP PZPR, natomiast Marek Klimek zwraca uwagę na „inicjatywę ludowców”; M. Klimek, *op. cit.*, s. 130.

³³⁵ *Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 14 grudnia 1971 r. w sprawie udzielania świadczeń leczniczych przez zakłady społeczne służby zdrowia osobom prowadzącym gospodarstwa rolne*, Dz. U. 1971, nr 37, poz. 345.

³³⁶ J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949-1989. Formy dyskryminacji i ograniczania aktywności...*, s. 175.

³³⁷ Na VI Plenum NK ZSL Stanisław Gucwa stwierdzał, że ugrupowanie to nie powinno mieć odrębnego programu ponieważ „konceptje opozycyjności służyłyby tylko siłom antysocjalistycznym, a nie lepszemu

zdecydowanie potwierdził uznanie przez władze Stronnictwa „fundamentalnej zasady ustrojowej głoszącej, że sojusz robotniczo-chłopski i przodownictwo klasy robotniczej w tym sojuszu oraz kierownicza rola PZPR w państwie stanowi podstawę budowania socjalizmu”³³⁸. W związku z tym na kolejnych Kongresach ZSL (VI w 1973 roku i VII w 1976 roku) „przyjmowano program PZPR za własny i zobowiązywano się mobilizować wieś do jego realizacji”³³⁹. Marginalizację Stronnictwa jako ośrodka mającego wpływ na politykę w PRL zwiększała centralizacja władzy oraz wprowadzenie zasady „łączenia w jednych rękach stanowisk partyjnych i państwowych”³⁴⁰. Jednocześnie posłuszna polityka kierownictwa ZSL prowadziła do umocnienia pozycji ich członków w systemie tzw. nomenklatury. Koncesjonowani ludowcy utrzymywali liczną reprezentację w Radzie Państwa, Sejmie PRL, wraz ze stanowiskiem marszałka³⁴¹, posiadali stały dostęp do mandatów w radach narodowych oraz pewną pulę stanowisk w kierownictwie kółek rolniczych, Najwyższej Izbie Kontroli, Sądzie Najwyższym czy służbie dyplomatycznej³⁴².

Dla zrozumienia położenia ruchu ludowego u schyłku PRL, zarówno jego oficjalnego nurtu jak i kontestującego „realny socjalizm”, istotne były wydarzenia związane z powstaniem w drugiej połowie lat 70. zinstytucjonalizowanej opozycji, a przede wszystkim opozycyjnych grup chłopskich. Były one organizowane w środowiskach lokalnych przede wszystkim wokół protestów dotyczących uchwalenia przez Sejm 27 października 1977 roku „Ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin”³⁴³, która dotyczyła właścicieli gospodarstw indywidualnych³⁴⁴. Jak zauważa Stanisław Dąbrowski ustawa dawała państwu możliwość „przejmowania (...) (również w drodze przymusowego wywłaszczenia) gospodarstw chłopskich w przypadku, gdy

funkcjonowaniu systemu socjalistycznego. We wszystkich przypadkach w historii socjalizmu, gdy próbowano realizować takie koncepcje, rozpalala się zawsze walka przeciw socjalizmowi, a uszczerbek ponieśli ludzie pracy”; *VI Plenum NK ZSL – Ocena sytuacji politycznej i gospodarczej w kraju i na wsi oraz węzłowe zadania ZSL*, Warszawa 1971, s. 18-19.

³³⁸ *Zadania Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w rozwoju wsi i rolnictwa oraz w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego*, [w:] *Referat programowy na VI Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, wygłoszony przez prezesa ZSL Stanisława Gucwę w dniu 2 kwietnia 1973 r.*, Warszawa 1973, s. 58.

³³⁹ R. Turkowski, *Ludowcy pod kierownictwem prezesa Stanisława Gucwy w okresie budowy „rozwinętego społeczeństwa socjalistycznego” w Polsce (1971-1980)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1...*, s. 587.

³⁴⁰ M. Klimek, *op. cit.*, s. 130.

³⁴¹ R. Turkowski, *Ludowcy pod kierownictwem prezesa Stanisława Gucwy...*, s. 597.

³⁴² J. Wrona, *ZSL w systemie politycznym PRL...*, s. 278.

³⁴³ Ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin, Dz. U. 1977, nr 32, poz. 140.

³⁴⁴ Tadeusz Kisielewski w oparciu o dane zastane podawał, że na rok przed przyjęciem ustawy w „produkcji rolniczej w kategorii gospodarstw indywidualnych pracowało, wedle kryterium – pełnozatrudnionego: (...) 426 tys. osób. Natomiast w »gospodarce uspołecznionej« pracowało wedle tego samego kryterium: (...) 989 tys. osób”; T. Kisielewski, *Obraz rolników indywidualnych w PRL w świetle niektórych danych Rolniczego Rocznika Statystycznego*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1, s. 148.

wykazywały »niski poziom produkcji«³⁴⁵» Ogólnym podłożem dla tych wydarzeń była również polityka rolna PZPR, w której po 1974 roku ponownie wprowadzono mechanizmy „preferujące ze względów ideologicznych uspołecznienie wsi”³⁴⁶. Andrzej W. Kaczorowski wśród działań dyskryminujących rolnictwo indywidualne w tym okresie wymienia: wprowadzenie nowych „zakazów administracyjnych uniemożliwiających chłopom nabywanie ziemi i powiększanie gospodarstw”, skierowanie „nieproporcjonalnie dużej części nakładów inwestycyjnych i dotacji budżetowych na rozwój sektora socjalistycznego”, odbieranie sprzętu i maszyn kółkom rolniczym i przekazanie ich „wraz z Funduszem Rozwoju Rolnictwa (FRR) do dyspozycji ogólnie tworzonych Spółdzielni Kółek Rolniczych (SKR), przy których powstawały skrajnie nieefektywne Zespołowe Gospodarstwa Rolne (ZGR)”³⁴⁷. Ogół występujących czynników sprawił, że w różnych regionach Polski zaczęły powstawać struktury, które uzyskiwały wsparcie Kościoła katolickiego i – co znamienne – przyjmowały podobne nazwy tj.: Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Lubelskiej; Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Grójeckiej; Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Rzeszowskiej; Tymczasowy Komitet Niezależnego Związku Zawodowego Rolników; Podlaski Komitet Samoobrony Ludzi Wierzących. W samych nazwach większości z wymienionych grup widoczna była inspiracja powstałych wcześniej środowisk dedykowanych robotnikom – Komitetu Obrony Robotników (następnie Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR”) oraz Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO). Badacze opozycji demokratycznej lat 70. w Polsce odnotowują również kontakty między działaczami tych organizacji i środowisk wiejskich³⁴⁸. Z uwagi na ich atomizację nie były one w stanie wpłynąć na politykę państwa wobec rolnictwa i wsi³⁴⁹ ale sygnalizowały istnienie problemu poprzez organizację licznych protestów, przygotowywanie petycji do władz, uruchomienie własnych, drugoobiegowych wydawnictw³⁵⁰. Działania tych organizacji były zdecydowanie zwalczane przez Służbę Bezpieczeństwa (SB), a ich inicjatorzy zostali poddani represjom,

³⁴⁵ S. Dąbrowski, *Działalność polityczna organizacji i środowisk ludowych (1977-1989)*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 2. Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. S. Dąbrowski, Rzeszów 1996, s. 92.

³⁴⁶ A. W. Kaczorowski, *Niezależny ruch chłopski 1976-1980*, [w:] „*Solidarność*” Rolników 1980-1989..., s. 9 i 10.

³⁴⁷ *Ibidem*.

³⁴⁸ Zob. więcej: M. Szpytma, *Zielona „Solidarność”. Niezależne związki zawodowe na wsi w latach 1980-1989*, „*Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*” 2009, nr 5-6, s. 14.

³⁴⁹ Zob. więcej: T. Kuczur, *op. cit.*, s. 14.

³⁵⁰ A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy w latach osiemdziesiątych w PRL*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1...*, s. 668.; Protesty z 1978 roku dotyczyły też spraw całkowicie lokalnych np. na Rzeszowszczyźnie dotyczyły wymiany gruntów dla Spółdzielni Kółek Rolniczych (SKR). Zob. więcej: R. Piaskowska, *Początki działalności społeczno-politycznej Józefa Ślisza (1980-1981)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2...*, s. 208. Na temat postaci gen. Franciszka Kamińskiego zob. więcej: J. Gmitruk, *Chłopski generał Franciszek Kamiński*, Warszawa 1997, s. 146.

które nie ograniczały się jedynie do wielokrotnych zatrzymań i rewizji gospodarstw ale również brutalnych pobic³⁵¹.

3 czerwca 1979 roku został utworzony Ośrodek Myśli Ludowej (OML), skupiający doświadczonych ludowców – działaczy przedwojennych oraz wykluczonych z oficjalnego ruchu ludowego już po utworzeniu ZSL, a także część przedstawicieli komitetów samoobrony i KOR³⁵². OML nie przyjął jednak roli platformy, która mogłaby spajać różne nurty opozycyjnego ruchu chłopskiego. Wynikało to z występowania na jego forum wielu konfliktów między aktywistami reprezentującymi różne organizacje, które były również podsycane przez Służbę Bezpieczeństwa. W ramach OML zdołano wydać jeden numer „Przebudowy”, nawiązujący tytułem do historycznego pisma redagowanego przez Stanisława Miłkowskiego³⁵³ oraz dwa komunikaty i jedno opracowanie³⁵⁴. Członkowie Ośrodka Myśli Ludowej stawiali sobie bardziej dalekosiężne cele niż podejmowanie działań protestacyjnych dotyczących bieżącej polityki. Wnioski, które formułowano za pośrednictwem wydawnictw odnoszące się do sfery politycznej, ekonomicznej, społecznej i kulturowej miały charakter tez programowych. Jak zaznaczał Stanisław Dąbrowski – OML „opowiadał się za zmianą systemu gospodarczego, prywatyzacją lub uspołdzielczaniem drobnej i średniej własności w dziedzinie przemysłu i rzemiosła, umacnianiem rodzinnych gospodarstw rolnych, zachowaniem własności państwowej w kluczowych gałęziach przemysłu, górnictwa, komunikacji”³⁵⁵. Ich postulaty, również dotyczące – „demokratyzacji” systemu wyborczego³⁵⁶, wybiegały zdecydowanie poza dozę swobody pozostawioną legalnemu ruchowi ludowemu.

Inicjatywy niezależnego ruchu ludowego aktywizowały również niektórych działaczy i ogniwa regionalne ZSL. Część spośród sygnatariuszy oświadczenia ustanawiającego OML

³⁵¹ Andrzej Kaczorowski między innymi podaje przykład pobicia do utraty przytomności Janusza Rożka (inicjatora Komitetu Samoobrony Ziemi Lubelskiej), które miało miejsce na posterunku Milicji Obywatelskiej w Milejowie. A. W. Kaczorowski, *Niezależny ruch chłopski...*, s. 22.

³⁵² Do grona członków-założycieli OML należy zaliczyć: „z ramienia KOR -Józefa Barana, Marzenę Górszyk-Kęcik, Wiesława Kęcika, z ROPCiO - Bogumiła Studzińskiego, Piotr Tysiaka, z komitetu zbroszczańskiego – Jerzego Górskiego, Zdzisława Ostatka, z komitetu lubelskiego – Janusza Rożka, z NZZ Rolników (radomskie) – Jana Kozłowskiego, seniorzy ruchu ludowego – Annę Gadzalanę-Bojarową, Michała Jagłę, Barbarę Matusową, Józefa Moskala, Stefana Pawłowskiego, J. Szamik, *op. cit.*, s. 31.

³⁵³ Tytuł „Przebudowa” nosiło również pismo drugoobiegowe wydawane w okresie okupacji przez ludowców oraz wznowione po zakończeniu wojny przez PSL. W oby przypadkach posiadały one profil teoretyczno-programowy. Zob. K. Przybysz, *Wizje chłopskiej Polski. Programy polityczne ludowców z lat wojny i okupacji*, [w:] *Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wiciarz-ludowiec-nauczyciel-uczony. Księga poświęcona pamięci Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2010, s. 483; P. Swacha, *Polityka informacyjna...*, s. 127.

³⁵⁴ A. W. Kaczorowski, *Niezależny ruch chłopski...*, s. 30; J. Szamik, *op. cit.*, s. 31.

³⁵⁵ S. Dąbrowski, *Działalność polityczna organizacji...*, s. 94.

³⁵⁶ *Ibidem*.

była wcześniej wykluczona z powołanego w maju 1977 roku tzw. Klubu Seniorów Ruchu Ludowego przy ZSL, którego zadaniem miało być opracowanie uwag do projektu ustawy o ubezpieczeniach emerytalnych rolników. Na skutek rozpowszechnienia memoriału „O powszechnym ubezpieczeniu dla rolników, o zrównanie chłopów w prawach socjalnych z innymi grupami społecznymi ludzi pracujących”, który między innymi został odczytany w audycji Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa „pięciu sygnatariuszy zostało usuniętych z ZSL, a czterech innych – zawieszono”³⁵⁷.

Opozycyjny wobec władz ruch chłopski uzyskał nowe możliwości działania po strajkach robotniczych w lipcu i sierpniu 1980 roku. Osoby zaangażowane w protesty z drugiej połowy lat 70., jak np. Józef Ślisz³⁵⁸ czy Janusz Rożek stały się naturalnymi liderami dla ogólnopolskich organizacji zrzeszających rolników. Pierwsze próby legalizacji chłopskich związków nastąpiły już we wrześniu 1980 roku. 19 września 1980 roku w Sądzie Wojewódzkim w Warszawie złożono wniosek o rejestrację Chłopskiego Związku Zawodowego Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw (ChZZZDiK), który 4 listopada 1980 przyjął nazwę „Solidarność Chłopska”³⁵⁹. Kilka dni później 24 września wraz z Niezależnym Samorządnym Związkiem Zawodowym „Solidarność”, o rejestrację wystąpił NSZZ Rolników „Solidarność Wiejska”³⁶⁰. Wnioski złożone przez obie organizacje chłopskie zostały odrzucone przez Sąd, co oficjalnie uzasadniano niespełnianiem przez nie wymogów

³⁵⁷ M. Choma-Jusińska, *Powstanie i działalność Tymczasowego Komitetu Samoobrony Chłopskiej Ziemi Lubelskiej. Władze partyjne i Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956-1989)*. T. 2..., s. 219.

³⁵⁸ Wcześniejsze zaangażowanie oznaczało także przełamanie psychologicznej bariery wejście w konflikt z władzą. Na przykład Józef Ślisz wspominał, że ustępstwo władz lokalnych wobec jego zdecydowanej postawy doprowadziło go do wniosku, że „można z tą władzą wygrać, że oni wcale nie są tacy mocni”; *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956-1989*, red. J. Skórzyński, P. Sowiński i M. Strasz, Warszawa 2002, s. 147.

³⁵⁹ A. W. Kaczorowski, *Ruch solidarnościowy na wsi w roku 1980*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 10-11, s. 103. W skład 9-osobowego prezydium tego związku weszli: przewodniczący – Stanisław Janisz (Włocławek), zastępca przewodniczącego – Adam Konopacki (Wałbrzych), sekretarz – Roman Bartoszcze (Bydgoszcz) i Wojciech Obernikowicz (Włocławek) oraz członkowie: Wojciech Adamowicz (Gdańsk), Stanisław Helski (Wałbrzych), Michał Niesyn (Lublin), Wojciech Piwnicki (Elbląg) i Wiesław Włusek (Wrocław). T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” 1980-1981*, [w:] *„Solidarność Rolników 1980-1989...”, s. 41.*

³⁶⁰ W skład komitetu założycielskiego tego związku wchodził: Jakub Antoniuk (białostockie), Czesław Bujno, Marek Milejski, Jadwiga Pawłowska (elbląskie), Jan Groth (gdańskie), Jerzy Grzebieluch (katowickie), Katarzyna Bielańska, Marek Cała, Konrad Haber, Juliusz Osuchowski (krakowskie), Kazimierz Gumieniak, Bogusław Raczoń, Janusz Rożek, Jan Skoczylas, Andrzej Wirski, Stefan Raczoń (lubelskie), Adam Macierewicz, Sabina Żukowska (płockie), Tadeusz Fijałkowski, Stefan Górecki, Henryk Kosut, Mirosław Macierzyński, Marian Piotrowski, Kazimierz Prykiel, Zdzisław Ostatek, Jerzy Skrzeczyński, Henryk Wojdak (radomskie), Stanisław Krasoń, Franciszek Perlak (rzeszowskie), Janusz Jędruszko, Edward Koleja, Andrzej Wyszyński, Mieczysław Wyszyński (woj. stołeczne), Józef Ołdak, Marek Sikorski, Mieczysław Witkowski (siedleckie), Jan Kozłowski (tarnobrzeskie), Stanisław Helski, Maria Szczygielska (wałbrzyskie). Jak podaje Tomasz Kozłowski „w Komitecie znalazł się także Jan Kęcik z Warszawy, ojciec Wiesława Kęcika, który był faktycznym organizatorem działań”; T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 37.

uchwały Rady Państwa z dnia 13 września 1980 roku³⁶¹. Dwa pierwsze związki działające na wsi³⁶² różniły się koncepcjami i praktyką budowania swoich struktur – „Solidarność Wiejska” miała tworzyć swoją konstrukcję organizacyjną „odgórnie”, natomiast „Solidarność Chłopska” „oddolnie”, stawiając na samoorganizację lokalną³⁶³. Zakładano również, że w szeregach „Solidarności Wiejskiej” powinni się zrzęcać rolnicy indywidualni oraz „osoby pracujące w państwowych gospodarstwach rolnych oraz spółdzielniach produkcyjnych”³⁶⁴, podczas gdy „Solidarność Chłopska” była dedykowana jedynie rolnikom indywidualnym, „nie należącym dotychczas do żadnego związku zawodowego”³⁶⁵. Na jesieni 1980 roku między innymi ze środowiska pracowników naukowych oraz absolwentów i studentów Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego (SGGW) w Warszawie wyszła inicjatywa utworzenia kolejnej organizacji odwołującej się do rolników. Została ona powołana 2 października 1980 roku i przyjęła nazwę Samorządnego Związku Producentów Rolnych (SZPR)³⁶⁶. Jak zaznaczał Andrzej W. Kaczorowski „taktyczne, minimalistyczne stanowisko SZPR (...), a także przyjęta nazwa i fakt, że czołową rolę odgrywali w nim właściciele silnych ekonomicznie gospodarstw specjalistycznych, wzbudzały od początku różne zastrzeżenia, a nawet podejrzenia o dywersję ze strony związków zawodowych ubiegających się o sądową rejestrację”³⁶⁷. Tym bardziej, że początkowo SZPR wystąpiło jedynie o status stowarzyszenia³⁶⁸, a dopiero 9 stycznia 1981 roku jego działacze ujawnili plany budowy związku zawodowego i przyjęli nową nazwę NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”³⁶⁹.

Pod koniec 1980 roku doszło wśród działaczy ruchu chłopskiego do prób zjednoczenia trzech najważniejszych nurtów związków chłopskich. 14 grudnia 1980 roku odbył się w Warszawie I Zjazd NSZZR „Solidarności Wiejskiej”, na którym omawiana była między innymi koncepcja utworzenia jednolitej struktury. Podjęte próby nie zakończyły się jednak

³⁶¹ A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 668; Zob. regulację, na którą powoływał się Sąd Administracyjny w uzasadnieniu: Uchwała Rady Państwa z dnia 13 września 1980 r. w sprawie rejestracji nowo powstających związków zawodowych, *Monitor Polski* (dalej: M. P.) 1980, nr 22, poz. 104.

³⁶² ChZZDiK przybrał następnie nazwę Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność Chłopska”.

³⁶³ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 24.

³⁶⁴ *Ibidem*; Różnice te akcentuje również Zygmunt Skonieczny. Z. Skonieczny, *Smutny koniec herosów. Z dziejów Solidarności Wiejskiej*, Warszawa 2011, s. 31.

³⁶⁵ A. W. Kaczorowski, *Solidarność Chłopska. Droga do Związku (12)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 2, s. 3.

³⁶⁶ A. W. Kaczorowski, *Samorządny Związek Producentów Rolnych. Droga do Związku (13)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 4, s. 2.

³⁶⁷ *Ibidem*.

³⁶⁸ T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 41.

³⁶⁹ *Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność”*, „Solidarność Rolników Środkowego Nadodrza” 1981, nr 2, 15-31 sierpnia, s. 3.

powodzeniem³⁷⁰. Sprawa konfliktu o rejestrację związków oraz kwestie wzajemnych relacji między nimi uległy zmianie na przełomie 1980 i 1981 roku kiedy doszło do strajków w Ustrzykach Dolnych (od 29 grudnia) oraz w Rzeszowie (od 2 stycznia)³⁷¹. Akcje te zostały poparte przez Krajową Komisję Porozumiewawczą NSZZ „Solidarność”, a co istotniejsze, skłoniły również władze organizacji zrzeszającej pracowników najemnych do pełnego poparcia idei związku zawodowego rolników indywidualnych³⁷².

Protesty na Podkarpaciu i konsekwentne odmawianie rejestracji chłopskich związków sprzyjały działaniom integracyjnym różnych odłamów opozycyjnych organizacji wiejskich. 13 lutego 1981 roku w Bydgoszczy NSZZ „Solidarność Chłopska”, NSZZ Rolników „Solidarność Wiejska” oraz NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” utworzyły Krajową Komisję Porozumiewawczą (KKP) NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność”³⁷³. Podpisanie porozumień w Rzeszowie (18 lutego) oraz Ustrzykach Dolnych³⁷⁴ (20 lutego) nie uregulowało bezpośrednio kwestii rejestracji rolniczego związku. Jednak oficjalnie stroną umowy był Ogólnopolski Komitet Założycielski Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych, co nie oznaczało jeszcze akceptacji przez władzę wyłaniającą się organizacji, ale świadczyło o pewnych – przynajmniej taktycznych ustępstwach ze strony kierownictwa PZPR³⁷⁵. Działaniami wymierzonymi w aktywistów wiejskich nie zaprzestawały Służba Bezpieczeństwa i Milicja Obywatelska (MO). Polegały

³⁷⁰ M. Szpytma, *Zielona „Solidarność”...*, s. 16.

³⁷¹ A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” 1981-2011. Kalendarium Związku*, Warszawa 2011, s. 19.

³⁷² A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 691.

³⁷³ T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 60; Przewodniczącym KKP został Witold Hatka, jego zastępcą Piotr Baumgart, sekretarzem Gabriel Janowski. W skład Prezydium weszli m.in.: Roman Bartoszcze, Ryszard Majewski, Kamil Matuszewski, Edward Małcki, Zdzisław Ostatek, Wanda Pomianowska; A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 30; KKP składała się z 33 osób po 11 z każdego ze związków. Z „Solidarności Wiejskiej” byli to: Zdzisław Ostatek, Jan Antoń, Jan Kozłowski, Jan Kułaj, Antoni Wojnarowicz, Jan Różek, Anna Szczepuła, Mieczysław Paliński, Józef Teliga, Piotr Baumgart, Edward Małcki. Z „Solidarności Chłopskiej”: Józef Ważbiński, Witold Hatka, Henryk Kassa, Eugeniusz Kowalski, Stanisław Mojżesowicz, Roman Bartoszcze, Urban Matuszewski, Kamil Matuszewski, Józef Żak, Henryk Góra, Telesfor Hordecki; *Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność”...*, s. 8; Z „Solidarności” Rolników Indywidualnych byli to: Gabriel Janowski, Aleksander Zaremba, Marian Wyszyński, Eligiusz Sieklicki, Wanda Pomianowska, Marian Wiak, Andrzej Chałupnik, Ryszard Lewandowski, Józef Ołdak, Andrzej Majchrzak, Marek Krzywicki; *Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność” (cd. z nr 2/1981)*, „Solidarność Rolników Środkowego Nadodrza” 1981, nr 3, 3-15 września, s. 2.

³⁷⁴ Dotyczyły spraw lokalnych, były integralną częścią porozumień rzeszowskich.

³⁷⁵ Antoni Kura przywołując fragmenty telekonferencji członków Biura Politycznego KC PZPR zaznacza, że w owym czasie przedstawiciele władz uważali, że była to jedyna możliwość zażegnania konfliktu i mimo tego nie zmieniali stanowiska wobec rolniczej „Solidarności”; A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 690; Porozumienie w Rzeszowie w imieniu strajkujących podpisali: Jan Kułaj, Józef Ślisz, Władysław Żabiński, Jan Antoń, Henryk Cząstka, Katarzyna Bielańska, Henryk Kazimierski, Jerzy Rożdżyński, Artur Balazs, Czesław Opolski, Władysław Mazur, Józef Pelc, Władysław Zaguła. Porozumienie w Ustrzykach podpisali m.in.: Antoni Wojnarowicz, Wieńczysław Nowacki, Mieczysław Barlewicz, Mieczysław Domaradzki, Bolesław Hulewicz, Urszula Poziomek; A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 31.

one głównie na powtarzających się zatrzymaniach części liderów organizacji rolniczych i poddawaniu ich wielogodzinnym przesłuchaniom³⁷⁶. Próby zastraszenia działaczy nie przyniosły spodziewanego przez władzę efektu. W dniach 8–9 marca 1981 roku w Poznaniu odbył się I Krajowy Zjazd Rolników Indywidualnych podczas którego trzy dotychczas funkcjonujące nurty utworzyły Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Rolników Indywidualnych „Solidarność”. Przewodniczącym Ogólnopolskiego Komitetu Założycielskiego wybrano młodego, 23-letniego rolnika z Podkarpacia Jana Kułaję, natomiast jego zastępcami zostali Jan Antoń, Piotr Baumgart i Gabriel Janowski³⁷⁷. W deklaracji „O celach i charakterze NSZZRI »Solidarność«” zaznaczano, że związek będzie przede wszystkim „dążył do zapewnienia trwałych perspektyw rozwojowych dla indywidualnych gospodarstw rolnych – podstawy polskiego rolnictwa oraz równoprawnego traktowania wszystkich sektorów w rolnictwie”³⁷⁸. Równocześnie podkreślano, że NSZZ RI nie będzie prowadził działalności politycznej i uznaje „że przewodnią siłą w naszym Państwie jest PZPR, a w sprawach wsi i rolnictwa polityka jest także udziałem ZSL”³⁷⁹. Związek został zarejestrowany 12 maja 1981 roku po dwóch miesiącach zmagania z władzą, w ramach których doszło do strajku okupacyjnego rolników w siedzibie ZSL w Bydgoszczy, pobicia w czasie sesji Wojewódzkiej Rady Narodowej Jana Rulewskiego, Michała Bartoszcze i Mariusza Łabentowicza oraz ogłoszenia przygotowań do strajku powszechnego³⁸⁰.

Atmosfera polityczna po sierpniu 1980 roku i próby tworzenia oraz rejestracji związków rolniczych na jesieni tego roku doprowadziły ponownie do przeobrażeń w oficjalnym ruchu

³⁷⁶ O tego typu działaniach donoszono w: *Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ „Solidarność”* (cd. z nr 2/1981)..., s. 3.

³⁷⁷ Jak podaje A. W. Kaczorowski: „W skład prezydium weszli: Roman Bartoszcze, Stanisław Chrobak, Jan Ciosek, Jan Frycze, Janusz Rożek, Katarzyna Bielańska i Józef Ślisz; w OKZ m.in. byli: Antoni Żurawski, Jan Dołęgowski, Stanisław Janisz, Ireneusz Niewiarowski, Marian Wyszyński, Kazimierz Rokicki, Jan Kozłowski, Henryk Góra, Stanisław Helski; w Komisji ds. Realizacji Porozumień Rzeszowsko-Ustrzyckich znaleźli się m.in. Artur Balazs, Józef Ślisz, Katarzyna Bielańska, Wojciech Obernikowicz, Władysław Żabiński, Jan Kułaj, Wieńczysław Nowacki, Sylwester Bagiński, Jan Antoń, Ludomir Szarek, Mieczysław Trochimiuk, Witold Hatka, Antoni Wojnarowicz, Mieczysław Domaradzki; A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 34.

³⁷⁸ *Deklaracja o celach i charakterze NSZZ RI „Solidarność”, „Rola. Biuletyn Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych Solidarność”* 1981, nr 5, s. 4.

³⁷⁹ *Ibidem*.

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 35; A. Kura *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 693-694. Z. Skonieczny zaznacza, że rozpoczęcie strajku w Bydgoszczy nie było wcześniej uzgadniane z członkami Ogólnopolskiego Komitetu Założycielskiego. „Tak naprawdę, ten protest był wyrazem niezadowolenia wobec uchwał i wyborów władz w Poznaniu, a jednocześnie demonstracją siły Solidarności Chłopskiej na Ziemi Kujawskiej”. Z. Skonieczny, *op. cit.*, s. 44; K. Osiński, *Strajk rolników w siedzibie WK ZSL w Bydgoszczy (16 marca – 17 kwietnia 1981 r.)*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Rolnicza „Solidarność” w Polsce 1980-1989*, red. A. W. Kaczorowski, T. Kozłowski, J. Olszsek, Warszawa 2016, s. 22-65; Jedną z przyczyn „wydarzeń bydgoskich”, było opowiedzenie się przez NSZZ RI »Solidarność« w Bydgoszczy po stronie „prosolidarnościowej grupy działaczy Wojewódzkiego Związku Organizacji i Kółek Rolniczych” w sporze, który prowadziła z własnym kierownictwem o prawomocność przeprowadzonego wcześniej zjazdu; A. Friszke, *Rewolucja Solidarności 1980-1981*, Kraków 2014, s. 319.

ludowym. Po raz kolejny ujawniły się w Stronnictwie antagonizmy pomiędzy szeregowymi członkami ZSL a jego kierownictwem. Władze ugrupowania przyjęły zachowawczy stosunek wobec rodzącego się związkowego nurtu, promując w kontrze istniejące organizacje wiejskie. 20 października 1980 roku Biuro Polityczne KC PZPR i Prezydium NK ZSL wydały stanowisko „w sprawie węzłowych problemów polityki rolnej, rolnictwa i gospodarki żywnościowej”³⁸¹. Stwierdzano w nim bezpośrednio, że władza wskazuje na kółka rolnicze jako na „organizację pełniącą rolę związku zawodowego indywidualnych rolników polskich”³⁸². W dniach 13–16 grudnia 1980 roku odbył się VIII Kongres ZSL, który umocnił dotychczasową ekipę kierującą tym ugrupowaniem. Jak zaznacza Stanisław Dąbrowski – wynikało to z faktu, że przygotowania do Kongresu, w tym „kampania sprawozdawczo-wyborcza w gminach i województwach” odbywała się jeszcze przed sierpniem 1980 roku, co na zjeździe dało przewagę zachowawczemu „aparatu politycznemu ZSL”³⁸³. W uchwałach VIII Kongresu odnaleźć można drobny gest w kierunku walczącej w owym czasie o rejestrację rolniczej „Solidarności”, w postaci stwierdzenia o możliwości pracy na wsi ich działaczy – w granicach wyznaczonych przez konstytucję. Niemalże równocześnie jasne stanowisko wobec związku wyraził jednak prezes NK ZSL Stanisław Gucwa w wywiadzie dla prasy radzieckiej³⁸⁴. Jak podaje Stanisław Dąbrowski – S. Gucwa przedstawił wiejską „Solidarność” jako „siłę antysocjalistyczną”, której istnienie nie powinno być tolerowane³⁸⁵. Równocześnie od 1981 roku „w terenie” dynamicznie rozwijały się koła reaktywowanego na Kongresie Związku Młodzieży Wiejskiej, a także dochodziło do „spontanicznych zgromadzeń i narad ludowców”³⁸⁶. Występowały przypadki wstępowania działaczy lokalnych struktur ZSL w szeregi rolniczej „Solidarności”³⁸⁷.

W okresie od sierpnia 1980 roku do wprowadzenia stanu wojennego dwukrotnie doszło w Stronnictwie do zmiany prezesa. 7 maja 1981 roku, na stanowisko to powrócił Stefan Ignar.

³⁸¹ *Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność”...*, s. 2.

³⁸² *Ibidem*; To stanowisko zostało również potwierdzone w podjętej przez VIII Kongresie ZSL uchwale; Zob. więcej: A. W. Kaczorowski, *Ruch solidarnościowy na wsi w roku 1980*, <http://polska1918-89.pl/pdf/ruch-solidarnosciowy-na-wsi-w-roku-1980,4306.pdf>, s. 111 (dostęp: 5.05.2018).

³⁸³ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1992, nr 27, s. 45-46.

³⁸⁴ *Ibidem*, s. 47.

³⁸⁵ *Ibidem*.

³⁸⁶ J. Gmitruk, *Od powstania „Solidarności” do samodzielności ruchu ludowego*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944-1989) T. 4...*, s. 314.

³⁸⁷ J. Wiśniewska, *Rys historyczny ruchu ludowego*, [w:] *Pamięć o wielkiej zmianie. Solidarność Rolników Indywidualnych a polska transformacja*, red. I. Krzemiński, Warszawa 2017, s. 36; O „znacznej liczbie aktywnych działaczy ZSL sympatyzujących z ruchem solidarnościowym lub będących jego członkami” oraz o negatywnym stosunku kierownictwa Stronnictwa wobec rolniczej „Solidarności” wspomina również Stanisław Dąbrowski. S. Dąbrowski, *Działalność polityczna...*, s. 96.

postrzegany jako polityk próbujący wzmocnić znaczenie ludowców w systemie władzy³⁸⁸. S. Ignar miał ambicję przyjęcia przez ZSL „Deklaracji Ideowej, Programu Politycznego i Statutu ZSL”, opracowanych na III i IV Plenum, co sygnalizował podczas referatu wygłoszonego 5 listopada 1981 roku podczas VI Plenum NK ZSL³⁸⁹. Jego starania dotyczące zwołania nadzwyczajnego Kongresu Stronnictwa nie przyniosły rezultatu i w „atmosferze wzrastającego napięcia społecznego w listopadzie 1981 roku nastąpiły zmiany we władzach ZSL”³⁹⁰. Miejsce S. Ignara zajął Roman Malinowski, który prezesem Stronnictwa pozostał do lata 1989 roku. Uchodził on za „zwolennika umiarkowanej linii” oraz reprezentanta „zeteselowskiego aparatu”³⁹¹. Krótki okres ponownej prezesury S. Ignara w ZSL wypełniony był działaniami zmierzającymi do przyjęcia nowej deklaracji ideowo-programowej, „zmiany usytuowania partii chłopskiej w systemie organizacji politycznych” oraz określenia „stosunków wzajemnych z PZPR”³⁹². Realia ówczesnego systemu nie pozwoliły jednak na dalsze przekształcenia ZSL³⁹³.

Wprowadzenie stanu wojennego zostało poparte przez kierownictwo ZSL, chociaż sama decyzja o jego ogłoszeniu zapadła w wąskim gronie władz PZPR. Lojalność wobec ekipy Jaruzelskiego została nieformalnie nagrodzona poprzez wzrost udziału „koncesjonowanego ruchu ludowego” w aparacie państwowym. Prowadziło to również do stopniowego zwiększania zakresu wpływu członków Stronnictwa na funkcjonowanie państwa. Badacze ruchu ludowego za rezultat tego procesu uważają wprowadzenie do konstytucji w 1983 roku na skutek zabiegów ZSL „zapisu o gwarancji trwałości indywidualnej gospodarki chłopskiej”³⁹⁴. Stanowiło to odstępienie od dogmatu kolektywizacji rolnictwa, do którego w różnych formach władze PZPR powracały jeszcze po odwilży 1956 roku. Według badaczy ruchu ludowego w przestrzeni kreowania „codziennej” polityki nie doszło do zasadniczych zmian. Jak zauważa Grzegorz Nieć pomimo coraz częściej występujących w mediach haseł „mówiących o partnerstwie, koalicji i współodpowiedzialności za państwo” w rzeczywistości „nadal rządziła niepodzielnie PZPR”³⁹⁵. Decyzja ogłoszona przez W. Jaruzelskiego 13 grudnia 1981 roku zamknęła na lata nie tylko okres formowania się instytucjonalnej opozycji, ale również zatrzymała przeobrażenia w ZSL. W połowie 1980 roku Stronnictwo

³⁸⁸ J. Gmitruk, *Od powstania „Solidarności” do samodzielności...*, s. 314.

³⁸⁹ *Za porozumieniem narodowym. Referat na VI Plenum NK ZSL*, [w:] *Sojusz i samodzielność...*, s. 224-225.

³⁹⁰ J. Gmitruk, *Od powstania „Solidarności” do samodzielności...*, s. 314.

³⁹¹ G. Nieć, *op. cit.*, s. 176.

³⁹² S. Dąbrowski, *Działalność organizacji politycznych...*, s. 97.

³⁹³ *Ibidem*.

³⁹⁴ M. Klimek, *op. cit.*, s. 132.

³⁹⁵ G. Nieć, *op. cit.*, s. 19.

bliskie było zwołania nadzwyczajnego Kongresu, a niecałe trzy lata później – w marcu 1984 roku – rozpoczęło IX Kongres, który Stanisław Dąbrowski z uwagi na jego zachowawczość ocenił jako świadczący „o daleko posuniętej demoralizacji centralnego aparatu” tego ugrupowania³⁹⁶. Elementem wymykającym się poza wspomniany scenariusz był toczący się mimo przemian w otoczeniu Stronnictwa proces reorientacji ideowej ZSL, głównie w odniesieniu do postaci, ugrupowań i wydarzeń z historii ruchu ludowego³⁹⁷. Utrzymano również istnienie ZMW, chociaż – jak zaznacza Janusz Gmitruk – podjęto „próby ograniczenia roli ludowców” w tej organizacji³⁹⁸.

Wewnętrzne przemiany w ZSL, których nie potrafił całkowicie zminimalizować zachowawczy aparat tego ugrupowania, objawiły się ponownie przed X Kongresem zaplanowanym na 21–24 marca 1988 roku. W trakcie kampanii sprawozdawczo-wyborczej sformułowano krytykę „niedawnej przeszłości” oraz postulowano uchwalenie programu ugrupowania³⁹⁹. Ostatecznie nie został on przyjęty ale dyskusje na jego temat stworzyły ponownie klimat sprzyjający wyłonieniu się w pierwszej połowie 1989 roku grup działaczy dążących do wprowadzenia zasadniczych zmian w funkcjonowaniu Stronnictwa. Sztandarowy przykład stanowił Ogólnopolski Społeczny Komitet Odrodzenia Ruchu Ludowego (OSKORL)⁴⁰⁰. Struktura ta za cel postawiła sobie doprowadzenie do współpracy, a w dalszej konsekwencji zjednoczenia różnych nurtów ruchu ludowego. Tworzona była jako ruch wewnętrzny w ZSL, gdyż – jak argumentował Tadeusz Kisielewski – zapewniało to legalne działanie, oparcie o istniejący aparat organizacyjny i możliwość pozyskiwania członków partii ludowej⁴⁰¹. Część jego działaczy domagała się zwołania Nadzwyczajnego Kongresu ZSL i zmiany władz Stronnictwa. Równocześnie wyrażała aprobatę wobec odtwarzającego się NSZZ RI „Solidarność” oraz „innych nowo powstających organizacji i sił społecznych”, które chciały się włączyć w „narodowe dzieło odrodzenia wsi i rolnictwa”⁴⁰². Przedstawicielami OSKORL byli: Tadeusz Kisielewski, Tadeusz Barszczak,

³⁹⁶ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990...*, s. 51.

³⁹⁷ Na ten temat zob. więcej rozdział pracy Grzegorza Niecia – *Kwestie historyczne w dyskusji ludowców lat przełomu ustrojowego*; G. Nieć, *op. cit.*, s. 33-97; W 1984 roku uruchomione zostało Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego; M. Klimek, *op. cit.*, s. 135.

³⁹⁸ J. Gmitruk, *Od powstania „Solidarności” do samodzielności...*, s. 315.

³⁹⁹ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990...*, s. 52.

⁴⁰⁰ J. Szamik, *op. cit.*, s. 35.

⁴⁰¹ T. Kisielewski, *Ogólnopolski Społeczny Komitet Odrodzenia Ruchu Ludowego*, „Wieś i Państwo” 1990, nr 1, s. 134.

⁴⁰² *Ibidem*, s. 135.

Stanisław Jekielek, Tadeusz Pilch, Stanisław Laskowski, Franciszek Kieć, Kazimierz Chłopecki, Antoni Demczyk⁴⁰³.

Stan wojenny zakończył legalną działalność rolniczego związku, który za sprawą ambicji przywódców oraz różnicy w poglądach na rolę, a przede wszystkim osobowość prawną jego struktur regionalnych, zdołał się wcześniej podzielić⁴⁰⁴. Do grudnia 1981 roku obok NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” funkcjonowały: NSZZ „Solidarność Chłopska” Ziemi Lubelskiej; NSZZ „Solidarność Chłopska” Ziemi Dobrzyńskiej i Kujaw oraz NSZZ RI „Solidarność” Regionu Bieszczadów⁴⁰⁵. Organizacje te wyodrębniły się pomimo rozmów toczonych z centralą związku i apeli o jedność zamieszczanych w wydawnictwach tego nurtu⁴⁰⁶. NSZZ „Solidarność” za jedyne reprezentanta wsi oraz partnera do rozmów uznawał strukturę ogólnopolską. Władze państwowe stawiały jednak na rozbiecie i zezwalały na rejestrowanie kolejnych odłamów⁴⁰⁷. Rozmowy prowadzone między stronami w drugiej połowie roku, również z udziałem Kościoła katolickiego nie przyniosły rezultatu. Obok OKZ 15 sierpnia 1981 roku część związkowców powołała Radę Porozumiewawczą Niezależnych Samorządnych Chłopskich Związków Zawodowych „Solidarność”, która 10 października tego roku przekształciła się w Krajową Komisję Porozumiewawczą Niezależnych Samorządnych Chłopskich Związków Zawodowych „Solidarność” (KKPNSChZZ)⁴⁰⁸.

W pierwszych tygodniach po wprowadzeniu stanu wojennego, głównie ze względu na internowanie części kierownictwa rolniczej „Solidarności”, byli działacze związku nie podejmowali inicjatyw organizacji nielegalnych wówczas struktur⁴⁰⁹. W tym okresie

⁴⁰³ S. Stępa, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 152-153.

⁴⁰⁴ Jak zaznacza Zygmunt Skonieczny, odwołując się również do koncepcji Bohdana Cywińskiego, specyfiką ruchów wiejskich jest ich oparcie na wspólnotach lokalnych, a wpływ ogniw centralnych na ich działanie zawsze był niewielki. Regionalne problemy były w związku z tym często głównymi powodami powstawania związków. „Kiedy, przykładowo, w Grójeckim myślano nadal o interesach producentów rolnych, to na Kujawach czy w Wałbrzyskiem domagano się praw obywatelskich i dostępu do maszyn i środków produkcji, zaś Małopolskę najbardziej interesowała oświata i opieka zdrowotna ludności wiejskiej oraz folklor i turystyka”. Z. Skonieczny, *op. cit.*, s. 28-30.

⁴⁰⁵ T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 85.

⁴⁰⁶ Np. *O jedności związkowej, „Solidarność Wiejska*. Pismo Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych” 1981, nr 10, s. 2.

⁴⁰⁷ T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 85-87. Wpływ działań operacyjnych SB na rozbiecie tego środowiska sygnalizował również Tomasz Kuczur. Zob. więcej: T. Kuczur, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁰⁸ A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji...*, s. 51. Pracą KKPNSChZZ miał kierować Sekretariat, w skład którego powołano: Wojciecha Obernikowicza (przewodniczący) oraz Romana Bartoszcze, Władysława Iżewskiego, Adama Konopackiego, Jana Kozłowskiego, Eugeniusza Manduka, Marka Milejskiego, Romana Pietrońskiego, Stanisława Szydłowskiego, Andrzeja Wołowskiego. T. Kozłowski, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 94.

⁴⁰⁹ Według dokumentu sporządzonego w Biurze Śledczym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 23 grudnia 1982 roku, w czasie stanu wojennego internowano 333 osoby związane z NSZZ RI „Solidarność”, co stanowiło

działalność opozycyjnych środowisk wiejskich koncentrowała się przede wszystkim na niesieniu pomocy rodzinom zatrzymanych w ośrodkach odosobnienia⁴¹⁰. Związane to było ze świadomością zakresu strat ekonomicznych jakie w przypadku gospodarstw indywidualnych generowała nieobecność, a tym samym brak możliwości pracy w gospodarstwie internowanych rolników. Wydarzeniem mającym ogromny wpływ na kształtowanie się środowiska opozycji wiejskiej było powstanie w lecie 1982 roku Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników (OKOR), pod kierownictwem Józefa Barana, Wieńczysława Nowackiego oraz Józefa Teligi⁴¹¹. W zamyśle założycieli, Komitet skupiając członków NSZZ RI „Solidarność”, Solidarności Wiejskiej i Solidarności Chłopskiej miał stanowić „platformę wspólnego działania” tych środowisk⁴¹². OKOR był w stanie wytworzyć struktury regionalne⁴¹³ ale jego funkcjonowanie było okresowo zaburzane przez represje wobec jego czołowych przedstawicieli⁴¹⁴.

Środowisko byłych aktywistów wiejskich było również wspierane przez Kościół katolicki. Możliwość utrzymania kontaktu liderów związkowych z mieszkańcami wsi stwarzał przede wszystkim ruch duszpasterstwa rolników, którego „jednym z głównych animatorów był Gabriel Janowski”⁴¹⁵. W ramach ruchu organizowano rekolekcje dla rolników oraz „wykłady i imprezy kulturalne, których gośćmi często byli duchowni związani z niezależnymi ludowcami, (...) naukowcy zajmujący się problematyką wsi i ruchu ludowego, a także związani z opozycją artystów”⁴¹⁶. Wydarzenia organizowane przez Kościół katolicki, takie jak np. ogólnopolskie dożynki na Jasnej Górze dawały również możliwość zgromadzenia w jednym miejscu opozycyjnych działaczy ludowych z różnych części kraju⁴¹⁷.

3,42% ogółu internowanych. Zob. więcej: T. Kozłowski, J. Olaszek, *Internowani w stanie wojennym. Dane statystyczne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 16, s. 510; Część działaczy rolniczej „Solidarności” zdecydowało się w trakcie stanu wojennego lub już jego zniesieniu na emigrację (np. Józef Baran, Witold Hatka). Z. Skonieczny, *op. cit.*, s. 47. J. Olaszek, „Solidarność” Rolników Indywidualnych 1981-1989, [w:] „Solidarność” Rolników 1980-1989..., s. 160.

⁴¹⁰ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 64-65.

⁴¹¹ J. Olaszek, „Solidarność” Rolników Indywidualnych..., s. 142.

⁴¹² „Chłopi trzymają się mocno...” Z dwoma działaczami chłopskimi – Józefem Teligą z Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników „Solidarność” i Janem Malinowskim, przewodniczącym jednego z regionów OKOR rozmawia Ewa Boryna, „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Obrony Rolników” 1982, nr 4, s. 2.

⁴¹³ J. Olaszek, *Solidarność Rolników 1980-1989...*, s. 158-162.

⁴¹⁴ Między innymi aresztowano Józefa Teligę, a Witold Hatka zdecydował się na emigrację z Polski. Z. Skonieczny, *op. cit.*, s. 47.

⁴¹⁵ J. Olaszek, *Solidarność Rolników 1980-1989...*, s. 152.

⁴¹⁶ *Ibidem*; Przytoczone aktywności podejmowane w ramach Duszpasterstwa Rolników wspomina Jan Beszta-Borowski w pracy poświęconej swojej działalności emigracyjnej; Zob. J. Beszta-Borowski, *Pół wieku zarazy 1944-2000. Moje zapiski faktów i refleksji*, Warszawa 2000, s. 106, 109.

⁴¹⁷ K. Łabędź, *Opozycja ludowa w okresie od stanu wojennego do okrągłego stołu*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, T. 2, Polska Ludowa (1944/45 – 1989), red. W. Paruch, S. Pastuszka, R. Turkowski, Warszawa 2002, s. 486.

Kapłani wspierali także organizowane cyklicznie od 1983 roku uroczystości rocznicowe upamiętniające strajk ustrzycko-rzeszowski oraz rejestrację NSZZRI „Solidarność”, które przybierały postać manifestacji religijnych i obywatelskich⁴¹⁸. Dawały one także możliwość „zademonstrowania (...) tożsamości związkowej i ideowej”⁴¹⁹. Jak zauważa T. Kuczur – aktywność hierarchów Kościoła katolickiego wśród środowisk wiejskich po wprowadzeniu stanu wojennego wypełniała również lukę wynikającą z braku ogólnopolskiego charyzmatycznego lidera, z którym mogli utożsamiać się byli działacze związkowi⁴²⁰. Pierwszy przywódca NSZZRI „Solidarność” Jan Kułaj po wspólnym wystąpieniu w telewizji z prezesem ZSL Romanem Malinowskim oraz zwolnieniu z internowania na wiosnę 1982 roku utracił autorytet wśród działaczy opozycyjnych⁴²¹.

Przełom w pracy politycznej byłych związkowców wiejskich stanowiło stopniowe wyłanianie się poszczególnych struktur ze stanu konspiracyjnego lub półjawnego. 17 lutego 1985 roku Józef Ślisz, Artur Balazs, Katarzyna Bielańska, Henryk Cząstka, Józef Frączek, Gabriel Janowski i Wieńczysław Nowacki oficjalnie ogłosili odtworzenie Komisji Związkowej ds. Porozumień Rzeszowsko-Ustrzyckich⁴²². Wznowienie prac Komisji zostało pozytywnie przyjęte przez OKOR, który deklarował wobec tej inicjatywy „swoje całkowite poparcie, a także pomoc doradczą i propagandową”⁴²³. Przed upływem dwóch lat zaczęły się odbudowywać struktury nawiązujące w nazwach do różnych odłamów rolniczej „Solidarności”. Dnia 1 października 1986 roku Tymczasowy Zarząd NSZZR „Solidarność Wiejska”, utworzony w 1982 roku, zdecydował się na ujawnienie. W jego skład w owym czasie wchodził Henryk Bąk, Stanisław Adamczyk i Feliks Radecki⁴²⁴. Przed upływem dwóch miesięcy od tego wydarzenia, 23 listopada 1986 roku oficjalnie swoje istnienie ogłosiła Tymczasowa Krajowa Rada Rolników „Solidarność” (TKRR). Współtworzyli ją Michał Bartoszcze, Jan Beszta-Borowski, Tytus Czartoryski, Stanisław Janisz, Jan Kozłowski, Edward Małecki, Tadeusz Nawrocki, Ludwik Pełka, Janusz Rożek, Józef Teliga i Marian Wiak⁴²⁵. W marcu 1987 roku doszło do zmian personalnych w TKRR.

⁴¹⁸ Poszczególne uroczystości wymienia: A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 66-67, 72, 76, 80, 84, 88, 95.

⁴¹⁹ A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 701.

⁴²⁰ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 68-69.

⁴²¹ J. Olaszek, *Solidarność Rolników Indywidualnych...*, 141. Jan Kułaj w 1986 roku zdecydował się również na udział w pracach Rady Konsultacyjnej przy przewodniczącym Rady Państwa. A. Kura, *Rolniczy ruch związkowy...*, s. 703.

⁴²² A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 76.

⁴²³ *Komunikat*, „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Obrony Rolników” 1985, nr 1, s. 2.

⁴²⁴ J. Olaszek, *Solidarność Rolników Indywidualnych...*, s. 173.

⁴²⁵ *Ibidem*. Na spotkaniu, którego wynikiem było utworzenie TKRR „Solidarność”, powstał również Konwent Seniorów Ruchu Ludowego „Solidarność”. (Michał Bartoszcze, Adam Bień, Hanna Chorążyna,

Z udziału w tej grupie zrezygnował Józef Teliga, a Józefa Ślisza i Piotra Baumgarta wybrano – odpowiednio – przewodniczącym i wiceprzewodniczącym Rady. Gabrielowi Janowskiemu powierzono wydawanie pisma TKRR, któremu nadano tytuł „Słowo i Czyn”⁴²⁶. Od 1988 roku rolnicza „Solidarność” wyłaniała struktury terenowe, o czym informowano administrację państwową⁴²⁷. Jak podawał Józef Ślisz – do czasu oficjalnej rejestracji związku w kwietniu 1989 roku utworzono 13 Rad Wojewódzkich⁴²⁸. Związek wyraził poparcie dla „strajkujących w maju i sierpniu 1988 roku załóg przedsiębiorstw”⁴²⁹. Wzywał również do bojkotu wyborów do rad narodowych, zaplanowanych na 19 czerwca 1988 roku⁴³⁰.

W lutym 1988 roku działacze Konwentu Seniorów i OKOR utworzyli nową organizację o nazwie Niezależny Ruch Ludowy „Solidarność”⁴³¹ (NRL „S”). Wstępne opracowanie założeń organizacyjno-ideowych NRL „S” przygotowano jeszcze w czerwcu 1985 roku. Kwestia powołania NRL „S” była omawiana na spotkaniu „ponad 80 działaczy niezależnego ruchu ludowego i związkowego z różnych rejonów Polski”, które miało miejsce w Rzeszowie w dniach 14–15 listopada 1987 roku⁴³². W czerwcu 1988 roku Henryk Bąk i Mieczysław Wardziński ogłosili reaktywację Polskiego Stronnictwa Ludowego, nawiązującego do ugrupowania Stanisława Mikołajczyka⁴³³. PSL „Mikołajczykowski”, jak je określano, od lutego 1989 roku rozpoczęło jawną pracę, a od marca 1989 roku wydawało swoje pismo – „Gazetę Ludową”. Wcześniej – w styczniu tego roku, próbę rozpoczęcia legalnej działalności przez ugrupowanie o tej samej nazwie podjął Stanisław Janisz, który po raz pierwszy odtworzenie PSL ogłosił w 1982 roku⁴³⁴. Inicjatywa S. Janisza nie spotkała się jednak z akceptacją Niezależnego Ruchu Ludowego „Solidarność”⁴³⁵.

Stanisław Janisz, Józef Marcinkowski, Roman Michałkiewicz, Józef Teliga, Mieczysław Wardziński oraz ks. Jan Zieja).

⁴²⁶ A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 84; Jak zaznaczał Józef Teliga w 1988 roku zakładając Konwent Seniorów „nie nazywaliśmy się partią, nie wybieraliśmy żadnych władz, chodziło po prostu o zawiązanie struktur PSL w gminach i we wsiach”; *Związek a wielka polityka*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5, s. 4.

⁴²⁷ J. Olszek, *Solidarność Rolników Indywidualnych...*, s. 184.

⁴²⁸ *Na głębokie wody...*, s. 3.

⁴²⁹ S. Dąbrowski, *Działalność polityczna organizacji...*, s. 101.

⁴³⁰ *Ibidem*.

⁴³¹ W skład Rady Naczelnej weszli: Michał Bartoszcze, Adam Bień, Hanna Chorążyna, Stanisław Janisz, Józef Marcinkowski, Roman Michałkiewicz, Paweł Mucha, Eugeniusz Myczka, Ludwik Pełka, Marian Stępień, Józef Teliga, Mieczysław Wardziński, Józef Wlekleński i ks. Jan Zieja. J. Olszek, *Solidarność Rolników 1980-1989...*, s. 181-182.

⁴³² *Komunikat*, „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników” 1987, nr 3/4, s. 4

⁴³³ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 85-86.

⁴³⁴ *Ibidem*, s. 69 i 80.

⁴³⁵ *Ibidem*, s. 81.

Sytuację opozycyjnego ruchu ludowego zmieniło także powołanie Komitetu Obywatelskiego przy Lechu Wałęsie. Wśród nazwisk wymienionych w składzie osobowym tej struktury znaleźli się również byli działacze rolniczego związku – Artur Balazs, Roman Bartoszcze, Gabriel Janowski, Edward Lipiec, Józef Ślisz⁴³⁶. W wyniku przyspieszenia rozmów pomiędzy władzą a solidarnościową opozycją, przedstawiciele niezależnego ruchu ludowego musieli ustosunkować się do stawianych propozycji. Członkowie TKKR „Solidarność” jeszcze w 1988 roku dwukrotnie opowiadali się za prowadzeniem negocjacji. We wrześniu tego roku – jak głosił komunikat z posiedzenia TKKR „S” – „uznano udział w tej debacie za konieczny” oraz wytypowano do rozmów G. Janowskiego, J. Ślisa, A. Balazsa, P. Baumgarta, Z. Rokickiego, J. Beszta-Borowskiego⁴³⁷. W grudniu 1988 roku powtórzono gotowość do rozpoczęcia negocjacji mimo obaw o marginalizację zagadnień związanych ze wsią i rolnictwem⁴³⁸. Jak zaznaczano w podjętej uchwale – „chcemy mówić o prawach zasadniczych: o prawie do zrzeszania się rolników w związki zawodowe, o pełnym upodmiotowieniu rolników jako obywateli. Wieś to nie tylko warsztat do produkcji żywności, to miejsce w którym żyje 40% Polaków. Rozmowy muszą więc obejmować całość problemów politycznych, społecznych i kulturalnych narodu”⁴³⁹.

Sceptyczni wobec propozycji władz byli przedstawiciele OKOR i NRL „Solidarność”⁴⁴⁰. Do ożywienia w odłamie ruchu ludowego, który nie wyrażał zgody na poszukiwanie porozumienia z władzą doszło na wiosnę 1989 roku, w związku z trwającymi obradami Okrągłego Stołu. W tym okresie środowisko związane z dawnym PSL (z lat 1945–1947) wydało dwa dokumenty zatytułowane „Oświadczenie w sprawie wsi i ruchu ludowego” oraz „Apel do synów i córek polskiej ziemi”⁴⁴¹. Jak relacjonował Stanisław Dąbrowski – ich treść „krytycznie oceniła powojenną rzeczywistość, rolę ZSL jako sojusznika PZPR, postulowała konsekwentne zreformowanie państwa”⁴⁴². Stanowiła ona również apel do inteligencji o wsparcie „wsi, w jej dążeniu do politycznej i społecznej

⁴³⁶ *Jak powstał Komitet Obywatelski*, „Tygodnik Mazowsze” 1989, nr 267, s. 2.

⁴³⁷ *Przygotowania do rozmów przy okrągłym stole*, „Słowo i Czyn” 1988, nr 9, s. 7.

⁴³⁸ Jak zaznacza J. Olaszek w czasie jesiennych pertraktacji dotyczących formuły okrągłego stołu wystąpiła propozycja podziału negocjacji na odrębne „podstoliki”. Koncepcja nie spotkała się z aprobatą TKRR „S”; J. Olaszek, *Solidarność Rolników Indywidualnych...*, s. 191-192.

⁴³⁹ *Posiedzenie TKRR „Solidarność” w Krakowie*, *Ibidem*, s. 8.

⁴⁴⁰ J. Olaszek, *Solidarność Rolników Indywidualnych...*, s. 192.

⁴⁴¹ Wśród sygnatariuszy „Apelu do synów i córek polskiej ziemi” S. Dąbrowski wymienia Witolda Kulerskiego, Józefa Marcinkowskiego, Stanisława Laskowskiego, Edwarda Kaletę, Hannę Chorążynę oraz spoza środowiska PSL: Krystynę Kerstenową, Wojciecha Lamentowicza, Jana Lityńskiego, Andrzeja Malanowskiego, Lecha Falandysza. Zob. więcej: S. Dąbrowski, *Polski ruch ludowy u progu III Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2...*, s. 472.

⁴⁴² *Ibidem*.

emancypacji”⁴⁴³. W tym czasie ogłoszono również „Proklamacje o wznowieniu działalności statutowej PSL na terenie województw: krakowskiego, tarnobrzesckiego, nowosądeckiego, bielsko-bialskiego, wrocławskiego, kieleckiego” a także osobne proklamacje dotyczące obszaru Łodzi i Torunia⁴⁴⁴. Z inicjatywy Henryka Bąka i działaczy z nim związanych powołano Tymczasowy Komitet Wykonawczy PSL, w skład którego weszli: Henryk Bąk, Edward Koleja, Stanisław Matejczuk, Idzi Pluta, Janusz Rożek, Mieczysław Wardziński i Antoni Wojnarowicz⁴⁴⁵. Grupa ta zajmowała negatywne stanowisko wobec udziału w wyborach⁴⁴⁶ ale ostatecznie „niektórzy jej działacze (...), wśród nich H. Bąk” zdecydowali się na kandydowanie⁴⁴⁷.

Pod koniec lat 80. w Polsce polityczny ruch ludowy sytuował się w dwóch przeciwstawnych segmentach sceny politycznej. Do jednego należało Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, legalna partia polityczna stanowiąca element układu władzy. Po drugiej stronie najistotniejszym środowiskiem był rolniczy odłam „Solidarności” – zdelegalizowany wraz z wprowadzeniem stanu wojennego. Do w pełni jawnej działalności grupa ta powróciła po rozpoczęciu obrad Okrągłego Stołu. W marcu 1989 roku w Kościele św. Zygmunta w Warszawie przeprowadzono zjazd NSZZ RI „Solidarność”, który stanowił symboliczne przejście z „częściowej konspiracji do działań w pełni legalnych”⁴⁴⁸. Oba nurty nie były jednolite i w obu pojawiały się grupy, które nastawione były na współpracę. W przypadku ZSL, jeszcze przed wyborami czerwcowymi najbardziej koronnym przykładem takiego działania były inicjatywy podejmowane przez OSKORL oraz zachowanie członków Stronnictwa na poziomie lokalnym.

2. Rola ludowców w rozpoczęciu i przebiegu procesu transformacji

ZSL jako ugrupowanie sojusznicze PZPR przez niemalże cały okres lat osiemdziesiątych nie posiadało możliwości kreowania polityki względem opozycji. Od wprowadzenia stanu wojennego pozostawało lojalne względem strategii przyjętej przez władze PZPR uzyskując dzięki temu większy wpływ na funkcjonowanie administracji państwowej i odnotowując

⁴⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁴⁵ S. Stępka, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 153.

⁴⁴⁶ *Komunikat nr 10 Prezydium TKW PSL*, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 3, s. 2-3; Stanowisko PSL wobec wyborów, *Ibidem*, s. 3.

⁴⁴⁷ S. Dąbrowski, *Polski ruch ludowy u progu...*, s. 472.

⁴⁴⁸ A. Zakrzewski, *Razem czy osobno*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 10, s. 4.

rozwój aparatu partyjnego⁴⁴⁹. Rozwój struktur ZSL skutkował dalszym wzrostem aspiracji ludowców. Władze ugrupowania przed rozpoczęciem przez kierownictwo PZPR rozmów z opozycją na temat zwołania konferencji Okrągłego Stołu nie podejmowało działań wskazujących na próbę całkowitego wyrwania się spod wpływów partii, ale domagało się uzyskania większego znaczenia w formalnie istniejącej koalicji. Egzemplifikacją tego zjawiska były dyskusje prowadzone przez ludowców przed i w trakcie X Kongresu ZSL, który odbył się 21–24 marca 1988 roku. Stanowisko przyjęte na Kongresie zakładało przebudowanie układu koalicyjnego w taki sposób, aby PZPR w procesie legislacyjnym musiała każdorazowo uzyskiwać wsparcie dwóch innych legalnie działających ugrupowań⁴⁵⁰. Tendencja ta została podtrzymana podczas III Plenum NK ZSL, w trakcie którego ponownie wyartykułowano konieczność „uwzględnienia suwerenności każdego z partnerów” koalicji⁴⁵¹.

Rola ludowców w systemie władzy wzrosła wraz z powołaniem rządu Mieczysława F. Rakowskiego, w którym stanowisko wicepremiera oraz ministra rolnictwa powierzono Kazimierzowi Olesiakowi. Wcześniej szefem tego resortu wywodzącym się z ZSL był w latach 1947–1954 Jan Dąb-Kocioł⁴⁵². Jednak nadanie K. Olesiakowi również rangi wicepremiera⁴⁵³, czyniło z reprezentanta ZSL pierwszą osobę spoza PPR/PZPR, która równocześnie piastowała te dwie funkcje od czasu Stanisława Mikołajczyka. Przed powołaniem M. F. Rakowskiego na premiera w gronie kierownictwa PZPR rozważany był pomysł przeprowadzenia znacznie bardziej rewolucyjnych zmian. Jedną z osób rozpatrywaną na stanowisko szefa rządu był bowiem Roman Malinowski, którego kandydatura została jednak odrzucona „dość szybko”⁴⁵⁴. Według M. F. Rakowskiego – ludowcy mieli w tym okresie klarowne postulaty dotyczące polityki rolnej. Opowiadali się za „zaprzestaniem dotowania nieefektywnych gigantów przemysłowych i skierowania zaoszczędzonych środków na rozwój gospodarki żywnościowej. Postulowali także natychmiastowe

⁴⁴⁹ Jak zauważał Ryszard Miazek dzięki wspomnianej postawie prezes ZSL Roman Malinowski „uzyskał dodatkowe środki finansowe na rozwój aparatu partyjnego. W ZSL pracowało blisko 2 tys. ludzi do poziomu gminnego włącznie, a liczba członków przekroczyła pół miliona. To przydawało poczucia siły a w ślad za tym rosły aspiracje poszerzania wpływów na rządzenie państwem”. Korespondencja autora z R. Miazkiem z dnia 16 listopada 2016 r. w zbiorach autora.

⁴⁵⁰ A. Łuczak, *Dekada polskich przemian...*, s. 762.

⁴⁵¹ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 147.

⁴⁵² Jan Dąb-Kocioł od 1945 do 1949 należał do SL, następnie ZSL. W latach 1947-1951 był Ministrem Rolnictwa i Reform Rolnych, a od 1951 roku do 1954 Ministrem Rolnictwa; T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 103 i 107.

⁴⁵³ Innymi wicepremierami z ramienia ZSL przed K. Olesiakiem byli: Stefan Ignar (1956-1969), Zdzisław Tomal (1969-1976), Longin Cegielski (1976-1980), Roman Malinowski (1980-1985), Józef Kozioł (1985-1988); A. Mieczkowski, *Reprezentacja ruchu ludowego w naczelnym organach przedstawicielskich i rządach Polski po drugiej wojnie światowej (1944-1989)*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 2...*, s. 161.

⁴⁵⁴ A. Garlicki, *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa 2004, s. 149.

przystąpienie do decentralizacji rynku żywnościowego z równoczesnym odchodzeniem od dotacji i przechodzeniem na wolne ceny artykułów żywnościowych⁴⁵⁵. Powtarzali również artykułowane wcześniej propozycje „ulożenia zasad dialogu i partnerstwa wszystkich uczestników koalicji”⁴⁵⁶.

Podejmowane przez kierownictwo partii ludowej starania o zmianę relacji między legalnie funkcjonującymi w systemie PRL ugrupowaniami nie oznaczały wolty w stronę opozycji. Jak zauważa Aleksander Łuczak „ZSL w odniesieniu do opozycji podążało drogą kreśloną przez W. Jaruzelskiego. Nie utrzymywało kontaktów z opozycją, dopóki nie było na to odgórnego przyzwolenia. Z chwilą otwarcia dialogu opowiedziało się za rozmowami przy Okrągłym Stole”⁴⁵⁷. Udział przedstawicieli ruchu ludowego w przygotowaniu tego wydarzenia był niewielki. Członkowie Prezydium NK ZSL – Bolesław Strużek i Bogdan Królewski byli obecni podczas spotkań przedstawicieli władzy i „Solidarności” w Magdalence 16 września 1988 roku i 27 stycznia 1989 roku. Jednak w swoich wypowiedziach odnosili się przede wszystkim do „spraw wsi i rolnictwa”⁴⁵⁸. Ich stosunek do opozycji był „protekcjonalny i lekceważący”, chociaż „Solidarność» Rolników Indywidualnych i ich działaczy postrzegano jako zagrożenie i konkurencję”⁴⁵⁹. Sposób percepcji przez władze ZSL opozycji wiejskiej, niemalże w przededniu rozpoczęcia obrad Okrągłego Stołu, oddaje wypowiedź Bogdana Królewskiego z 27 stycznia 1989 roku. W reakcji na uzyskanie przez „Solidarność” wstępnej zgody na legalizację, stwierdził on, że jest to decyzja „przedwczesna i trzeba stać na gruncie ustawy o związkach zawodowych”⁴⁶⁰.

Ludowy odłam opozycji w spotkaniach roboczych przygotowujących Okrągły Stół nie uczestniczył. Jediną osobą, która posiadała związki z tym nurtem i brała udział w rozmowach w Magdalence oraz w wili Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) przy ulicy Zawrat w Warszawie był Andrzej Stelmachowski – doradca NSZZ RI „Solidarność”⁴⁶¹. Znaczenie polityczne obu nurtów ruchu ludowego na tym etapie przemian było podobne. Oba środowiska znajdowały się w cieniu głównych decydentów: Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz NSZZ „Solidarność”. Jednak jak zauważa Stanisław Stęпка, w przypadku zarówno ZSL jak i NSZZ RI „Solidarność”, w analizowanym okresie ujawniły

⁴⁵⁵ M. F. Rakowski, *Jak to się stało*, Warszawa 1991, s. 126.

⁴⁵⁶ *Ibidem*.

⁴⁵⁷ A. Łuczak, *Dekada polskich przemian...*, s. 769.

⁴⁵⁸ S. Stęпка, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 142.

⁴⁵⁹ *Ibidem*.

⁴⁶⁰ *Notatka ze spotkania przedstawicieli „Solidarności” i rządu z udziałem przedstawicieli Kościoła w ośrodku rządowym w Magdalence, 27 stycznia 1989*, [w:] P. Raina, *Droga do „Okrągłego Stołu”. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze*, Warszawa 1999, s. 309.

⁴⁶¹ S. Stęпка, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 142.

się tendencje do wzmocnienia swojej pozycji względem silniejszego partnera. Działacze rolniczej „Solidarności” zdecydowali się nawet na zwołanie zjazdu organizacji, już w trakcie rozmów Okrągłego Stołu w dniach 18–19 marca 1989 roku w Warszawie, co – zdaniem MSW – miało na celu umocnienie znaczenia rolniczego związku w końcowej fazie negocjacji⁴⁶². Rola obu nurtów ruchu ludowego uległa zmianie po rozpoczęciu rozmów Okrągłego Stołu, głównie z uwagi na uczestnictwo ich przedstawicieli w tym wydarzeniu i możliwość publicznego artykułowania swoich postulatów.

Trzy dni przed rozpoczęciem obrad Okrągłego Stołu podczas posiedzenia Prezydium NK ZSL deklarowano „aktywny udział w jego obradach” oraz „samodzielny wkład w rozwiązywanie naszych, polskich problemów”⁴⁶³. Zobowiązywano się do współdziałania „ze wszystkimi siłami, którym leży na sercu dobro Polski”⁴⁶⁴. W relacji z powyższego wydarzenia zamieszczonej w „Zielonym Sztandarze” zaznaczono, że w negocjacjach powinien być reprezentowany również Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych, a dopiero w dalszej kolejności wymieniono „inne organizacje społeczne i zawodowe rolników”⁴⁶⁵. W ten sposób symbolicznie wskazywano, że kierownictwu ZSL bliższa jest koncepcja z początku lat osiemdziesiątych, w której KZRKiO promowano jako przeciwwagę wobec rolniczej „Solidarności”.

W negocjacjach ze strony Stronnictwa wzięło udział dwadzieścia jeden osób. W obradach plenarnych uczestniczyło trzech przedstawicieli Prezydium NK ZSL: Mikołaj Kozakiewicz, Tomasz Adamczuk oraz Bogdan Królewski⁴⁶⁶. Ośmiu członków Stronnictwa brało udział w pracach Zespołu ds. Reform Politycznych, dziesięciu zasiadało w Zespole ds. Gospodarki i Polityki Społecznej i jeden w Zespole ds. Pluralizmu Związkowego⁴⁶⁷. NSZZ RI „Solidarność” w negocjacjach reprezentowali: w czasie obrad plenarnych Józef Ślisz (obrad plenarne i Zespół ds. Pluralizmu Związkowego) oraz doradca związku Andrzej Stelmachowski (obrad plenarne i Zespół ds. Gospodarki i Polityki Społecznej), a także: Artur Balazs (Zespół ds. Pluralizmu Związkowego), Piotr Baumgart (Zespół ds. Reform Politycznych) oraz Gabriel Janowski (Zespół ds. Gospodarki i Polityki

⁴⁶² *Ibidem*, s. 145.

⁴⁶³ *Posiedzenie Prezydium NK ZSL, „Zielony Sztandar” 1989, nr 7, s. 2.*

⁴⁶⁴ *Ibidem*.

⁴⁶⁵ *Ibidem*.

⁴⁶⁶ E. Jabłoński, *Wygrać Okrągły Stół, „Zielony Sztandar” 1989, nr 7, s. 1.*

⁴⁶⁷ Przedstawicielami ZSL przy Okrągłym Stole byli: Tomasz Adamczuk, Piotr Chojnacki, Mirosław Cybulko, Edward Gnat, Jan Jachymek, Józef Kowalczyk, Mikołaj Kozakiewicz, Bogdan Królewski, Aleksander Łuczak, Stanisław Majewski, Michał Markowicz, Maria Moskal, Ryszard Niwiński, Kazimierz Olesiak, Lech Paprzycki, Emilia Pogonowska-Jucha, Grażyna Sołtyk, Adam Stadnik, Roman Szarek, Władysław Szymański, Stanisław Śliwiński; K. Trembicka, *Okrągły stół w Polsce...*, s. 423.

Społecznej). Ponadto dziewięć osób z rolniczego związku zasiadało w trzech podzespółach Okrągłego Stołu⁴⁶⁸.

W czasie rozmów Okrągłego Stołu oba nurty ruchu ludowego mogły bezpośrednio skonfrontować swoje postulaty. Rozbieżności dotyczące kilku istotnych kwestii, po raz pierwszy ujawniły się w trakcie obrad plenarnych 6 lutego 1989 roku, na których głos zabrali między innymi przedstawiciel ZSL (Mikołaj Kozakiewicz) oraz „Solidarności” RI (Józef Ślisz). Stronnictwo – jak wynikało z wypowiedzi M. Kozakiewicza – trzymało się wcześniej przyjętej strategii upominania się przede wszystkim o zmianę polityki gospodarczej państwa względem rolnictwa. Przedstawiciel Prezydium NK ZSL podkreślał w czasie swojego pierwszego wystąpienia, że poprawa stanu gospodarki wiejskiej jest kluczowa dla dalszej stabilności kraju. W jego opinii kwestia „problemów rolnictwa” była zagadnieniem warunkującym możliwość dalszego porozumienia i dokonania zmian politycznych. Wyrażało się to w przekonaniu, że „jeżeli nie zapewnimy narodowi obfitej i dostępnej dla wszystkich żywności, tracą sens i przekreślona zostanie skuteczność wszelkich innych, choćby najmądrzejszych, najdemokratyczniejszych rozwiązań politycznych”⁴⁶⁹. Droga do rozwiązania tego problemu – zdaniem przedstawiciela władz ZSL – wiodła przede wszystkim przez zwiększenie nakładów inwestycyjnych w rolnictwie oraz urynkowanie cen produktów rolnych⁴⁷⁰. Również prezes Stronnictwa Roman Malinowski w trakcie V Plenum Naczelnego Komitetu ZSL jako priorytetowe wymienił kwestie związane z sytuacją rolnictwa⁴⁷¹.

Sprawy związane z pluralizmem związkowym, w ocenie „koncesjonowanych ludowców” schodziły na drugi plan. Symbolicznym potwierdzeniem takiego podejścia była wypowiedź Mikołaja Kozakiewicza na posiedzeniu plenarnym Okrągłego Stołu w dniu 5 kwietnia 1989 roku. Przedstawiciel Prezydium NK ZSL wyraził zadowolenie z osiągniętego porozumienia, zaznaczając, że niektóre jego zapisy – „przy całym zadowoleniu z owocności

⁴⁶⁸ W Podzespole ds. Rolnictwa: Jan Beszta-Borowski, Piotr Dąbrowski, Gabriel Janowski, Artur Balazs, Piotr Baumgart, Edward Lipiec, Zbigniew Rokicki, Andrzej Stelmachowski, Jacek Szymanderski, Edward Małecki. W Podzespole ds. Stowarzyszeń i Samorządu Terytorialnego - Zbigniew Rokicki. W Podzespole ds. Górnictwa – Andrzej Stelmachowski. W Podzespole ds. Środków Masowego Przekazu – Mieczysław Kaczanowski; Zob. *Okrągły Stół. Kto jest kim. Solidarność – opozycja: biogramy, wypowiedzi*, oprac. M. Wnuk, Warszawa 1989, s. 7, 9, 12, 79, 87, 119, 126, 162, 167, 199, 202.

⁴⁶⁹ *Okrągły Stół. Obrady plenarne. Stenogram z posiedzeń plenarnych Okrągłego Stołu w dniach: 6 lutego i 5 kwietnia 1989 r.*, Warszawa 1990, s. 35; Dokument jest dostępny w Archiwum Sejmu: <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/stenOkrStol.xsp> (dostęp 5.05.2018).

⁴⁷⁰ *Ibidem*; Wspomniany problem był również uwypuklony w relacji z rozpoczęcia obrad zamieszczonych na łamach „Zielonego Sztandaru”, jak również w innych artykułach zamieszczanych w prasie ludowej: E. Jabłoński, *Wygrać Okrągły Stół...*, s. 1; *Przy stole i poza stołem*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 14, s. 1.

⁴⁷¹ *Budujemy nową jakość Stronnictwa. Przemówienie prezesa NK ZSL Romana Malinowskiego*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 15, s. 3.

Okrągłego Stołu” budzą w Stronnictwie „wątpliwości i wahania”⁴⁷². Wśród najistotniejszych z nich wymienił postanowienie o „etapowym” a nie natychmiastowym „urynkowaniu całej gospodarki rolnej i żywnościowej”⁴⁷³. M. Kozakiewicz kwestię pluralizmu związkowego uznał za uzgodnioną ale problem ten wymienił w jednym zdaniu wraz z takimi sprawami jak: sytuacja oświaty wiejskiej, służba zdrowia na wsi, ubezpieczenia społeczne rolników, rozbudowa infrastruktury wiejskiej czy polityka kredytowa. Przedstawiciel władz ZSL nie podnosił sprawy powrotu na scenę polityczną rolniczego odłamu „Solidarności” ale ogólnie wypowiedział się na temat ponownej legalizacji związku. Stwierdził, że może mieć to pozytywne skutki, np. w postaci „dynamizacji działań prospołecznych ludzi dotąd od działań publicznych odsuniętych” ale może również „grozić wzrostem postaw antagonistycznych i nasileniem rujnujących gospodarkę roszczeń płacowych”⁴⁷⁴. W związku z tym stosunek władz ZSL do powrotu na scenę polityczną rolniczej „Solidarności” można uznać za niejednoznaczny. Położenie akcentu przez Kozakiewicza w czasie wystąpień na sesjach plenarnych na sprawach gospodarczych wynikało również z faktu, że Stronnictwo przystępując do rozmów Okrągłego Stołu nie miało – jak zauważa Krystyna Trembicka – „konkretnego, wcześniej przemyślanego planu politycznego”⁴⁷⁵. W tym względzie przedstawiciele Stronnictwa raczej reagowali na bieg wydarzeń.

Wypowiedzi przedstawicieli „Solidarności” RI przy Okrągłym Stole wskazywały na inne określenie priorytetów. Reprezentanci tego nurtu ruchu ludowego również zauważali sytuację ekonomiczną polskiej wsi i formułowali postulaty zmian w założeniach polityki rolnej ale przede wszystkim – o czym świadczą np. wypowiedzi Józefa Ślisza w czasie sesji plenarnych – domagali się ponownej legalizacji rolniczego związku. J. Ślisz przekonywał, że „wszyscy rolnicy pragną włączyć się w proces przebudowy życia gospodarczego i społecznego w naszej ojczyźnie. Pod jednym jednak warunkiem – posiadania autentycznego związku zawodowego”⁴⁷⁶. Główne założenie w koncepcji reprezentantów „solidarnościowego ruchu ludowego” było wobec tego niemalże odwrotnością poglądów kierownictwa ZSL. Poprawa poziomu życia mieszkańców wsi – według ich opinii – miała być skutkiem demokratycznych przemian, a nie dopiero tworzyć podstawę dla ich stopniowego wprowadzania. Wynikało to z przekonania, że – jak podkreślał Józef Ślisz na zakończenie obrad Okrągłego Stołu – „związki zawodowe rolników (...) nie pozwolą na dyskryminację

⁴⁷² *Okrągły Stół. Obrady plenarne...*, s. 105-106.

⁴⁷³ *Ibidem*, s. 106.

⁴⁷⁴ *Ibidem*, s. 109.

⁴⁷⁵ K. Trembicka, *Udział ludowców w obradach Okrągłego Stołu*, [w:] *Pokolenia i portrety...*, s. 422.

⁴⁷⁶ *Okrągły Stół. Obrady plenarne...*, s. 46.

i wycisk sił, które tak fatalnie odbijają się na poziomie życia Polaków”⁴⁷⁷. Przedstawiciele „Solidarności” RI nie dopuszczali możliwości uczestniczenia w oficjalnym życiu politycznym bez potwierdzenia prawa ich organizacji do jawnego działania. Zakładali również, że zasadnicza przemiana gospodarcza będzie możliwa, nie wtedy gdy istniejące instytucje polityczne zmieniają swoją politykę, ale gdy powstaną nowe, w tym mające charakter niezależnych związków.

W kontekście rozmów dotyczących ponownej legalizacji rolniczego związku ujawnił się wzajemny stosunek kierownictwa obu nurtów ruchu ludowego, również dotyczący niedawnej przeszłości. Jeżeli przedstawiciele ZSL wypowiadali się na temat rolniczej „Solidarności” to na ogół ich ocena działania związku była ambiwalentna. Jednym z charakterystycznych przykładów był wywód Mikołaja Kozakiewicza z sesji plenarnej Okrągłego Stołu z dnia 6 lutego 1989 roku. Członek Prezydium NK ZSL z jednej strony podkreślał, że „Solidarność” wraz ze swoim odłamek rolniczym odegrała „historycznie pozytywną rolę” ale – jak kontynuował – „gdzieś od marca 1981 roku ruch szybko zmienił swój charakter ze związkowego na polityczny, stopniowo wymykał się z czyjejkolwiek kontroli, także własnych przywódców, a uruchamiając opętającą falę strajków zagroził bezpośrednio ekonomicznym i politycznym podstawą egzystencji państwa”⁴⁷⁸. Z wypowiedzi przedstawicieli ZSL można wnioskować, że obawiali się powstania podmiotu politycznego, który odwoływałby się do tego samego elektoratu. Dlatego też wspominając o kwestii legalizacji rolniczej „Solidarności” postulowano aby „stworzyć zabezpieczenie przed wyradzeniem się takiego związku w ruch polityczny”⁴⁷⁹. Reprezentanci „Solidarności” RI nie formułowali przy Okrągłym Stole opinii na temat ZSL. Józef Ślisz w wystąpieniach plenarnych podkreślał jednak, że rolnicy muszą stworzyć „autentyczną organizację, która reprezentowałaby ich interesy”, a po wyborach „niezależni reprezentanci wsi” weszliby do Sejmu po raz pierwszy od 40 lat. Oznaczało to, że za takich nie uznawał przedstawiciele ZSL⁴⁸⁰. Podobnie ZSL i SD podczas okrągłostołowych negocjacji traktowała silniejsza część opozycji – NSZZ „Solidarność”⁴⁸¹.

⁴⁷⁷ *Ibidem*, s. 125.

⁴⁷⁸ *Ibidem*, s. 40.

⁴⁷⁹ *Okrągły Stół. Zespół do Spraw Pluralizmu Związkowego. Stenogram z pierwszego posiedzenia Zespołu do Spraw Pluralizmu Związkowego w dniu 9 lutego 1989 roku*, Warszawa 1990, s. 48.

⁴⁸⁰ J. Ślisz powyższą opinię w sposób bezpośredni wyraził już po wyborach czerwcowych, gdy w wywiadzie udzielonym „Zielonemu Sztandarowi” zaznaczał „wyniki wyborów świadczą dobitnie o tym, że ZSL musi dokonać reorientacji w kierunku samodzielności politycznej i niezależności programowej. Tego uniknąć się nie da. Również zmian personalnych, gdyż inaczej poczynania te byłyby niewiarygodne”; *Na głębokie wody...*, s. 4.

⁴⁸¹ Taki pogląd formułował G. Nieć powołując się na słowa ówczesnego rzecznika rządu Jerzego Urbana; Zob. G. Nieć, *op. cit.*, s. 177.

W czasie rozmów przy Okrągłym Stole uwidoczniła się również odmienność poglądów obu nurtów ruchu ludowego w sprawie przyszłego ustroju politycznego i zasad rywalizacji podmiotów politycznych. ZSL przyjmowało w tym względzie postawę nie wykraczającą poza strategię PZPR. Opowiadano się za utrzymaniem dotychczasowej koalicji oraz zapewnieniem jej większości w parlamencie. Podtrzymywano jednak artykułowany od 1988 roku postulat stworzenia równowagi w układzie koalicyjnym. Jak zaznaczał rzecznik delegacji ZSL na obrady Okrągłego Stołu Jerzy Tarniewski „ordynacja wyborcza zdecyduje o składzie przyszłego Sejmu. W pierwszym rządzie musi się ona pozbyć stalinowskiego balastu, podziału na miejsca mandatowe i niemandatowe na listach wyborczych. ZSL jest zdania, że żadna z partii nie powinna w Izbie dysponować bezwzględną większością, natomiast taką większość powinna mieć koalicja PZPR, ZSL, SD”⁴⁸². Zachowanie pewnych ograniczeń w możliwości ubiegania się o mandaty poselskie w planowanych przy Okrągłym Stole wyborach postulowano także w prasie ZSL. Jak zaznaczał w wywiadzie dla „Zielonego Sztandaru” Józef Kokoszka, jeden z działaczy wojewódzkich Stronnictwa, sugestywnie postulując zachowanie pewnych ograniczeń w dostępie do mandatów poselskich – „uważam, że na tym etapie ordynacja nie może jeszcze mieć w pełni charakteru demokratycznego. To nie może być tak jakby sobie ktoś wyobrażał, że idziemy do wyborów otwartymi drzwiami i wpuszczamy wszystkich komu się tylko podoba”⁴⁸³. Reprezentujący Stronnictwo w Zespole ds. Reform Politycznych Jan Jachymek oprócz potwierdzenia postulatu utrzymania przez dotychczasową koalicję większości w Sejmie opowiedział się również za ustanowieniem urzędu prezydenta, który „byłby arbitrem czy superarbitrem w sprawach państwowych”⁴⁸⁴. Działacze ZSL akcentowali również konieczność separacji „władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędowniczej, jak również rozdzielenia funkcji politycznych od administracyjnych i gospodarczych”⁴⁸⁵. Silnie podkreślano potrzebę reformy samorządu terytorialnego, nadając mu „niczym nie skrępowaną władzę”⁴⁸⁶. Zdaniem Jana Jachymka powinien on, podobnie jak samorząd zawodowy, być kontrolowany przez władze państwowe

⁴⁸² *Bez jałowego gadania*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 9, s. 1.

⁴⁸³ *Jaka ordynacja? Bez progów dla demokracji*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 12, s. 2.

⁴⁸⁴ *Okrągły Stół. Zespół do Spraw Reform Politycznych. Stenogram z pierwszego posiedzenia Zespołu do spraw Reform Politycznych w dniu 10 lutego 1989 roku*, Warszawa 1990, s. 85.

⁴⁸⁵ *Głos ludowców. Janusz Tarniewski – redaktor naczelny „Dziennika Ludowego”, rzecznik prasowy ZSL przy Okrągłym Stole*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 12, s. 2.

⁴⁸⁶ *Ibidem*; Jak zaznacza Krystyna Trembicka „należy jednak stwierdzić, że w kwestii samorządu terytorialnego (...) w pracach wyodrębnionego zespołu reprezentanci ZSL nie wykazali większej aktywności”; K. Trembicka, *Udział ludowców...*, s. 426.

„li tylko z punktu widzenia legalności jego działania”⁴⁸⁷. Oznaczało to, że przedstawiciele ZSL wyrażali zgodę na częściową przebudowę systemu politycznego i dopuszczenie do działalności politycznej opozycji. Jednocześnie wykluczali na tym etapie możliwość całkowicie wolnej rywalizacji o władzę, proponując zachowanie mechanizmu zapewniającego koalicji większość w Sejmie. Jednym z argumentów, który był w tym kontekście przywoływany podczas pierwszego wystąpienia Jana Jachymka była potrzeba „zapewnienia ciągłości państwowej” w sytuacji „okresu przejściowego”⁴⁸⁸.

Utrzymanie koalicji działacze ZSL deklarowali również w okresie kampanii wyborczej. W podstawowym materiale agitacyjnym „Deklaracji wyborczej Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego” wydanej 14 maja 1989 roku zawarto wiele sformułowań, które można określić mianem przełomowych na tle dotychczasowych dokumentów programowych. Między innymi opowiedziano się w niej za „zmianami w systemie sprawowania władzy (...) społeczeństwem obywatelskim i demokracją parlamentarną (...) równoprawnością organizacji politycznych i społecznych potwierdzoną w nowej konstytucji”⁴⁸⁹. W całym dokumencie ani razu nie odwołano się do socjalizmu, nie wymieniono też nawet nazwy PZPR. Wystąpiły natomiast sformułowania nawołujące do stworzenia „warunków do współdziałania i współodpowiedzialności partnerów rządzącej koalicji” oraz „zwiększenia udziału przedstawicieli ZSL w strukturach państwa”⁴⁹⁰. Dalsza przynależność do koalicji ale – jak przekonywano na nowych zasadach – zapowiadali również czołowi kandydaci ZSL w licznych wywiadach prasowych zamieszczanych w pismach ludowych przed wyborami. Tadeusz Szlachowski, wiceprezes Naczelnego Komitetu ZSL podkreślał, że korzystny dla ludowców kształt koalicji będzie warunkowany podziałem miejsc w Sejmie, z uwagi na

⁴⁸⁷ *Okrągły Stół. Zespół do spraw Reform Politycznych. Stenogram z czwartego posiedzenia Zespołu do spraw Reform Politycznych w dniu 9 marca 1989 roku*, Warszawa 1990, s. 29; Krystyna Trembicka wypowiedź J. Jachymka z 9 marca 1989 roku odebrała „jako dość kategoryczne opowiedzenie się za odtworzeniem samorządów w Polsce”; K. Trembicka, *Okrągły Stół w Polsce. Ustrój polityczny w koncepcjach Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 1999, vol. 6, s. 313.

⁴⁸⁸ Elementami, które wykraczały poza rozważania dotyczące bezpośrednio kształtu instytucji politycznych ale, w ramach których Jan Jachymek proponował wprowadzenie daleko idących zmian było również uregulowanie „polityki kadrowej w państwie i polityki informacyjnej”. Za postulat wykraczający w owym czasie poza ogólną strategię władz było „rozdzielenie władzy politycznej od władzy państwowej”; *Okrągły Stół. Obrady plenarne...*, s. 84-85.

⁴⁸⁹ *Deklaracja wyborcza Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (1989, maj 14)*, [w:] *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 2*, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009, s. 172.

⁴⁹⁰ *Ibidem*, s. 173; Jak zauważa Krystyna Trembicka po raz pierwszy postulat równoprawności i suwerenności członków koalicji „otwarcie zgłoszono w czasie III Plenum NK ZSL z 23 sierpnia 1988 roku”. K. Trembicka, *Okrągły Stół w Polsce. Ustrój polityczny w koncepcjach...*, s. 310.

fakt, że żadne ugrupowanie nie będzie posiadało w nim samodzielnej większości⁴⁹¹. Jasnym sygnałem o stosunku władz ZSL do utrzymania koalicji było opublikowanie wspólnie z PZPR, SD, Stowarzyszeniem „PAX”, Unią Chrześcijańsko-Społeczną i Polskim Związkiem Katolicko-Społecznym oświadczenia zatytułowanego „Łączy nas Polska”. Przypominano w nim, co było istotne szczególnie w kontekście stopniowego dystansowania się kandydatów ZSL w kampanii wyborczej od związków z PZPR, że organizacje te nadal współpracują i do wyborów przystępują wspólnie. Podkreślano jednak, że posiadają one „oddzielne deklaracje i programy wyborcze”⁴⁹². Również w czasie spotkań władz Stronnictwa z kierownictwem PZPR deklarowano pozostanie w koalicji, ale opartej na zasadzie „partnerstwa, równoprawności, tożsamości partnerów”⁴⁹³.

Inaczej swoje oczekiwania dotyczące reform ustroju artykułowali przedstawiciele Solidarności RI. Piotr Baumgart na pierwszym posiedzeniu Zespołu do Spraw Reform Politycznych podkreślał, że jego środowisko zdecydowanie opowiada się za „demokratyczną formą wyborów na wszystkich szczeblach, za jedną i odpowiedzialną formą sprawowania urzędów z doboru i ich nadzorowania przez ciała tworzone z demokratycznych wyborów”⁴⁹⁴. W kontekście systemu partyjnego Baumgart postawił akcent na wielopartyjności i pluralizmie „umożliwiającym odróżnianie i opowiadanie się za programem politycznym odpowiadającym obywatelom i najlepiej służącym interesom kraju”⁴⁹⁵. Przedstawiciele rolniczej „Solidarności” nie sprzeciwiali się jednak podpisaniu porozumień Okrągłego Stołu, akceptując ustalenia dotyczące wyborów. Jak konkludował Józef Ślisz – „opozycja zgodziła się wejść do Sejmu, również my, chłopcy, wystawiamy swoich kandydatów, mimo, że nie cały Sejm, a zaledwie 35% jego składu będzie wybierane demokratycznie”⁴⁹⁶. W okresie kampanii wyborczej przedstawiciele „Solidarności” RI nie manifestowali swojej odrębności względem Komitetów Obywatelskich. Jak zauważał Stanisław Stępka – w kampanii opartej głównie na formie „plakatowej i wiecowej”, często „występowali wspólnie z kandydatami na posłów i senatorów z NSZZ »Solidarność«”⁴⁹⁷. W przedwyborczej retoryce nie używali argumentów, które można uznać za wskazujące na zmianę poglądów na kwestie ustrojowe.

⁴⁹¹ *Na jedno pytanie Dziennika Ludowego odpowiada... Tadeusz Szlachowski, wiceprezes Naczelnego Komitetu ZSL, zastępca przewodniczącego Rady Państwa, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 121, s. 1 i 3.*

⁴⁹² *Łączy nas Polska, „Zielony Sztandar” 1989, nr 23, s. 2.*

⁴⁹³ *Rozmowy w NK ZSL. Jaruzelski z wizytą u R. Malinowskiego, „Dziennik Ludowy”, 1989, nr 117, s. 1.*

⁴⁹⁴ *Stenogram z pierwszego posiedzenia Zespołu do Spraw Reform Politycznych w dniu 10 lutego 1989 r..., s. 80.*

⁴⁹⁵ *Ibidem, s. 81.*

⁴⁹⁶ *Okrągły Stół. Obrady plenarne..., s. 125.*

⁴⁹⁷ *S. Stępka, Ruch ludowy na rozstajach..., s. 148-149.*

Pomimo wielu różnic w podejściu do problemów politycznych przedstawicieli obu nurtów odwołujących się do ruchu ludowego, które uwidoczniły się w trakcie dyskusji przy Okrągłym Stole dostrzec można jednak również przejawy sprawnego współdziałania. Jak zauważa Stanisław Dąbrowski „Zespół ds. rolnictwa i gospodarki żywnościowej, którym kierowali Stanisław Śliwiński – ZSL i Andrzej Stelmachowski – doradca »Solidarności« RI, najwcześniej wypracował wspólne ustalenia dotyczące bieżących spraw i potrzeb wsi”, a w trakcie rozmów ustalono, że „Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych i NSZZ RI »Solidarność« nie będą się wzajemnie zwalczać”, lecz kooperować⁴⁹⁸. Rozmowy Okrągłego Stołu nie zostały przeprowadzone z inicjatywy „oficjalnych” oraz „solidarnościowych” ludowców, ponieważ nie byli oni głównymi decydentami w tym procesie. Nie zostały jednak również przez nich wstrzymywane, a w pewnych aspektach, jak np. sprawy gospodarcze wsi, do porozumienia doprowadzono wcześniej niż w odniesieniu do wielu innych dyskutowanych w trakcie obrad⁴⁹⁹.

Znaczenie obu nurtów ruchu ludowego w procesie przemian politycznych radykalnie wzrosło po skompletowaniu składu parlamentu w wyniku wyborów czerwcowych. Pierwotnie PZPR, pomimo prestiżowej porażki w ich pierwszej turze (4 czerwca 1989 roku) oraz nie wywalczeniu żadnego miejsca dla swojego przedstawiciela w Senacie (co ostatecznie zostało potwierdzone po drugiej turze 18 czerwca 1989 roku) podtrzymywała koncepcje stworzenia rządu pod swoim kierownictwem. Pierwszą próbą spójności dotychczasowej koalicji był wybór prezydenta PRL przeprowadzony przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 19 lipca 1989 roku. Ostatecznie władze zdecydowały się na podtrzymanie kandydatury gen. W. Jaruzelskiego⁵⁰⁰. Do głosowania przystąpiło 544 posłów i senatorów spośród 560 osobowego składu Zgromadzenia Narodowego. W. Jaruzelski uzyskał poparcie 270 parlamentarzystów, przy wymaganej większości 269 głosów. Przeciwno jego kandydaturze opowiedziało się 6 posłów z ZSL, 4 z SD oraz 1 z PZPR. Ponadto w głosowaniu nie wzięło udziału trzech przedstawicieli ZSL a trzynastu wstrzymało się od głosu, co oznaczało, że spośród wszystkich reprezentantów strony koalicyjno-rządowej

⁴⁹⁸ S. Dąbrowski, *Polski ruch ludowy u progu III...*, s. 470-471.

⁴⁹⁹ Ostatnie posiedzenia wszystkich zespołów i podzespołów Okrągłego Stołu oprócz Grupy Roboczej do Spraw Indeksacji Płac i Dochodów miały miejsce później niż Podzespołu do spraw Rolnictwa; Zob. stenogramy: Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/stenOkrStol.xsp> (dostęp: 22.05.2018).

⁵⁰⁰ O rezygnacji W. Jaruzelskiego z ubiegania się o to stanowisko oraz rozpatrywaniu innych kandydatur zob. szerzej: A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 356-367.

najliczniej przeciwko W. Jaruzelskiemu wystąpili parlamentarzyści Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego⁵⁰¹.

Decydujące znaczenie dla przyspieszenia procesu przemian politycznych miała nieudana próba stworzenia rządu przez Czesława Kiszczaka. Kandydatura ówczesnego szefa MSW została przedstawiona Sejmowi 2 sierpnia 1989 roku, a dzień wcześniej odbyła się dyskusja nad „Pismem Prezesa Rady Ministrów w sprawie ustąpienia Rządu”, która wpłynęła na ostateczną decyzję Sejmu⁵⁰². W jej trakcie przewodniczący klubu – Aleksander Bentkowski nie tylko skrytykował politykę rolną gabinetu Mieczysława Rakowskiego zaznaczając, że „po raz kolejny nie dotrzymano składanych chłopu obietnic” ale również nakreślił wizję kształtu przyszłego rządu⁵⁰³. Jego zdaniem powinien się on opierać na „wielkiej koalicji”, czyli współdziałanie w rządzie również przedstawiciele „Solidarności”. Podtrzymanie dotychczasowej konfiguracji PZPR – ZSL – SD, rozmijało by się zdaniem A. Bentkowskiego z oczekiwaniami społecznymi, czego efektem byłoby stworzenie „rządu słabego”⁵⁰⁴. W podobny sposób wypowiadał się przedstawiciel SD – Andrzej Bondarewski, również umiarkowanie krytykując ustępujący rząd oraz nadmierne – jego zdaniem – skupienie się przez władze na sprawach politycznych, a nie gospodarczych. W czasie swojego wystąpienia poparł także pomysł utworzenia gabinetu „wielkiej koalicji” określając go „rządem ocalenia krajuz zapasici gospodarczej”⁵⁰⁵.

W trakcie dyskusji przedstawiciele Komitetu Obywatelskiego do artykułowanych przez reprezentantów strony koalicyjno-rządowej propozycji podchodzili sceptycznie. Przewodniczący klubu OKP Bronisław Geremek w odpowiedzi na zarzuty o obawy „Solidarności” przed wzięciem odpowiedzialności za losy państwa ironicznie stwierdzał, że zaproponowano im „resort długów, braku mieszkań, resort złej pracy”, a w obliczu „obecnej sytuacji gospodarczej zapewne jeszcze i inne by doszły”⁵⁰⁶. Tego samego dnia na

⁵⁰¹ *Ibidem*, s. 36; Z klubu ZSL „przeciw” głosowali: Czesław Janicki, Józef Wlekliński, Teresa Liszcz, Jacek Soska, Stanisław Wiąckowski, Władysław Żabiński. Wstrzymali się od głosu: Edward Baścik, Andrzej Borowski, Janusz Dobrosz, Zdzisław Domański, Michał Górski, Stanisław Jasiński, Franciszek Kieć, Janusz Maćkowiak, Zbigniew Mierzwa, Wojciech Mojzesowicz, Grażyna Sołtyk, Jan Warjan, Józef Zych; *Analiza wyników wyborów prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe 19 lipca 1989., przygotowana przez SB, [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986-1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie A. Dudek, Warszawa 2013, s. 178-181.*

⁵⁰² *Rozpatrzenie pisma Prezesa Rady Ministrów w sprawie ustąpienia Rządu, [w:] Sprawozdanie stenograficzne z 4 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 31 lipca, 1 sierpnia i 2 sierpnia 1989 r., Warszawa 1989, s. 119-198.*

⁵⁰³ *Wypowiedź Aleksandra Bentkowskiego, [w:] Ibidem, s. 126.*

⁵⁰⁴ *Ibidem*, s. 127; O potrzebie stworzenia rządu „wielkiej koalicji” mówił również Jan Czaja, *Wypowiedź Jana Czaj, [w:] Ibidem, s. 144.*

⁵⁰⁵ *Wypowiedź Andrzeja Bondarewskiego, [w:] Ibidem, s. 133-137.*

⁵⁰⁶ *Ibidem*, s. 132.

posiedzeniu Prezydium OKP konsultowana była kwestia wejścia tej frakcji do koalicji rządowej, bądź z uczestnictwem wszystkich ugrupowań parlamentarnych bądź z ZSL i SD, ale bez PZPR. Obie te możliwości na tym etapie zostały odrzucone⁵⁰⁷. OKP zdecydował się również, aby w głosowaniu zaplanowanym na kolejny dzień nie popierać kandydatury Cz. Kiszczaka. Dla powierzenia szefowi MSW możliwości formowania gabinetu kluczowy był pozytywny stosunek większości posłów dotychczasowej koalicji. Na postawę reprezentantów ZSL pewien wpływ mogło mieć wystąpienie Antoniego Furtaka – przedstawiciela OKP związanego z „Solidarnością” Rolników Indywidualnych. W trakcie debaty w sprawie ustąpienia rządu M. F. Rakowskiego, krytykując prowadzoną przez niego politykę rolną zarzucił ministrowi Kazimierzowi Olesiakowi kłamstwo i wyraził zdanie o postawieniu członków ustępującego rządu przed Trybunałem Stanu⁵⁰⁸. Tego typu ostra wypowiedź sprzyjała retoryce władz PZPR, którzy przestrzegali przed zaostrzeniem sytuacji politycznej w obliczu upadku kandydatury Cz. Kiszczaka⁵⁰⁹.

W głosowaniu przeprowadzonym w Sejmie za powierzeniem Cz. Kiszczakowi misji tworzenia rządu opowiedziało się 237 posłów, a 173 było przeciw. Oznaczało to, że kandydat PZPR ponownie nie uzyskał pełnego poparcia parlamentarzystów strony koalicyjno-rządowej i po raz kolejny z tej grupy największą liczbę posłów głosujących „przeciw” stanowili przedstawiciele ZSL (21, przy 5 z PZPR i 3 z SD)⁵¹⁰. O sprzeciwie przedstawiciele Klubu Poselskiego ZSL wobec kandydatury Cz. Kiszczaka wspominał również ówczesny prezes ugrupowania Roman Malinowski⁵¹¹. Pomimo formalnego desygnowania szefa MSW na stanowisko premiera, nie był on w stanie sformować rządu. Przyczyniło się do tego oświadczenie wydane 7 sierpnia 1989 roku przez Lecha Wałęsę, w którym opowiedział się nie tylko przeciwko osobie prezesa rady ministrów ale również zaproponował zbudowanie nowej koalicji. Strona rządowa usiłowała jeszcze wysondować możliwość stworzenia nowego gabinetu pod kierownictwem Romana Malinowskiego ale pomysł ten został uznany za nierealny⁵¹². Ostatecznie przedstawiciele władz ZSL i SD przystąpili do rozmów

⁵⁰⁷ Jak podaje Antoni Dudek między innymi Jan M. Rokita, Adam Michnik i Janusz Ziółkowski wypowiadali się jednoznacznie przeciwko propozycji ZSL; Zob. więcej: A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 374 i 375.

⁵⁰⁸ *Wypowiedź Antoniego Furtaka*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 4 posiedzenia Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej...*, s. 165-167.

⁵⁰⁹ A. Dudek przywołuje zachowanie Mieczysława F. Rakowskiego, który 1 sierpnia 1989 roku w Sejmie „straszył posłów PZPR, ZSL i SD widmem wojny domowej”; Zob. A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 375.

⁵¹⁰ *Ibidem*, s. 375.

⁵¹¹ R. Malinowski, *op. cit.*, s. 16.

⁵¹² S. Dąbrowski, *Od Okrągłego Stołu do utworzenia rządu T. Mazowieckiego. Kierunki i efekty ewolucji politycznej Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, „Annales UMCS. Sectio K” 1999, vol. 6, s. 322; Malinowski wspominał, że celem złożonej mu propozycji było uniemożliwienie utworzenia rządu SD-ZSL-OKP; Zob. więcej: R. Malinowski, *Wielka koalicja...*, s. 20-26; Mieczysław Rakowski zaznaczał, że oświadczenie Kiszczaka

w sprawie utworzenia wspólnego rządu z wydelegowanymi przez L. Wałęsę – Lechem i Jarosławem Kaczyńskim⁵¹³. Znamienny jest fakt, że to nie przewodniczący klubu parlamentarnego OKP Bronisław Geremek negocjował układ koalicyjny. Wynikało to, z faktu, że po pierwsze postrzegano go jako zwolennika gabinetu, którego główny członek stanowiłoby oprócz OKP tzw. reformatorskie skrzydło PZPR⁵¹⁴. Po drugie L. Wałęsa w ten sposób próbował ograniczyć znaczenie swoich „warszawskich współpracowników”, w tym szefa klubu parlamentarnego⁵¹⁵.

Udział opozycyjnych ludowców w formowaniu rządu Tadeusza Mazowieckiego był znikomy. Lech Wałęsa działaczy rolniczego związku traktował jako część OKP, a przed powierzeniem Jarosławowi Kaczyńskiemu pełnomocnictw do prowadzenia negocjacji, z klubem parlamentarnym się nie konsultował. Według relacji Mieczysława Kaczanowskiego – redaktora „Tygodnika Rolników Solidarność” koncepcja wspólnej koalicji z ZSL i SD po raz pierwszy była przedstawiona na posiedzeniu OKP w dniu 16 sierpnia 1989 roku⁵¹⁶. Sposób poinformowania o rozpoczętym procesie spowodował opuszczenie zebrania przez Józefa Ślisza i Artura Balazsa, co w konsekwencji doprowadziło do uwzględnienia przewodniczącego NSZZ RI „Solidarność” w gronie osób prowadzących „zasadnicze rozmowy dotyczące przyszłej koalicji”⁵¹⁷. W grupie rolniczych związkowców – parlamentarzystów zdania dotyczące współtworzenia rządu były podzielone. Projekt koalicji popierali Tadeusz Kaszubski, Tadeusz Kowalczyk oraz „z pewnymi zastrzeżeniami także Jacek Szymanderski”⁵¹⁸. Silnie artykułowana była jednak niechęć wobec objęcia funkcji w rządzie przez reprezentantów władz ZSL. Ostatecznie przeważał pogląd, że „nie można przeszkadzać Lechowi, ale trzeba dać do zrozumienia, że nie wszystko jest w porządku”⁵¹⁹. Wyrażając ostatecznie zgodę na zawarcie koalicji kierownictwo związku podjęło działania na rzecz zablokowania kandydatur przedstawicieli NK ZSL na stanowiska ministerialne. Zabiegi te – jak relacjonowano w związkowej prasie – prowadzono „do ostatka, jeszcze wtedy, gdy premier T. Mazowiecki już w czasie posiedzenia OKP ogłaszał skład swojego gabinetu”⁵²⁰.

zawierające propozycję utworzenia rządu przez R. Malinowskiego było uzgodnione z nim i W. Jaruzelskim; M. F. Rakowski, *op. cit.*, s. 242.

⁵¹³ A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja...*, s. 377.

⁵¹⁴ *Ibidem*, s. 376.

⁵¹⁵ *Ibidem*, s. 377.

⁵¹⁶ M. Kaczanowski, *Jak rodziła się koalicja?*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 3, s. 2.

⁵¹⁷ *Ibidem*.

⁵¹⁸ *Ibidem*.

⁵¹⁹ *Ibidem*.

⁵²⁰ M. Kaczanowski, *Na beczcze prochu*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 16, s. 5.

Rolnicza „Solidarność” do rządu zdołała wprowadzić jedynie Artura Balazsa, który nie objął jednak żadnego z resortów zostając tzw. ministrem „bez teki”⁵²¹.

Jednym z bezpośrednich skutków sposobu w jaki zawierana była przez „Solidarność” koalicja z ZSL było wyodrębnienie się w ramach OKP tzw. Sekcji Rolnej. W tym okresie działacze związkowi całkowicie identyfikowali się z „Solidarnością” pracowniczą, podkreślając wspólną drogę, którą przeszli w latach osiemdziesiątych. Wyodrębnienie Sekcji Rolnej w OKP uważali jednak za „konieczne przede wszystkim dlatego, by nasze działania stały się bardziej czytelne dla naszych wyborców. (...) Obawiamy się, że obecnie nie jest całkowicie jasne dla naszych wyborców, jaki jest stosunek posłów wiejskich do takich spraw, jak np. indeksacja, urynkwowanie, sojusz z ZSL i wiele innych”⁵²².

W ZSL uwidaczniał się odwrotny proces. Formalnie negocjacje z OKP podjął przewodniczący NK ZSL Roman Malinowski ale w rzeczywistości zwolennikami zerwania wcześniejszych relacji z PZPR byli przedstawiciele klubu parlamentarnego. Duże znaczenie miały również inicjatywy i postawy lokalnych działaczy Stronnictwa, którzy dążyli do przekształcenia ugrupowania, również z uwagi na presję ze strony odradzającej się „Solidarności” RI oraz innych tworzonych w owym czasie środowisk ludowych. O tego typu postawach raportowało kierownictwu PZPR Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. W „Załączniku do informacji dziennej” jeszcze z czerwca 1989 roku wskazywano na naciski ze strony głównie „kół wiejskich i organizacji gminnych” ZSL na wyjście z dotychczasowej koalicji i „zmianę zapisu konstytucyjnego o przewodniej roli PZPR”⁵²³. Powyższy schemat zauważył marszałek Sejmu „kontraktowego” Mikołaj Kozakiewicz, wskazując w swoich wspomnieniach, że od początku funkcjonowania nowego parlamentu „widoczny był proces rozpadu poszczególnych klubów i ich uniezależnianie się od partii”⁵²⁴. Miał on dotyczyć wszystkich ugrupowań dawnej koalicji. W przypadku ZSL Kozakiewicz wyrażał zdanie, o wręcz opozycyjnym nastawieniu „takich posłów jak Aleksander Bentkowski, Władysław Żabiński czy Teresa Liszcz do (...) Malinowskiego”, który według marszałka Sejmu nie tyle „z otwartymi ramionami biegł do Gdańska (...) ale szedł i to popychany przez członków swojej partii”⁵²⁵. Podobne spostrzeżenia miał Franciszek Kieć – poseł wybrany z list ZSL, który następnie wystąpił z Klubu Parlamentarnego tego ugrupowania. Jak zaznaczał w wywiadzie udzielonym „Gazecie Wyborczej”: „To, że Malinowski ma zdjęcie

⁵²¹ *Ibidem*.

⁵²² *Sekcja Rolna (oświadczenie J. Ślisza)*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 77, s. 5.

⁵²³ *Załącznik do „Informacji Diennej” MSW dotyczący sytuacji w ZSL*, [w:] *Zmierzch dyktatury...*, s. 69.

⁵²⁴ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 30.

⁵²⁵ *Ibidem*.

z Wałęsą, jest zasługą „dołów” ZSL. Oddolne ciśnienie, nasza presja spowodowały wydarzenia, do których kiedyś nawoływaliśmy i za co byliśmy przez te same władze prześladowani”⁵²⁶.

O wyborze osoby, która mogłaby objąć stanowisko premiera przewodniczący „Solidarności” rozmawiał jednak najpierw z prezesem ZSL. Jak wspominał R. Malinowski: 17 sierpnia Lech Wałęsa zaprosił go na rozmowę, w trakcie której przedstawił kandydatury Bronisława Geremka, Jacka Kuronia i Tadeusza Mazowieckiego. R. Malinowski wypowiadając się pochlebnie o wszystkich trzech kandydatach wskazał na T. Mazowieckiego, co zostało przyjęte z aprobatą przez L. Wałęsę⁵²⁷. Jak zaznacza Antoni Dudek rozmowa szefa „Solidarności” z prezesem ZSL nie wpływała na złożenie propozycji objęcia funkcji premiera przez T. Mazowieckiego. Miała – jak podawał A. Dudek – charakter „grzecznościowy” i była elementem gry wewnętrznej w OKP i w związku, w którym istniała grupa silnie wspierająca B. Geremka⁵²⁸. Klub Parlamentarny ludowców na temat udziału personalnego przedstawicieli ZSL debatował 22 sierpnia. Na posiedzeniu nieobecny był prezes Roman Malinowski. Przewidywano, że ZSL może uzyskać pięć resortów, przewodniczący klubu informował o „zgłoszeniu zapotrzebowania na siedem foteli: (...) wicepremiera, ministrów rolnictwa, ochrony środowiska, sprawiedliwości, spraw zagranicznych (dla R. Malinowskiego jak wynika z dalszej dyskusji w Klubie), ministra edukacji narodowej lub zdrowia i opieki społecznej oraz Centralny Urząd Planowania”⁵²⁹.

O wzroście znaczenia reprezentacji parlamentarnej ZSL świadczyły również negocjacje pomiędzy desygnowanym na premiera Tadeuszem Mazowieckim i prezesem ZSL. Roman Malinowski chciał aby na stanowisku ministra rolnictwa pozostał Kazimierz Olesiak pełniący wspomnianą funkcję w rządzie Mieczysława F. Rakowskiego. K. Olesiaka wsparł również Naczelny Komitet ZSL podczas IX Plenum⁵³⁰. T. Mazowiecki odrzucił jednak wymienioną kandydaturę powołując Czesława Janickiego – osobę spoza kręgu władz ZSL, parlamentarzystę wybranego z listy tego ugrupowania⁵³¹. Członkami rządu z ramienia ZSL

⁵²⁶ *Rozmowa z Franciszkiem Kieciem (rozmawia Grzegorz Górny)*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 80, s. 6.

⁵²⁷ R. Malinowski, *op. cit.*, s. 30-31.

⁵²⁸ A. Dudek zaliczał do niej Władysława Frasyniuka i Zbigniewa Bujaka; A. Dudek, *Historia Polityczna Polski 1989-2015*, Warszawa 2016, s. 62. Antoni Dudek przytacza również wypowiedź Zbigniewa Bujaka z książki wydanej w 1991 roku, w której zaznaczał, że zdecydowanie opowiadał się w 1989 roku za desygnowaniem na premiera Geremka lub Lecha Wałęsę. Z wypowiedzi zawartej w książce-wywiadzie z Bujakiem wynika, że przed złożeniem propozycji Mazowieckiemu przez Wałęsę nie był on o tym poinformowany i nie mógł wyrazić sprzeciwu; Zob. J. Rolicki, *Zbigniew Bujak: Przepraszam za „Solidarność”*, Warszawa 1991, s. 137.

⁵²⁹ L. Janczak, *Dziennik roku 1989*, Warszawa 2014, s. 80.

⁵³⁰ G. Nieć, *op. cit.*, s. 183.

⁵³¹ Archiwum Naukowe Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego (dalej: Archiwum MHPRL), *List Tadeusza Mazowieckiego do Romana Malinowskiego*, Wrzesień 1989, sygn. MHPRL/A - 4871, brak paginacji.

zostali także Bronisław Kamiński – minister ochrony środowiska i zasobów naturalnych, Andrzej Kosiniak-Kamysz – minister zdrowia i opieki społecznej oraz przewodniczący Klubu Poselskiego ZSL – Aleksander Bentkowski⁵³². Spośród ministrów desygnowanych jeszcze przez ZSL do rządu T. Mazowieckiego jedynie Czesław Janicki został odwołany przed powołaniem gabinetu Jana Krzysztofa Bieleckiego, co było następstwem narastającego konfliktu pomiędzy samym ministrem i premierem, jak i ugrupowaniem ludowym oraz rządem.

3. Przeobrażenia partyjne i formowanie reprezentacji parlamentarnej

W wyborach będących następstwem porozumień Okrągłego Stołu na stanowiska posłów kandydowało 1760 osób, natomiast mandat senatora próbowało uzyskać 558 kandydatów. ZSL desygnowało do wyborów sejmowych 288 swoich przedstawicieli na 76 możliwych do obsadzenia miejsc w ramach puli dla strony koalicyjno-rządowej⁵³³, a do senackich 95 na 100 miejsc w odtworzonym na mocy porozumień Senacie⁵³⁴. Reprezentanci „solidarnościowego” nurtu ludowców startowali w ramach list zgłoszonych przez Komitet Obywatelski, na których wystawiono 161 kandydatów do Sejmu oraz 100 do Senatu, co zdecydowanie ułatwiało zdobycie miejsca w parlamencie w I turze wyborów. W wyniku wyborów z czerwca 1989 roku przedstawiciele ludowców zasiedli podczas pierwszych posiedzeń Sejmu X kadencji zarówno w ławach Obywatelskiego Klubu Parlamentarnego (16 senatorów oraz 30 posłów), jak i klubu poselskiego ZSL (76 reprezentantów w Sejmie)⁵³⁵.

OKP został formalnie utworzony 23 czerwca 1989 roku podczas spotkania w Audytorium Maximum Uniwersytetu Warszawskiego, na którym wybrano również przewodniczącego klubu (Bronisław Geremek) oraz pierwszego zastępcę (Andrzej Wielowieyski). W dniach 1 i 2 lipca na kolejnym posiedzeniu ukonstytuowało się Prezydium OKP, w skład którego weszli również przedstawiciele ruchu ludowego. Wiceprzewodniczącym klubu został

⁵³² S. Stępa, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 151.

⁵³³ Uzgodniony przy Okrągłym Stole podział miejsc był następujący: PZPR – 173; ZSL – 76; SD – 27; Stowarzyszenie „PAX” – 10; Unia Chrześcijańsko-Społeczna – 8; Polski Związek Katolicko-Społeczny – 5; bezpartyjni – 161; P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012, s. 77.

⁵³⁴ E. Jabłoński, *Jacy posłowie i senatorzy, taka przyszłość Polski*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 23, s. 1; W Sejmie IX kadencji ZSL miało zagwarantowane 106 mandatów. W dyskusji na VI Plenum NK ZSL przedstawiano opinie, że uzyskanie mniejszej liczby miejsc w Senacie niż 15 będzie oznaczało porażkę Stronnictwa; Z. Zielińska, *VI Plenum Naczelnego Komitetu. ZSL musi sprostać trudnym zadaniom*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 18, s. 1.

⁵³⁵ A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych...*, s. 96.

wybrany Gabriel Janowski, członkami Prezydium: Antoni Furtak, Józef Ślisz oraz doradca NSZZ RI „Solidarność” – Andrzej Stelmachowski⁵³⁶. Grupa działaczy rolniczego związku od momentu powołania OKP artykułowała swoją odrębność, chociaż na początku kadencji mieszcząca się w ramach struktury klubu.

Niezależny wobec PZPR ruch ludowy w kilka tygodni po wyborach rozpoczął proces tworzenia partii politycznych. 15 sierpnia 1989 roku w Wilanowie utworzone zostało Polskie Stronnictwo Ludowe (określane następnie jako PSL „Wilanowskie”). Była to inicjatywa doświadczonych działaczy ruchu ludowego związanych w latach 1945–1947 ze Stanisławem Mikołajczykiem. Na prezesa PSL wybrano gen. Franciszka Kamińskiego – w okresie wojny Komendanta Głównego Batalionów Chłopskich, a następnie posła do Krajowej Rady Narodowej i Sejmu Ustawodawczego z ramienia kierowanego przez S. Mikołajczyka PSL⁵³⁷. W skład władz wchodził również inni politycy związani z powojennym niezależnym ruchem ludowym jak Stanisław Laskowski czy Hanna Chorążyna⁵³⁸. Przedstawiciele ugrupowania odwołując się do partii S. Mikołajczyka określali je jako ogólnonarodowe ale nastawione przede wszystkim na obronę interesów wsi⁵³⁹. Na jesieni 1989 roku PSL „Wilanowskie” połączyło się z ugrupowaniem utworzonym przez Henryka Bąka w 1988 roku oraz z „tzw. grupą Józefa Teligi”⁵⁴⁰. Zjednoczenie odbywało się bez udziału ludowców z ZSL. Ostatnią próbą włączenia ZSL we wspomniany proces w okresie bezpośrednio poprzedzającym utworzenie PSL „Wilanowskiego” był tzw. Ludowy Okrągły Stół. Został on zainaugurowany na początku sierpnia z inicjatywy Ogólnopolskiego Społecznego Komitetu Odrodzenia Ruchu Ludowego, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, Związku Młodzieży Wiejskiej, Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych i kółek rolniczych. Wśród negocjujących stron brakowało działaczy NSZZ RI „Solidarność” skupionych wokół osoby Józefa Ślisza, a reprezentanci PSL „Wilanowskiego” przyjęli jedynie „pozycję obserwatora”⁵⁴¹. Pierwotnie rolnicy

⁵³⁶ A. Kern, *Krótką historią drużyny Lecha Wałęsy*, „Tygodnik Solidarność” 1997, nr 16, s. 4.

⁵³⁷ S. Majdański, *Ruch ludowy w okresie przełomu 1989-1991. Czas nadziei i oczekiwania*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2...*, s. 208. Na temat postaci gen. Franciszka Kamińskiego zob. więcej: J. Gmitruk, *Chłopski generał...*, s. 76.

⁵³⁸ A. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 4.

⁵³⁹ *Chyba się dogadamy. Rozmowa z Hanną Chorążyną wiceprezesem Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 10, s. 4.

⁵⁴⁰ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada...*, s. 56.

⁵⁴¹ S. Stęпка, *Ruch ludowy na rozstajach...*, s. 155; T. Kisielewski zaznacza, że w pierwszym posiedzeniu dnia 2 sierpnia 1989 roku udział wzięli T. Barszczak, S. Boguta, F. Kieć, T. Kisielewski, W. Żabiński (OSKORL), E. Kaleta, S. Kubas, S. Laskowski, M. Młudzki, S. Pachocki, Jan Sonta „Ośka”, Henryk Strzelecki (działacz PSL), Stanisław Jasiński (Grupa Kodrębska Odrodzenia Ruchu Ludowego), Janusz Dobrosz, Wojciech Mojzesowicz, Bogumił Szreder, Jan Warjan (ZMW), A. Bentkowski, T. Liszcz, D. Ludwiczak, A. Łuczak, K. Olesiak,

związkowcy mieli przystąpić do rozmów, jednak uczestniczyli jedynie przez chwilę w pierwszym posiedzeniu, opuszczając je – jak podaje Tadeusz Kisielewski – „na znak protestu przeciw temu, że posłowie ZSL poparli kandydaturę gen. Cz. Kiszczaka na stanowisko premiera”⁵⁴². Do końca września 1989 roku odbyły się cztery posiedzenia Ludowego Okrągłego Stołu, w zmieniającym się składzie personalnym i organizacyjnym. Kierownictwo ZSL próbowało do tej inicjatywy włączyć również przedstawicieli Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej (ZSMP), co spotkało się z protestami innych uczestników⁵⁴³. Różne strony negocjacji inaczej widziały także proporcje podziału miejsc w poszczególnych delegacjach na Kongres Ruchu Ludowego, który miał zwieńczyć działania podejmowane na rzecz zjednoczenia tego środowiska⁵⁴⁴. Ostatecznie do porozumienia nie doszło, na co wpływ miały również zachodzące w owym czasie zmiany władzy wykonawczej. ZSL bowiem z ugrupowania postrzeganego, podobnie jak inni członkowie dawnej koalicji, jako przegrane w wyborach, stało się ważną częścią nowej konfiguracji rządowej. Według Tadeusza Kisielewskiego – zawarcie porozumienia z „Solidarnością” doprowadziło do przyjęcia przez ZSL „lekceważącego stosunku do Ludowego Okrągłego Stołu”⁵⁴⁵.

Nowe położenie ZSL na scenie politycznej i podejmowane przez działaczy tego ugrupowania działania na rzecz przejęcia kontroli nad procesem jednoczenia ruchu ludowego, wpłynęły na kierownictwo odtworzonego PSL. Kongres tej partii, numerowany dla podkreślenia związków z epoką S. Mikołajczyka jako II⁵⁴⁶, został przyśpieszony aby uprzędzić spodziewane przekształcenia w środowisku zeteselowskim⁵⁴⁷. Krytycznie wobec potencjalnych zabiegów mających przywrócić wiarygodność tego nurtu wypowiadała się na łamach „Tygodnika Rolników Solidarność” Hanna Chorążyna. Według H. Chorążyny ZSL miał dążyć do „przejęcia nazwy i tradycji PSL (...) ale zachować stare struktury”, aby tym samym „korzystając z legendy PSL (...) zweryfikować się na wsi”⁵⁴⁸. W trakcie II Kongresu PSL prezes Stronnictwa Franciszek Kamiński odciął się również od innych grup politycznych odwołujących się do ruchu ludowego ale formowanych na bazie rolniczej „Solidarności”. Jak zaznaczył w swoim wystąpieniu „tylko my mamy moralne i formalne prawo

S. Śliwiński (ZSL). W charakterze obserwatorów w obradach brali również udział: Henryk Bąk, Kazimierz Janusz, Felicjan Gołębiowski, Antonina Komorowska, Tadeusz Nawrocki, Józef Teliga (PSL) oraz Janusz Rożek i Sławomir Kukuła (NSZZ RI „Solidarność”); T. Kisielewski, *Ogólnopolski Społeczny Komitet Odrodzenia Ruchu Ludowego...*, s. 140.

⁵⁴² *Ibidem*.

⁵⁴³ *Ibidem*, s. 143.

⁵⁴⁴ Zob. więcej: *Ibidem*, s. 141-144.

⁵⁴⁵ *Ibidem*, s. 142.

⁵⁴⁶ Pierwszy Kongres PSL odbył się w dniach 19-21 stycznia 1946 roku w Warszawie.

⁵⁴⁷ S. Majdański, *op. cit.*, s. 208.

⁵⁴⁸ *Chyba się dogadamy...*, s. 4.

do reprezentowania chłopów polskich i organizowania ich pod sztandarem Polskiego Stronnictwa Ludowego. Związek Solidarność Rolników Indywidualnych powołał dywersyjne Polskie Stronnictwo Ludowe »Solidarność«, które nie ma i nie będzie miało nic wspólnego z ruchem ludowym⁵⁴⁹. Według Jacka Szamika postawa ta wynikała z obaw Kamińskiego, że ruch ludowy „po wyzwoleniu się spod hegemonii PZPR, znajdzie się w strefie wpływów »Solidarności«”, podczas gdy powinien dbać o zachowanie swojej własnej tożsamości⁵⁵⁰.

W większości wystąpień w dyskusji, która miała miejsce podczas II Kongresu powtarzały się jednak „postulaty zmierzające do zjednoczenia ruchu ludowego”⁵⁵¹. Delegaci wyłonili również władze PSL – stanowisko prezesa utrzymał gen. Franciszek Kamiński, wiceprezesami zostali: Henryk Bąk, Roman Bartoszcze i Edward Kaleta⁵⁵², co oznaczało, że ugrupowaniem współrzadzili również aktywiści rolniczych związków zawodowych.

Polskie Stronnictwo Ludowe „Wilanowskie” od 8. posiedzenia Sejmu PRL X kadencji, które odbyło się w dniach 29 i 30 września 1989 roku posiadało swoją reprezentację sejmową. Powstanie siedmio-osobowego klubu zgłosił Roman Bartoszcze. W jego skład wchodził wybrani z listy Komitetu Obywatelskiego (oprócz R. Bartoszcze): Tadeusz Kaszubski, Janusz Rożek, Ignacy Guenther, Stanisław Tomkiewicz oraz wcześniej posłowie ZSL: Franciszek Kieć, Stanisław Jasiński, Ryszard Kołodziej i Wojciech Mojzesowicz⁵⁵³. Powstanie KP PSL spotkało się z negatywną reakcją części przedstawicieli OKP w tym Adama Michnika, który działanie to określił jako „otwarcie drogi do destrukcji OKP”⁵⁵⁴. R. Bartoszcze kierował klubem do dnia 5 kwietnia 1990 roku, kiedy został zastąpiony przez Tadeusza Kaszubskiego⁵⁵⁵. Powodem zmiany był stosunek R. Bartoszcze do OKP i jego poglądy na zjednoczenie z segmentem post-zeteselowskim. W wystąpieniu z dnia 6 kwietnia 1990 roku Janusz Rożek oświadczył, że po wyborze nowego przewodniczącego klubu jego

⁵⁴⁹ W. Kulerski, *Kto ma prawo do PSL*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 1, s. 5.

⁵⁵⁰ J. Szamik, *op. cit.*, s. 42-43. Podobną opinię wyrażała w drugoobiegowej prasie w kwietniu 1988 roku Hanna Chorążyna. Pytana w omawianym okresie o ocenę działalności Tymczasowej Krajowej Rady Rolników „Solidarność” zaznaczała, że „tradycja na wsi sprzyja ruchowi ludowemu bardziej niż związkowi zawodowemu. (...) Idea związków zawodowych jest nowością na wsi, narodziła się w związku z powstaniem „Solidarności” robotniczej”. Zob. H. Chorążyna, *W swojej działalności nastawiam się wyłącznie na Polskę*, „Antyk” 1989, nr 7, s. 35.

⁵⁵¹ A. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 4.

⁵⁵² *Encyklopedia Solidarności*, http://www.encycol.pl/wiki/Polskie_Stronnictwo_Ludowe (15.06.2018).

⁵⁵³ *Oświadczenie poselskie Romana Bartoszcze*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 29 i 30 września 1989 roku*, Warszawa 1989, s. 79 i 80.

⁵⁵⁴ *Z życia Stronnictwa*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 2, s. 4.

⁵⁵⁵ *Posiedzenie Rady Naczelnej PSL*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 7, s. 1.

członkowie odcięli się od wypowiedzi byłego szefa na temat OKP i zaapelował aby traktować jako „jego osobiste”⁵⁵⁶.

Negatywnie ocenione przez gen. F. Kamińskiego Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” wywodziło się z nurtu NSZZ RI, zarejestrowanego ponownie 20 kwietnia 1989 roku⁵⁵⁷. Dążenia do wyodrębnienia ze związku partii politycznej występowały od momentu jego legalizacji, ale znacząco przybrały na sile po wyborach czerwcowych. Jedynym kandydatem Komitetu Obywatelskiego, który nie uzyskał mandatu senatora był przedstawiciel rolniczej „Solidarności” – Piotr Baumgart⁵⁵⁸. Mimo tego związek posiadał liczną reprezentację parlamentarną, a jego przewodniczący Józef Ślisz został wybrany na wicemarszałka Senatu⁵⁵⁹. Sposób zawiązania koalicji rządowej został odebrany przez rolniczą „Solidarność”, jako lekceważenie tego nurtu przez silniejszego partnera⁵⁶⁰. W związku z tym w parlamencie w ramach OKP powstała Sekcja Rolna, z której część posłów z Romanem Bartoszcze na czele opuściła klub we wrześniu 1989 roku⁵⁶¹.

Na przełomie września i października 1989 roku doszło również do ożywionych dyskusji wewnątrz rolniczego związku. Jej początkiem były artykuły opublikowane w „Tygodniku Rolników Solidarność” przedstawiające plany budowy partii ludowej. Przełom, otwierający szerszą dyskusję rozpoczęły teksty Mieczysława Kaczanowskiego i Józefa Ślisza opublikowane w dwóch kolejnych numerach pisma⁵⁶². W obu stwierdzano, że działalność *stricte* polityczna powinna być odseparowana od związkowej, a nowe ugrupowanie powinno mieć charakter ogólnonarodowy ale z wyraźnym rodowodem chłopskim. Krytyce poddano też ZSL i jego przewidywane przeobrażenie, z tym, że zdecydowanie bardziej negatywnie na temat tej partii wypowiadał się Józef Ślisz. Przewodniczący NSZZ RI stwierdził, że jest

⁵⁵⁶ *Oświadczenie poselskie Janusza Rożka*, [w:] Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 5 i 6 kwietnia 1990 roku, Warszawa 1990, s. 308.

⁵⁵⁷ S. Stęпка, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” (1989-1992)*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989-2009)*..., s. 89.

⁵⁵⁸ Piotr Baumgart pomimo, że mieszkał i organizował NSZZ RI w województwie szczecińskim, zdecydował się na kandydowanie w województwie pilskim za namową Lecha Wałęsy i Józefa Ślisza; *Przed dogrywką. „Postawił mnie tu Lech”*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 23, s. 2.

⁵⁵⁹ Archiwum Senatu, Organy Senatu RP I kadencji, <http://ww2.senat.pl/k1/senat/organyt.htm> (dostęp: 6.02.2018).

⁵⁶⁰ Jak wskazuje Artur Balazs (w gabinecie T. Mazowieckiego – minister członek rady ministrów) odnosząc się do formowania rządu „Solidarności RI udało się jedno: wicepremierem i ministrem rolnictwa, z ramienia ZSL został zupełnie nowy człowiek. Nowy w tym sensie, że nie kojarzy się ona z tym, co było dotychczas złe. Profesor Czesław Janicki jest człowiekiem otwartym i obiecuję sobie korzystną z nim współpracę”; *Mam dokąd wrócić. Rozmowa z Arturem Balazsem*..., s. 5.

⁵⁶¹ Ł. Zemła, *Obywatelski Klub Parlamentarny – powstanie, rozwój, fragmentaryzacja*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2007, nr 3, s. 174; I. Słodkowska, *Komitety Obywatelskie*..., s. 313.

⁵⁶² M. Kaczanowski, *PSL „Solidarność”*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 4, s. 3; J. Ślisz, *O polityczną reprezentację wsi*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5, s. 3.

to „stalinowski twór powołany przez PZPR do walki z prywatnym rolnictwem”, a wsi „nie uzdrowią (...) ludzie, którzy przedtem działali na jej szkodę”⁵⁶³, czym wyraźnie sygnalizował brak możliwości współpracy z tym ugrupowaniem. Część dotychczasowych działaczy rolniczej „Solidarności” podchodziła jednak z dystansem do inicjatywy J. Ślisza. Gabriel Janowski wyraźnie zaznaczał, że jest przeciwny „rozcłonkowaniu naszej organizacji”, a wchodzenie przedstawicieli prezydium związku do różnych oficjalnych struktur, podobnie jak tworzenie odrębnej grupy parlamentarnej uznał za niekorzystne⁵⁶⁴.

Terenowe Komitety Organizacyjne nowego ugrupowania powstawały w kilku regionach Polski na jesieni 1989 roku, ale na przyspieszenie prac organizacyjnych wpłynęły zmiany w kierownictwie NSZZ RI „Solidarność” dokonane podczas III Krajowego Zjazdu Delegatów, który odbył się w dniach 15–17 grudnia 1989 roku. Na zjeździe odrzucono poprawkę do statutu umożliwiającą „pełnienie przez funkcyjnych działaczy (...) kierowniczych stanowisk w partiach politycznych”, co eliminowało z grona kandydatów Romana Bartoszcze, a w przyszłości wymuszałoby dokonanie wyboru przez Józefa Ślisza⁵⁶⁵. Delegaci zdecydowali jednak, aby przewodniczącym związku został Gabriel Janowski⁵⁶⁶. J. Ślisz miał więc otwartą drogę do ukonstytuowania władz partii i przyjęcia w niej kluczowej roli. Stało się to miesiąc później (16–17 lutego 1991 roku) podczas I Kongresu PSL „Solidarność”, na którym Józefa Ślisza wybrano prezesem ugrupowania, a wiceprezesami Ireneusza Niewiarowskiego oraz Kazimierza Rostka⁵⁶⁷. PSL „Solidarność” utworzyło w parlamencie koło w ramach OKP, w skład którego na początku 1990 roku wchodziło 23 posłów i 9 senatorów⁵⁶⁸. W październiku 1990 roku według danych przedstawionych przez

⁵⁶³ J. Ślisz, *O polityczną reprezentację...*, s. 3.

⁵⁶⁴ *Związek a wielka polityka...*, s. 4.

⁵⁶⁵ T. Lis, L. Ścibor-Rylski, D. Jeżowska, *IV Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 17-18, s. 2.

⁵⁶⁶ *Ibidem*, s. 93.

⁵⁶⁷ S. Stępka, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” (1989-1992)...*, s. 94.

⁵⁶⁸ Według listy sporządzonej na posiedzeniu inauguracyjnym Koła PSL „Solidarność” na początku, w skład Koła wchodził również parlamentarzysta wcześniej nie związany z ruchem ludowym. Lista nazwisk - posłowie: Artur Balazs, Marek Dziubek, Antoni Furtak, Tadeusz Kowalczyk, Władysław Papużyński, Jacek Szymanderski, Bogusław Pałka, Paweł Chrupek, Kazimierz Rostek, Jan Beszta-Borowski, Józef Jungiewicz, Maria Stępnia, Maciej Półtorak, Ryszard Kraszewski, Zenon Złakowski, Ignacy Guenther, Józef Gutowski, Stanisław Majdański, Tadeusz Trelka, Bohdan Pilarski, Stanisław Strózik, Zbigniew Mackiewicz, Wiktor Kulerski, Janusz Byliński. Senatorowie: Józef Ślisz, Andrzej Celiński – senator, Władysław Papużyński, Ireneusz Niewiarowski, Mieczysław Trochimiuk, Jan Kozłowski, Józef Góralczyk, Edward Lipiec, Henryk Stępnia; M. Stodolny, *Ruch Konserwatywno-Ludowy w III RP (1989-1997)*, Praca doktorska – Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu (Instytut Historii), s. 24. Repozytorium UAM <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/13366> (dostęp: 13.01.2018).

Radio Wolna Europa liczba członków Koła wyniosła 35 posłów i senatorów⁵⁶⁹. Z kolei Łukasz Zemła podaje, że pod koniec 1990 roku istniało Koło NSZZ RI „Solidarność” oraz PSL „Solidarność” liczące 19 posłów i 8 senatorów⁵⁷⁰. Niezależnie od zmian w składzie i nazwie koła, istotne było jego pozostanie w strukturach OKP. PSL „Solidarność” jako partia polityczna funkcjonowało do 16–17 maja 1992 roku, kiedy w czasie Krajowego Kongresu Porozumienia Ludowo-Chrześcijańskiego powstało Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie⁵⁷¹.

W związku z zaistniałymi przeobrażeniami na początku 1990 roku w nurcie opozycyjnego w latach 80. ruchu ludowego funkcjonowały Polskie Stronnictwo Ludowe „Wilanowskie”, Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” oraz NSZZ RI „Solidarność” – wszystkie posiadające swoją reprezentację parlamentarną. Kluczowe procesy dla późniejszego znaczenia ludowców w parlamencie zachodziły w środowisku ZSL. Przywoływane ugrupowanie uzyskało liczbę mandatów gwarantowaną porozumieniami Okrągłego Stołu. Jednak już na początku lipca widoczna była zasadnicza różnica pomiędzy reprezentantami ZSL z Sejmu IX i X kadencji. Miała ona po pierwsze wymiar personalny. Jedynie dziewięciu przedstawicieli ludowców, którzy weszli do Sejmu w 1985 roku zostało wybranych w roku 1989⁵⁷². Ponadto z uwagi na nieprzekroczenie progu wyborczego przez kandydatów ubiegających się o mandat z Krajowej Listy Wyborczej do parlamentu nie dostali się członkowie ścisłego kierownictwa tego ugrupowania⁵⁷³. Gorsze wyniki odnotowali również inni członkowie Naczelnego Komitetu ZSL. Ze 171 członków tego gremium, jedynie 21 uzyskało mandat posła Sejmu „kontraktowego”⁵⁷⁴. Część spośród kandydatów ZSL, którzy

⁵⁶⁹ Radio Wolna Europa, *Audycja - Fakty, wydarzenia, opinie* (3.10.1990): <https://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/311989> (dostęp: 13.01.2018).

⁵⁷⁰ Ł. Zemła, *op. cit.*, s. 178; Piotr Marciniak charakteryzując OKP (stan do września 1990 roku), zwracał uwagę, że „do partii politycznych należy niewielka część członków OKP, choć w kilku przypadkach przynależność partyjna znajduje wyraźne odzwierciedlenie w aktywności parlamentarnej (Związek Chrześcijańsko-Narodowy, PSL »Solidarność«)”. P. Marciniak równocześnie zauważa, że „jedność OKP stanęła pod znakiem zapytania dopiero wraz z konfliktem politycznym towarzyszącym kształtowaniu się w maju 1990 roku Porozumienia Centrum”; P. Marciniak, *Elita polityczna ruchu Solidarność*, [w:] *Studia i materiały. Kwiecień – wrzesień. Ośrodek Prac Społeczno-Zawodowych. Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność*, red. J. Jankowiak, Warszawa 1990, s. 4.

⁵⁷¹ S. Stęпка, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” (1989-1992)...*, s. 95-96.

⁵⁷² Należeli do nich: Mikołaj Kozakiewicz, Włodzimierz Krajewski, Bożena Kuc, Teresa Malczewska, Stanisław Mazur, Stanisława Popiela, Stanisław Stasiak, Henryk Szarmach, Włodzimierz Wiertel.

⁵⁷³ Z Krajowej listy wyborczej spośród ścisłego kierownictwa ZSL kandydowali m.in. Roman Malinowski (prezes NK – uzyskał 46,45% głosów), Dominik Ludwiczak (wiceprezes NK – uzyskał 49,50% głosów) oraz Tadeusz Szlachowski (wiceprezes NK – 47,94%); Zob. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 8 czerwca 1989 r. o wynikach głosowania i wynikach wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przeprowadzonych dnia 4 czerwca 1989 r., *Monitor Polski* 1989, nr 21, poz. 149.

⁵⁷⁴ R. Matyja, *PSL – partia inna niż wszystkie*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. M. Migalski, Toruń 2013, s. 26.

przeszli do drugiej tury wyborów otrzymało jawne poparcie ze strony opozycji⁵⁷⁵. Według Ryszarda Miazka – jednego z przedstawicieli Stronnictwa ubiegającego się bezskutecznie o mandat poselski w województwie warszawskim – wsparcie ze strony „Solidarności” decydowało o powodzeniu w wyborach⁵⁷⁶. Wyniki głosowania na ugrupowania koalicji z dnia 4 czerwca oraz niewielka frekwencja w dniu 18 czerwca (gdzie o miejsca w parlamencie walczyli niemalże wyłącznie przedstawiciele koalicji) wskazywały, że wyborcy opowiadali się za zdecydowaną wymianą elit rządzących.

Brak w ławach Sejmu „kontraktowego” działaczy Stronnictwa, którzy kierowali tym ugrupowaniem w przeddzień wyborów zwiastował rozluźnienie relacji pomiędzy nowymi posłami, a władzami ZSL. Po raz pierwszy swój stosunek do kierownictwa ZSL nowo wybrani parlamentarzyści ludowi zademonstrowali w czasie wyłonienia przewodniczącego Klubu Parlamentarnego. Zdecydowano się na wybór na to stanowisko Aleksandra Bentkowskiego, co było sprzeczne z zaleceniami członków NK⁵⁷⁷, którzy na czele KP widzieli Józefa Łochowskiego⁵⁷⁸. Kandydatura A. Bentkowskiego została zgłoszona przez Franciszka Kiecia, jednego z działaczy OSKORL, który od momentu powołania tej struktury konsekwentnie opowiadał się za zwołaniem Nadzwyczajnego Kongresu ZSL⁵⁷⁹. A. Bentkowski w pierwszym wywiadzie udzielonym „Zielonemu Sztandarowi” zapowiedział zdecydowaną zmianę w funkcjonowaniu reprezentacji parlamentarnej ZSL. Jak zaznaczał „nie ukrywamy, że chcemy być klubem znaczącym. Chcemy mieć wpływ na to co się będzie działo w Sejmie. I mamy taką szansę: po raz pierwszy ZSL jest siłą samodzielną, o której względy musi zabiegać każdy z potężnych partnerów w Sejmie. Jesteśmy w koalicji, ale chyba wszyscy partnerzy tej koalicji są zgodni, że w tym Sejmie odgrywać będą rolę koalicje interesów”⁵⁸⁰. W wypowiedzi dla „Dziennika Ludowego” zaakcentował również dystans

⁵⁷⁵ Zmianą przykładowo była seria artykułów zamieszczonych w opozycyjnej prasie. W „Gazecie Wyborczej” przed I i II turą wyborów opublikowano kilka tekstów, w których wspierano część kandydatów ubiegających się o mandat z puli przeznaczonej dla „strony koalicyjno-rządowej”: P. Smoleński, „Nasz” z SD (wywiad z dr. Tadeuszem Dziubą), „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 18, s. 6; E. Skalski, *Moje typy*, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 26, s. 1; *Który partyjny*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 27, s. 4; *Wybrać lepszych*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 28, s. 4.

⁵⁷⁶ R. Miazek zaznaczał, że w prawyborach w województwie warszawskim, które przeprowadzono w ZSL w celu wyłonienia kandydatów uzyskał pierwsze miejsce na 22 startujących ale ostatecznie mandat poselski zdobył preferowany przez opozycję Lech Paprzycki. Korespondencja autora z R. Miazkiem z dnia 16 listopada 2016 r. w zbiorach autora.

⁵⁷⁷ S. Dąbrowski, *ZSL przed i po wyborach czerwcowych 1989 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1999, nr 13, s. 52.

⁵⁷⁸ T. Kisielewski, *Zapiski historyczno-polityczne z lat 1981-1991*, Częstochowa 1994, s. 322; Jak zaznacza Kisielewski „Łochowski przegrał w tajnym głosowaniu, J. Czaja zaś uprzednio wycofał swoją kandydaturę”.

⁵⁷⁹ T. Kisielewski, *Ogólnopolski Społeczny Komitet Odrodzenia Ruchu Ludowego...*, s. 133-139.

⁵⁸⁰ *Chodzi o to żebyśmy mieli co jeść. Rozmowa z posłem Aleksandrem Bentkowskim przewodniczącym Klubu Poselskiego PSL*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 29, s. 3.

wobec władz ugrupowania stwierdzając, że „nie chcemy być klubem poselskim przy NK ZSL, a klubem ZSL-owskim reprezentującym ludowców”⁵⁸¹. Również Józef Zych, w późniejszym okresie kolejny przewodniczący Klubu Parlamentarnego, w wywiadzie prasowym udzielonym w listopadzie 1989 roku podkreślał, że status klubu przed wyborami czerwcowymi 1989 roku był zupełnie inny. Jak zauważał – „wszystko było jasne – Klub Poselski był parlamentarnym organem ZSL. Pracował według regulaminu uchwalonego przez NK, wykonywał decyzje kierownictwa partii, klubowi przewodniczył członek prezydium”⁵⁸². Po wyborach posłowie ZSL w większości nie związani z kierownictwem ugrupowania nie zamierzali ulegać jego wpływowi. Kierownictwo Klubu Parlamentarnego stało się w ten sposób „ośrodkiem konkurencyjnym wobec władz z ulicy Grzybowskiej”⁵⁸³. Ponadto w samym klubie doszło do widocznych podziałów. Jak wskazywał ówczesny poseł ZSL Aleksander Łuczak w rozmowie z Marianem Orzechowskim przewodniczącym Klubu Poselskiego PZPR – w reprezentacji sejmowej Stronnictwa wyodrębniła się grupa skupiona wokół Aleksandra Bentkowskiego. Była ona krytycznie nastawiona do kandydatury W. Jaruzelskiego na prezydenta i opowiadała się za odrodzeniem PSL⁵⁸⁴. Podziały w klubie dostrzegał również prezes Roman Malinowski, który liczebność posłów związanych z „Solidarnością” szacował na kilkanaście osób⁵⁸⁵. Mikołaj Kozakiewicz podawał, że „około jednej trzeciej posłów związanych było z dawnym aparatem partyjnym (...), a więc znakomita większość to ludzie należący do ZSL ale związani z »Solidarnością« lub sympatyzujący z nią”⁵⁸⁶. W analizach MSW z końca sierpnia 1989 roku pojawiały się natomiast informacje o jeszcze większym zróżnicowaniu w postawach posłów ZSL. Jak wskazywano w dokumencie – „grupa posłów, ok. trzydziestu osób, reprezentuje poglądy prosolidarnościowe i popiera inicjatywy S[olidarności] w Sejmie, następna grupa ok. 30 osób

⁵⁸¹ *Inauguracyjne posiedzenie Klubu Poselskiego ZSL*, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 153, s. 2.

⁵⁸² *Przesądzą chłopi. Rozmowa z Józefem Zychem przewodniczącym Klubu Poselskiego ZSL*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 47, s. 4. Znaczenie Sejmu przed czerwcem 1989 roku, w tym również grupy przedstawicieli ZSL, dobrze obrazuje fakt, że nowelizacja Konstytucji PRL wynikająca z porozumień okrągłego stołu została przeprowadzona w szybkim tempie, co nie pozostawiało złudzeń, na jakim forum podejmowano decyzje. Jakub Karpiński zaznaczał, że zmiany wprowadzono „prawie natychmiast po zakończeniu obrad”; J. Karpiński, *Trzecia niepodległość. Najnowsza historia Polski*, Warszawa 2001, s. 54.

⁵⁸³ R. Matyja, *op. cit.*, s. 26.

⁵⁸⁴ *Notatki przewodniczącego Klubu Poselskiego PZPR Mariana Orzechowskiego z rozmów na temat wyboru prezydenta PRL*, [w:] *Zmierzch dyktatury...*, s. 161-162.

⁵⁸⁵ *Zapis przebiegu obrad Biura Politycznego KC PZPR 8 sierpnia 1989 r. (fragmenty)*, [w:] *Zmierzch dyktatury...*, s. 202-203.

⁵⁸⁶ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 64.

zajmuje różne stanowisko, zależne od siły argumentacji, a tylko ok. 12 posłów popiera inicjatywę władz ZSL⁵⁸⁷.

Sposób wyłonienia reprezentacji parlamentarnej Stronnictwa, ograniczający nadzór władz partii ludowej nad posłami ułatwił również podjęcie przez klub parlamentarny decyzji o poparciu rządu T. Mazowieckiego⁵⁸⁸. Wejście ZSL do koalicji kierowanej przez solidarnościowego premiera i umocnienie znaczenia klubu poselskiego skutkowało zmianami w kierownictwie Stronnictwa. Podczas IX Plenum ZSL ze stanowiska prezesa zrezygnował Roman Malinowski. Jego miejsce zajął ówczesny wiceprezes NK Dominik Ludwiczak. Ponadto ze stanowisk we władzach ugrupowania zrezygnowali: Bogdan Królewski, Kazimierz Fortuna i Bolesław Strużek⁵⁸⁹.

Zmiany w prezydium ugrupowania przedłużyły istnienie ZSL ale nie były w stanie zahamować procesów zmierzających do jego przekształcenia. Na dni 26 i 27 listopada 1989 roku zwołano XI Nadzwyczajny Kongres ZSL, który okazał się być ostatnim przygotowanym pod dotychczasowym szyldem. W czasie tego wydarzenia nazwanego przez organizatorów Kongresem Odrodzenia Ruchu Ludowego zakończono funkcjonowanie „koncesjonowanej partii chłopskiej”, powołując równocześnie Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”. Prezesem nowopowstałego ugrupowania wybrano Kazimierza Olesiaka, a przewodniczącym Rady Naczelnej został Józef Zych. Honorową prezesurę przyznano Tadeuszowi Nowakowi, działaczowi ruchu ludowego związanemu po wojnie z PSL kierowanym przez S. Mikołajczyka⁵⁹⁰. Nie była to jedyna decyzja podjęta w czasie Kongresu, która miała wymiar symboliczny i nawiązywała do historii najnowszej. Podjęto również uchwały w sprawach „uczczenia pamięci Stanisława Mikołajczyka, (...) ofiar stalinowskiego systemu w Polsce; (...) Związku Młodzieży Wiejskiej »Wici«; (...) Towarzystwa Uniwersytetów Ludowych”⁵⁹¹. W przemówieniach delegatów występowały nawiązania do postaci S. Mikołajczyka i Wincentego Witosa. Przychylnie wypowiedziano się na temat możliwości zjednoczenia z innymi grupami określającymi się jako reprezentanci ruchu ludowego⁵⁹². Proces ten ze strony ugrupowania miała inicjować Komisja Pojednania Ruchu Ludowego,

⁵⁸⁷ Załącznik do „Informacji Diennej” MSW dotyczący reakcji działaczy ZSL na utworzenie koalicji z Solidarnością i SD, [w:] *Zmierzch dyktatury...*, s. 237.

⁵⁸⁸ Korespondencja autora z R. Miazkiem z dnia 16 listopada 2016 r. w zbiorach autora; O procesie uniezależnienia się klubów parlamentarnych strony koalicyjno-rządowej od ich partii w kontekście powołania rządu T. Mazowieckiego wspomina również M. Kozakiewicz. Zob. więcej: M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁸⁹ S. Dąbrowski, *ZSL przed i po wyborach...*, s. 53. Wcześniej, na VIII Plenum NK w lipcu 1989 roku do kierownictwa ugrupowania dołączyli „prosolidarnościowi posłowie” Aleksander Bentkowski i Teresa Liszcz. G. Nieć, *op. cit.*, s. 21.

⁵⁹⁰ *PSL – Odrodzenie wchodzi na ojczysty zagon*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 49, s. 1.

⁵⁹¹ *Ibidem*.

⁵⁹² *Ibidem*; *Przełom*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 49, s. 1.

której przewodniczył Władysław Żabiński⁵⁹³, znany nie tylko ze swojej działalności w ZSL ale również w NSZZ RI „Solidarność” w 1981 roku⁵⁹⁴.

PSL „Odrodzenie” deklarowało otwartość na rozmowy o zjednoczeniu ze wszystkimi nurtami ruchu ludowego, jednak w rzeczywistości na początku 1990 roku współpracę w tym zakresie podejmowano głównie z PSL „Wilanowskim”. Nie była ona jednak pozbawiona wewnętrznej gry w obu ugrupowaniach. W nurcie post-zeteselowskim ponownie dał o sobie znać podział na członków aparatu byłego ZSL i przedstawicieli reprezentacji sejmowej. Podczas gdy prezesi obu ugrupowań K. Olesiak i F. Kamiński doprowadzili do stworzenia dwóch dokumentów, w których deklarowali wyłonienie wspólnej listy w nadchodzących wyborach samorządowych, część posłów, w tym A. Bentkowski i W. Żabiński, prowadziła rozmowy z reprezentantami PSL na plebanii księdza Bogusława Bijaka w Wilanowie⁵⁹⁵. Według badaczy ruchu ludowego konflikt ten miał złożone podłoże. Z jednej strony wynikał z innego podejścia działaczy PSL „Odrodzenie” do tempa w jakim powinno odbywać się zjednoczenie, przy czym to grupa „związana z dawnym aparatem ZSL-owskim wykazywała tendencje hamujące”⁵⁹⁶. Z drugiej strony, w grę wchodziły kwestie ambicjonalne i personalne związane z obsadą przywództwa w przyszłym PSL⁵⁹⁷. Złożoną sytuację ruchu ludowego na początku 1990 roku dodatkowo komplikowało stanowisko przedstawicieli władz nowopowstałego PSL „Solidarność”. Oficjalnie na konferencji programowej przywołanego ugrupowania padły słowa o „potrzebie zjednoczenia” ale równocześnie kwestionowano jego „warunki oraz zbyt szybki (...) termin”⁵⁹⁸. W związku z tym gdy w styczniu w Sejmie reprezentanci PSL „Odrodzenie” i PSL „Wilanowskiego” dyskutowali w ramach Komisji Kongresowych, członkowie PSL „Solidarność” byli tam obecni jedynie na „prawach obserwatorów”⁵⁹⁹. W lutym 1990 roku doszło do podpisania w Sejmie wspólnego oświadczenia Klubów Poselskich PSL „Odrodzenie” oraz PSL „Wilanowskiego”. Zadeklarowano w nim konieczność „podjęcia konkretnych działań na rzecz jedności” oraz

⁵⁹³ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990...*, s. 59.

⁵⁹⁴ W. Żabiński pełnił funkcję przewodniczącego zarządu wojewódzkiego NSZZ RI „Solidarność” w Tarnowie. Biogram zamieszczony w BS, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=013238&set_entry=000002&format=999 (dostęp: 2.01.2018).

⁵⁹⁵ J. Szamik, *op. cit.*, s. 43.

⁵⁹⁶ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990...*, s. 59.

⁵⁹⁷ Grzegorz Nieć uważa, że gen. Franciszek Kamiński i Kazimierz Olesiak „doszli najprawdopodobniej do porozumienia także w kwestiach personalnych”, natomiast „Hanna Chorążyna upatrywała przyszłego prezesa PSL w Romanie Bartoszcze”; G. Nieć, *op. cit.*, s. 23.

⁵⁹⁸ A. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 5.

⁵⁹⁹ Ibidem; O rozmowach między PSL „Odrodzenie” oraz PSL (Wilanowskim) wspomniano również na łamach „Gazety Ludowej”; S. Pniwski, *Trudny początek Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 3, s. 2.

wyrażono „wolę współpracy na forum parlamentu w sprawach dotyczących narodu, państwa i rolnictwa”⁶⁰⁰. Za cel uznano zjednoczenie ugrupowań przed wyborami samorządowymi⁶⁰¹. Równocześnie w „Dzienniku Ludowym” przytoczono wypowiedź Ireneusza Niewiarowskiego reprezentującego PSL „Solidarność”, który z jednej strony wyraził potrzebę prowadzenia rozmów różnych nurtów ruchu ludowego ale jednocześnie podkreślał, że zjednoczenie będzie niemożliwe do przeprowadzenia bez „prawdziwego rozliczenia przeszłości ZSL”⁶⁰².

Jak zauważa Stanisław Dąbrowski ostatecznie „decydujące znaczenie dla zjednoczenia ruchu ludowego miały procesy dokonujące się w gminach i województwach”⁶⁰³. Do końca marca 1990 roku w większości województw funkcjonowało już jedno ugrupowanie z władzami wyłonionymi lokalnie. Decyzję o zwołaniu Kongresu Jedności Ruchu Ludowego podjęli ostatecznie „prezisi 37 zjednoczonych organizacji wojewódzkich” na spotkaniu w Sejmie zwołanym przez Hannę Chorążynę i Władysława Żabińskiego⁶⁰⁴, co zostało odebrane jako wystąpienie przeciwko przywódcom obu stronnictw. Takie postępowanie wywołało również gwałtowną reakcję grupy ówczesnych członków PSL „Wilanowskiego” skupionych wokół wiceprezesa tego ugrupowania Henryka Bąka oraz posłów Janusza Rożka, Stanisława Jasińskiego i Tadeusza Kaszubskiego, którzy podpisali oświadczenie całkowicie odrzucające inicjatywę H. Chorążyny⁶⁰⁵. Redakcja „Gazety Ludowej” przyjmując argumentację przeciwników zwołania kongresu, kwestionowała także oddolny charakter zjednoczenia terenowych ogniw ugrupowania. Jak zaznaczano – spotkania gromadzkie i gminne były „wyłącznie lub prawie wyłącznie zebraniem samego aparatu byłego ZSL, w dodatku składającego się zazwyczaj z dotychczasowych aktywistów związanych osobistymi interesami z dotychczasową nomenklaturą”⁶⁰⁶.

Pomimo artykułowanych m.in. w „Gazecie Ludowej” protestów dnia 5 maja 1990 roku doszło do formalnego połączenia PSL „Odrodzenie” z częścią PSL „Wilanowskiego” oraz sześcioma organizacjami wojewódzkimi PSL „Solidarność” w ugrupowanie, które przyjęło nazwę Polskie Stronnictwo Ludowe. Na prezesa tej partii wybrano

⁶⁰⁰ *Oświadczenie Klubów Poselskich PSL „Odrodzenie” i PSL*, „Dziennik Ludowy” 1990, nr 27, s. 1.

⁶⁰¹ *Ibidem*.

⁶⁰² *Dyskusje o możliwościach zjednoczenia ruchu ludowego*, *Ibidem*, s. 2.

⁶⁰³ S. Dąbrowski, *Przełomowa dekada 1980-1990...*, s. 60.

⁶⁰⁴ G. Nieć, *op. cit.*, s. 24. Jan Szczebra w artykule zamieszczony w „Gazecie Ludowej” zaznaczał, że w przygotowanie spotkania zaangażowani byli również „sekretarz NKW PSL Stanisław Jekielek i wiceprezes Roman Bartoszcze”; J. Szerbera, *Czytelnikowi należy się prawda*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8, s. 1.

⁶⁰⁵ W oświadczeniu zaznaczono, że „uczestnicy tzw. Nadzwyczajnego Kongresu PSL opuszczając nasze szeregi tym samym przestaną być członkami Polskiego Stronnictwa Ludowego”. Dokument podpisały 33 osoby, głównie członkowie zarządów wojewódzkich ugrupowania; *Oświadczenie*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8, s. 2.

⁶⁰⁶ M. Korczak, *Komu potrzebny jest pośpiech*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8, s. 1.

Romana Bartoszcze, a przewodniczącym Rady Naczelnej został Roman Jagieliński⁶⁰⁷. 11 maja 1990 roku w trakcie 29. posiedzenia Sejmu – Teresa Malczewska złożyła oświadczenie, w którym poinformowała o powstaniu jednolitego Klubu Poselskiego PSL. Jego przewodniczącym wybrano Józefa Zycha, na wiceprzewodniczących Władysława Żabińskiego i Stanisława Majdańskiego, skład prezydium uzupełniali Zbigniew Mierzwa i Jan Warjan⁶⁰⁸. Poza tą strukturą pozostali czterej dotychczasowi posłowie PSL „Wilanowskiego” – Tadeusz Kaszubski, Janusz Rożek, Stanisław Tomkiewicz oraz Stanisław Jasiński, którzy dalej działali jako posłowie Klubu Poselskiego Polskiego Stronnictwa Ludowego⁶⁰⁹. Pierwsza wymiana zdań na forum Sejmu między przedstawicielami obu klubów o identycznej nazwie nie wskazywała na możliwość osiągnięcia porozumienia w najbliższym czasie. Stanisław Tomkiewicz w zjednoczeniu widział przede wszystkim „plan uwiarygodnienia skompromitowanych struktur”⁶¹⁰. W odpowiedzi Waldemar Pawlak w sposób ironiczny wypowiedział się o liczbie osób wchodzących w skład klubu swojego adwersarza oraz zakwestionował stałość ich poglądów politycznych⁶¹¹.

17 maja 1990 roku PSL „Wilanowskie” uzupełniło skład władz swojego ugrupowania. Prezesem został Henryk Bąk, wiceprezesami Janusz Rożek i Jan Wojnar. Wszyscy czterej posłowie tej partii weszli w skład Rady Naczelnej⁶¹². W tym samym dniu podjęto również decyzję o przystąpieniu PSL do Porozumienia Centrum⁶¹³. Od lipca 1990 roku w „Gazecie Ludowej”, w części artykułów ponownie używano określenia „Mikołajczykowskie” PSL, dla odróżnienia się od grupy, która z tego ugrupowania odeszła. Wynikało to z faktu, że między innymi grupa Henryka Bąka pod przydomkiem PSL „Wilanowskie” funkcjonowała od połączenia jego powstałego w 1988 ugrupowania z PSL utworzonym w sierpniu 1989 roku⁶¹⁴. Naturalną konsekwencją przystąpienia do

⁶⁰⁷ *W jednym klubie*, „Zielony Sztandar” 1990, nr 26, s. 1; P. Paluch, *op. cit.*, s. 30.

⁶⁰⁸ *Oświadczenie Teresy Malczewskiej*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 29. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 10 i 11 maja 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 262.

⁶⁰⁹ Baza BS, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=direct&local_base=ARS10&doc_number=000008414 (dostęp: 2.01.2018); Rada Naczelna PSL podjęła uchwałę w sprawie utrzymania nazwy ugrupowania, uznając posługiwanie się nazwą PSL przez byłe ZSL za „bezprawne przywłaszczenie”. Zob; *Uchwały Rady Naczelnej Polskiego Stronnictwa Ludowego z dnia 17 maja 1990 w sprawie nazwy Stronnictwa*, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 10, s. 3.

⁶¹⁰ *Oświadczenie Stanisława Tomkiewicza*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 29. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 263.

⁶¹¹ *Oświadczenie Waldemara Pawlaka*, *Ibidem*, s. 265.

⁶¹² *Nadzwyczajne posiedzenie Rady Naczelnej PSL*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 10, s. 1.

⁶¹³ *Oświadczenie Polskiego Stronnictwa Ludowego w związku z przystąpieniem do Porozumienia Centrum*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 11, s. 1.

⁶¹⁴ *Postanienie naczelnych władz Polskiego Stronnictwa Ludowego (mikołajczykowskiego) do społeczności wiejskiej i miejskiej*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 13, s. 1.

Porozumienia Centrum było nie wystawianie swojego kandydata na prezydenta ale poparcie Lecha Wałęsy⁶¹⁵.

PSL powstałe z połączenia „Wilanowskiego” oraz „Odrodzenia” funkcjonowało stabilnie do wiosny 1991 roku. W marcu tego roku w ramach Klubu Poselskiego PSL (nazywanego dla odróżnienia od grupy T. Kaszubskiego – „dużym”) stworzone zostało Koło Poselskie „WICI”. W jego skład weszli posłowie, którzy określali się jako „wywodzący się z ZMW”: Bogumił Szreder, Ryszard Jastrzębski, Marian Starownik, Witold Chrzanowski, Wojciech Mojszewicz, Zygmunt Karczewski, Janusz Dobrosz⁶¹⁶. Integralność Klubu Poselskiego została zachowana i wszyscy członkowie Koła ostatecznie zakończyli kadencję w tej samej strukturze.

W 1991 roku doszło jednak do pierwszych podziałów w Klubie Parlamentarnym PSL. Były one wynikiem nieporozumień w kierownictwie tego ugrupowania między byłymi członkami ZSL i działaczami rolniczej „Solidarności”, które uwidoczniły się na gruncie przygotowań do planowanych wyborów. Zarzuty wobec prezesa Romana Bartoszcze formułowali przedstawiciele Rady Naczelnej PSL z Romanem Jagielińskim na czele. Dotyczyły one kwestii zawarcia Deklaracji o powołaniu Krajowego Komitetu Wyborczego Ruchu Ludowego (KKWRL) wspólnie z NSZZ RI „Solidarność” oraz PSL „Solidarność”, a przede wszystkim Aneksu do tego dokumentu⁶¹⁷. Przewidywał on równą liczbę miejsc w KKWRL i w jego strukturach regionalnych, co spowodowało odrzucenie przez Radę Naczelną Aneksu i podjęcie nieskutecznej próby odwołania R. Bartoszcze ze stanowiska prezesa⁶¹⁸. Skupieni wokół Romana Jagielińskiego działacze Rady Naczelnej zdolali 29 maja 1991 roku zawiesić prezesa swojej partii w wykonywaniu obowiązków oraz doprowadzić do zwołania 29 czerwca 1991 roku Nadzwyczajnego Kongresu, na którym został odwołany ze stanowiska⁶¹⁹.

Konflikt między częścią Rady Naczelnej a prezesem R. Bartoszcze nie dotyczył tylko kwestii porozumienia wyborczego. R. Jagieliński, będąc w latach 80. XX wieku członkiem ZSL, zaangażował się również w działalność związkową. Wspólnie, m.in. z Gabrielem Janowskim, którego znał jeszcze z okresu studiów, współtworzył

⁶¹⁵ *Stawiamy na Lecha*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 18, s. 1.

⁶¹⁶ *Oświadczenie Janusza Dobrosza*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 54 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 21, 22 i 23 marca 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 350.

⁶¹⁷ AZHRL, *Polskie Stronnictwo Ludowe, Naczelny Komitet Wykonawczy, Działalność Komitetu Wyborczego Ruchu Ludowego; wspólna deklaracja o jedności działania; protokoły z posiedzeń, komunikaty, 1991r.*, sygn. XI/3. w/org-inf., 43B, k. 1-5. (więcej na temat prób porozumienia – Rozdział II niniejszej pracy).

⁶¹⁸ P. Grządkowski, *Krajowy Komitet Wyborczy Ruchu Ludowego (17 kwietnia -17 lipca 1991)*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989-2009)...*, s. 115.

⁶¹⁹ *Ibidem*, s. 116.

Związek Producentów Rolnych, a następnie w marcu 1981 roku brał udział w I Krajowym Zjeździe Rolników Indywidualnych, podczas którego powołano NSZZ RI „Solidarność”⁶²⁰. Po zastąpieniu ZSL przez PSL „Odrodzenie” i finalnie PSL – opowiadał się jednak przeciwko próbom podejmowania ogólnych działań mających na celu dyskryminowanie w nowym ugrupowaniu działaczy dawnego ZSL. Ostrożnie podchodził również do propozycji nawiązywania szerszych relacji między PSL a Kościołem katolickim⁶²¹. R. Bartoszcze, w przeszłości również był członkiem ZSL, ale od czasu objęcia funkcji prezesa PSL podjął starania na rzecz – jak to ujął R. Jagieliński – „dekomunizacji” Stronnictwa⁶²². Nie to jednak zdaniem R. Jagielińskiego było główną podstawą konfliktu, a kwestia zapowiedzi „wyzerowania» struktur organizacji”, przy ich ewentualnym scalaniu z innymi organizacjami ruchu ludowego⁶²³.

Nowym prezesem PSL został wybrany Waldemar Pawlak, a stanowisko przewodniczącego Rady Naczelnej uzyskał Józef Zych. R. Bartoszcze wraz z nieliczną grupą swoich zwolenników zdecydował się na powołanie nowego ugrupowania pod nazwą Polskie Forum Ludowo-Chrześcijańskie „Ojcowizna”⁶²⁴. Doprowadziło to również do zmian w reprezentacji parlamentarnej ludowców. Z Klubu Parlamentarnego PSL wyodrębnił się Parlamentarny Klub Chrześcijańsko-Ludowy liczący ośmiu posłów, z czego czterech należało na początku kadencji do ZSL, dwóch wywodziło się z OKP a następnie należeli również do PSL⁶²⁵.

Oprócz zmian przynależności do klubów parlamentarnych wynikających z przemian w ZSL/PSL „Odrodzenie”/PSL oraz stosunku części „solidarnościowych” posłów do tych przeobrażeń, afiliację w Sejmie zmieniło również pięciu innych posłów wybranych

⁶²⁰ R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 83-84.

⁶²¹ Jak zaznaczał, w swoich wspomnieniach we wspomniany sposób postrzegał inicjatywy podejmowane przez księdza Bogusława Bijaka, którego uważał za „zwolennika nie tylko daleko idącej chrystianizacji PSL, co w jego sytuacji jest zrozumiałe, ale też stworzenia stronnictwa przykościelnego, czy wręcz przybudówki Kościoła, co było dla większości nie do przyjęcia”; *Ibidem*, s. 98.

⁶²² *Ibidem*, s. 106.

⁶²³ Według R. Jagielińskiego zagrażało to dalszemu istnieniu PSL; *Ibidem*, s. 107.

⁶²⁴ M. Klimek, *op. cit.*, s. 140 i 144.

⁶²⁵ E. Nalewajko, *Posłowie Sejmu X kadencji*, [w:] *Początki parlamentarnej elity. Posłowie Kontraktowego Sejmu...*, s. 82; Pod koniec kadencji w skład klubu wchodził: Roman Bartoszcze (wybrany z list KO), Kazimierz Czerwiński (wybrany z listy SD), Czesław Janicki (wybrany z listy ZSL), Stanisław Majdański (wybrany z listy KO), Wojciech Polak (wybrany z listy Polskiego Związku Katolicko-Społecznego), Grażyna Sołtyk (wybrana z listy ZSL), Jan Warjan (wybrany z listy ZSL), Józef Wlekiński (wybrany z listy ZSL). BS, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/kluby/kadencjax/pkchl.htm> (dostęp: 14.01.2018); Grażyna Sołtyk wystąpiła z PSL 21 września 1990 roku. Jak podawała w oświadczeniu było to wynikiem „ostatnich decyzji, jakie zostały podjęte w moim Klubie PSL”. 19 września PSL przeszedł do opozycji w stosunku do rządu T. Mazowieckiego; *Oświadczenie Grażyny Sołtyk*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 39 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 20 i 21 września 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 293.

w wyborach z list ZSL. Czworo z nich – Stefan Ryder, Stanisław Wiąckowski, Lech Paprzycki oraz Emilia Pogonowska-Jucha przeszło drogę od ZSL do PSL, z tym, że dwoje najpierw wymienionych kadencję zakończyło w Parlamentarnym Klubie Ekologicznym⁶²⁶, a L. Paprzycki i E. Pogonowska-Jucha pozostali posłami niezrzeszonymi⁶²⁷. Jedyne Teresa Liszcz, pierwotnie należąca do Klubu Poselskiego ZSL, nie uczestniczyła w pracach innych klubów ruchu ludowego, pozostając posłem niezrzeszonym⁶²⁸.

Mniejsze przeobrażenia miały miejsce w reprezentacji parlamentarnej segmentu ruchu ludowego wywodzącego się z rolniczej „Solidarności”. W ramach OKP powstawały koła poselskie, w tym zrzeszające ludowców, ale od momentu utworzenia we wrześniu 1989 roku Klubu Poselskiego PSL („Wilanowskiego”) do zakończenia kadencji Sejmu ich przedstawiciele nie występowali z klubu. Wyjątek stanowił Artur Balazs, który zdecydował się na wejście w skład Klubu Parlamentarnego Unii Demokratycznej (KP–UD), ugrupowania utworzonego w grudniu 1990 roku⁶²⁹. Żadna z osób związanych z NSZZ RI „Solidarność”, która sprawowała w I kadencji mandat senatora nie opuściła formalnie OKP, aż do rozwiązania parlamentu.

⁶²⁶ *Skorowidz do sprawozdań stenograficznych z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej X Kadencji od 4 lipca 1989 do 25 października 1991 r., cz. 3*, Warszawa 1993, s. 262 i 335.

⁶²⁷ *Ibidem*, s. 232 i 241.

⁶²⁸ *Ibidem*, s. 182.

⁶²⁹ Ł. Zemła, *op. cit.*, s. 182.

III. Udział i funkcjonowanie w strukturze parlamentu III RP

1. Ugrupowania ludowe w rywalizacji wyborczej

W okresie objętym badaniem ludowcy wywodzący się zarówno z nurtu postzeteselowskiego jak i postsolidarnościowego byli reprezentowani we wszystkich kolejnych kadencjach parlamentu. Wpływy i znaczenie poszczególnych ugrupowań odwołujących się do ruchu ludowego, które mogły kształtować proces ustawodawczy, były jednak w latach 1989–2001 różne. Największa liczba parlamentarzystów związanych ze wsią i rolnictwem należała do Polskiego Stronnictwa Ludowego utworzonego 5 maja 1990 roku, co nie oznacza że przedstawiciele innych ugrupowań i grup ludowych nie sprawowali ważnych funkcji parlamentarnych oraz rządowych. Po fiasku rozmów dotyczących utworzenia wspólnego komitetu wyborczego pomiędzy PSL, a NSZZ RI „Solidarność” i PSL „Solidarność”, wymienione ugrupowania, w tej konfiguracji nie ponawiały już prób zawarcia porozumienia przedwyborczego⁶³⁰.

Do wyborów w 1991 roku ludowcy przystąpili w ramach kilku komitetów wyborczych. Dwa najważniejsze, wystawiające kandydatów w największej liczbie okręgów oraz na liście ogólnopolskiej to Krajowy Komitet Wyborczy (KKW) Polskie Stronnictwo Ludowe – Sojusz Programowy (PSL–SP) oraz Krajowy Komitet Wyborczy (KKW) Ruchu Ludowego „Porozumienie Ludowe” (PL). Ponadto osoby odwołujące się do tego segmentu sceny politycznej ubiegały się o miejsca w parlamencie również poprzez start z list regionalnych np. Bydgoskiej Listy Jedności Ludowej (BLJN) oraz tarnowskiego Ludowego Porozumienia Wyborczego „Piast”⁶³¹. KKW PSL–SP oficjalnie współtworzyły: Polskie

⁶³⁰ Po zerwaniu porozumienia po obu stronach (PSL z jednej oraz NSZZ RI „Solidarność” i PSL „Solidarność” z drugiej) wystąpiły wzajemne oskarżenia o celowym doprowadzeniu do impasu rozmów. Środowisko PSL artykułowało opinię o jedynie rzekomym dążeniu do wspólnego udziału w wyborach ze strony postsolidarnościowej, próbie marginalizacji pozostałych nurtów przez rolniczy związek itp. Zob. np. *Z otwartą przytubicą i z własnym programem*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 32, s. 1 i 2; PSL „Solidarność” przyjęło natomiast narrację sugerującą brak jakichkolwiek przemian w PSL – np. podając w swojej prasie nazwę „PSL-ZSL” oraz formułując opinię o „bezsuktecznej próbie zdekomunizowania ZSL”; K. Oksiuta, *Dobra robota*, „Porozumienie Ludowe. Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1991, nr 5, s. 1.

⁶³¹ W prasie PSL podkreślano, że w obu okręgach PSL „występowało pod inną nazwą”; Zob. *Start na wiejską...*, s. 1; Krystyna Naszkowska relacjonując w „Gazecie Wyborczej” przedwyborczą sytuację w ruchu ludowym stwierdzała, że były to *de facto* wspólne listy PSL-SP i PL, ponieważ władze centralne już wcześniej uprzedziły,

Stronnictwo Ludowe, Krajowy Związek Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych oraz Związek Młodzieży Wiejskiej⁶³². W praktyce w kampanię po jego stronie włączyły się również inne organizacje związane z wsią i rolnictwem. Jak zaznaczano w „Zielonym Sztandarze” w posiedzeniach KKW uczestniczyli również przedstawiciele „organizacji rolniczych, kobiecych, oświatowych, sportowych i innych działających na rzecz wsi”⁶³³. W odniesieniu do niektórych regionów wspomniano także o Towarzystwie Uniwersytetów Ludowych (TUL)⁶³⁴ oraz Związku Ochotniczych Straży Pożarnych⁶³⁵. Dominację działaczy partyjnych na listach wyborczych syntetycznie obrazuje dobór kandydatów PSL–SP na listę ogólnopolską. Wśród zgłoszonych osób 64% stanowili przedstawiciele PSL, reprezentanci Kółek Rolniczych otrzymali „20% miejsc i pozycje 4, 8, 10, 13, 18, 23, 28, 30”, natomiast Związku Młodzieży Wiejskiej – „4,8% i miejsca na listach o numerach 5, 16, 26, 36”⁶³⁶. W sumie PSL–SP desygnowało 378 kandydatów do walki o mandaty poselskie oraz 63 o senatorskie⁶³⁷. Na listach zdecydowanie dominowali mężczyźni, w wyborach do izby niższej parlamentu komitet ten reprezentowały jedynie 32 kobiety. Największą liczbę kandydatów można określić mianem czterdziestolatków. Udział osób w wieku 41–50 lat w stosunku do ogółu wynosił 41,3%. Drugą najliczniejszą grupę stanowili trzydziestolatkowie (26,2%). Mniejszą grupę tworzyli pięćdziesięcio-latkowie (22,5%). Najmniej liczny był udział osób, które należy przypisać do dwóch skrajnych przedziałów wiekowych. Zgłoszono 12 kandydatów (3,2%) poniżej 30 roku życia oraz 26 (6,8%), które posiadały 60 lat lub więcej⁶³⁸. Nominaci PSL–SP charakteryzowali się wysokim poziomem wykształcenia. Jedynie 11 osób ukończyło edukację na poziomie podstawowym (2,5%), 29 pobierało naukę w zasadniczych szkołach zawodowych, a do liceów zawodowych lub ogólnokształcących uczęszczało 103 przedstawicieli tego komitetu. Najliczniejszą grupę tworzyli absolwenci

że będą honorować takie sojusze w terenie, jeśli sami rolnicy je utworzą”; K. Naszkowska, *Chłopi idą osobno*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 695, s. 10.

⁶³² *Wybory 1991. Programy partii...*, s. 53.

⁶³³ *Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 32, s. 2.

⁶³⁴ S. Sobol, *Na wyborczej scenie*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 33, s. 1.

⁶³⁵ Na przykład w ulotce przygotowanej przez Wojewódzki Komitet Wyborczy PSL-SP w Białej Podlaskiej zaznaczono, że struktura ta jest współtworzona przez PSL, ZMW, Związek Kółek Rolniczych, Koła Gospodyń Wiejskich, Spółdzielczość Wiejską oraz Związek Ochotniczych Straży Pożarnych; Zob. Ulotka wyborcza kandydatów do Sejmu 1991 r. Wojewódzkiego Komitetu Wyborczego Polskiego Stronnictwa Ludowego Sojusz Programowy "PSL" w Białej Podlaskiej, w zbiorach Białskiej Biblioteki Cyfrowej: <http://bbc.mbp.org.pl/dlibra/docmetadata?id=3806&dirids=1&tab=3> (dostęp: 22.03.2018).

⁶³⁶ P. Grządkowski, *Kandydaci i posłowie PSL. Charakterystyka społeczno-zawodowa (1991-2007)*, [w:] *Wiś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2...*, s. 298.

⁶³⁷ *Kandydaci w statystyce*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 37, s. 5.

⁶³⁸ *Ibidem*.

szkół wyższych. Było ich aż 235, co stanowiło 62,2% ogółu⁶³⁹. Pomimo tego największą kategorię zawodową osób zgłoszonych na listy PSL–SP stanowili rolnicy prowadzący własne gospodarstwo (46,7%)⁶⁴⁰.

Bardziej złożona była sytuacja w postsolidarnościowym segmencie ruchu ludowego. KKW „Porozumienie Ludowe” oficjalnie stanowił współpracę Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych „Solidarność”, Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” oraz PSL „Mikołajczykowskiego”⁶⁴¹. Jednak część działaczy ugrupowania kierowanego przez Henryka Bąka zostało również zgłoszonych jako kandydaci Porozumienia Obywatelskiego Centrum⁶⁴². W podobnej sytuacji znaleźli się politycy Polskiego Forum Ludowo-Chrześcijańskiego „Ojcowizna”. Ugrupowanie to formalnie weszło w skład POC⁶⁴³ ale jak zaznaczał Józef Ślisz „sojusz PC z »Ojcowizną« Romana Bartoszcze jest fikcją, bo siedmiu jej działaczy kandyduje z list Porozumienia Ludowego”⁶⁴⁴.

Marek Stodolny w oparciu o druki luźne wytworzone przez komitet wyborczy podaje następujące cechy zbiorowe osób, które zostały zarejestrowane na listach PSL–PL. W gronie 303 kandydatów do parlamentu znajdowało się jedynie 14 kobiet⁶⁴⁵. Nieznacznie przeważały osoby z wykształceniem wyższym, było to odpowiednio 50,2% w odniesieniu do grupy zarejestrowanej w wyborach do Sejmu i 53,6% w przypadku ubiegających się o mandaty w Senacie⁶⁴⁶. W sumie w odniesieniu do obu izb parlamentu uczelnie wyższą ukończyło 50,5% ogółu. Wykształcenie podstawowe wykazało 4,9% działaczy zgłoszonych na tej liście (łącznie 15 osób zgłoszonych w wyborach do obu izb parlamentu), zawodowe – 10,2% (31 osób), a średnie – 34% (103 osoby)⁶⁴⁷. Przypisując kandydatów do przedziałów wiekowych

⁶³⁹ *Ibidem*.

⁶⁴⁰ *Start na Wiejską...*, s. 1; Osobne dane podawano w odniesieniu do kandydatów ubiegających się o mandat senatora. Na listach do izby wyższej parlamentu na 63 osoby znajdowały się 4 kobiety. Dominowały osoby z wyższym wykształceniem (78,4%). Najliczniej było reprezentowane pokolenie 40-latków (33,8%). Kandydaci najczęściej deklarowali prowadzenie własnego gospodarstwa jako aktualną aktywność zawodową; Zob. *Kandydaci na senatorów – kim są?*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 38, s. 4.

⁶⁴¹ K. Oksiuta, *op. cit.*, s. 1.

⁶⁴² *Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 33, s. 2; W skład KKW PL z ramienia PSL „Mikołajczykowskiego” weszli Henryk Bąk, Zygmunt Mazur oraz Jan Poterek; *PSL „Mikołajczykowskie” w Porozumieniu Ludowym*, „Porozumienie Ludowe” 1991, nr 6, s. 7.

⁶⁴³ *Wybory 1991. Programy partii...*, s. 58.

⁶⁴⁴ J. Ślisz sformułował również opinię jednoznacznie deprecjonującą działanie lidera „Ojcowizny”, zgodnie z którą na liście POC „nie ma żadnych chłopów tylko sam R. Bartoszcze, który poszedł z nimi za jakieś obietnice”; *Koalicja chłopsko-solidarnościowe*, „Gazeta Wyborcza” 1991, 27 września, nr 695, s. 3.

⁶⁴⁵ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 45.

⁶⁴⁶ *Ibidem*.

⁶⁴⁷ W danych podawanych przez M. Stodolnego widnieje drobny błąd (bądź brak dodatkowego wyjaśnienia). Wynika to z faktu, że sumując kandydatów zaliczanych do poszczególnych kategorii wykształcenia otrzymujemy wynik 302, a nie 303 osób. Być może jedna osoba nie podała wykształcenia, bądź Autor pomylił się

należy zwrócić uwagę na najliczniejszą grupę stworzoną przez 40-latków (107 osób, co stanowiło 35,3% ogółu). Licznie reprezentowani byli również 30-latkowie (91 kandydatów, 30% ogółu). Trzecią pod względem liczebności grupą byli 50-latkowie (59 osób, 19,5% ogółu). Dwie skrajne grupy – 20-latków oraz osób powyżej 60 roku życia stanowiły odpowiednio 3,6% (11 osób) i 11,6% (35 osób) w relacji do wszystkich kandydatów zgłoszonych przez PSL–PL⁶⁴⁸.

Pierwsze w pełni demokratyczne wybory do parlamentu III RP odbyły się 27 października 1991 roku. Zostały one przeprowadzone w oparciu o zasady „Ordynacji wyborczej do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej” z dnia 28 czerwca 1991 roku oraz „Ordynacji wyborczej do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej” z dnia 10 maja 1991 roku. Ich zapisy przewidywały, że wybory będą „powszechne, bezpośrednie, równe i wolne oraz przeprowadzone w głosowaniu tajnym”⁶⁴⁹. Czterystu sześćdziesięciu posłów miało być wybranych według zasady proporcjonalności, w tym trzystu dziewięćdziesięciu jeden posłów z list okręgowych, a pozostałych sześćdziesięciu dziewięciu z listy ogólnopolskiej⁶⁵⁰. W ordynacji próg wyborczy równy 5% ważnie oddanych głosów obowiązywał jedynie kandydatów, którzy zostali zgłoszeni na listę ogólnopolską⁶⁵¹. Wybory do Senatu opierały się o zasadę większościową. Ordynacja przewidywała wybór 100 senatorów w okręgach wyborczych, tożsamy z województwami. Na każde województwo przypadało po dwóch członków izby wyższej, z wyjątkiem warszawskiego i katowickiego, do których przypisano po trzech senatorów⁶⁵².

Z uwagi na przyjęcie nowych rozwiązań oraz w wyniku rozproszenia głosów wyborców mandaty sejmowe uzyskało aż 29 komitetów wyborczych⁶⁵³ ze 111, które zarejestrowały listy w przynajmniej jednym okręgu⁶⁵⁴. Zwycięzcą wyborów została Unia

w sporządzaniu zestawienia. Można jednak uznać, że przy 303 kandydatach nie wpływa to wyraźnie na charakterystykę grupy.

⁶⁴⁸ *Ibidem*.

⁶⁴⁹ *Ustawa z dnia 28 czerwca 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1991, nr 59, poz. 252; Ordynacja wyborcza do Senatu wprowadzała regulacje, że „wybory do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej odbywają się przy odpowiednim zastosowaniu przepisów Ordynacji wyborczej do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, jeśli niniejsza ustawa nie stanowi inaczej”; Zob. *Ustawa z dnia 10 maja 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1991, nr 58, poz. 246.

⁶⁵⁰ *Ibidem*.

⁶⁵¹ *Ibidem*; Cechą charakterystyczną wyborów w Polsce w latach 90. XX wieku były ciągłe zmiany ordynacji wyborczych, co powodowało że w kolejnych wyborach obowiązywały inne zasady; M. Chmaj, W. Skrzydło, *System wyborczy w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2015, s. 11-13.

⁶⁵² *Ustawa z dnia 10 maja 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1991, nr 58, poz. 246.

⁶⁵³ *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 31 października 1991 r.*, M.P. 1991, nr 41, poz. 288.

⁶⁵⁴ J. Raciborski, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989-1995*, Warszawa 1997, s. 38.

Demokratyczna, której przedstawiciele zdobyli 62 miejsca w izbie niższej parlamentu (12,3% mandatów)⁶⁵⁵. Wyborcy desygnowali na posłów w sumie 80 ludowców, w tym 48 osób wybranych z listy Polskiego Stronnictwa Ludowego – Sojusz Programowy (PSL–SP)⁶⁵⁶, 1 z Bydgoskiej Listy Jedności Ludowej (BLJN)⁶⁵⁷, 1 z Ludowego Porozumienia Wyborczego Piast (LPWP)⁶⁵⁸, 28 z list Porozumienia Ludowego (PL)⁶⁵⁹ oraz 2 członków Polskiego Forum Ludowo-Chrześcijańskiego „Ojcowizna”⁶⁶⁰, które wchodziło w skład Porozumienia Obywatelskiego Centrum. Dwie największe listy ludowe znalazły się w gronie dziewięciu, „które łącznie zdobyły ok. 80% głosów i ponad 80% mandatów”⁶⁶¹. Przedstawiciele ruchu ludowego zasiedli również w ławach senackich. Ośmiu senatorów wyłoniono spośród przedstawicieli PSL–SP⁶⁶², siedmiu reprezentowało PL⁶⁶³ i jednego z LPWP⁶⁶⁴.

PSL, które zdobyło najwięcej mandatów spośród ugrupowań ruchu ludowego największe poparcie w wyborach do Sejmu uzyskało w okręgach obejmujących województwa: płockie i skierniewickie (22,53%); konińskie i sieradzkie (19,45%) oraz

⁶⁵⁵ P. Buhler, *Polska droga do wolności 1939-1995*, Warszawa 1999, s. 708.

⁶⁵⁶ Byli to: Łukasiewicz Bogdan, Piechociński Janusz, Pawlak Waldemar, Gajda Tadeusz, Jagieliński Roman, Zarzycki Wojciech Szczęsny, Domański Zdzisław, Łochowski Józef, Wiertek Włodzimierz, Bugaj Leszek, Serafin Władysław, Borowski Andrzej, Maksymiuk Janusz, Jastrzębski Ryszard, Pawlak Józef, Zych Józef, Maćkowiak Janusz, Sytek Tadeusz, Szczepaniak Jan, Kalemba Stanisław, Witt Zenon, Woroszczak Zbigniew, Galek Zbigniew, Szatkowski Sławomir, Białobrzeski Witold, Domin Marek, Barciński Piotr, Żelichowski Stanisław, Sienkiewicz Stanisław, Stefaniuk Franciszek Jerzy, Smolarek Ryszard, Kowalik Jan, Starownik Marian Roman, Bentkowski Aleksander, Majewski Jan, Mierzwa Zbigniew, Wrona Władysław, Dutka Bronisław, Bajolek Andrzej, Cinal Józef, Soska Jacek, Kozakiewicz Mikołaj, Bury Jan, Łuczak Aleksander, Kowalczyk Zofia, Siedlecki Henryk, Strzelecki Henryk, Szreder Bogumił; *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 31 października 1991 roku o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, M.P. 1991, nr 41, poz. 288.

⁶⁵⁷ Był to Mojzesowicz Wojciech; *Ibidem*.

⁶⁵⁸ Był to Żabiński Władysław; *Ibidem*.

⁶⁵⁹ Byli to: Szymańczak Tadeusz, Adamowicz Andrzej Stanisław, Niewiarowski Ireneusz, Bąk Henryk, Kowalczyk Tadeusz, Wojtyła Andrzej, Klimczak Feliks, Król Stefan, Niewiarowski Wacław, Balazs Artur, Furtak Antoni Jan, Janowski Wiesław, Gutowski Józef, Krutul Piotr, Janowski Gabriel, Szańkowski Stefan, Hardej Sławomir Janusz, Czechoński Stanisław Andrzej, Wierzbicki Roman Władysław, Frączek Józef, Suchora Henryk, Wójcik Tadeusz, Berdychowski Zygmunt, Rostek Kazimierz, Sikora Wanda, Sumara Włodzimierz, Lech Zbigniew, Pilarski Bogdan; *Ibidem*.

⁶⁶⁰ Był to Roman Bartoszcze i Marek Dziubek; *Ibidem*.

⁶⁶¹ Były to wymienione przez Ewę Nalewajko (jako partie polityczne): „Unia Demokratyczna, Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, Porozumienie Centrum, Kongres Liberalno-Demokratyczny, PSL „Solidarność” i Porozumienie Ludowe, (...) Socjaldemokracja Rzeczypospolitej Polskiej, Polskie Stronnictwo Ludowe oraz (...) Konfederacji Polski Niepodległej; E. Nalewajko, *Budowanie partii politycznych: doświadczenia polskie*, [w:] *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. J. Wasilewski, Warszawa 1997, s. 98.

⁶⁶² Byli to: Makarewicz Henryk, Rysak Elżbieta, Antonowicz Jan, Grzeszczak Eugeniusz, Struzik Adam, Gajewski Sylwester, Komorowski Zbigniew, Włodyka Mieczysław; *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 30 października 1991 r. o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 27 października 1991 r.*, M.P. 1991 nr 41 poz. 287.

⁶⁶³ Byli to: Hortmanowicz Zygmunt, Chodkowski Jan, Śliż Józef, Czarnocki Henryk Franciszek, Brzozowski Tadeusz Henryk, Kamiński Jerzy, Woźnica Janusz; *Ibidem*.

⁶⁶⁴ Mowa o Zdzisławie Czarnobilskim.

kieleckie (18,56%)⁶⁶⁵. Kandydatów Porozumienia Ludowego największa liczba wyborców poparła w okręgach: siedleckim i białkopodlaskim (23,45%); zamojskim i chełmskim (18,78%) oraz rzeszowskim i tarnobrzeskim (13,90%)⁶⁶⁶. Startujący z list Porozumienia Obywatelskiego Centrum (POC) Roman Bartoszcze oraz Marek Dziubek mandaty poselskie uzyskali – odpowiednio w okręgach wyborczych nr 13 – zielonogórskie, leszczyńskie oraz nr 9 – Częstochowa⁶⁶⁷.

W trakcie wyborów 1991 roku ugrupowania ludowe nadal znajdowały się w fazie potransformacyjnej instytucjonalizacji⁶⁶⁸. Za proces ten należy uznać również konieczność dostosowania się ugrupowań do nowej sytuacji wynikającej z demokratycznej rywalizacji w parlamencie. Jak zaznacza Katarzyna Sobolewska-Myślik „instytucjonalizacja wiąże się z dynamiką rozwoju organizacyjnego partii, a także jej przystosowaniem do otoczenia”⁶⁶⁹. Przystąpienie ludowców do wyborów w ramach dwóch różnych list potwierdziło wcześniej zarysowane podziały. W kampanii wyborczej dobrze widoczna była kooperacja ZMW, KGW, Ochotniczych Straży Pożarnych, Krajowego Związku Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych z Polskim Stronnictwem Ludowym. W ulotkach wyborczych „Sojuszu Programowego” kandydaci odwoływali się do sztyldów wymienionych organizacji, dodając obok nazwy czy numeru listy także określenia identyfikujące ich z poszczególnymi strukturami⁶⁷⁰.

Wybory parlamentarne z 1993 roku organizowane były według nowej ordynacji, której zapisy wpłynęły na zdecydowane ograniczenie szans nieskonsolidowanych ugrupowań, nie posiadających silnych struktur w wielu regionach Polski⁶⁷¹. W Ordynacji wyborczej do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 maja 1993 wprowadzono progi wyborcze: pięcioprocentowy dla partii politycznych i ośmioprocentowy dla koalicji wyborczych oraz

⁶⁶⁵ *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 31 października 1991 roku o wynikach wyborów do Sejmu...*

⁶⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁶⁷ Zob. Archiwum Sejmu, profil R. Bartoszcze; profil M. Dziubka, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny1kad> (dostęp: 5.04.2018).

⁶⁶⁸ O procesie instytucjonalizacji partii oraz jego wpływie na demokratyzację zob. więcej: E. Nalewajko, *Protopartie i protosystem? Szkic do obrazu polskiej wielopartyjności*, Warszawa 1997, s. 41-43.

⁶⁶⁹ K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004, s. 42.

⁶⁷⁰ Np. W ulotce Jana Burego zaznaczono, że jest on działaczem PSL ale również członkiem ZMW. Oprócz opisu sylwetki kandydata wyeksponowano także sformułowanie „Jestem w ZMW”; Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN-13874.

⁶⁷¹ Ordynacja – jak zaznacza Stanisław Gebethner – „zawierała w sobie z góry założone mechanizmy deformacji”, które wprowadzono świadomie. Taka konstrukcja systemu wyborczego była „usilnie forsowana przez KPN i UD, wspierane przez PC, KLD i UPR, przy przychylniej postawie SLD i PSL. Przeciw temu systemowi były natomiast ZChN, Konwencja Polska i UP”; S. Gebethner, *System wyborczy: Deformacja czy reprezentacja?*, [w:] *Wybory Parlamentarne 1991 i 1993*, red. S. Gebethner, Warszawa 1995, s. 9.

siedmioprocentowy dla listy krajowej⁶⁷². Ponadto zwiększono liczbę okręgów wyborczych „co wpłynęło na zmniejszenie liczby mandatów do zdobycia i tym samym na ograniczenie szansy na ich uzyskanie przez kandydatów z małych ugrupowań”⁶⁷³. Kolejnym zapisem promującym już istniejące, stabilne ugrupowania parlamentarne było zwolnienie „komitetu wyborczego partii, organizacji bądź koalicji wyborczej, która bezpośrednio po poprzednich wyborach zgłosiła Prezydium Sejmu klubu liczącego co najmniej 15 posłów” z obowiązku „poparcia zgłoszonej listy okręgowej” wymaganą liczą podpisów⁶⁷⁴.

Do rywalizacji wyborczej przystąpiło ogółem mniej komitetów wyborczych niż dwa lata wcześniej. Jak podaje Wojciech Sokół było ich dwadzieścia pięć, z czego jednaście zdołało zarejestrować listę krajową⁶⁷⁵. Zwiastowało to stopniową konsolidację partii, która nie obejmowała jednak ugrupowań odwołujących się do tradycji ruchu ludowego. Biorąc pod uwagę stabilność zarówno Klubu Parlamentarnego w latach 1991–1993, jak i ugrupowania, do zabiegania o głosy wyborców najlepiej przygotowane wydawało się być Polskie Stronnictwo Ludowe. Według danych przytaczanych przez Jacka Szamika w 1993 roku do PSL należało 137008 członków przypisanych do 10122 kół⁶⁷⁶. Porównując je ze stanem z poprzednich lat podkreślić należy wzrost liczby zarejestrowanych działaczy PSL⁶⁷⁷. Ugrupowanie kierowane przez Waldemara Pawlaka startowało w wyborach pod własnym szyldem ale na listy zaproszono również aktywistów innych organizacji. O mandaty w ramach KKW PSL ubiegało się „148 przedstawicieli kółek rolniczych, 26 NSZZ »Solidarności«`80, »Solidarności« i »Solidarności« RI, 23 – związków zawodowych branżowych, 21 – KGW, 35 – Związku Nauczycielstwa Polskiego, 125 – OSP, 83 – spółdzielczości”⁶⁷⁸. Oprócz kontynuacji współpracy z ZMW, Kółkami Rolniczymi, KGW oraz OSP, ludowcy umożliwili również ubieganie się o mandaty przedstawicielom „Stronnictwa Demokratycznego, Związku Zawodowego Policjantów oraz Partii Zielonych”⁶⁷⁹.

⁶⁷² Ustawa z dnia 23 maja 1993 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1993, nr 45, poz. 205.

⁶⁷³ J. Szamik, *op. cit.*, s. 169.

⁶⁷⁴ Dla listy okręgowej była to liczba 3000 podpisów mieszkańców danego okręgu, jeśli jednak komitet zebrał je w połowie okręgów to automatycznie mógł rejestrować listy w całym państwie; Ustawa z dnia 23 maja 1993 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1993, nr 45, poz. 205.

⁶⁷⁵ W. Sokół, *Ewolucja systemu partyjnego w latach 1989 – 2010*, [w:] *Partie polityczne i system partyjny III RP*, red. K. Kowalczyk, Szczecin 2011, s. 335.

⁶⁷⁶ J. Szamik powołuje się na dane Biura NKW zaznaczając, że są one niekompletne. Brakuje danych dotyczących województwa siedleckiego; J. Szamik, *op. cit.*, s. 84-86.

⁶⁷⁷ W roku 1990 liczba członków PSL wyniosła 124856 osób i 10312 kół; *Ibidem*, s. 85.

⁶⁷⁸ *Portret zbiorowy*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 36, s. 5.

⁶⁷⁹ *PSL samodzielnie, ale otwarte*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 30, s. 2.

Nurt postsolidarnościowy do wyborów w 1993 roku przystępował bardziej rozproszony niż dwa lata wcześniej. Wynikało to z dekompozycji sformowanego w 1991 roku KKW „Porozumienie Ludowe”, z którego w trakcie kadencji Sejmu i Senatu w latach 1991–1993 wyodrębniły się dwa ugrupowania. Pierwszym z nich było Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe (PSL-PL), które powstało po secesji PSL „Solidarność” ze stworzonej na wybory 1991 roku struktury. PSL-PL w 1993 roku było kierowane przez Gabriela Janowskiego⁶⁸⁰. Przed wyborami 1993 roku doszło również do przekształceń w ramach PSL „Solidarność”. Analizowane ugrupowanie po nieskutecznych próbach podjęcia współpracy z Porozumieniem Centrum, kierowanym przez Jarosława Kaczyńskiego⁶⁸¹ w maju 1992 roku przyjęło nazwę Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie (SLCh)⁶⁸². Prezesem partii został Józef Ślisz, wiceprezesami Artur Balazs i Ireneusz Niewiarowski⁶⁸³. SLCh w założeniach kierownictwa miało dążyć do utworzenia koalicji ugrupowań chadeckich i ludowych. Do wyborów 1993 roku partia J. Ślisza przystąpiła w ramach Katolickiego Komitetu Wyborczego „Ojczyzna”, w skład którego wchodziły również Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (ZChN), Partia Chrześcijańskich Demokratów (PChD), Partia Konserwatywna (PK) oraz Federacja Polskiej Przedsiębiorczości (FPP)⁶⁸⁴.

Istotnym problemem zarówno PSL-PL jak i SLCh były słabo wykształcone organizacje terenowe. Jak podawano w charakterystyce sporządzonej przez „Gazetę Wyborczą” – „partia Ślisza i Balazsa przyznaje się do 22 tys. członków (...) nie funkcjonuje jednak w biednych województwach wschodnich”⁶⁸⁵. W odniesieniu do PSL – PL wskazywano, że trudno jest ustalić liczebność ugrupowania. „Wszyscy bowiem członkowie PL są jednocześnie związkowcami – reprezentują rolniczą „Solidarność”. Ale niewielu związkowców jest w PL”⁶⁸⁶. Pomimo słabości struktur organizacyjnych, które powinny skłaniać do poszukiwania kooperacji, wspólnego startu w poprzednich wyborach oraz patronatu w rozmowach ze strony abpa Tadeusza Gocłowskiego, grupy ludowców G. Janowskiego i J. Ślisza przystąpiły do wyborów oddzielnie.

⁶⁸⁰ W. Gładkiewicz, *op. cit.*, s. 99-100; Wcześniej od powołania partii 8 marca 1992 roku kierował nią poseł Antoni Furtak jako pełniący obowiązki przewodniczącego. Zob. *Z ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 11, s. 2; *Chłopskie rany. Rozmowa z p. o. prezesa PSL-Porozumienie Ludowe...*, s. 3.

⁶⁸¹ Kierownictwo tych partii zapowiadało budowę struktury zbliżonej do niemieckiej koalicji CDU-CSU; T. Sikorski, *Tradycyjni, ludowi, chrześcijańscy. Geneza Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego (1989-1992)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T.2...*, s. 229.

⁶⁸² *Ibidem*, s. 232.

⁶⁸³ *Ibidem*.

⁶⁸⁴ A. K. Piasecki, *Wybory w Polsce 1989-2011*, Kraków 2012, s. 65.

⁶⁸⁵ J. Kurski, A. Nowakowska, D. Wielowieyska, W. Załuska, *My już wybraliśmy*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 130, s. 10.

⁶⁸⁶ *Ibidem*.

Według oficjalnych danych 19 września 1993 roku do lokali wyborczych udało się 14 415 586 osób, co stanowiło niewiele ponad 52% uprawnionych do głosowania⁶⁸⁷. Najlepszy wynik spośród komitetów wyborczych, z których o mandaty posłów i senatorów ubiegali się przedstawiciele organizacji ruchu ludowego uzyskało Polskie Stronnictwo Ludowe. Na ugrupowanie kierowane przez Waldemara Pawlaka głosowało 2 124 367 wyborców, co stanowiło 15,40% ważnie oddanych głosów. Wprowadzenie progów wyborczych oraz rozproszenie preferencji w elektoracie prawicowym doprowadziło do sytuacji, w której na szeroką skalę wystąpiło zjawisko „zmarnowanego głosu”. Jak podaje Anna Materska-Sosnowska ok. 35% głosów przypadło na partie, które nie zdołały wprowadzić swoich reprezentantów do izby niższej parlamentu⁶⁸⁸. Beneficjentem przywoływanego stanu rzeczy było m.in. PSL, który uzyskało 132 mandaty w Sejmie i 36 w Senacie⁶⁸⁹.

Największe poparcie PSL uzyskało w okręgu plockim, w którym 44% biorących udział w wyborach oddało głos na ludowców⁶⁹⁰. Blisko 40% wyborców zagłosowało na ugrupowanie Waldemara Pawlaka w okręgu zamojskim, ponad 32% w okręgu bialskopodlaskim. Nieznacznie niższe wyniki PSL otrzymało w okręgach: nr 41 – Skierniewice (30,9%), nr 26 – Łomża (29,2%), nr 36 Przemyśl (29,1%), nr 46 Tarnów (29,1%)⁶⁹¹. Wpływy partii kierowanej przez W. Pawlaka nie wykraczały poza teren, który w wyborach w 1991 roku był już obszarem dominacji ludowców. PSL sprzyjały również inne widoczne w 1993 roku zjawiska. Według Mariusza Kowalskiego jednym z istotniejszych było zniechęcenie dotychczasowych wyborców opcji prawicowych „po niepowodzeniach rządów: J. Olszewskiego (1992 r.) i H. Suchockiej (1993 r.)”⁶⁹². Część dotychczasowego „elektoratu tradycjonalistycznego” wsparła ugrupowanie ludowe, które w kampanii odwoływało się do „wartości konserwatywnych i patriotycznych”⁶⁹³. Liczna grupa zwolenników tego nurtu politycznego nie wzięła również udziału w wyborach⁶⁹⁴.

⁶⁸⁷ 619 359 (4,3%) wyborców oddało głosy nieważne; *Państwowa Komisja Wyborcza, Wyniki wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 września 1993 r.*, Warszawa 1993.

⁶⁸⁸ A. Materska-Sosnowska, *Instytucjonalizacja polskiego systemu partyjnego – wybrane aspekty*, „*Studia Politologiczne*” 2011, nr 22, s. 82.

⁶⁸⁹ J. Szamik, *op. cit.*, s. 171.

⁶⁹⁰ W tym 77811 osób spośród 191 646 ważnie oddanych w całym okręgu otrzymał lider ugrupowania Waldemar Pawlak.

⁶⁹¹ *Ibidem*.

⁶⁹² M. Kowalski, *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, Warszawa 2000, s. 30.

⁶⁹³ *Ibidem*.

⁶⁹⁴ *Ibidem*.

Dwie inne listy grupujące ludowców: nr 3 – zgłoszona przez Radę Naczelną Polskiego Stronnictwa Ludowego – Porozumienie Ludowe oraz nr 2 – Katolickiego Komitetu Wyborczego „Ojczyzna” (zgłoszona jako koalicja) nie otrzymały poparcia, które pozwalałoby na wprowadzenie swoich reprezentantów do Sejmu II kadencji. Partię Gabriela Janowskiego wsparło 327 085 wyborców (2,37%), natomiast na koalicję w skład, której wchodziło Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie głosowało 878 445 osób (6,37%). Postsolidarnościowy ruch ludowy miał przedstawicieli jedynie w Senacie IV kadencji. Członkami tego gremium zostali Józef Frączek⁶⁹⁵ z Polskiego Stronnictwa Ludowego – Porozumienie Ludowe oraz zgłoszona przez Prezydium Rady Krajowej NSZZ RI „Solidarność” Jadwiga Stokarska⁶⁹⁶. W trakcie kadencji po rezygnacji Bodo Jana Englinga (Sojusz Lewicy Demokratycznej) ze sprawowania funkcji senatora, w wyborach uzupełniających przeprowadzonych w województwie szczecińskim mandat uzyskał Artur Balazs⁶⁹⁷.

Do wyborów 1997 roku ludowcy wywodzący się z rolniczych związków przystąpili w ramach Akcji Wyborczej „Solidarność” (AWS). Powyższa inicjatywa powstała w czerwcu 1996 roku⁶⁹⁸ ale do przełomu w funkcjonowaniu postsolidarnościowego ruchu ludowego doprowadziła kilka miesięcy później. 12 stycznia 1997 roku, na skutek „wewnętrznych procesów scaleniowych” w AWS powstało Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe będące „wynikiem integracji Partii Konserwatywnej, Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego oraz

⁶⁹⁵ J. Frączek był jednym z dwóch senatorów z województwa rzeszowskiego. Głos na niego oddało 46492 osób, na Adama Daraż (PSL) głosowało 45718 wyborców. We wspomnianym okręgu o mandat ubiegało się piętnastu kandydatów, drugi najstarszy wynik uzyskał lider SLCh – Józef Ślisz (17687 głosów); *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 23 września 1993 roku o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 19 września 1993*, M.P. 1993, nr 50, poz. 471.

⁶⁹⁶ J. Stokarska uzyskała drugi wynik w województwie ostrołęckim (33682 głosy) po Stanisławie Ceberku (PSL; 39089 głosów); *Ibidem*.

⁶⁹⁷ Balazs mandat objął 12.10.1995 roku, Archiwum Senatu, profil A. Balazsa <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/balazs.htm> (dostęp: 18.04.2018); W wyborach uzupełniających A. Balazsa, obok SLCh które reprezentował, poparli również: NSZZ „Solidarność”, Unia Wolności, Partia Konserwatywna oraz Partia Republikanie. Jak zaznaczano w „Gazecie Wyborczej” według liderów omawianych ugrupowań – miał być to „początek współpracy na rzecz zjednoczenia ugrupowań postsolidarnościowych, by wygrać wybory parlamentarne”; *Balazs trzech partii*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 215, s. 3; *Nowi senatorowie*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 230, s. 2.

⁶⁹⁸ Deklarację ustanawiającą AWS podpisały: „Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, Ruch dla Rzeczypospolitej, Ruch dla Rzeczypospolitej-Obóz Patriotyczny, Ruch „Solidarni w Wyborach”, Konfederacja Polski Niepodległej (zarówno frakcje Adama Słomki, jak i Leszka Moczulskiego), Porozumienie Centrum, Ruch Stu, Solidarni w Wyborach, Nowa Polska, Stronnictwo Polityki Realnej, Prawica Narodowa, Chrześcijańsko Demokratyczne Stronnictwo Pracy, Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, Polskie Stronnictwo Ludowe „Mikołajczykowskie”, Partia Konserwatywna, Niezależne Zrzeszenie Studentów, Stronnictwo Demokracji Polskiej, Instytut Lecha Wałęsy”; A. Lewandowski, *Akcja Wyborcza „Solidarność” – prawica zjednoczona, prawica rozbita*, „Dialogi Polityczne” 2009, nr 11, s. 111; Ewa Nalewajko wymienia również inne ugrupowania zaangażowane później w AWS. Zob. E. Nalewajko, *Budowanie partii politycznych...*, s. 102-103.

grupy byłych członków Unii Wolności z Janem Rokitą na czele⁶⁹⁹. Prezesem ugrupowania został Jacek Janiszewski, który nie zasiadał wcześniej w parlamencie z ramienia żadnego z ludowych ugrupowań, ale sprawował funkcję kierownika resortu rolnictwa i gospodarki żywnościowej w rządzie Hanny Suchockiej⁷⁰⁰. Przed rozpoczęciem zjazdu założycielskiego zakładano, że szefem partii będzie umocniony sukcesem w wyborach uzupełniających do Senatu Artur Balazs. Jak relacjonował Wojciech Załuska w kuluarach podawano jednak, że „Balazs źle wypada w mediach. Wydelegował więc Janiszewskiego”⁷⁰¹. Bogdan Borowik jako powód rezygnacji z ubiegania się o funkcję prezesa partii, tak przez Artura Balazsa, jak i Aleksandra Halla podał niechęć liderów do tworzenia „wrażenia, że jedno z łączących się środowisk politycznych zamierza zdominować drugie”⁷⁰².

W materiałach ze zjazdu założycielskiego SKL zapowiedziano, że „największym wyzwaniem politycznym obecnego czasu jest odsunięcie od władzy lewicowej koalicji SLD i PSL”⁷⁰³. Partie te określono jako wywodzące się „w prostej linii z PZPR i ZSL”, a ich działanie jako próbę odbudowania „partyjnej nomenklatury”⁷⁰⁴. SKL samo uważało się za strukturę powstałą z „połączenia politycznych środowisk miast i wsi” oraz „partię ponadklasową”⁷⁰⁵. Jak zaznaczano w „Deklaracji dotyczącej wsi” taką formę uznano za „skuteczniej reprezentującą interesy wsi w aspekcie ogólnonarodowym”⁷⁰⁶.

Na Komitet Wyborczy Akcji Wyborczej „Solidarność” głosowało 4427373 Polaków, co stanowiło 33,83% wszystkich ważnie oddanych głosów. AWS wywalczyło w sumie 202 mandatów poselskich i 51 senatorskich⁷⁰⁷. W Sejmie znalazło się 14 reprezentantów

⁶⁹⁹ A. Lewandowski, *Akcja Wyborcza „Solidarność”...*, s. 114-115; Bogdan Borowik przedstawiając genezę SKL sięga do Porozumienia 11 Listopada, a następnie wyborów prezydenckich z 1995 roku; B. Borowik, *op. cit.*, s. 218 -220.

⁷⁰⁰ Jak relacjonował powstanie SKL Wojciech Załuska: „z umowy zjednoczeniowej wynikało, że szefem ma być ktoś z SLCh - usłyszeliśmy w kuluarach. - Zdaniem unitów Balazs źle wypada w mediach. Wydelegował więc Janiszewskiego”; W. Załuska, *I włościanie, i mieszczanie*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 10, s. 3.

⁷⁰¹ *Ibidem*.

⁷⁰² Wiceprezesami zostali politycy spoza środowiska ludowego – Jan Maria Rokita oraz Mirosław Styczeń, sekretarzem generalnym został Bronisław Komorowski. Ugrupowanie utworzyło zarząd, w skład którego weszli: Artur Balazs, Jacek Bendykowski, Zygmunt Berdychowski, Piotr Buczkowski, Kazimierz Ferenc, Piotr Fogler, Wojciech Modelski, Ireneusz Niewiarowski, Krzysztof Oksiuta i Jerzy Wituszyński. Rada Polityczna składała się z przewodniczącego (Aleksander Hall) oraz dwóch wiceprzewodniczących (Wojciecha Arkuszewskiego oraz Józefa Ślisza); B. Borowik, *op. cit.*, s. 221.

⁷⁰³ *Nasza strategia polityczna*, „Pismo Ludowo-Chrześcijańskie” 1997, nr 1-2, s. 2.

⁷⁰⁴ *Ibidem*, s. 2.

⁷⁰⁵ *Deklaracja dotycząca wsi...*, s. 9.

⁷⁰⁶ *Ibidem*.

⁷⁰⁷ *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września 1997 roku*, MP, 1997, Nr 64, poz. 620; *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września 1997 roku*, MP, 1997, Nr 64, poz. 621.

SKL⁷⁰⁸ oraz 3 ówczesnych przedstawicieli PSL–PL⁷⁰⁹. Posłowie SKL swoje mandaty zdobywali z listy krajowej (Wojciech Arkuszewski) oraz okręgów: nr 44 Szczecin (Artur Balazs), nr 28 Nowy Sącz (Zygmunt Berdychowski), nr 11 Gdańsk (Jerzy Budnik i Aleksander Hall), nr 31 Ostrołęka (Zbigniew Chrzanowski), nr 47 Toruń (Jacek Janiszewski), nr 26 Łomża (Marek Kaczyński), nr 1 Warszawa (Bronisław Komorowski), nr 19 Konin (Ireneusz Niewiarowski), nr 2 Warszawa (Krzysztof Oksiuta), nr 21 Kraków (Jan Maria Rokita), nr 5 Bielsko-Biała (Mirośław Styczeń), nr 14 Kalisz (Andrzej Wojtyła)⁷¹⁰. Przedstawiciele PSL–PL zostali wybrani w okręgach: nr 25 Poznań (Leszek Dziamski), nr 39 Siedlce (Gabriel Janowski) oraz nr 38 Rzeszów (Zbigniew Rynasiewicz)⁷¹¹. W Senacie z ramienia AWS spośród ludowców mandat zdobyli Stanisław Majdański (województwo zamojskie), Jan Chodkowski (województwo ostrołęckie) oraz Józef Frączek (województwo rzeszowskie)⁷¹².

Polskie Stronnictwo Ludowe do kolejnego starcia wyborczego przystępowało z pełnym bagażem doświadczeń wynikających ze sprawowania rządów. O ile rozmiar wyborczego sukcesu w 1993 roku uznany został za niespodziankę, tak cztery lata później dużo niższy wynik, zarówno w wymiarze oddanych głosów, jak i uzyskanych miejsc w parlamencie odebrano jako przegraną. Prasa związana z PSL próbowała tonować emocję formułując opinię o „niekoniecznie porażce” oraz przypominając „start z wysokiego poziomu osiągniętego w 1993 roku” ale stan liczbowy parlamentarzystów z ugrupowania Waldemara Pawłaka stanowił obiektywną ocenę⁷¹³. Kandydatów PSL w okręgach wsparło 956 185 osób, co stanowiło 7,31% ważnie oddanych głosów. Oznaczało to spadek poparcia dla PSL o ponad milion sto sześćdziesiąt tysięcy wyborców w stosunku do okresu sprzed 4 lat. Przełożyło się to na drastyczny spadek liczby mandatów w Sejmie. W porównaniu do 1993 roku reprezentacja PSL w tym organie władzy ustawodawczej zmniejszyła się o 105 osób, licząc

⁷⁰⁸ Byli to: Wojciech Arkuszewski, Artur Balazs, Zygmunt Berdychowski, Jerzy Budnik, Zbigniew Chrzanowski, Aleksander Hall, Jacek Janiszewski, Marek Kaczyński, Bronisław Komorowski, Ireneusz Niewiarowski, Krzysztof Oksiuta, Jan M. Rokita, Mirośław Styczeń, Andrzej Wojtyła.

⁷⁰⁹ Byli to: Leszek Dziamski, Gabriel Janowski oraz Zbigniew Rynasiewicz.

⁷¹⁰ Archiwum Sejmu, profile posłów, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny3kad> (dostęp: 22.04.2018).

⁷¹¹ *Ibidem*.

⁷¹² *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września 1997 r.*, M. P. 1997, nr 67, poz. 621.

⁷¹³ J. Odorczyk, *Niekoniecznie porażka*, „Zielony Sztandar” 1997, nr 40, s. 1; Na skutek wyniku wyborczego Rada Naczelna PSL odwołała prezesa PSL oraz, jak pisano w Sprawozdaniu z działalności NKW „w związku ze złożoną rezygnacją – wszystkich członków Naczelnego Komitetu Wykonawczego”. Nowym prezesem został wybrany Jarosław Kalinowski; *Sprawozdanie z działalności Naczelnego Komitetu Wykonawczego Polskiego Stronnictwa Ludowego w okresie od V Kongresu PSL (XI 1996) do VII Kongresu PSL*, Warszawa 2000, s. 6.

27 posłów⁷¹⁴. Do Senatu ugrupowanie kierowane w okresie wyborów przez Waldemara Pawlaka wprowadziło zaledwie 3 swoich przedstawicieli – o 33 mniej niż cztery lata wcześniej⁷¹⁵. Powyżej 20% ważnie oddanych głosów PSL odnotowało w okręgach wyborczych: nr 51 Zamość (24,5%), nr 34 Płock (21,1%), oraz nr 39 Siedlce (20,59%)⁷¹⁶.

Na zachowania wyborcze Polaków w latach 1991, 1993 oraz 1997 wpływ miał zespół zróżnicowanych czynników. W 1991 roku po raz pierwszy wyniki uzyskane przez poszczególne ugrupowania można rozpatrywać przez pryzmat paradygmatu „socjalno-strukturalnego”, który zakłada istnienie związków między grupową afiliacją jednostek a ich zachowaniami wyborczymi⁷¹⁷. Co oczywiste ugrupowania ludowe największe poparcie uzyskiwały wśród mieszkańców wsi, wykonujących zawód rolnika, ale przede wszystkim na obszarach, na których utrzymało się rolnictwo indywidualne. W związku z tym nie jest zaskakujące, że w 1991 roku w świetle badań prowadzonych przez Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS) „ochrona polskiego rolnictwa” była postrzegana jako istotna wartość przez wyborców PSL (ponad 80%) oraz PL (prawie 80%)⁷¹⁸. Uwidaczniał się również konflikt między orientacją na „ochronę polskiego rolnictwa” a „swobodami obywatelskimi”⁷¹⁹. Doprowadziło to do wykształcenia się obok istniejących podziałów prawica – lewica, również przeciwstawnych opcji politycznych – liberalnej i ludowej. Konflikt między prawicą a lewicą ma podłoże ideologiczne, podczas gdy orientacje liberalne i ludowe „opierają się w większym stopniu na przesłankach społeczno-ekonomicznych”⁷²⁰.

⁷¹⁴ J. Szamik podaje, że w 1993 „PSL zyskało (...) 109 mandatów w Sejmie (w stosunku do 1991 r.), a w 1997 r. straciło 138 (w stosunku do 1993 r.)”. Dane te są błędne ponieważ J. Szamik zaznacza, że mowa o miejscach w Sejmie ale np. w odniesieniu do 1993 r. podaje łączną liczbę miejsc w Sejmie i Senacie; J. Szamik, op. cit., s. 175; Byli to: Jagieliński Roman, Bentkowski Aleksander, Brzózka Stanisław, Cieślak Czesław, Dobrosz Janusz, Gajda Tadeusz, Gruszka Józef, Kalemba Stanisław, Kalinowski Jarosław, Kłopotek Eugeniusz, Masternak Stanisław, Mioduszewski Józef, Pawlak Mirosław, Pawlak Waldemar, Pęk Bogdan, Pietrewicz Mirosław, Podkański Lesław, Podkański Zdzisław, Sawicki Marek, Siekierski Czesław, Stanibuła Ryszard, Stefaniuk Franciszek Jerzy, Świętochowski Leszek, Woda Wiesław, Zarzycki Wojciech Szczęśny, Zych Józef, Żelichowski Stanisław.

⁷¹⁵ *Ibidem*; Byli to: Smorawiński Jerzy, Struzik Adam, Marian Cichosz. We wrześniu 2000 roku M. Cichosz zrzekł się mandatu, a w trakcie kadencji senatorem został reprezentujący PSL Adam Rychliczek; Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k4/senat/Senator/Cichosz.htm> oraz <http://ww2.senat.pl/k4/senat/Senator/Rychlicz.htm> (dostęp. 1.05.2018).

⁷¹⁶ *Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września...*

⁷¹⁷ J. Raciborski, *Polskie wybory: zachowania wyborcze polskiego społeczeństwa w latach 1989-1995*, Warszawa 1997, s. 13; Mikołaj Cześniak w kontekście socjoekonomicznych uwarunkowań partycypacji wyborczej wskazuje na „mechanizmy wpływu struktury społecznej na uczestnictwo wyborcze”. Zob. więcej: M. Cześniak, *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007, s. 113-134.

⁷¹⁸ Wynik oscylujący w okolicy 80% wskazań był o prawie 30% wyższy niż kolejnego w klasyfikacji Stronnictwa Pracy; *Wybory ideologiczne Polaków. Komunikat z badań CBOS nr BS 939/101/91*, Warszawa 1991, s. 7.

⁷¹⁹ *Ibidem*.

⁷²⁰ Jak zaznacza Mariusz Kowalski „antagonizm między ludowcami a liberałami określany jest osią interesów. Antagonizm między prawicą a lewicą - osią wartości”; M. Kowalski, *Zachowania wyborcze ludności wiejskiej*

Zróżnicowanie kulturowe polskiej wsi wynikające z wpływów cywilizacyjnych i podziałów historycznych również wskazuje na obszary potencjalnego elektoratu ugrupowań ludowych. Najwyższe poparcie dla orientacji ludowej widoczne było w dawnej Kongresówce, podczas gdy na lewicę skłonni są głównie głosować mieszkańcy wsi usytuowanych na Ziemiach Zachodnich oraz w Wielkopolsce. Orientacje prawicową przyjmują przeważnie gminy wiejskie „na obszarach dawnej Galicji i na Pomorzu Gdańskim”⁷²¹. W związku z tym rywalizacja o ten sam elektorat między PSL a ugrupowaniami wywodzącymi się z rolniczej „Solidarności” odbywała się przede wszystkim na terenie dawnego zaboru rosyjskiego⁷²². Widoczne to było w okresie wyborów 1993 roku, gdy we wschodniej części Mazowsza (siedleckie, białkopodlaskie) będącym dwa lata wcześniej bastionem Porozumienia Ludowego, Polskie Stronnictwo Ludowe zdołało odwrócić poparcie na swoją korzyść. Partii kierowanej w tym okresie przez Waldemara Pawlaka udało się odebrać PL podstawowy dla ugrupowań ludowych elektorat. W 1991 roku 31% rolników głosowało na PSL, podczas gdy dwa lata później już 45%. W czasie pierwszych wolnych wyborów do parlamentu Porozumienie Ludowe poparło 21% pracujących w tym sektorze gospodarki. Natomiast w 1993 roku 6% osób kwalifikowanych do tej kategorii zagłosowało na KKW „Ojczyzna”⁷²³. Interesujące jest również zróżnicowanie przestrzenne dla PSL „Solidarność” i ich koalicjantów w 1993 roku. KKW „Ojczyzna” najlepsze rezultaty odnotowywało w tych regionach, gdzie najgorsze miało SLD⁷²⁴, co oznacza, że traktowane było przede wszystkim jako opcja prawicowa, a nie ludowa. Niski wynik „Ojczyzna” odnotowała w województwach tradycyjnie popierających SLD oraz w płockim (2,8%), które zostało zdominowane przez

a sytuacja społeczno-ekonomiczna wsi – identyfikacja procesów, [w:] Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy, red. J. Barański, Warszawa 2004, s. 132; Nie oznaczało to oczywiście, że liberałowie nie próbowali pozyskiwać elektoratu wiejskiego. Na ten temat zob. więcej: D. Szczepański, Strategie aktywizacji elektoratu wiejskiego w kampaniach wyborczych ugrupowań liberalno-demokratycznych w Polsce (1993-1997), „Myśl Ludowa” 2012, nr 4, s. 41-53.

⁷²¹ *Ibidem*, s. 135; Utworzenie SKL i start tej partii w wyborach w 1997 roku uwidocznili potencjał poparcia dla ugrupowania współtworzonego przez ludowców w tych częściach kraju.

⁷²² Stanisław Gebethner w odniesieniu do wyników wyborów z 1993 roku wyróżnił województwa (okręgi wyborcze) „dwupartyjne” (określa je wyraźna przewaga SLD i PSL – od 33% do 60%, wynik żadnej partii nie sytuuje się pomiędzy dwoma wymienionymi) oraz „wielopartyjne” (inne konfiguracje). Jak podawał: „Dwupartyjne z przewagą PSL lokują się w regionie obejmującym obszar województw wschodnich („ściana wschodnia”) – od białkopodlaskiego aż do przemyskiego – a następnie klinem obejmującym województwa: rzeszowskie, tarnobrzesckie, lubelskie, kieleckie, radomskie, piotrkowskie, sieradzkie, skierniewickie i siedleckie, sięgają aż po konińskie, płockie, ciechanowskie i ostrołęckie”; S. Gebethner, *System wyborczy...*, s. 43.

⁷²³ Był to jednak trzeci wybór na wsi, ponieważ więcej 8% oddało swój głos na SLD; *Wyborcy zmienili zdanie. SLD zyskała u wszystkich*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 221, s. 3.

⁷²⁴ Jacek Raciborski podaje, że najlepsze wyniki KKW „Ojczyzna” osiągała w województwach: nowosądeckim (16,3%), tarnowskim (13,8%), krośnieńskim (14,2%), białostockim (13,7%) oraz łomżyńskim (12%); J. Raciborski, *Polskie wybory...*, s. 150.

PSL (44%)⁷²⁵. PL w ogóle nie było w tym kontekście klasyfikowane, a wyższe wyniki 3% uzyskało wśród emerytów⁷²⁶. PSL posiadało zdecydowanie najbardziej stabilny elektorat spośród ugrupowań ludowych⁷²⁷. Jego wyborcy również najczęściej deklarowali związek z partią⁷²⁸, przez co PSL mogło korzystać z zalet silnej identyfikacji partyjnej.

W latach 90. XX wieku oprócz kwestii socjalno-strukturalnych, orientacji na wartości (prawica – lewica) oraz uwarunkowań regionalno-kulturowych istotne znaczenie dla postrzegania przez wyborców poszczególnych ugrupowań miało również ich pochodzenie historyczne. Elementem, który spajał różne ugrupowania nurtu chłopskiego było odwołanie do tradycji i historii ruchu ludowego pierwszej połowy XX wieku oraz gloryfikowanie jego najważniejszych przywódców: Wincentego Witosa, Macieja Rataja czy Stanisława Mikołajczyka⁷²⁹. Kwestią różnicującą był jednak charakter funkcjonowania w okresie PRL. Nurt „solidarnościowy” powstał w wyniku kontestacji ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Wypominanie zaangażowania w legalną działalność polityczną przed 1989 rokiem przeciwnego im odłamu ruchu ludowego, była stałym elementem kampanii wyborczych. W jednym z głównych materiałów agitacyjnych PSL–PL z 1993 roku m.in. wspomniano o „Polsce postkomunistycznej i pezetperowsko-zeteselowskiej”⁷³⁰.

Odłam późniejszego PSL w dużej mierze opierał się na działaczach i strukturach dawnego ZSL, w związku z czym częściowo przejmował również bagaż udziału w rządach tego okresu. W wyborach 1989 roku oraz 1991 roku stanowiło to dla PSL balast ale w kolejnych, przeprowadzonych po okresie niepowodzeń rządów prawicowych było wartością dodaną. Jak zauważa Dominik Sieklucki – PSL „nie stanowiło (...) w żadnych wyborach bieguna rywalizacji, zajmując albo pozycję bieguna dopełniającego, albo lokując

⁷²⁵ *Ibidem*, s. 149-150.

⁷²⁶ *Ibidem*.

⁷²⁷ W 1993 roku na PSL zagłosowało 80,4% wyborców tego ugrupowania z 1991 roku. Jedynie SLD odnotowało pod tym względem wyższy wynik 83,1%; A. Banaszkiwicz, *Wybory 1991, 1993 - zmiany sympatii politycznych [w:] Wybory Parlamentarne 1991 i 1993...*, s. 79.

⁷²⁸ *Ibidem*, s. 81.

⁷²⁹ Przy czym postsolidarnościowy odłam ruchu ludowego często odmawiał nurtowi postzeteselowskiemu prawa do sięgania po tę symbolikę.

⁷³⁰ *Ulotka wyborcza PSL-PL*, Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL 5744; Również działacze PSL formułowali negatywne opinie na temat nurtu „solidarnościowego”, chociaż będące przede wszystkim zarzutami dotyczącymi sposobu i skutków sprawowania władzy. W odniesieniu do wyborów 1991 roku Kazimierz Olesiak, jedyny w historii tego ugrupowania prezes PSL „Odrodzenie”, stwierdzał: „Pan Ślisz, przywódca, który jak mówią przypomina Witosa tylko z tego, że nie nosi krawata, nie zrobił nic pozytywnego dla rolnika jako wicemarszałek Senatu. Przyczynił się do powstania kilku afer i rozkład »Igloopolu«. Pan Janowski, jako senator i przywódca rolniczego związku »Solidarność«, potrafił tylko powtarzać znane demagogiczne hasła i dyskredytować ludzi, którzy już zrobili dla wsi coś pozytywnego. Ma teraz pole do popisu jako minister. Jak dotąd, nie idzie mu to łatwo. O Panu Bąku lepiej nie mówić”; K. Olesiak, *op. cit.*, s. 7.

się w pewnym sensie obok lub w ramach zasadniczych linii podziałów politycznych⁷³¹. Podobną uwagę można sformułować w stosunku do pozostałych ugrupowań ruchu ludowego. Chociaż znajdowały się na osi sporu „opozycja ludowa” – partia wywodząca się z ZSL, to nie były głównym elementem batalii „postkomunistów” z „postsolidarnością”. Wynik analizowanej rywalizacji rzutował jednak na rezultaty ugrupowań ludowych, co widoczne jest w kolejnych wyborach, począwszy od 1991 roku. Niekorzystnym dla PSL zjawiskiem, które wystąpiło w 1997 roku na polskie wsi „była wyraźna polaryzacja ideologiczna preferencji wyborczych (...). Bardzo dużo zyskały opcja prawicowa (44,4%) i lewicowa (27,9%), przy spadku poparcia dla dwóch pozostałych”⁷³².

2. Kluby parlamentarne ruchu ludowego

W pierwszych dniach po wyborach 1991 roku władze PSL zorganizowały spotkanie parlamentarzystów wybranych z list PSL – Sojusz Programowy, Bydgoskiej Listy Jedności Ludowej oraz Ludowego Porozumienia Wyborczego „Piast”. Pomimo faktu, że nie wszyscy zebrani należeli do ugrupowania kierowanego przez Waldemara Pawlaka, podjęto decyzję o utworzeniu klubu poselsko-senatorskiego o nazwie Klub Parlamentarny (KP) PSL składającego się z 58 członków. Na przewodniczącego wybrano ówczesnego prezesa Stronnictwa⁷³³. KP PSL był w porównaniu do reprezentacji parlamentarnej tego ugrupowania z okresu Sejmu „kontraktowego” strukturą bardzo stabilną. Do zakończenia I kadencji Sejmu wystąpił z niego zaledwie jeden poseł – Józef Pawlak, który zdecydował się na dołączenie do Koła Poselskiego Partii Emerytów i Rencistów „Nadzieja”⁷³⁴.

Inaczej kształtowała się sytuacja parlamentarzystów wybranych z list PSL–PL. Relację pomiędzy głównymi aktorami czyli PSL „Solidarność” i NSZZ RI „Solidarność” od początku układały się w sinusoidę, która naprzemiennie zwiastowała proces konsolidacji ugrupowań oraz ich oddalania się. W świetle wypowiedzi Józefa Ślisza jednym z głównych

⁷³¹ D. Sieklucki, *PSL w wyborach parlamentarnych...*, s. 174-175.

⁷³² J. Bański, M. Kowalski, M. Mazur, *Zachowania wyborcze mieszkańców polskie wsi*, „Przegląd Geograficzny” 2009, nr 4, s. 491.

⁷³³ *Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 46, s. 2; Prezydium KP PSL oprócz prezesa współtworzyli wiceprzewodniczący: Roman Jagieliński, Aleksander Łuczak, Zbigniew Komorowski (senator) oraz członkowie: Janusz Piechociński, Władysław Serafin i senatorowie: Adam Struzik i Mieczysław Włodyka; *Aneks (Kluby Poselskie – według danych przekazanych przez Kluby – stan na 2.12.199 r.)*, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 1, s. 11.

⁷³⁴ Archiwum Sejmu, profil J. Pawlaka, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny1kad> (dostęp: 26.03.2018); P. Grządkowski, *Posłowie Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1991-2005 (struktura społeczno-zawodowa)*, [w:] *Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wicciarz–ludowiec–nauczyciel–uczony*, red. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Koseski, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2010, s. 612.

powodów tego stanu rzeczy była obawa przed marginalizacją kierowanego przez niego ugrupowania w stosunku do partnera związkowego, który zyskał silniejszą reprezentację parlamentarną⁷³⁵. W związku z tym po wyborach powołany został Klub Parlamentarny Porozumienia Ludowego (KP PL) pod przewodnictwem Gabriela Janowskiego, który pierwotnie zrzeszał 28 posłów oraz 7 senatorów⁷³⁶, jednak niemal równocześnie (9 listopada 1991 roku) Rada Krajowa PSL „Solidarność” ogłosiła zapowiedź zwołania Kongresu Ludowo-Chrześcijańskiego⁷³⁷. Kilkanaście dni później – 27 listopada „pełnomocnicy terenowych sztabów wyborczych Porozumienia Ludowego z całej Polski zaaprobowali (...) uchwałę klubu parlamentarnego PL o tworzeniu jednolitej organizacji chłopskiej”⁷³⁸. Według informacji podawanych przez szefa sztabu wyborczego Porozumienia Ludowego – Andrzeja Łuszczewskiego kongres założycielski nowej partii był planowany na koniec marca 1992 roku⁷³⁹. Oznaczało to, że obie grupy zapowiadały zjednoczenia ale zarówno zdominowane przez związkowców PL, jak i PSL „Solidarność”, chciało doprowadzić do niego w ramach organizowanych przez siebie inicjatyw. W krótkim czasie od przeprowadzenia wyborów, ze środowiska związanego z PSL „Solidarność” zaczęły dochodzić głosy krytyczne wobec działalności Związku. W piśmie tego ugrupowania negatywnie odniesiono się do Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ RI „Solidarność” przedstawiając opisywane wydarzenie jako wiec polityczny⁷⁴⁰.

Wizja zjednoczenia organizacji chłopskich uległa jeszcze większemu zatarciu na początku grudnia, gdy grupa posłów i senatorów skupiona wokół J. Ślisza zdecydowała się na utworzenie odrębnej reprezentacji parlamentarnej, która przyjęła nazwę KP Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”⁷⁴¹. Powodem wspomnianej decyzji był narastający

⁷³⁵ Zob. wypowiedź dotyczącą utworzenia Klubu PSL „Solidarność” zamieszczoną w piśmie „Porozumienie Ludowe...” (została również przytoczona przez Tomasza Kuczura): *Jesteśmy partią polityczną z własną tożsamością (zapis konferencji prasowej prezesa PSL „S” J. Ślisza i A. Balazsa z dnia 10 grudnia 1991 r., przygotowała J. Jastrzębiec, „Porozumienie Ludowe” 1991, nr 12/13, s. 3; T. Kuczur, op. cit., s. 252.*

⁷³⁶ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 54; *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencja...*, s. 13; W skład Prezydium KP PL wchodził oprócz przewodniczącego posłowie: Henryk Bąk, Józef Frączek, Antoni Furtak, Ireneusz Niewiarowski oraz senatorowie: Zygmunt Hortmanowicz i Jerzy Kaminski; *Aneks. Kluby Poselskie...*, s. 5.

⁷³⁷ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 252; *Ostatecznie odbył się 16-17 maja 1992, „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1992, nr 9, s. 1.*

⁷³⁸ *Chłopi razem, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 746, 28 listopada 1991, s. 2.*

⁷³⁹ *Ibidem.*

⁷⁴⁰ *Zamiast Związku – Partia Polityczna, „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1992, nr 8, s. 2.*

⁷⁴¹ Do klubu wstąpili posłowie: A. Balazs, Z. Berdychowski, J. Gutowski, T. Kowalczyk, Z. Lech, I. Niewiarowski, W. Niewiarowski, B. Pilarski, K. Rostek, A. Wojtyła oraz senatorowie: J. Ślisz i J. Chodkowski; Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/kluby/list-klu.htm> (dostęp: 30.03.2018); *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencja...*, s. 94; Prezydium Klubu stanowili: Ireneusz Niewiarowski (przewodniczący), Tadeusz Kowalczyk (wiceprzewodniczący) oraz Andrzej Wojtyła (sekretarz); *Skład Klubu Parlamentarnego PSL „Solidarność”, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 4, s. 20.*

konflikt między członkami PSL „Solidarność” a przedstawicielami rolniczego związku wynikający ze sporów dotyczących udziału ludowców w rządzie Jana Olszewskiego oraz desygnowania przedstawicieli Porozumienia Ludowego do komisji parlamentarnych⁷⁴². Za działanie oddalające możliwość zjednoczenia „solidarnościowego ruchu ludowego” można uznać również zwrócenie się przez J. Ślisza w stronę Porozumienia Centrum (PC), kierowanego przez Jarosława Kaczyńskiego. Jego pierwszym symptomem była „umowa o ścisłej współpracy” dotycząca kooperacji klubów parlamentarnych. Zgodnie z jej zasadami miały one „uzgadniać w parlamencie stanowiska w zasadniczych sprawach politycznych, społecznych i gospodarczych”⁷⁴³. Płaszczyzną zbliżającą oba przywołane kluby miała być w myśl porozumienia „wspólnota wartości chrześcijańskich i demokratycznych oraz zbieżność programów gospodarczych, społecznych i międzynarodowych”⁷⁴⁴. Deklarowano jednak samodzielność organizacyjną tak w parlamencie jak i poza nim⁷⁴⁵.

Pod koniec 1991 roku w parlamencie funkcjonowały już dwa kluby, których posłowie i senatorowie zostali wybrani z list jednego komitetu wyborczego. KP Porozumienie Ludowe dotrwało do końca kadencji, a jego skład po wystąpieniu grupy kierowanej przez J. Ślisza ulegał już niewielkim zmianom. 12 czerwca 1992 roku do KP PL dołączył poseł Mieczysław Pawlak – wybrany z listy Konfederacji Polski Niepodległej (KPN), a 24 maja 1993 roku Stanisław Czechoński zdecydował się na wystąpienie z Klubu i pozostanie posłem niezrzeszonym⁷⁴⁶. W dniu 31 maja 1993 roku KP PL składał się z 18 posłów i 5 senatorów⁷⁴⁷. Na początku istnienia reprezentacji poselskiej Porozumienia Ludowego jej pracom przewodniczył Gabriel Janowski, w marcu 1992 roku rolę tę powierzono Feliksowi Klimczakowi⁷⁴⁸. Równocześnie przez pierwsze powyborcze miesiące odbywał się proces organizowania struktury partyjnej, która ostatecznie przyjęła nazwę Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe (PSL–PL). Utworzono ją na początku 1992

⁷⁴² M. Stodolny, *op. cit.*, s. 56; T. Kuczur, *op. cit.*, s. 250.

⁷⁴³ *Nowe alianse centrum*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 776, s. 3; *PC i PSL za programem Eysymontta*, „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1992, nr 8, s. 2.

⁷⁴⁴ *Kluby Poselskie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 11, s. 22.

⁷⁴⁵ *Ibidem*.

⁷⁴⁶ *Sejm Rzeczypospolitej Polskie I Kadencja...*, s. 94.

⁷⁴⁷ Byli to posłowie: Adamowicz Andrzej, Bąk Henryk, Frączek Józef, Furtak Antoni, Hardej Sławomir, Janowski Gabriel, Janowski Wiesław, Klimczak Feliks (przewodniczący), Król Stefan, Krutul Piotr, Pawlak Mieczysław (wybrany z listy KPN), Sikora Wanda, Suchora Henryk, Sumara Włodzimierz, Szańkowski Stefan, Szymańczak Tadeusz, Wierzbicki Roman, Wójcik Tadeusz oraz senatorowie: Brzozowski Tadeusz, Czarnocki Henryk, Hortmanowicz Zygmunt (zastępca przewodniczącego), Kamiński Jerzy, Woźnica Janusz; Archiwum Sejmu, http://www.sejm.gov.pl/archiwum/kluby/kadencja1/pos_pl.htm (dostęp: 31.03.2018); Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/kluby/KPPL.htm> (dostęp: 31.03.2018).

⁷⁴⁸ P. Kaleta, *op. cit.*, s. 200.

roku⁷⁴⁹ ale jej konsolidacja trwała do III Kongresu PSL–PL, który miał miejsce w dniach 14–15 listopada 1993 roku⁷⁵⁰. Doprowadził on do umocnienia przywództwa Gabriela Janowskiego, który został wybrany prezesem ugrupowania, pokonując w tajnym głosowaniu byłego szefa PSL „Mikołajczykowskiego” Henryka Bąka⁷⁵¹.

KP Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” nie przetrwał do końca skróconej kadencji Sejmu. 20 maja 1992 roku przyjął nazwę Klubu Parlamentarnego Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego (SLCh)⁷⁵², co wynikało z przekształceń partyjnych – powołania podczas Kongresu Porozumienia Ludowo-Chrześcijańskiego (16–17 maja 1992) nowego ugrupowania⁷⁵³. W skład władz SLCh weszli parlamentarzyści – Józef Ślisz (przewodniczący ugrupowania), Artur Balazs i Ireneusz Niewiarowski (zastępcy przewodniczącego) oraz Andrzej Wojtyła (sekretarz)⁷⁵⁴. 30 sierpnia 1992 roku „zgodnie z art. 9 regulaminu Sejmu” klub musiał przekształcić się w Koło SLCh⁷⁵⁵. W okresie funkcjonowania pod szyldem Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego omawiana struktura została powiększona o jednego posła – Józefa Bąka, który do Sejmu został wybrany z listy Unii Wielkopolan i Lubuszan⁷⁵⁶. Samodzielne funkcjonowanie reprezentacji parlamentarnej SLCh zakończyło się 1 października 1992 roku, gdy posłowie z tego koła przystąpili do Klubu Parlamentarnego Konwencji Polska⁷⁵⁷. Został on utworzony przez przedstawicieli kół parlamentarnych: Partii Chrześcijańskich Demokratów, Forum Prawicy Demokratycznej oraz

⁷⁴⁹ W. Gładkiewicz, *op. cit.*, s. 99.

⁷⁵⁰ AAN, Zespół nr 2765 (Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe), sygn. 2, III Kongres PSL – Porozumienie Ludowe w dn., 14 - 15 XI 1992 w Warszawie. Wybór władz Stronnictwa. Protokoły, wykazy, program.

⁷⁵¹ Na G. Janowskiego zagłosowało 267 delegatów, a na H. Bąka wsparło 111. Relacjonujący kongres Wojciech Załuska zauważał wyraźny podział między przedstawicielami NSZZ RI „Solidarność”, a działaczami PSL „Mikołajczykowskiego”. Zdaniem dziennikarza „Gazety Wyborczej” dotyczył on jednak nie kwestii programowych, a stosunku do tradycji. Jak puentował W. Załuska – „starzy działacze mikołajczykowscy rozpoczynali każde wystąpienie od długiego wykładu na temat prześladowań ludowców przez faszystów i stalinowców, młodszy związkowcy zaczynali od 1981 r. i stanu wojennego”; W. Załuska, *Rodzinne, polskie, chrześcijańskie*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 269, s. 3.

⁷⁵² Kluby Poselskie, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 23, s. 32.

⁷⁵³ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 253-255; T. Kuczur zwraca również uwagę na secesję z SLCh grupy działaczy skupionych wokół Janusza Ostrowskiego, który we wrześniu 1992 roku doprowadził do odtworzenia PSL „S”. Ostrowski zarzucał władzom SLCh „ujawnienie się w stronnictwie skłonności lewicowych”. Ugrupowanie nie posiadało przedstawicieli w parlamencie. W październiku 1992 roku utworzyło Blok Ludowy po połączeniu – jak zaznacza Kuczur – z „formacją mającą równie niewielkie znaczenie polityczne jak PSL „S” – Polską Partią »Ojcowizna«” (kierowaną przez R. Bartoszcze).

⁷⁵⁴ T. Sikorski, *op. cit.*, s. 232; Po utworzeniu SLCh część dotychczasowych działaczy ugrupowania J. Ślisza przystąpiła do Stronnictwa Narodowego „Ojczyzna”. Nie było wśród nich parlamentarzystów; A. Wójcik, *op. cit.*, s. 237.

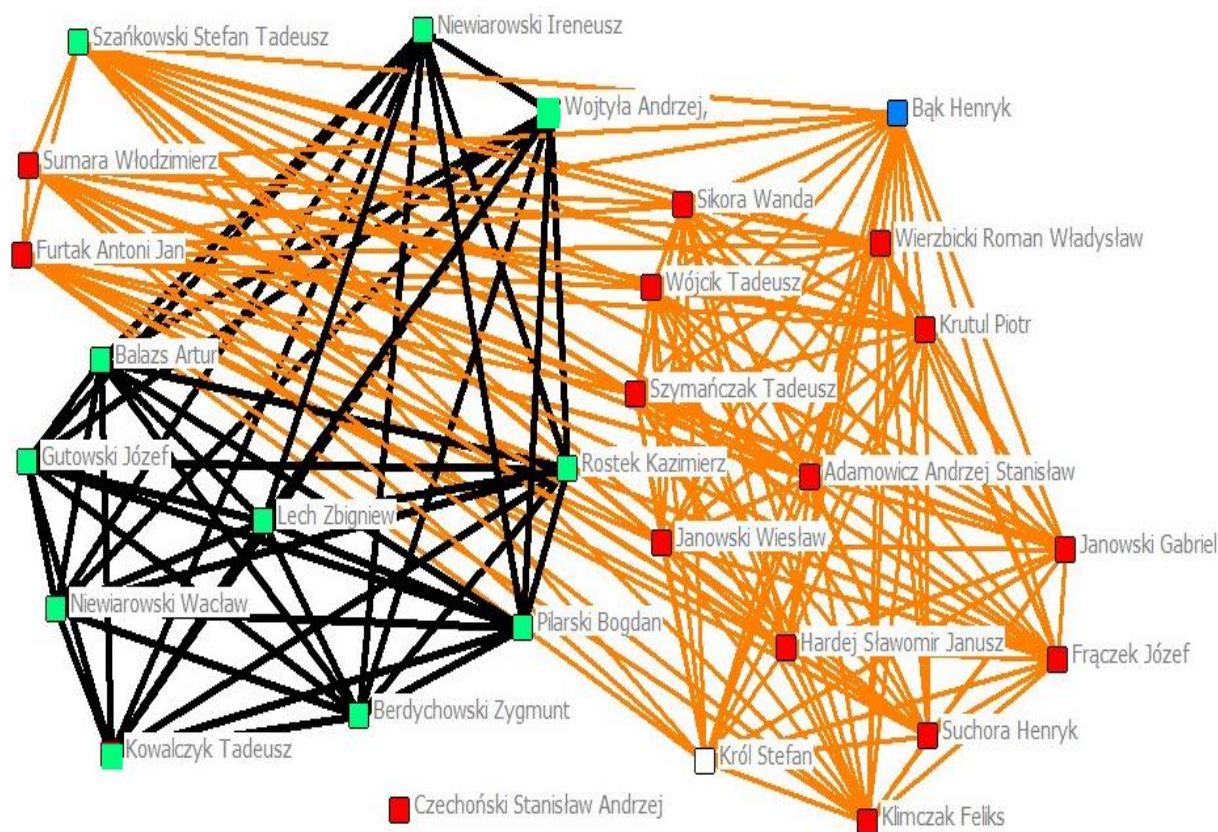
⁷⁵⁵ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencja...*, s. 96.

⁷⁵⁶ Ibidem; Archiwum Sejmu, profil J. Bąka, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/1RP/030> (dostęp: 31.03.2018).

⁷⁵⁷ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencja...*, s. 96.

posłów i senatorów niezrzeszonych⁷⁵⁸. Przewodniczącym KP Konwencja Polska został Ireneusz Niewiarowski⁷⁵⁹. Zmieniające się relacje posłów, którzy otrzymali mandat poprzez start z listy PSL–PL przedstawiono na grafie nr 1.

Graf nr 1. Relacje posłów wybranych z list PSL–PL (na podstawie afiliacji klubowych).

Źródło: opracowanie własne w programie Borgatti, S.P., 2002. NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies: Lexington, KY.

Kolory symbolizujące poszczególne osoby oznaczają ich afiliację partyjną podczas zgłoszenia na listę. Kolorem zielonym oznaczono przedstawicieli PSL „Solidarność”; niebieskim – PSL „Mikołajczykowski”; białym – Polskiego Forum Ludowo-Chrześcijańskiego „Ojcowizna”, czerwonym – pozostałych przedstawicieli Porozumienia Ludowego. Relacje symbolizowane przez linie o różnych kolorach wskazują na różne afiliacje klubowe. Jeżeli dwie osoby wchodziły w skład tego samego klubu parlamentarnego

⁷⁵⁸ Byli to posłowie: Marian Andrzejewski i Edward Rzepka oraz senatorowie: Jan Draus i Jerzy Stępień; *Kluby Poselskie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 40, s. 31.

⁷⁵⁹ P. Kaleta, *op. cit.*, s. 202.

na grafie rozciągnięto między nimi linię. Pomarańczowy kolor linii oznacza przynależność do KP Porozumienie Ludowe (ale po wystąpieniu grupy posłów związanej z Józefem Śliszem, inaczej wszystkie osoby byłyby ze sobą powiązane), czarny wskazuje na członkostwo w KP PSL „Solidarność”/SLCh, a następnie w Konwencji Polskiej. Nie brano pod uwagę posłów, którzy zdobyli mandat do Sejmu startując z innych list, a do powyższych klubów przystąpili w trakcie kadencji.

Stworzona struktura jest stosunkowo prosta i zastosowanie miar zaczerpniętych z analizy sieci społecznych dla określenia złożoności relacji nie jest konieczne. Graf tworzy jednak rodzaj mapy połączeń, które uwypuklają hermetyczny charakter podgrup tworzonych przez działaczy PSL „Solidarność” oraz pozostałych przedstawicieli Porozumienia Ludowego. Zaledwie jedna osoba spośród członków ugrupowania kierowanego przez Józefa Ślisa kończyła kadencję w KP PL (Stefan Szańkowski) oraz tylko jeden kandydat NSZZ RI „Solidarność” zdecydował się pozostać posłem niezrzeszonym. Graf wskazuje również na absorpcję przez KP PL działaczy, którzy w dniu wyborów należeli do PSL „Mikołajczykowskiego” (Henryk Bąk) oraz Polskiego Forum Ludowo-Chrześcijańskiego „Ojcowizna” (Stefan Król).

W procesie kształtowania się relacji między klubami ludowymi od 1991 roku, zupełnie na uboczu pozostawał Roman Bartoszcze. Pierwszy lider utworzonego 5 maja 1990 roku PSL, a wcześniej jeden z przywódców rolniczej „Solidarności” po zdobyciu mandatu z listy POC i kilkumiesięcznym epizodzie w Klubie Parlamentarnym Porozumienia Centrum (KP PC)⁷⁶⁰, zdecydował się na wystąpienie z tej struktury i współtworzenie KP „Ruch dla Rzeczypospolitej” (RdRP)⁷⁶¹.

Wysokie rozdrobnienie ugrupowań tego odłamu ruchu ludowego w tym okresie było charakterystyczne dla wszystkich nurtów partyjnych sięgających swoimi korzeniami „Solidarności”. Głównym dotychczasowym doświadczeniem tych ugrupowań, jeszcze z Sejmu „kontraktowego”, była współpraca w ramach OKP. W związku z tym partie wywodzące się z tego klubu nie były ani w „pełni ukształtowane ani przygotowane do ostrej walki o polityczne przywództwo”⁷⁶². Według Ewy Nalewajko – „konfliktowość międzyklubowych relacji w parlamencie I kadencji” służyła przede wszystkim PSL oraz

⁷⁶⁰ Przewodniczącym tego klubu został Marek Dziubek – w latach 80. działacz OKOR, następnie w 1989 roku poseł z listy KO; *Nasi w Sejmie i Senacie...*, s. 44; P. Kaleta, *op. cit.*, s. 196.

⁷⁶¹ Oprócz R. Bartoszcze z KP PC wystąpili: Andrzej Anusz, Kazimierz Barczyk, Janusz Choiński, Przemysław Hniedzewicz, Andrzej Kostarczyk, Paweł Kotlarski, Cezary Piasecki, Stanisław Węglowski, Wojciech Włodarczyk, Piotr Wójcik i Jan Olszewski, który został przewodniczącym RdRP; P. Kaleta, *op. cit.*, s. 201.

⁷⁶² E. Nalewajko, *Budowanie partii politycznych...*, s. 100.

Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP), a ugrupowanie Waldemara Pawłaka umocniło swoją pozycję, ponieważ „ożywione w nim zostały tradycje walki”⁷⁶³.

W wyniku wyborów 1993 roku w parlamencie funkcjonował początkowo tylko jeden klub odwołujący się do ruchu ludowego – KP Polskiego Stronnictwa Ludowego⁷⁶⁴. 30 września 1993 roku na inauguracyjnym posiedzeniu w Sali Kolumnowej Sejmu zebrało się 168 posłów i senatorów, którzy wybrali prezesa PSL Waldemara Pawłaka przewodniczącego Klubu Parlamentarnego⁷⁶⁵. Na początku kadencji KP PSL zrzeszał 132 posłów, na jej zakończenie 127⁷⁶⁶. W okresie do ostatniego posiedzenia Sejmu z klubu wystąpiła posłanka Lidia Błądek (zasiliła KP Unii Wolności) oraz posłowie: Wiesław Kossakowski (wstąpił do KP SLD), Andrzej Micewski oraz Piotr Chojnacki (pozostali niezrzeszeni)⁷⁶⁷. Jeden poseł – Henryk Siedlecki został z niego wykluczony 21 sierpnia 1996 roku, jak oficjalnie podano – „za działalność niezgodną z programem PSL”⁷⁶⁸. Zmiany personalne były również wynikiem zrzeczenia się mandatu przez Janusza Wojciechowskiego, po objęciu przez niego funkcji prezesa Najwyższej Izby Kontroli⁷⁶⁹ oraz śmierci dwójki parlamentarzystów – Mariana Korczaka⁷⁷⁰ oraz Marii Olszewskiej⁷⁷¹. W związku z tym w trakcie kadencji do Sejmu dołączyli nowi posłowie: Tadeusz Gajda (w miejsce J. Wojciechowskiego), Roman Borek (w miejsce M. Korczaka) oraz Stanisław Fal (w miejsce M. Olszewskiej). Oprócz wymienionych zmian skład KP pozostał niezmienny⁷⁷². Do klubu nie wstąpiła żadna osoba wybrana z innej listy.

W Senacie na początku III kadencji zasiadło 36 przedstawicieli Polskiego Stronnictwa Ludowego. Dwie osoby należące do Koła Senatorskiego KP PSL zmarły w 1993⁷⁷³ i 1994

⁷⁶³ *Ibidem*, s. 99.

⁷⁶⁴ Pod koniec kadencji parlamentu powstało Koło Konserwatywno-Ludowe. W jego skład wchodziła jednak zaledwie jedna osoba, która reprezentowała ruch ludowy – był to senator Artur Balazs. Pozostali członkowie omawianej struktury odeszli z Unii Wolności; B. Borowik, *op. cit.*, s. 222.

⁷⁶⁵ W. Pawlak uzyskał 127 głosów, drugiego zgłoszonego kandydata Roman Jagieliński wsparło 28 parlamentarzystów; K. Nerć, *Inauguracyjne spotkanie parlamentarzystów PSL, „Zielony Sztandar”* 1993, nr 41, s. 2.

⁷⁶⁶ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II Kadencja...*, s. 13 i 15.

⁷⁶⁷ Zob. Archiwum Sejmu, profile L. Błądek, W. Kossakowskiego, A. Micewskiego, P. Chojnackiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 14.04.2018).

⁷⁶⁸ *Polskie Stronnictwo Ludowe w Sejmie II kadencji i Senacie III kadencji 1993-1996*, opracowanie redakcyjne: J. Odorczyk, S. Sobol, J. Karmański, A. Szygenda, P. Przybyś, Warszawa 1996, s. 9.

⁷⁶⁹ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II Kadencja...*, s. 10.

⁷⁷⁰ Marian Korczak zginął w wypadku samochodowym 7 października 1994 roku; H. Szopa, *Parlamentarzyści ludowcy ziemi radomskiej*, Radom 2001, s. 55.

⁷⁷¹ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II Kadencja...*, s. 10.

⁷⁷² Zob. Archiwum Sejmu, profile T. Gajdy, R. Borka, S. Fala, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 14.04.2018).

⁷⁷³ Był to Tomasz Adamczuk, Informacja z oficjalnej strony Senatu RP, https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/userfiles/_public/bss/dokumenty/new/kopia_7_09_14_wybory_tabela_uzupelniona.pdf (dostęp: 14.04.2018).

roku⁷⁷⁴. W wyborach uzupełniających mandat Senatora uzyskał Stanisław Kochanowski reprezentujący PSL, który w klubie tego ugrupowania pozostał do końca kadencji. Senatorem niezrzeszonym w połowie 1996 roku został Henryk Kanicki. Nie był to jednak jego wybór, Kanicki został usunięty z klubu – oficjalnie za „negatywną ocenę całokształtu działalności”, jednak media sugerowały inną przyczynę⁷⁷⁵.

KP PSL kierował Waldemar Pawlak, zastępcami przewodniczącego byli: Franciszek Stefaniuk, Janusz Dobrosz i Roman Jagieliński, sekretarzami: Jan Borkowski i Krzysztof Szymański. W skład Konwentu Klubu wchodziłi wszyscy przewodniczący i wiceprzewodniczący komisji sejmowych i senackich z PSL⁷⁷⁶. Prezydium Konwentu stanowili Józef Zych oraz Adam Struzik, Adam Daraż i Eugeniusz Grzeszczak⁷⁷⁷. Do zmian w kierownictwie Klubu doszło w 1995 roku. Po rezygnacji Jan Borkowskiego i Krzysztofa Szymańskiego z funkcji sekretarzy, na stanowiska te wybrano Jarosława Kalinowskiego oraz Andrzeja Śmietanko. Po powołaniu Romana Jagielińskiego na wicepremiera, w jego miejsce wiceprzewodniczącymi klubu zostali posłowie Janusz Piechociński i Lesław Podkański. W takim składzie Prezydium KP PSL zakończyło kadencję⁷⁷⁸.

Sprawozdania z działalności KP PSL wskazują na przyjęcie złożonej struktury wewnętrznej. W przygotowaniu do obrad miała pomagać praca grup tematycznych powołanych 5 stycznia 1994 roku. Przybrały one postać pięciu Zespołów do Spraw: Administracji i Samorządu Terytorialnego (przewodniczący Marian Starownik); Politycznych (Aleksander Bentkowski); Gospodarczych (Waldemar Michna); Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej i Ochrony Środowiska (Jan Komornicki) oraz Społecznych, Oświatowych i Kulturalnych (Ireneusz Skubis)⁷⁷⁹. Ich zadaniem było organizowanie działań posłów PSL o „zblizonym zakresie zainteresowań i kompetencji”, pomoc w „wypracowaniu stanowiska klubu w najważniejszych sprawach podejmowanych przez parlament”, typowanie osób, które powinny w danej kwestii wystąpić w czasie debat oraz przygotowanie „spotkań typu

⁷⁷⁴ Był to Romuald Jankowski, *Ibidem*.

⁷⁷⁵ W „Gazecie Wyborczej” jako główny powód podano prawdopodobne stawienie się na posiedzenia Senatu w stanie nietrzeźwym; *Trzeźwy, ale po relanium*, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 174, s. 4.

⁷⁷⁶ *Konwent Klubu PSL*, „Parlamentarny Obserwator Ludowy” 1994, Wydanie specjalne (29.09-4.10), s. 1.

⁷⁷⁷ *Ibidem*; Józef Zych i Adam Struzik w skład Prezydium Klubu wchodziłi z racji piastowania funkcji marszałków Sejmu i Senatu, pozostałe osoby zostały wybrane w głosowaniu tajnym; Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL-A-1894, *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL za okres od 30 września 1993 do 15 stycznia 1995 (część sejmowa)*, s. 3.

⁷⁷⁸ *Polskie Stronnictwo Ludowe w Sejmie II kadencji i Senacie III...*, s. 9.

⁷⁷⁹ *Ibidem*, s. 9 i 10.

seminaryjnego na ważne tematy”⁷⁸⁰. Z oficjalnych dokumentów KP PSL wynika, że struktury te faktycznie realizowały swoje zadania⁷⁸¹.

Z uwagi na wynik wyborczy przedstawiciele „solidarnościowego ruchu ludowego” nie posiadali na początku kadencji własnych struktur parlamentarnych. Senatorowie Jadwiga Stokarska (NSZZ RI „Solidarność”) oraz Józef Frączek (PSL – PL) zasiedli w Klubie Senackim (KS) NSZZ „Solidarność” pozostając w nim do końca kadencji⁷⁸². Sytuację zmieniło uzyskanie mandatu senatora przez Artura Balazsa oraz utworzenie w styczniu 1997 roku Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego. Ludowcy identyfikujący się z omawianym ugrupowaniem nie mieli swojej reprezentacji sejmowej ale pod koniec stycznia 1997 roku poselskie Koło Konserwatywno-Ludowe (KKL) utworzyli secesjoniści z Unii Wolności. W jego skład weszli: Piotr Buczkowski (przewodniczący Koła), Wojciech Arkuszewski, Leszek Chwat, Bronisław Komorowski, Andrzej Machowski, Zdobysław Milewski, Piotr Polmański oraz Jan Maria Rokita. Wszyscy uzyskali mandaty startując z list Unii Demokratycznej we wrześniu 1993 roku⁷⁸³.

Bezpośrednio po wyborach 1997 roku zwycięski obóz utworzył wspólny Klub Parlamentarny AWS. 16 października 1997 roku dokonano wyboru władz tej struktury. Przyjęto zasadę, że wszystkie środowiska tworzące Akcję mogły zgłaszać kandydatów, którzy następnie musieli uzyskać akceptację „lidera klubu Mariana Krzaklewskiego oraz poparcie bezwzględnej większości parlamentarzystów”⁷⁸⁴. Do prezydium z SKL wszedł Aleksander Hall, natomiast z ramienia PSL–PL Gabriel Janowski. Aleksandra Halla oraz posłów Jacka Rybickiego („Solidarność”), Mariana Piłkę (ZChN) oraz senatora Marcina Tyrna („Solidarność”) wybrano również zastępcami przewodniczącego Klubu Parlamentarnego AWS⁷⁸⁵. G. Janowski we władzach klubu zasiadał jednak krótko, do czasu objęcia funkcji przewodniczącego sejmowej Komisji Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej. Wynikało to, z faktu, że w AWS przyjęto zasadę zakazu łączenia stanowisk związanych z kierowaniem klubem i komisjami⁷⁸⁶.

Z posłów, którzy reprezentowali tę partię w Klubie Parlamentarnym AWS na koniec kadencji pozostali L. Dziamski i Z. Rynasiewicz, natomiast G. Janowski został z niego

⁷⁸⁰ *Ibidem*, s. 10.

⁷⁸¹ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL-A-1894, *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL za okres od 30 września 1993 do 15 stycznia 1995...*, s. 3, s. 5.

⁷⁸² Archiwum Senatu, *Informacja o składzie KS NSZZ „Solidarność”*, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/kluby/KSNSZZ.htm> (dostęp: 23.04.2018).

⁷⁸³ *Nowe koło*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 20, s. 3; B. Borowik, *op. cit.*, s. 222.

⁷⁸⁴ W. Zatuska, *Prezydium przewodniczącego*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 243, s. 4.

⁷⁸⁵ Przewodniczącym klubu AWS był Marian Krzaklewski; *Trzy barwy AWS*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 248, s. 5.

⁷⁸⁶ *Prezydium klubu AWS...*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 276, s. 4.

wykluczony 21 lipca 2000 roku za złamanie dyscypliny klubowej „w głosowaniu nad podatkiem VAT w rolnictwie”⁷⁸⁷. W trakcie kadencji przeobrażeniom podlegała również reprezentacja parlamentarna SKL. KP AWS składał się z czterech Zespołów Parlamentarnych (ZP), z których jeden przybrał nazwę ZP SKL. W jego skład wchodziło 21 posłów i pięciu senatorów⁷⁸⁸, co oznaczało, że ugrupowanie rozszerzało swoje wcześniejsze wpływy. Dyskusje, które rozgorzały w ugrupowaniu po powiększeniu ZP SKL dotyczące wystąpienia z AWS doprowadziły do odejścia z tej partii grupy posłów, w tym niedawnego prezesa SKL Mirosława Stycznia⁷⁸⁹. Samodzielny Klub Parlamentarny Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego powstał dopiero 21 marca 2001 roku. Zrzeszał osiemnastu posłów⁷⁹⁰, w tym byłych członków SLCh: Artura Balazsa, Zbigniewa Berdychowskiego, Edwarda Maniurę, Krzysztofa Oksiutę, Ireneusza Niewiarowskiego oraz Andrzeja Wojtyłę. Ponadto w jego skład wchodziła grupa osób, które nigdy nie zasiadały w innych klubach niż AWS (Jerzy Budnik, Zbigniew Chrzanowski, Jacek Janiszewski, Konstanty Miodowicz, Marian Poślednik) oraz byli członkowie Unii Demokratycznej (Wojciech Arkuszewski, Aleksander Hall, Bronisław Komorowski, Jan Maria Rokita). Trzy kolejne osoby miały już doświadczenie parlamentarne w ramach innych ugrupowań, dwie w Konfederacji Polski Niepodległej (Dorota Arciszewska-Mielewczyk, Krzysztof Kamiński) oraz jedna w Bezpartyjnym Bloku Wspierania Reform (Zbigniew Eysmont)⁷⁹¹.

⁷⁸⁷ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej III Kadencja...*, s. 284; *Pytanie o głosowanie*, „Gazeta Wyborcza” (dodatek Białystok) 2000, nr 170, s. 2.

⁷⁸⁸ W skład przywołanego Zespołu Parlamentarnego wchodził: Wojciech Arkuszewski, Artur Balazs, Zygmunt Berdychowski, Jerzy Budnik, Zbigniew Chrzanowski, Aleksander Hall, Jacek Janiszewski, Marek Kaczyński, Zdzisława Kobylińska, Bronisław Komorowski, Edward Maniura, Konstanty Miodowicz, Ireneusz Niewiarowski, Krzysztof Oksiuta, Marian Poślednik, Jan Rejczak, Jan M. Rokita, Mirosław Styczeń, Wiesław Walendziak, Andrzej Wojtyła, Andrzej Zakrzewski oraz pięciu senatorów: Paweł Abramski, Stanisław Cieśla, Kazimierz Klejna, Krzysztof Piesiewicz i Jan Chodkowski; B. Borowik, op. cit., s. 265; Skład osobowy ZP SKL ulegał zmianie, np. 18 marca 1999 roku do Zespołu dołączył wybrany z listy AWS Maciej Jankowski; *Z RS do Zespołu Parlamentarnego SKL*, „Biuletyn Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego” 1999, nr 7, s. 1; Pozostałe zespoły to: RS AWS (101 posłów), ZChN (35 posłów) Chrześcijańsko-Demokratyczny (25 posłów). Stan na dzień 5 marca 1999; *Powołajmy zespół-wespół*, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 54, s. 6.

⁷⁸⁹ Oprócz M. Stycznia w AWS pozostali: Adam Bielan, Wiesław Walendziak, Jerzy Polaczek, Kazimierz M. Ujazdowski. W dalszej konsekwencji M. Styczeń przeszedł do KP Prawa i Sprawiedliwości (PiS); B. Borowik, op. cit., s. 266.

⁷⁹⁰ Byli to: Dorota Arciszewska-Mielewczyk, Wojciech Arkuszewski, Artur Balazs, Zygmunt Berdychowski, Feliks Budnik, Zbigniew Chrzanowski, Zbigniew Eysmont, Aleksander Hall, Jacek Janiszewski, Krzysztof Kamiński, Bronisław Komorowski, Edward Maniura, Konstanty Miodowicz, Ireneusz Niewiarowski, Krzysztof Oksiuta, Marian Poślednik, Jan Rokita, Andrzej Wojtyła; *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej III Kadencja...*, s. 296.

⁷⁹¹ Zbigniew Eysmont został posłem w marcu 2000 roku po śmierci Andrzeja Zakrzewskiego. W lutym 1998 roku partia Republikanie, którą reprezentował wstąpiła do SKL. Do SKL wszedł również „znany konserwatywny polityk Wiesław Walendziak”; *O innych procesach scaleniowych w SKL zob. więcej: K. A. Paszkiewicz, Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe...*, s. 173.

Od początku istnienia KP SKL poruszany był wśród jego członków temat utworzenia wspólnej struktury z organizującą się w owym czasie Platformą Obywatelską (PO). Działacze SLCh podchodzili do tej inicjatywy z większą rezerwą niż „unicy”. Po utworzeniu własnej reprezentacji parlamentarnej były prezes SKL Jacek Janiszewski⁷⁹² „stwierdził, że do powołania wspólnego klubu z Platformą posłów nie upoważnił zarząd krajowy Stronnictwa”⁷⁹³. 29 kwietnia 2001 roku w czasie IV Nadzwyczajnego Kongresu SKL przyjęto deklarację o współdziałaniu z PO, pomimo sprzeciwu byłych liderów SLCh – Artura Balazsa i Jacka Janiszewskiego⁷⁹⁴. Z posłów wybranych jako członkowie SKL kadencję w klubie tej partii zakończyli: W. Arkuszewski, A. Balazs, Z. Berdychowski, J. Budnik, Z. Chrzanowski, A. Hall, J. Janiszewski, B. Komorowski, I. Niewiarowski, K. Oksiuta, J. M. Rokita⁷⁹⁵. W dalszej konsekwencji, już po wyborach 2001 roku z SKL do PO odszedł prezes ugrupowania Jan Maria Rokita, a politycy, którzy pozostali w tej strukturze utworzyli z działaczami z Porozumienia Polskich Chrześcijańskich Demokratów (PPChD) partię o nazwie SKL – Ruch Nowej Polski (SKL–RNP)⁷⁹⁶.

Po raz kolejny stabilna okazała się reprezentacja parlamentarna PSL. Z Klubu Poselskiego wystąpił jedynie Roman Jagieliński⁷⁹⁷. Pomimo, że odgrywał wcześniej istotną rolę w tym odłamie ruchu ludowego, między innymi pełniąc w przeszłości funkcję szefa Rady Naczelnej PSL oraz wicepremiera i ministra rolnictwa w rządach J. Oleksego i W. Cimoszewicza, to jego działanie nie zostało powielone przez innych posłów. Na początku 1998 roku R. Jagieliński utworzył Partię Ludowo-Demokratyczną (PLD)⁷⁹⁸, ale z uwagi na brak współpracowników w parlamencie pozostał do końca kadencji posłem niezrzeszonym. Do zmian personalnych w reprezentacji parlamentarnej PSL dochodziło na skutek innych wydarzeń niż partyjne rozłamy. W październiku 1998 roku w wypadku podczas prac w swoim gospodarstwie zginął poseł Ryszard Bondyra, a „jego następcą z listy

⁷⁹² Kolejnymi prezesami SKL byli Marian Styczeń i Jan Maria Rokita. W okresie prezesury M. Stycznia SKL doszło do zjednoczenia tej partii z Koalicją Konserwatywną. Zob. B. Borowik, *op. cit.*, s. 264-266; *Konwencja zjednoczeniowa*, „Biuletyn Stronnictwa Ludowo-Konserwatywnego” 1999, nr 5, s. 1.

⁷⁹³ *Nie ma klubu Platformy*, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 75, s. 6.

⁷⁹⁴ B. Borowik, *op. cit.*, s. 267.

⁷⁹⁵ Oprócz M. Stycznia spośród wybranych do Sejmu jako członkowie SKL w AWS pozostał Marek Kaczyński; Archiwum Sejmu, http://www.sejm.gov.pl/archiwum/kluby/kadencja3/pos_aws.htm (dostęp: 27.04.2018).

⁷⁹⁶ B. Borowik, *op. cit.*, s. 267.

⁷⁹⁷ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej III Kadencja...*, s. 295; Powodem wystąpienia Jagielińskiego był powyborszy konflikt we władzach PSL. Jagieliński opowiadał się za zmianą profilu partii w kierunku ugrupowania ogólnonarodowego. Krytykował również władze PSL za brak podjęcia jakichkolwiek działań w kierunku modernizacji partii; K. A. Paszkiewicz, *Partia Ludowo-Demokratyczna*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej...*, s. 67; *Odchodzę bo w PSL nic się nie dzieje (wywiad M. Lizuta z R. Jagielińskim)*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 277, s. 2.

⁷⁹⁸ PLD oficjalnie zarejestrował Sąd Wojewódzki w Warszawie 19 lutego 1998 roku; *Kraj w skrócie*, „Gazeta Wyborcza” 1998, nr 43, s. 4.

PSL w województwie zamojskim został Ryszard Stanibuła zaprzysiężony na 33. posiedzeniu Sejmu w dniu 4 listopada 1998 roku⁷⁹⁹. W kwietniu 2001 roku z funkcji posła zrezygnował Aleksander Łuczak, w związku z wybraniem go na stanowisko członka Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (KRRiT)⁸⁰⁰. W maju 2001 roku na jego miejsce do Sejmu wszedł Józef Mioduszewski⁸⁰¹. Niespełna dwa miesiące przed kolejnymi wyborami „stwierdzono wygaśnięcie mandatu posła Ryszarda Smolarka w związku z pozbawianiem go wskutek podania nieprawdy w oświadczeniu lustracyjnym”⁸⁰². W związku z tym 10 sierpnia 2001 roku ślubowanie poselskie złożył Leszek Świętochowski⁸⁰³.

W nieco zmienionym składzie IV kadencji Senatu kończyli wybrani z list PSL senatorowie. Mariana Cichosza, po rezygnacji ze sprawowania funkcji senatora w izbie wyższej parlamentu zastąpił Adam Rychliczek, który wraz z dwoma innymi członkami PSL Adamem Struzikiem i Jerzym Smorawińskim, a także bezpartyjnym Henrykiem Stokłosą utworzyli Koło Senatorów Ludowych i Niezależnych⁸⁰⁴.

W trakcie trzech kadencji Sejmu i Senatu, których skład kształtowany był na podstawie całkowicie wolnych wyborów dochodziło do znaczących przekształceń zarówno struktury, jak i układu personalnego ugrupowań ludowych. Przeobrażenia te obejmowały przede wszystkim środowisko wywodzące się z dawnego nurtu opozycji wiejskiej w PRL. W przypadku posłów i senatorów wyłonionych z list zgłaszanych przez Polskie Stronnictwo Ludowe występowanie bądź wykluczenie z reprezentacji parlamentarnej było zjawiskiem rzadkim i nie prowadziło do znaczących rozłamów. PSL podczas wszystkich przeprowadzonych od 1991 roku wyborów występowało pod własnym szyldem⁸⁰⁵ i było w stanie utrzymać podobny skład osobowy klubów. O ile sytuację tego ugrupowania oraz jego struktur parlamentarnych można w latach 1991–2001 uznać za stabilną, tak w odmienny sposób kształtowały się relacje między partiami, organizacjami i parlamentarzystami „solidarnościowego ruchu ludowego”. W objętym analizą okresie przejawy współpracy wystąpiły przed wyborami 1991 roku, ale na krótko po nich doszło do podziałów, tak w ramach partii, jak i struktur parlamentarnych. Dwa lata później, ani PSL–PL, ani wyrosłe z PSL „Solidarność”, SLCh nie były w stanie przekroczyć progu wyborczego w ustalonego

⁷⁹⁹ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN – 2738; *Działalność Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 3.

⁸⁰⁰ Łuczak z KRRiT, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 88, s. 2.

⁸⁰¹ Archiwum Sejmu, profil J. Mioduszewskiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny3kad> (dostęp: 1.05.2018).

⁸⁰² P. Kaleta, *op. cit.*, s. 250.

⁸⁰³ *Ibidem*.

⁸⁰⁴ Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k4/senat/kluby/KB-KSLiN.htm> (dostęp: 27.04.2018).

⁸⁰⁵ Jedynie w 1991 roku nieznacznie zmodyfikowanym na PSL-SP.

w celu podziału mandatów w Sejmie. Kolejne wybory, na skutek zwycięstwa AWS, przywróciły do parlamentu zarówno dawnych przedstawicieli SLCh (jako reprezentantów SKL), jak i PSL–PL, ale po raz kolejny na koniec kadencji środowiska te ulegały fragmentacji.

3. Relacje formalne parlamentarzystów ludowych

Piastowanie przez parlamentarzystów stanowisk w organach Sejmu i Senatu nadaje ich ugrupowaniom prestiż, ale przede wszystkim stanowi o realnej kontroli nad przebiegiem procesu legislacyjnego. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej stanowisko Marszałka oraz wicemarszałków jednoizbowego parlamentu nie odgrywało znaczącej roli z uwagi na fakt, że przed 1989 rokiem rola Sejmu była ograniczona⁸⁰⁶, a najważniejsze decyzje polityczne zapadały na forum Biura Politycznego KC PZPR i Sekretariatu KC. Ponadto sam zakres uprawnień marszałka był niewielki i sprowadzał się przede wszystkim do kierowania „obradami Sejmu, wykonywaniem czynności związanych z przygotowaniem jego posiedzeń, głównie o charakterze technicznym”⁸⁰⁷.

Proces transformacji systemowej rozpoczął się również poza tą instytucją⁸⁰⁸, której ranga w pierwszym etapie sprowadzała się do zalegalizowania postanowień podjętych przy Okrągłym Stole. Przywołana struktura nie modyfikowała w żaden sposób nawet zasad, wedle których miał być wyłaniany jej skład w kolejnej kadencji. Sprawa ordynacji wyborczej rozpatrywana była na – jak relacjonowała prasa – „zwołanym *ad hoc* posiedzeniu Komisji Nadzwyczajnej”, na którym odrzucona została jedyna zgłoszona poprawka⁸⁰⁹.

Pomimo marginalnej roli politycznej marszałka Sejmu w okresie PRL dla ZSL stanowisko to miało znaczenie symboliczne. Od 1947 roku do Sejmu wyłonionego w 1991 roku funkcji tej tylko raz nie powierzono reprezentantowi SL/ZSL/PSL⁸¹⁰. Marszałkami Sejmu z ramienia przywołanego ugrupowania byli: Czesław Wycech, Dyzma Gałaj,

⁸⁰⁶ Jak zaznacza W. Wesołowski wspomniany organ był „desygnowany, a więc fikcyjny, bo zaprzeczający idei wolnej wyborczej reprezentacji”; W. Wesołowski, *Parlamentarzyści jako część elity politycznej...*, s. 46-47.

⁸⁰⁷ Większe znaczenie miało Prezydium Sejmu jako organ kolegialny, do którego zadań należały „sprawy o zasadniczym znaczeniu dla wewnętrznej sfery funkcjonowania Sejmu, funkcjonowania komisji sejmowych czy działalności poselskiej”; Zob. G. Koksanowicz, *Prawny model kierownictwa Sejmem w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 3 kwietnia 1997 roku*, Lublin 2014, s. 23-28.

⁸⁰⁸ Odwrotna sytuacja miała miejsce w Hiszpanii. Przebieg procesu transformacji w tym państwie i w Polsce porównywał. W. Wesołowski. Jak zaznaczał: „istotne różnice procesu demokratycznej transformacji w Hiszpanii i w Polsce dotyczą roli parlamentu. Rola ta była o wiele jaśniejsza, prostsza i bardziej efektywna w Hiszpanii”; W. Wesołowski, *Parlamentarzyści jako część elity politycznej...*, s. 40.

⁸⁰⁹ Jej celem było obniżenie liczby podpisów wymaganych przy rejestracji kandydatów (z 3000 do 1000); *Sejm uchwalił doniosłe ustawy*, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 83, s. 1.

⁸¹⁰ W latach 1952-1956 marszałkiem Sejmu PRL (I Kadencji) był Jan Dembowski.

Stanisław Gucwa oraz Roman Malinowski⁸¹¹. Ponadto w drugiej połowie lat 80. dawała ona „koncesjonowanym ludowcom” możliwość zaistnienia na arenie międzynarodowej. Gen. Wojciech Jaruzelski, po wprowadzeniu stanu wojennego miał ograniczone możliwości składania wizyt w państwach zachodnich, wobec czego rolę reprezentanta PRL w czasie wyjazdów zagranicznych często spełniał Roman Malinowski.

Beneficjentem zwyczajnego desygnowania na marszałka Sejmu reprezentanta ZSL był w 1989 roku Mikołaj Kozakiewicz – jedyny przedstawiciel swojej partii wybrany z Listy krajowej. Jak wspominał, odnosząc się do okresu po ogłoszeniu wyników wyborów – „wiedziałem, że jeżeli utrzymuje się dotychczasowy układ koalicyjny (...) to jestem jedynym kandydatem na marszałka Sejmu. Nie myliłem się. Po powrocie natychmiast złożono mi taką propozycję”⁸¹². Kozakiewicz objął stanowisko pomimo, że był postrzegany przez ówczesne władze PZPR jako osoba prezentująca pod koniec lat 80. poglądy wykraczające poza oficjalne stanowisko swojego ugrupowania. Jeszcze w październiku 1988 roku gen. W. Jaruzelski w dyskusji na posiedzeniu Sekretariatu KC PZPR kwestionował jego udział w rozmowach Okrągłego Stołu forsowany przez R. Malinowskiego⁸¹³. Obiekcje wobec kandydatury Kozakiewicza na marszałka Sejmu zgłaszała również część posłów OKP. Jak informował na drugim zebraniu KP ZSL Aleksander Bentkowski – z tego środowiska wypłynęła propozycja wsparcia w zabieganiu o stanowisko marszałka Władysława Żabińskiego – członka ZSL ale również działacza „Solidarności” RI, co nie zostało przyjęte przez klub⁸¹⁴. Reprezentant ZSL swoją funkcję sprawował do końca kadencji, a w skład Prezydium Sejmu weszli również wicemarszałkowie: Teresa Dobielińska-Eliszewska (Stronnictwo Demokratyczne), Tadeusz Fiszbach (PZPR, na koniec kadencji Polska Unia Socjaldemokratyczna) oraz przedstawicielka opozycji – Olga Krzyżanowska (OKP)⁸¹⁵.

Elementem porozumień Okrągłego Stołu było utworzenie nowych organów władzy – prezydenta oraz izby wyższej parlamentu. Rozpoczęta w 1989 roku transformacja wywołała jednak również zmianę pozycji Sejmu w systemie politycznym oraz „wywarła istotny

⁸¹¹ A. Mieczkowski, *Reprezentacja ruchu ludowego w naczelnym organach...*, s. 156.

⁸¹² M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 14.

⁸¹³ Jak zaznaczał W. Jaruzelski odnosząc się do sejmowych wypowiedzi M. Kozakiewicza „jeśli (...) ma wystąpić jak w Sejmie to nie trzeba. W imieniu ZSL i SD, a nie własnym powinni się wypowiadać”; *Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988-1989*, oprac. S. Perzykowski, Londyn 1994, s. 140.

⁸¹⁴ Propozycja miała być przedstawiona A. Bentkowskiemu przez dwóch posłów, których nazwiska nie przytaczał. Dotyczyła ona hipotetycznej sytuacji, w której M. Kozakiewicz nie uzyskałby wymaganej większości głosów; *Zebranie Klubu Poselskiego ZSL, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 156, s. 3 i 5.*

⁸¹⁵ *Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1989-1991...*, s. 8.

wpływ na rolę jego kierowniczych organów”⁸¹⁶. Za jej ostateczny kształt należy przyjąć przepisy zawarte w Konstytucji z 2 kwietnia 1997 roku⁸¹⁷. Oznaczało to, że przez większą część badanego okresu parlament i jego władze działały w oparciu o przepisy przejściowe. Do najważniejszych należy zaliczyć nowelizację Konstytucji PRL z dnia 7 kwietnia 1989 roku; przełomową – jak wskazują Tomasz Słomka – „nowelę grudniową (z 29 grudnia 1989 roku)”, Ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej; nowelizację ustawy zasadniczej z dnia 27 września 1990 r.; Ustawę z dnia 19 kwietnia 1991 r. o zmianie Konstytucji Rzeczypospolitej; Ustawę Konstytucyjną z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym⁸¹⁸. W rezultacie tych zmian parlament oraz jego organy uzyskiwały kolejne kompetencje. Marszałek Sejmu przestał posiadać jedynie obowiązki odnoszące się do funkcjonowania kierowanej przez niego izby parlamentu, a uzyskał również kompetencje zewnętrzne⁸¹⁹.

Wyłonienie parlamentu na drodze demokratycznych wyborów oraz jego pluralistyczny pod względem politycznym charakter sprawiał, że wzrosło znaczenie zarówno komisji sejmowych oraz senackich jak i Konwentu Seniorów⁸²⁰. Na forum wspomnianych struktur faktycznie dochodziło do przetargów politycznych, wypracowywane były kompromisy i sposoby godzenia przeciwstawnych interesów.

W organach kierowniczych Sejmu i Senatu w objętym badaniem okresie zasiadali przedstawiciele ruchu ludowego. W Sejmie „kontraktowym” funkcję marszałka sprawował wspomniany wcześniej Mikołaj Kozakiewicz, przewodniczącym Klubu Parlamentarnego PSL (zwanego „dużym”) był Józef Zych, natomiast określanego jako PSL („mały”) Tadeusz Kaszubski⁸²¹. Wraz z wicemarszałkami oraz przewodniczącymi klubów

⁸¹⁶ G. Koksanowicz, *op. cit.*, s. 28-29.

⁸¹⁷ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz. U., 1997 nr 78, poz. 483.

⁸¹⁸ Na temat poszczególnych rozwiązań zob. więcej: T. Słomka, *Od Okrągłego Stołu do Konstytucji Majej 1992*, [w:] *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki...*, s. 95-102.

⁸¹⁹ Dotyczyły one między innymi uprawnień do zwoływania Zgromadzenia Narodowego „oraz przewodniczenia jego obradom”, zastępowania prezydenta w sytuacji opróżnienia urzędu bądź niemożności sprawowania przez niego funkcji. Prezydent wyposażony w możliwość rozwiązania w określonych sytuacjach parlamentu, musiał zwrócić się do marszałka Sejmu o wydanie opinii (choć nie była ona dla niego wiążąca). Po zmianie ustawy dotyczącej wyboru głowy państwa, marszałka Sejmu wyposażono również w kompetencję „zarządzania wyborów prezydenckich”; Więcej na temat uprawnień marszałka również według Konstytucji z dnia 2 kwietnia 1997 r. zob. G. Koksanowicz, *op. cit.*, s. 29-30.

⁸²⁰ Na temat komisji sejmowych oraz Konwentu Seniorów zob. P. Czarny, B. Naleziński, *Organy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002, s. 63-99.

⁸²¹ W badanym okresie dochodziło do opisywanych wcześniej przekształceń partyjnych oraz klubowych wobec czego przyjęto stan na zakończenie kadencji. Takie założenie, po pierwsze, umożliwia jednoznaczne uporządkowanie danych, po drugie – odnosi się do ustabilizowanej na danym etapie sytuacji; *Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1989-1991...*, s. 8.

wymienione osoby tworzyły Konwent Seniorów. Reprezentanci ugrupowań i organizacji ludowych wchodzili w skład władz Komisji Sejmowych⁸²². Przewodniczącymi tych struktur z PSL („dużego”) byli: Jacek Soska (Komisja Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej); Stanisław Wiąckowski (Komisja Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa, Teresa Malczewska (Komisja Polityki Społecznej oraz Henryk Szarmach (Komisja Zdrowia). Ludowiec z OKP kierował pracą jedynie Komisji Samorządu Terytorialnego (Walerian Pańko). PSL („duże”) było również w stanie skutecznie zabiegać o stanowiska wiceprzewodniczących w osiemnastu komisjach⁸²³.

Z uwagi na wyniki wyborów całkowicie odmiennie kształtował się skład personalny organów Senatu. Na koniec kadencji istniały dwa kluby senatorskie: Obywatelski Klub Parlamentarny oraz Unii Demokratycznej, dwóch senatorów – Andrzej Celiński oraz Henryk Stokłosa nie byli zrzeszeni w żadnym z nich. Marszałkiem Senatu wybrano byłego doradcę NSZZ RI „Solidarność” Andrzeja Stelmachowskiego, wicemarszałkiem został współtwórca tego związku – Józef Ślisz⁸²⁴. Mieczysław Trochimiuk był przewodniczącym Komisji Rolnictwa, a Zbigniew Rokicki wiceszefem Komisji Samorządu Terytorialnego⁸²⁵.

⁸²² Jak zaznaczają Piotr Czarny i Bogumił Naleziński podczas powoływania komisji „w praktyce przestrzega się zasady powierzania funkcji w prezydium komisji posłom należącym do różnych frakcji. (...) Zwyczajowo także posłowie opozycji zajmują stanowisko wiceprzewodniczących komisji, choć są to raczej komisje o mniejszym – z politycznego punktu widzenia – znaczeniu”; P. Czarny, B. Naleziński, *Organy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 87.

⁸²³ Przewodniczącymi tych struktur z PSL („dużego”) byli: Jacek Soska (Komisja Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej), Stanisław Wiąckowski (Komisja Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa), Teresa Malczewska (Komisja Polityki Społecznej oraz Henryk Szarmach (Komisji Zdrowia). Ludowiec z OKP kierował pracą jedynie Komisji Samorządu Terytorialnego (Walerian Pańko). PSL („duże”) było również w stanie skutecznie zabiegać o stanowiska wiceprzewodniczących w osiemnastu komisjach. Były to Komisje: Administracji i Spraw Wewnętrznych (Marian Starownik); Komisji Edukacji Nauki i Postępu Technicznego (Aleksander Łuczak); Handlu i Usług (Włodzimierz Krajewski), Komisji Konstytucyjnej (była Komisją Nadzwyczajną - Aleksander Łuczak), Komisji Kultury i Środków Przekazu (Ireneusz Skubis), łączności z Polakami za Granicą (Wojciech Mojzesowicz), Młodzieży, Kultury Fizycznej i Sportu (Jan Szczygielski), Mniejszości Narodowych i Etnicznych (Janusz Dobrosz), Komisji Obrony Narodowej (Adam Grabowiecki), Komisji Odpowiedzialności Konstytucyjnej (Wojciech Gryczewski), Komisji Polityki Gospodarczej, Budżetu i Finansów (Jan Rajtar), Regulaminowej i Spraw Poselskich (Emilia Pogonowska-Jucha), Samorządu Terytorialnego (Waldemar Pawlak), Spraw Zagranicznych (Jan Czaja), Sprawiedliwości (Józef Zych), Stosunków Gospodarczych z Zagranicą (Łochowski Józef), Systemu Gospodarczego i Polityki Przemysłowej (Zdzisław Zambrzycki), Ustawodawczej (Lech Paprzycki). Reprezentanci ruchu ludowego zasiadający w ławach OKP posiadali jednego wiceprzewodniczącego komisji (Jacek Szymanderski – Komisja Obrony Narodowej). Oznaczało to, że przedstawiciele ludowców z różnych nurtów nie mieli zasadniczego wpływu na kształtowanie prac jedynie dwóch z dwudziestu dziewięciu uwzględnionych Komisji. Należały do nich Komisje: Polityki Przestrzennej, Budowlanej i Mieszkaniowej Przekształceń Własnościowych. (Nie wzięto pod uwagę Komisji Nadzwyczajnych, które nie działały do końca kadencji. Większość z nich formalnie funkcjonowała przez kilka-kilkanaście dni); *Ibidem*, s. 9-19.

⁸²⁴ W. Jakubowski, *Władze państwowe w latach 1989-2008*, [w:] *Porządek konstytucyjny w Polsce*, red. W. Jakubowski, T. Słomka, Warszawa-Pułtusk 2008, s. 254.

⁸²⁵ P. Czarny, B. Naleziński, *op. cit.*, s. 43.

Skład polityczny Senatu eliminował możliwość formalnych powiązań pomiędzy ludowcami z różnych ugrupowań politycznych.

Rozstrzygnięcia wyborów 1991 roku tworzyły nową, bardziej zróżnicowaną pod kątem przynależności partyjnej strukturę. Na pierwszym posiedzeniu Sejmu dokonano wyboru jego władz. Marszałkiem został Wiesław Chrzanowski (przywódca ZChN, Wyborecza Akcja Katolicka), zgłoszony formalnie przez Gabriela Janowskiego (PL)⁸²⁶. Reprezentant PSL – Józef Zych w wyborach na tę funkcję uzyskał najmniej głosów spośród trzech kandydatów⁸²⁷, ale otrzymał wystarczające wsparcie, aby objąć stanowisko wicemarszałka⁸²⁸. Jednym z pięciu wicemarszałków został również reprezentujący wtedy Porozumienie Ludowe współzałożyciel PSL „Mikołajczykowskiego” Henryk Bąk⁸²⁹. Przewodniczącymi Klubów Parlamentarnych różnych nurtów ruchu ludowego byli: Waldemar Pawlak (PSL), Gabriel Janowski (Porozumienie Ludowe) – następnie od stycznia 1992 roku Feliks Klimczak oraz Ireneusz Niewiarowski (PSL „Solidarność”, następnie SLCh i „Konwencja Polska”)⁸³⁰. Kierowanie kluczową z punktu widzenia profilu ugrupowań ludowych Komisją Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej przypadło Antoniemu Furtakowi (PL), przy wiceprzewodniczącym Ryszardzie Smolarku (PSL). Oznaczało to, że oba kluby miały istotny wpływ na projektowanie procesu ustawodawczego dotyczącego rolnictwa, ale prestiżowe zwycięstwo odniosło Porozumienie Ludowe. Szefem Komisji Sprawiedliwości został były minister rządu Tadeusza Mazowieckiego – Aleksander Bentkowski⁸³¹. Przedstawiciele ugrupowania kierowanego przez Waldemara Pawlaka byli ponadto wiceprzewodniczącymi siedmiu Komisji Stałych⁸³² oraz czterech Komisji Nadzwyczajnych⁸³³. W tym aspekcie

⁸²⁶ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Gabriela Janowskiego podczas 1. posiedzeniu Sejmu w dniu 25 listopada 1991 r.*, 1 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 26.04.2018).

⁸²⁷ Trzecim kandydatem była zgłoszona przez Tadeusza Mazowieckiego posłanka Olga Krzyżanowska; *Wystąpienie posła T. Mazowieckiego na pierwszym posiedzeniu Sejmu I kadencji w dniu 25.11.1991*, *Ibidem*; Jak donosił „Zielony Sztandar” Zych miał „poparcie swoich kolegów klubowych i kilkunastu posłów SLD”; *Rozruch parlamentu*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 48, s. 1.

⁸²⁸ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencji...*, s. 17.

⁸²⁹ *Ibidem*.

⁸³⁰ Zob. P. Kaleta, *op. cit.*, s. 200.

⁸³¹ Kierował również nadzwyczajną Komisją do zbadania sprawy oświadczenia Ministra Obrony Narodowej z dnia 6 kwietnia 1992 r., powołana na podstawie art. 23 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej; Archiwum Sejmu, http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja1/kom_nom.htm (dostęp: 26.04.2018).

⁸³² Były to: Komisja Edukacji, Nauki i Postępu Technicznego (Aleksander Łuczak), Komisja Kultury i Środków Przekazu (Władysław Serafin), Komisja Polityki Gospodarczej, Budżetu i Finansów (Bogdan Łukasiewicz), Komisja Polityki Społecznej (Zofia Kowalczyk), Komisja Samorządu Terytorialnego (Marian Starownik), Komisja Spraw Zagranicznych (Wojciech Mojzesowicz), Komisja Systemu Gospodarczego i Przemysłu (Józef Łochowski), Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja1/komisje.htm> (dostęp: 26.04.2018).

⁸³³ Były to: Komisja do zbadania wykonania uchwały Sejmu RP z dnia 14 lutego 1992 r. w sprawie przeciwdziałania patologicznym zjawiskom niegospodarności, nadużyć i korupcji w gospodarce, powołana na podstawie art. 23 ust. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Janusz Piechociński); Komisja Nadzwyczajna do

pozycja reprezentantów „solidarnościowego ruchu ludowego” była skromniejsza. Wiceprzewodniczącymi komisji stałych byli Józef Frączek⁸³⁴, Feliks Klimczak⁸³⁵ i Wiesław Janowski⁸³⁶ z PL⁸³⁷ oraz Artur Balazs⁸³⁸ i Tadeusz Kowalczyk⁸³⁹ z SLCh/Konwencja Polska. Wiceszefem Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektów ustaw o zmianie ustawy Prawo spółdzielcze został reprezentujący ten sam klub Ireneusz Niewiarowski⁸⁴⁰.

W Senacie II kadencji po raz drugi stanowisko wicemarszałka przypadło Józefowi Śliszowi. Z uwagi na mniejszą liczbę senatorów przedstawiciele ruchu ludowego wszystkich nurtów odgrywali jednak mniejszą rolę w komisjach senackich. Przewodniczącym takich struktur byli Sylwester Gajewski⁸⁴¹ i Adam Struzik z PSL⁸⁴², a wiceprzewodniczącymi z jego ugrupowania zostali: Elżbieta Rysak⁸⁴³, Zbigniew Komorowski⁸⁴⁴ oraz Tadeusz Brzozowski⁸⁴⁵. Zastępcą przewodniczącego Komisji Rolnictwa był Janusz Woźnica⁸⁴⁶.

Pod względem liczby stanowisk we władzach parlamentu i jego organach przewagę nad nurtem „solidarnościowego ruchu ludowego” zyskiwało PSL. Afiliacja w tych samych strukturach dawała poszczególnym posłom i senatorom możliwość nawiązania stałych kontaktów, pomimo przynależności do różnych klubów i ugrupowań. Jednakże nie determinowała ona wzajemnych relacji ale je tworzyła.

Ważną kwestią odnotowywaną w pracach teoretycznych dotyczących wpływu sieci społecznych na politykę jest proces przepływu informacji. W świetle prowadzonych badań

rozpatrzenia projektu ustawy konstytucyjnej o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej (Aleksander Łuczak); Komisja do badania wykonywania przez Ministra Spraw Wewnętrznych uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 maja 1992 r. powołana na podstawie art. 23 ust.5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (Władysław Serafin); Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektu Ustawy Konstytucyjnej o powoływaniu i odwoływaniu Rządu oraz innych zmianach dotyczących najwyższych organów Państwa (Aleksander Łuczak); *Ibidem*.

⁸³⁴ Komisja Przekształceń Własnościowych.

⁸³⁵ Komisja Polityki Gospodarczej, Budżetu i Finansów.

⁸³⁶ Komisji Samorządu Terytorialnego.

⁸³⁷ Nie brano pod uwagę posła Mieczysława Pawlaka, ponieważ uzyskał mandat z listy KPN oraz wszedł do Komisji Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z ramienia tego ugrupowania.

⁸³⁸ Komisja Administracji i Spraw Wewnętrznych.

⁸³⁹ Komisja Przekształceń Własnościowych; Tadeusz Kowalczyk syn Franciszka, posłem był również Tadeusz Kowalczyk syn Piotr (Porozumienie Centrum, na koniec kadencji nie zrzeszony).

⁸⁴⁰ *Ibidem*.

⁸⁴¹ Komisja Rolnictwa; Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KROL.htm> (dostęp: 26.04.2018)

⁸⁴² Komisja Polityki Społecznej i Zdrowia; Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KPSZ.htm> (dostęp: 26.04.2018).

⁸⁴³ Komisja Gospodarki Narodowej, *Ibidem*, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KGN.htm> (dostęp: 26.04.2018).

⁸⁴⁴ Komisja Obrony Narodowej, *Ibidem*, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KON.htm> (dostęp: 26.04.2018).

⁸⁴⁵ Komisja Ochrony Środowiska, *Ibidem*, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KOS.htm> (dostęp: 26.04.2018).

⁸⁴⁶ Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/komisje/KROL.htm> (dostęp: 26.04.2018).

empirycznych osoby zaangażowane w rozległe sieci polityczne posiadają więcej informacji od należących do sieci małych, bądź w ogóle w nich nie uczestniczących⁸⁴⁷. W analizowanym przypadku zwrócono uwagę przede wszystkim na połączenia pomiędzy członkami różnych klubów parlamentarnych. Tego typu relacja będzie zawsze słabsza (pod względem emocjonalnym, samoidentyfikacji itp.) od relacji opartej na przynależności partyjnej, która stanowi formalne potwierdzenie posiadania przez jednostki podobnych przekonań politycznych. Jednak według teoretyków kapitału społecznego oraz analizy sieciowej – „słabsze więzi” ale łączące członków różnych grup uznawane są za szczególnie wydajne i stwarzające nowe możliwości, zarówno dla jednostek, jak i całych struktur⁸⁴⁸.

Za powiązania tworzące w miarę stałe relacje między członkami różnych ugrupowań ruchu ludowego uznano: współprzewodniczenie przez osoby reprezentujące różne nurty ruchu ludowego komisjom sejmowym i senackim, wspólne kierowanie pracami obu izb parlamentu oraz sprawowanie funkcji przewodniczących klubów parlamentarnych⁸⁴⁹, co wiąże się z koniecznością uczestniczenia wspólnie z marszałkiem i wicemarszałkami Sejmu w Konwencji Seniorów (Sejmu i Senatu)⁸⁵⁰. Parlamentarzyści spełniający wymienione kryteria byli zobowiązani do posiadania częstych kontaktów. Ponadto założono, że o trwałym powiązaniu świadczy również fakt zasiadania na koniec kadencji w tym samym klubie parlamentarnym. Oznacza to bowiem, że mimo występowania rozłamów prowadzących do powstawania nowych klubów, a nawet ugrupowań politycznych, poszczególne osoby zachowały poczucie wspólnoty poglądów, dążyły do realizacji tego samego programu, występowała między nimi wspólnota interesów⁸⁵¹. Powiązania oparte o przyjęte kryteria zaprezentowano na grafie nr 2.

⁸⁴⁷ N. Kwak, A. Williams, X. Wang, H. Lee, *Talking Politics and Engaging Politics: An Examination of the Interactive Relations Between Structural Features of Political Talk and Discussion Engagement*, „Communication Research” 2005, vol. 32, s. 87-111.

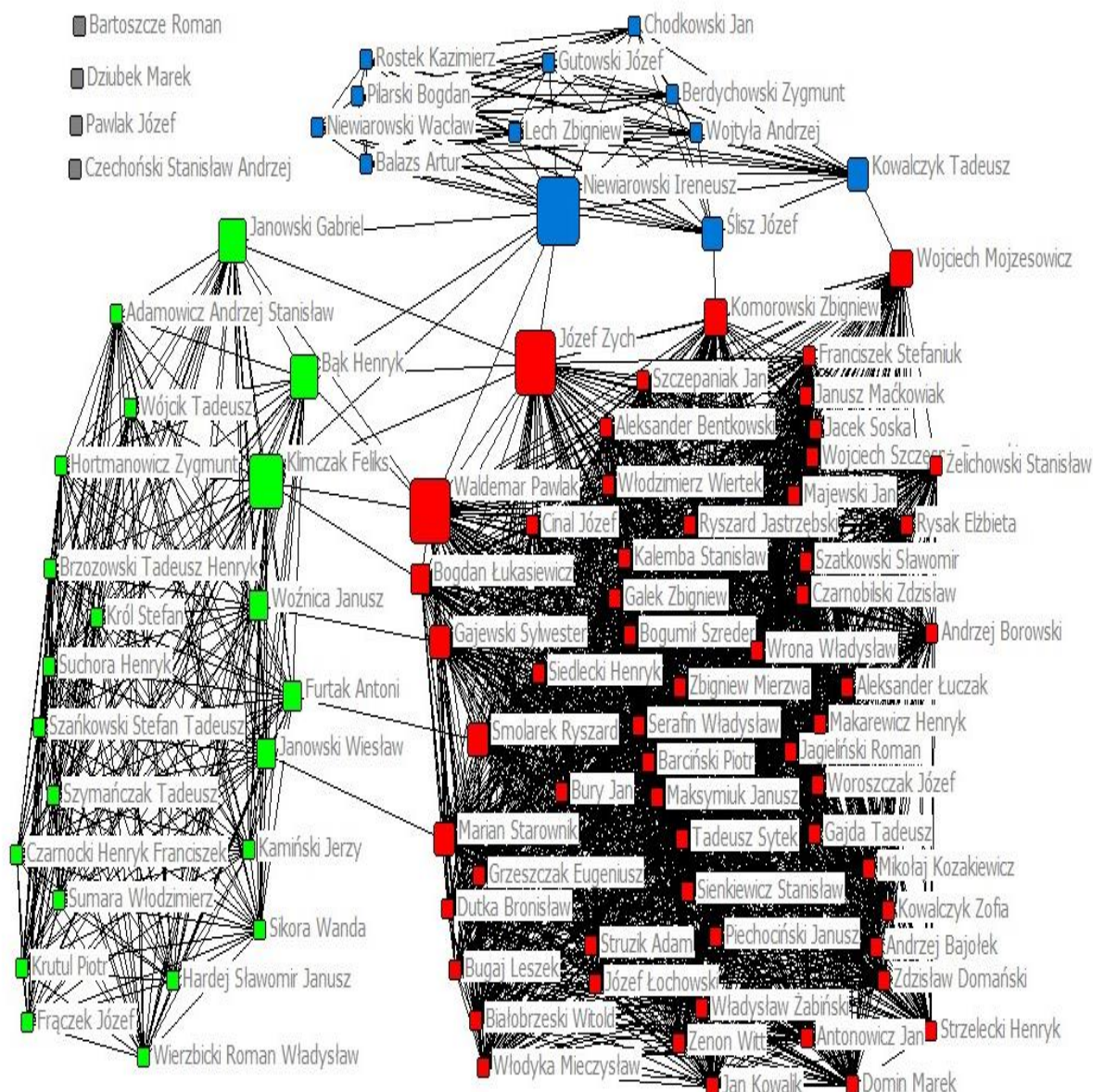
⁸⁴⁸ Koncepcja „siły słabych więzi” została zaproponowana przez Marka Granovettera. Zob. M. Granovetter, *The Strength of Weak Ties*, „American Journal of Sociology” 1973, vol. 78, nr 6, s. 1360-1380.

⁸⁴⁹ W tym przypadku uwzględniono wszystkie osoby, które przewodniczyły klubom, nawet jeśli przed końcem kadencji doszło do zmiany przewodniczącego.

⁸⁵⁰ W odniesieniu do Senatu w skład Konwentu Seniorów wchodził przedstawiciel klubów senatorskich jeżeli taka struktura liczyła przynajmniej 7 członków; *Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r.*, M. P. 1991, nr 2, poz. 11.

⁸⁵¹ Zrezygnowano z wprowadzania jako powiązanie zasiadania w tej samej komisji bez sprawowania w niej wspólnie (tj. przez osoby z różnych ugrupowań ludowych) funkcji przewodniczącego i wiceprzewodniczącego, uznając, że współkierowanie jej pracą prowadzi do rzeczywistej i trwałej relacji formalnej. Innym świadomym ograniczeniem jest nie uwzględnianie jako powiązania startu z tej samej listy wyborczej. Jest to wynikiem przekonania, że osoby posiadające trwałą identyfikację polityczną będą na koniec kadencji zorganizowane w tej samej strukturze klubowej. Wydaje się to być tym bardziej zasadne, że w przypadku nurtu „posierpniowego ruchu ludowego” do podziałów w parlamencie doszło w niespełna trzy miesiące od wyborów. Sieć społeczna jest zawsze strukturą odnoszącą się do konkretnego momentu. W tym przypadku dotyczy to środowiska

Graf nr 2. Relacje formalne parlamentarzystów ruchu ludowego na koniec kadencji Sejmu i Senatu (1991–1993).

Źródło: opracowanie własne w programie Borgatti, S.P., 2002. NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies: Lexington, KY.

Kolorem zielonym oznaczono osoby, które na koniec kadencji należały do KP Porozumienie Ludowe, kolorem czerwonym – członków KP Polskie Stronnictwo Ludowe,

kształtowanego w okresie dwóch lat, które ulegało istotnym przeobrażeniom. Dlatego uwzględniono na grafie również powiązanie wynikające z kierowania KP PL zarówno przez G. Janowskiego (początek kadencji), jak i F. Klimczaka (do jej końca). Pozycja w sieci ogółu kontaktów nie musi świadczyć o pozycji we własnym klubie. Poszczególne osoby mogą pełnić ważną rolę w istotnej dla klubu komisji ale z uwagi na brak reprezentanta innego ugrupowania ludowego w kierownictwie komisji nie być w ten sposób powiązana.

natomiast niebieskim parlamentarzystów Konwencji Polskiej wybranych z list Krajowego Komitetu Wyborczego Ruchu Ludowego „Porozumienie Ludowe”. Parlamentarzystów, którzy weszli do innych klubów, bądź pozostawali niezrzeszeni oznaczono kolorem szarym.

Na schemacie zauważyć można istnienie piętnastu powiązań formalnych między reprezentantami trzech klubów parlamentarnych, tworzonych bądź współtworzonych (jak w przypadku Konwencji Polskiej) przez ludowców wybranych z list PL, PSL–SP oraz list regionalnych. Pozycję „pośredników” zyskało siedemnaście osób. Czterech parlamentarzystów – Roman Bartoszcze, Marek Dziubek, Józef Pawlak oraz Stanisław Andrzej Czechoński, było całkowicie izolowanych od najliczniejszego komponentu sieci.

Złożoność struktury daje możliwość zastosowania kilku podstawowych algorytmów analizy sieciowej. Najwłaściwszą miarą centralną, która może wskazać osoby posiadające w sieci pozycję pozwalającą na kontrolowanie relacji jest pośredniość centralna (*betweenness centrality*). Opiera się ona na założeniu, że „najważniejszy aktor w sieci to ten, który wpływa na współdziałanie innych niepowiązanych ze sobą aktorów”⁸⁵². Pośredniość centralna jest obliczana na podstawie „częstości, z jaką dana jednostka pojawia się w najkrótszych ścieżkach pomiędzy różnymi parami węzłów. Potencjalnie są to osoby posiadające większą kontrolę przepływu informacji i wpływ na inne osoby. Centralność jednostki jest bowiem tym wyższa, im bardziej wydłuży się średnia odległość pomiędzy węzłami sieci po jej usunięciu”⁸⁵³. Biorąc pod uwagę fakt, że przedmiotem zainteresowania jest sieć, która składa się z reprezentantów różnych klubów parlamentarnych tworzących struktury o charakterze subgrup⁸⁵⁴ o różnej liczebności, to sama liczba relacji jest mniej istotna dla scharakteryzowania spójności sieci od określenia osób posiadających potencjalnie strategiczną pozycję⁸⁵⁵. W związku z tym z badanej struktury można opierając się o miarę pośredniości centralnej wyodrębnić osoby łączące różne subgrupy. Parlamentarzystów posiadających wyższą wartość miary pośredniości centralnej oznaczono poprzez powiększenie w sieci węzłów ich symbolizujących. Dane

⁸⁵² W. Czakon, *Sieci w zarządzaniu strategicznym*, Warszawa 2012, s. 119.

⁸⁵³ D. Batorski, M. Zdziarski, *op. cit.*, s. 165.

⁸⁵⁴ Subgrupy, inaczej określane jako substruktury, oznaczają części sieci, które są w określony sposób silniej ze sobą powiązane; R. A. Hanneman, M. Riddle, *Introduction to Social Network Methods*, http://faculty.ucr.edu/~hanneman/nettext/C11_Cliques.html (dostęp: 20.08.2018).

⁸⁵⁵ Wynika to z faktu, że nawet nie połączony z osobami z innych grup członek największego klubu będzie miał ilość bezpośrednich relacji większą niż osoba z mniejszej frakcji ale posiadająca przynajmniej jedno powiązanie z parlamentarzystą z innego klubu.

przedstawione w formie pośredniości i n-pośredniości (*n-betweeness*) dla osób, które tworzyły formalne powiązania międzyklubowe zawarto w tabeli nr 2⁸⁵⁶.

Tabela nr 2. Wartość pośredniości i n-pośredniości osób, które tworzyły formalne powiązania między klubami ruchu ludowego kadencji 1991–1993.

Nazwisko	Pośredniość	n-pośredniość
Niewiarowski Ireneusz	504.400	11.297
Zych Józef	470.900	10.546
Pawlak Waldemar	470.900	10.546
Klimczak Feliks	357.567	8.008
Janowski Gabriel	254.067	5.690
Bąk Henryk	254.067	5.690
Mojzesowicz Wojciech	177.300	3.971
Komorowski Zbigniew	177.300	3.971
Gajewski Sylwester	137.700	3.084
Smolarek Ryszard	137.700	3.084
Starownik Marian	137.700	3.084
Ślisz Józef	130.883	2.931
Kowalczyk Tadeusz	130.883	2.931
Łukasiewicz Bogdan	101.283	2.268
Woźnica Janusz	101.117	2.265
Janowski Wiesław	101.117	2.265
Furtak Antoni	101.117	2.265

Źródło: obliczenie własne wykonane w programie UCINET 6.

W sporządzonej w powyższy sposób strukturze najważniejsze miejsce zajmuje szef KP Konwencja Polska Ireneusz Niewiarowski, głównie z uwagi na fakt posiadania wielu relacji z osobami z dwóch innych frakcji, podczas gdy dwaj inni ludowcy z jego klubu mają po zaledwie jednym powiązaniu formalnym z przedstawicielami KP PSL. Biorąc pod uwagę najkrótszą drogę (obejmującą najmniej pośredników) rozpowszechniania np. informacji w sieci, aż 11% takich kombinacji dla całej struktury mogła być kontrolowana przez tę osobę.

⁸⁵⁶ N-pośredniczenie oblicza się poprzez podzielenie wartości tych miar przez ich maksymalną możliwą wartość, co umożliwia przedstawienie wyniku w procentach (jest to procent, w jakim dany aktor uczestniczy w poszczególnych relacjach).

Rola I. Niewiarowskiego była w dużej mierze wynikiem względnej izolacji jego frakcji w porównaniu do położenia PL oraz PSL.

Istotne znaczenie w strukturze posiadali również dwaj reprezentanci PSL – Józef Zych oraz Waldemar Pawlak (wartość n-pośredniości niewiele ponad 10), a także Feliks Klimczak (wartość n-pośredniości 8) reprezentujący KP Porozumienie Ludowe. Uwzględniając podstawę (miejsce we władzach parlamentu oraz szefowanie klubom), która nadała tym osobom tak ważne położenie należy zauważyć, że nikt z ludowców nie był w stanie osiągnąć takiej pozycji jedynie poprzez współkierowanie komisjami.

Spośród subgrupy wyodrębnionych na podstawie afiliacji (przynależności klubowej) poszczególnych osób, za najmniej wpływową frakcję z połączonego komponentu sieci⁸⁵⁷ uznać należy nie powiązanych bezpośrednio z reprezentantami innych klubów ludowych przedstawicieli dawnego SLCh. Wynikało to z faktu, że niewielka liczba członków będących wcześniej w KP SLCh miała formalne relacje z parlamentarzystami PL i PSL⁸⁵⁸, w związku z czym ich odległość do wszystkich innych węzłów w sieci była największa⁸⁵⁹.

W Sejmie II kadencji przedstawiciele ruchu ludowego posiadali więcej mandatów niż kiedykolwiek wcześniej ale wszyscy wywodzili się z PSL i zasiadali w jednym klubie. Na pierwszym posiedzeniu w dniu 14 października 1993 roku wybrane zostały władze izby niższej parlamentu w składzie: marszałek – Józef Oleksy (SLD) oraz wicemarszałkowie: Aleksander Małachowski (Unia Pracy), Olga Krzyżanowska (Unia Demokratyczna) i Józef Zych (PSL)⁸⁶⁰. W związku z objęciem przez Józefa Oleksego funkcji premiera, został on 3 marca 1995 roku odwołany ze stanowiska marszałka Sejmu, które zajął Józef Zych⁸⁶¹. Po raz pierwszy marszałkiem Senatu wybrano przedstawiciela PSL Adama Struzika⁸⁶². Przewodniczącym najliczniejszego w historii KP PSL został Waldemar Pawlak⁸⁶³. Kierowanie Kołem Senatorskim PSL powierzono Henrykowi Makarewiczowi⁸⁶⁴. Ze względu na sukces wyborczy reprezentanci tego ugrupowania uzyskali również liczne stanowiska

⁸⁵⁷ Czyli bez: R. Bartoszcze, M. Dziubka, J. Pawlaka i S. Czechońskiego.

⁸⁵⁸ Jedynie wymienione wcześniej trzy osoby takie połączenia posiadają: I. Niewiarowski, T. Kowalczyk i J. Ślisz.

⁸⁵⁹ Zastosowano miarę o nazwie „odległość” (*farness*), która jest definiowana jako suma dystansów geodezyjnych do wszystkich innych wierzchołków. Ich wartość dla każdej z tych osób (Niewiarowski Wacław, Chodkowski Jan, Rostek Kazimierz, Pilarski Bogdan, Lech Zbigniew, Gutowski Józef, Balazs Artur, Berdychowski Zygmunt, Wojtyła Andrzej) wyniosła 244. Obliczenia dokonano w programie UCINET.

⁸⁶⁰ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II Kadencja...*, s. 17.

⁸⁶¹ Do składu Prezydium Sejmu dołączono Marka Borowskiego (SLD); *ibidem*, s. 17-18.

⁸⁶² Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/organyt.htm> (dostęp: 27.04.2018).

⁸⁶³ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II Kadencja...*, s. 195.

⁸⁶⁴ Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/kluby/KPPSL.htm> (dostęp: 27.04.2018).

przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji sejmowych⁸⁶⁵ i senackich⁸⁶⁶. Formalne powiązania z senatorami wywodzącymi się z „solidarnościowego ruchu ludowego” nie istniały ponieważ wspomniane osoby takich stanowisk nie posiadały.

Relacje formalne poprzez afiliacje w oficjalnych strukturach parlamentu mogły być nawiązane w Sejmie III i Senacie IV kadencji. Pomimo dużo słabszego wyniku wyborów niż cztery lata wcześniej reprezentanci PSL zdołali doprowadzić do skutecznego ubiegania się przez Stanisława Stefaniuka o stanowisko wicemarszałka Sejmu⁸⁶⁷. Przewodniczącym Klubu Poselskiego PSL wybrano Janusza Dobrosza⁸⁶⁸, którego przed zakończeniem kadencji

⁸⁶⁵ Komisje Stałe: Wiceprzewodniczący: Lucyna Pietrzyk (Komisja do spraw Służb Specjalnych), Andrzej Wiśniewski (Komisja Administracji i Spraw Wewnętrznych), Ireneusz Skubis (Komisja Edukacji, Nauki i Postępu Technicznego), Tadeusz Samborski (Komisja Kultury i Środków Przekazu), Mirosław Pawlak (Komisja Łączności z Polakami za Granicą), Jan Bury (Komisja Młodzieży, Kultury Fizycznej i Sportu), Henryk Bogdan (Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych), Leszek Bugaj (Komisja Obrony Narodowej), Marian Król (Komisja Odpowiedzialności Konstytucyjnej), Waldemar Michna (Komisja Polityki Gospodarczej, Budżetu i Finansów), Jan Andrykiewicz (Komisja Polityki Przestrzennej, Budowlanej i Mieszkaniowej), Józef Mioduszeowski (Komisja Polityki Społecznej), Stanisław Bartoszek (Komisja Przekształceń Własnościowych), Tadeusz Sławecki (Komisja Regulaminowa i Spraw Poselskich), Marian Starownik (Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej), Janusz Dobrosz (Komisja Spraw Zagranicznych), Jarosław Kurzawa (Komisja Stosunków Gospodarczych z Zagranicą), Wiesław Stasiak (Komisja Transportu, Łączności, Handlu i Usług), Jan Szczepaniak (Komisja Ustawodawcza), Jan Kopczyk (Komisja Zdrowia). Przewodniczący: Andrzej Grzyb (Komisja Integracji Europejskiej), Władysław Jasiński (Komisja Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa), Stanisław Kalemba (Komisja Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej), Aleksander Bentkowski (Komisja Sprawiedliwości i Praw Człowieka), Józef Łochowski (Komisja Systemu Gospodarczego i Przemysłu). Komisje Nadzwyczajne działające do końca kadencji: Wiceprzewodniczący: Andrzej Grzyb (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektu ustawy o samorządzie powiatowym i projektu ustawy o zakresie działania dużych miast), Andrzej Grzyb (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektu ustawy o państwowej służbie cywilnej oraz oceny innych regulacji prawnych dotyczących statusu pracowników urzędów państwowych), Jan Kopczyk (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym oraz projektu ustawy o świadczeniach zdrowotnych gwarantowanych przez państwo ze środków publicznych), Janusz Piechociński (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących reformy Centrum Administracyjnego i Gospodarczego Rządu), Bogdan Pęk (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw lustracyjnych), Roman Borek (Komisja Nadzwyczajna do zbadania zasadności zarzutów Najwyższej Izby Kontroli w stosunku do niektórych byłych ministrów współpracy gospodarczej z zagranicą; Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących reformy systemu ubezpieczeń społecznych), Przewodniczący: Aleksander Bentkowski (Komisja Nadzwyczajna do Spraw Kodyfikacji Karnych); Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja2/komisje.htm> (dostęp: 22.05.18).

⁸⁶⁶ Przewodniczący: Edward Kienig (Komisja Gospodarki Narodowej), Ryszard Ochwat (Komisja Ochrony Środowiska), Sylwester Gajewski (Komisja Rolnictwa), Adam Woś (Komisja Samorządu Terytorialnego i Administracji Państwowej), Jan Sęk (Komisja Spraw Emigracji i Polaków za Granicą), Henryk Makarewicz (Komisja Spraw Zagranicznych i Międzynarodowych Stosunków Gospodarczych). Wiceprzewodniczący: Adam Daraż (Komisja Inicjatyw i Prac Ustawodawczych), Stefan Pastuszka (Komisja Kultury, Środków Przekazu, Wychowania Fizycznego i Sportu), Maria Łopatkowa (Komisja Nauki i Edukacji Narodowej); Mieczysław Włodyka (Komisja Ochrony Środowiska), Jerzy Derkacz (Komisja Polityki Społecznej i Zdrowia), Roman Karaś (Komisja Praw Człowieka i Praworządności), Jan Orzechowski (Komisja Regulaminowa i Spraw Senatorskich), Jan Adamiak (Komisja Rolnictwa), Stefan Józef Pastuszka (Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego); Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/organy.htm> (dostęp: 22.05.18).

⁸⁶⁷ *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej III Kadencja...*, s. 17.

⁸⁶⁸ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN – 2738; *Działalność Klubu Parlamentarnego PSL w okresie od października 1997 r. do listopada 1998 r.*, Warszawa 1998, s. 3.

zastąpił Jarosław Kalinowski⁸⁶⁹. Najbardziej stabilne ugrupowanie ludowe zdołało również skutecznie desygnować swoich przedstawicieli do władz komisji parlamentarnych. Cztery osoby z PSL objęły funkcje przewodniczących⁸⁷⁰, a siedemnaście wiceprzewodniczących komisji sejmowych⁸⁷¹. Ponadto Adam Struzik w trakcie kadencji uzyskał stanowisko zastępcy przewodniczącego senackiej Komisji Zdrowia, Kultury Fizycznej i Sportu⁸⁷².

Pod względem liczby stanowisk w kierownictwie komisji parlamentarnych politykom PSL zdecydowanie ustępowali reprezentanci SKL oraz PSL–PL, którzy uzyskali mandaty poselskie i senatorskie, na skutek startu w wyborach z list AWS. Zdołali oni przeforsować kandydatury swoich przedstawicieli na funkcje przewodniczących Komisji Rolnictwa i Rozwoju Wsi zarówno w Sejmie (G. Janowski)⁸⁷³, jak i w Senacie (Józef Frączek)⁸⁷⁴, jednak byli mało skuteczni w zabieganiu o funkcje wiceprzewodniczących. Udało się to przedstawicielom SKL jedynie w przypadku Komisji Integracji Europejskiej (Wojciech Arkuszewski)⁸⁷⁵ oraz wymienionej senackiej komisji odpowiedzialnej za rolnictwo (Jan Chodkowski)⁸⁷⁶. Biorąc pod uwagę fakt, że do parlamentu grupa ta dostała się poprzez start z list zwycięskiej formacji wynik ten uznać należy za niski.

Sieć, którą można wyodrębnić po wyborach, w oparciu o start ze wspólnych list wyborczych, przynależność do klubów parlamentarnych oraz współkierowanie organami Sejmu i Senatu była stosunkowo prosta, tym bardziej, że KP SKL powstał w późniejszym czasie i nie istniało powiązanie poprzez Konwent Seniorów. Jednak sytuacja z uwagi na

⁸⁶⁹ P. Kaleta, *op. cit.*, s. 246.

⁸⁷⁰ Byli to: Józef Zych (Komisja ds. Kontroli Państwowej), Józef Gruszka (Komisja ds. Służb Specjalnych), Bogdan Pęk (Komisja Etyki Poselskiej).

⁸⁷¹ Byli to: Mirosław Pawlak (Komisja Administracji i Spraw Wewnętrznych), Józef Mioduszewski (Komisja Nauki, Edukacji i Młodzieży), Mirosław Pietrewicz (Komisja Finansów Publicznych), Czesław Siekierski (Komisja Gospodarki), Stanisław Kalemba (Komisja Integracji Europejskiej), Eugeniusz Kłopotek (Komisja Kultury Fizycznej i Sportu), Zdzisław Podkański (Komisja Kultury i Środków Przekazu), Marek Sawicki (Komisja Ochrony Konkurencji i Konsumentów), Stanisław Żelichowski (Komisja Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa), Stanisław Brzózka (Komisja Polityki Społecznej), Wojciech Szczęsny Zarzycki (Komisja Rolnictwa i Rozwoju Wsi), Wiesław Woda (Komisja Samorządu Terytorialnego i Polityki Regionalnej), Bogdan Pęk (Komisja Skarbu Państwa), Janusz Dobrosz (Komisja Spraw Zagranicznych), Aleksander Bentkowski (Komisja Sprawiedliwości i Praw Człowieka), Aleksander Bentkowski (Komisja Nadzwyczajna ds. zmian w Kodyfikacjach), Mirosław Pawlak (Komisja Nadzwyczajna do rozpatrzenia projektów ustaw dotyczących spółdzielczości), Waldemar Pawlak (Komisja nadzwyczajna – Komisja Prawa Europejskiego); Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja3/komisje.html> (dostęp: 2.05.2018).

⁸⁷² Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k4/senat/Senator/Struzik.htm> (dostęp: 2.05.2018).

⁸⁷³ Archiwum Sejmu, <http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/skladkom?OpenAgent&RRW> (dostęp: 2.05.2018).

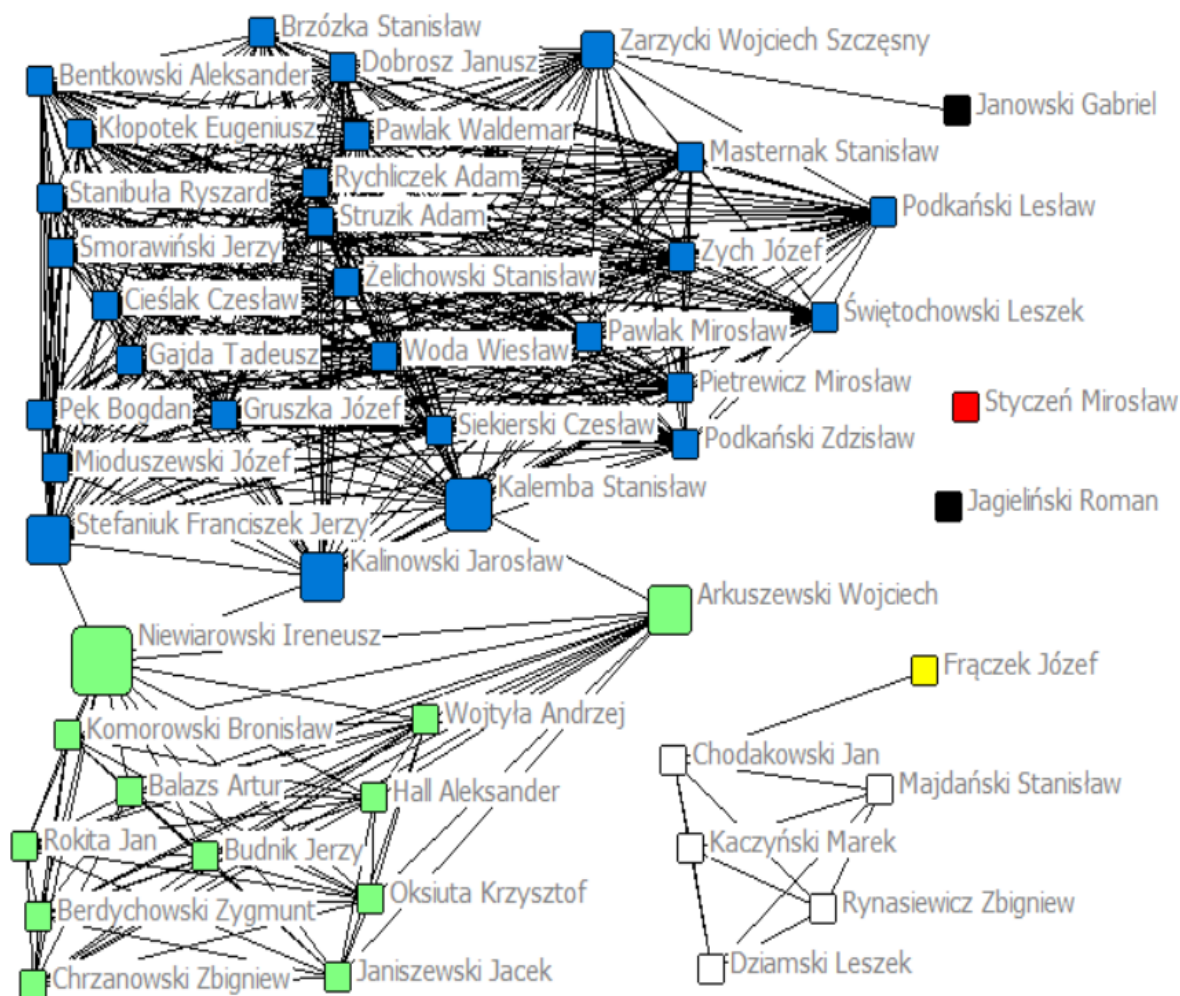
⁸⁷⁴ Archiwum Senatu, <http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/skladkom?OpenAgent&RRW> (dostęp: 2.05.2018).

⁸⁷⁵ Archiwum Sejmu, http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja3/www_ine.htm (dostęp: 2.05.2018).

⁸⁷⁶ Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k4/senat/Senator/Chodkows.htm> (dostęp: 2.05.2018); Wiceprzewodniczącym Komisji Spraw Zagranicznych był również Krzysztof Kamiński, który wstąpił do SKL, ale do tego ugrupowania nie należał w trakcie wyborów.

postępujące rozłamy w AWS doprowadziła do przeobrażeń w sieci. Schemat uwzględniający stan na koniec kadencji przedstawiono na grafie nr 3⁸⁷⁷.

Graf nr 3. Relacje formalne parlamentarzystów, którzy uzyskali mandat z list PSL, SKL oraz AWS (stan na koniec kadencji 1997–2001).

Źródło: opracowanie własne w programie Borgatti, S.P., 2002. NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies: Lexington, KY

⁸⁷⁷ Zastosowano takie same kryteria, co przy konstruowaniu sieci z końca kadencji Sejmu i Senatu 1991-1993. W odniesieniu do przedstawicieli SKL uwzględniono jedynie tych, którzy zdobywając mandat w wyborach należeli do tego ugrupowania (co eliminuje z sieci Krzysztofa Kamińskiego). Janusz Dobrosz przestał sprawować funkcję przewodniczącego KP PSL, zanim powstał KP SKL, wobec czego powiązania poprzez kierowanie klubami tych dwóch osób nie istniało. Do ZP SKL, a następnie KP SKL pomiędzy kadencjami wchodziłi również inni parlamentarzyści (wymienieni w podrozdziale nr 2) ale uzyskali mandat reprezentując inne ugrupowania niż ludowe.

Kolorem niebieskim oznaczono przedstawicieli KP PSL, zielonym – SKL, białym – osoby, które pozostały w AWS; czarnym – posłów niezrzeszonych; żółtym – senatora Koła Parlamentarnego Alternatywa (KPA); czerwonym – posła, który wstąpił do Prawa i Sprawiedliwości. Większymi symbolami oznaczono posłów o wyższym współczynniku n-pośredniości⁸⁷⁸. Na skutek dezintegracji AWS oraz wystąpienia z KP PSL Romana Jagielińskiego sieć tworzona przez środowisko ludowców oraz innych członków SKL (z okresu wyborów) uległa podziałowi na cztery komponenty. Dwóch posłów R. Jagieliński oraz M. Styczeń było całkowicie izolowanych od pozostałych parlamentarzystów ruchu ludowego. Po postępującej dezintegracji obozu AWS nadal istniały powiązania między PSL a SKL oraz ugrupowania Jarosława Kalinowskiego z niezależnym już w tym okresie posłem Gabrielem Janowskim. W drugim komponente Józef Frączek (KPA) wciąż był związany relacją formalną z przedstawicielem AWS Janem Chodkowskim. Wartość n-pośredniości wyższą niż zero posiada jedynie siedem osób. Szczegółowe dane zawarto w tabeli nr 3.

Tabela nr 3. Wartość pośredniości i n-pośredniości osób, które tworzyły formalne powiązania między klubami ruchu ludowego kadencji 1997–2001.

NAZWISKO	POŚREDNIOŚĆ	N-POŚREDNIOŚĆ
Niewiarowski Ireneusz	201.000	17.092
Kalemba Stanisław	118.000	10.034
Stefaniuk Franciszek	103.833	8.829
Kalinowski Jarosław	103.833	8.829
Arkuszewski Wojciech	100.333	8.532
Zarzycki Wojciech	40.000	3.401
Chodkowski Jan	4.000	0.340

Źródło: obliczenie własne wykonane w programie UCINET 6.

Pozycję osoby łączącej dwa największe ugrupowania związane z ruchem ludowym zachował Ireneusz Niewiarowski. Drugim politykiem z SKL, który miał formalne relacje z przedstawicielem PSL był Wojciech Arkuszewski. W 1997 roku został on posłem jako

⁸⁷⁸ Wyniki tej miary dla wyszczególnionych osób: Jarosław Kalinowski 14.328; Stanisław Kalemba 14.328; Wojciech Arkuszewski 12.798; Ireneusz Niewiarowski 12.798; Wojciech Szczęsny Zarzycki 3.401; Jan Chodkowski 0.340.

reprezentant SKL ale wcześniej nie należał do ugrupowań ludowych, wchodząc dwukrotnie do Sejmu z list NSZZ „Solidarność” w 1991 i 1993 roku⁸⁷⁹. W przypadku PSL istotniejsze znaczenie w tak zdefiniowanej strukturze relacji uzyskały osoby, które w kadencji 1991–1993 roku takiej roli nie odgrywały.

Biorąc pod uwagę fakt, że sieci stworzone w odniesieniu do 1993 i 2001 roku opierały się na tych samych kryteriach można dokonać porównania tych struktur w czasie. Dane odnoszące się do wybranych miar spójności przedstawiono w tabeli nr 4⁸⁸⁰.

Tabela nr 4. Wybrane miary spójności sieci w roku 1993 i 1997.

MIARA	ROK	
	1993 (koniec kadencji Sejmu i Senatu)	2001 (koniec kadencji Sejmu i Senatu)
Gęstość	0.431	0.398
Komponenty	5	4
Połączenie	0.918	0.715
Fragmentacja	0.082	0.285
Średni dystans	1.895	1.766

Źródło: opracowanie własne na podstawie obliczeń w programie UCINET 6.

Przeprowadzone obliczenia wskazują, że sieć charakteryzowała się wyższą gęstością w 1993 roku (43% możliwych połączeń) niż w 2001 roku (39%). Na koniec kadencji Sejmu i Senatu wyłonionego w pierwszych wolnych wyborach istniało więcej komponentów, ale wynikało to z większej liczby osób całkowicie izolowanych (R. Bartoszcze, M. Dziubek, S. Czechoński, J. Pawlak) niż w 2001 roku. Nadal jednak istniały połączenia pomiędzy trzema głównymi nurtami. O postępującym oddalaniu się PSL oraz rozdrabniającego się odłamu „solidarnościowego ruchu ludowego” świadczą miary „połączenia” i „fragmentacji”. Wynika z nich, że w 1993 roku ok. 91,8% relacji zachodziło w jednym komponentcie (8,2% poza nim), a w 2001 już tylko 71,5% powiązań obejmowało ten sam komponent (28,5% przypadała na inne części sieci).

⁸⁷⁹ Archiwum Sejmu, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny1kad>, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 27.05.2018).

⁸⁸⁰ Uwzględniono jedynie miary spójności, które nie są wrażliwe na różnice w liczbie węzłów składających się na grupę. Miary zdefiniowano w podrozdziale 3 rozdziału I.

Analizując zmieniające się konfiguracje relacji w strukturach łączących polityków reprezentujących ugrupowania ruchu ludowego dostrzec można stopniową dezintegrację tego środowiska, szczególnie w zakresie jego odłamu „solidarnościowego”. Odporny na wewnętrzne rozłamy był KP PSL, jedyny występujący w parlamencie nieprzerwanie pod tym samym szyldem. W powiązaniach między różnymi odłami zauważyć można postępujące oddalanie się różnych grup ludowców i skłonność do wyodrębniania się małych, niezależnych od siebie komponentów. Wystawienie wspólnych list w wyborach 1991 roku przyniosło grupom kierowanym przez G. Janowskiego oraz J. Ślisza sukces wyborczy ale na forum parlamentarnym środowisko to uległo niemal natychmiastowemu podziałowi. W rezultacie powrót do parlamentu innego klubu ludowego niż PSL nastąpił dopiero w warunkach przyjęcia przez reprezentantów dawnej opozycji wiejskiej patronatu silniejszego partnera, który odwoływał się przede wszystkim do innego elektoratu.

Rozpatrując zajmowane przez ludowców pozycje formalne warto zauważyć, że PSL był dużo bardziej skuteczny w forsowaniu swoich kandydatów zarówno na stanowisko marszałków Sejmu i Senatu, jak i przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji sejmowych i senackich. Co interesujące, w odniesieniu do komisji miało to również miejsce po wyborach uznawanych za porażkę PSL i zwycięstwo AWS⁸⁸¹. Wynikało to prawdopodobnie z większego doświadczenia KP PSL, bogatszego o kadencję 1993–1997.

⁸⁸¹ Chociaż od 1997 roku członkowie AWS związani z ruchem ludowym kierowali, zarówno senacką jak i sejmową, Komisją Rolnictwa i Rozwoju Wsi, co można uznać za prestiżowe i istotne dla parlamentarzystów wywodzących się z omawianej grupy.

IV. Ścieżki rekrutacji – u progu kariery parlamentarnej

1. Fluktuacja elity parlamentarnej

Rozpatrując kwestie związane z fluktuacją parlamentarzystów reprezentujących ugrupowania ruchu ludowego w latach 1989–2001 można postawić pytanie dotyczące wystąpienia procesu rekrutacji lub wymiany „starych” (przed transformacyjnymi) i „nowych” (po transformacyjnych) elit parlamentarnych. Innym interesującym zagadnieniem z punktu widzenia ruchliwości elit jest wystąpienie procesu utrzymania się w kolejnych kadencjach Sejmu i Senatu osób, które rozpoczęły karierę parlamentarną w wyborach przeprowadzanych od 1989 roku. W tym przypadku również można zastosować analizę sieci społecznych dla określenia struktury osób, które po przemianach reprezentowały w parlamencie ruch ludowy.

Analiza reprodukcji elity jest jedną z kilku kwestii rozpatrywanych w tej pracy. W związku z tym odnosi się ona do koncepcji teoretycznych i badań przeprowadzonych przez Edmunda Wnuka-Lipińskiego oraz Jacka Wasilewskiego, ale jej zakres jest mniejszy niż w badaniach przeprowadzonych przez wymienionych badaczy. Przedmiotem zainteresowania i „punktem wyjścia analizy jest nowa elita”⁸⁸², ale – co stanowi pierwsze ograniczenie wynikające z tematu – jedynie parlamentarna i jedynie ta jej część, którą można przypisać do kategorii ruchu ludowego. Natomiast – podobnie jak w artykule E. Wnuka-Lipińskiego i J. Wasilewskiego – przedmiotem zainteresowania nie są „stare elity”⁸⁸³, o ile nie zostały również „nowymi elitami parlamentarnymi ruchu ludowego”. Drugim świadomym ograniczeniem jest rezygnacja z analizy reprodukcji przez konwersję rozumianej jako przejście z innych segmentów „starej elity” – ekonomicznej oraz kulturalnej w „nową” parlamentarną. Wystąpienie tego typu zjawisk będzie widoczne w części pracy dotyczącej „ścieżek kariery” prowadzących ludowców do mandatu posła lub senatora. Ponadto, w związku z tematyką pracy, która koncentruje się jedynie na wyodrębnionym segmencie parlamentarzystów, przedmiotem

⁸⁸² W powyższy sposób również ujęli „punkt wyjścia analizy” E. Wnuk-Lipiński i J. Wasilewski – zaznaczając: „hipotezy o reprodukcji lub wymianie elit będą testowane za pomocą terminów zapożyczonych z teorii ruchliwości społecznej, w kategoriach »napływu«, a nie w kategoriach »odpływu« (...) stara elita – nomenklatura – nie będzie w tym momencie przedmiotem zainteresowania”; E. Wnuk-Lipiński i J. Wasilewski, *op. cit.*, s. 137-138.

⁸⁸³ E. Wnuk-Lipiński oraz J. Wasilewski poddawali analizie „stare elity” również w przypadku, gdy osoby te weszły w skład „nowych elit ekonomicznych” lub „nowych elit kulturalnych”; *ibidem*, s. 128-148.

zainteresowania nie będzie konwersja „starej” elity politycznej ludowców w „nową” elitę ekonomiczną czy kulturalną⁸⁸⁴.

Przyjęcie takich założeń skutkuje koniecznością zmodyfikowania sposobu rozumienia wewnątrzgeneracyjnej reprodukcji elity. Po rezygnacji z rozpatrywania w tym miejscu reprodukcji przez konwersję pozostają dwa rodzaje tego zjawiska – reprodukcja prosta oraz wertykalna (przejście z subelity). Biorąc pod uwagę specyfikę badanej elity za reprodukcję prostą będą uważane dwa rodzaje zdarzeń. Pierwszy to „utrzymanie się” poszczególnych osób w organie ustawodawczym, pomimo zmiany systemu politycznego, co oznacza, że ta sama osoba była posłem, w przynajmniej jednej z kadencji Sejmu po 1945 roku (od zwołania Krajowej Rady Narodowej po Sejm wyłoniony w 1985 roku) i była parlamentarzystą po przemianach systemowych (od „wyborów czerwcowych” do 2001 roku). Drugi rodzaj reprodukcji prostej wystąpi jeśli dana osoba zasiadała w naczelnym organie władzy państwowej⁸⁸⁵ przed wrześniem 1989 roku, a następnie weszła w skład „nowej elity parlamentarnej”, uzyskując mandat z list ugrupowań ludowych.

Reprodukcja wertykalna opisuje zjawisko, w którym dana osoba nie sprawuje funkcji poprzez którą może być zaliczona do elity politycznej danego państwa ale znajduje się w jej bezpośrednim zapleczu. W tym przypadku założono, że jej rodzaj będzie stanowiła przynależność do władz naczelných ZSL. Do tej grupy zakwalifikowano następujące struktury tego ugrupowania: Prezydium Rady Naczelnej, Prezydium i Sekretariat Generalny Naczelnego Komitetu Wykonawczego, Prezydium Głównej Komisji Rewizyjnej, Prezydium Głównej Komisji Kontroli, Prezydium Rady Naczelnej, Prezydium i Sekretariat Naczelnego Komitetu⁸⁸⁶, Tymczasowy Sąd Partyjny, Prezydium Głównego Sądu Partyjnego⁸⁸⁷. Działacze, którzy wchodziłi w skład organów naczelných ZSL, ale nie sprawowali funkcji we władzach państwowych, mogą być postrzegani jako subelita, czyli bezpośrednio zapleczce elity politycznej PRL. Jak zauważa Robert Putnam w „krajach komunistycznych Europy wschodniej, aparat partyjny stanowił konsekwentnie najlepszą trampolinę do władz państwowych”⁸⁸⁸. Dotyczyło

⁸⁸⁴ Wspomniane badania można uznać za interesujące i poszerzające wiedzę naukową ale wychodzą poza temat niniejszej pracy.

⁸⁸⁵ Określono je na podstawie pracy T. Mołdawy. Były to: Rada Państwa, Najwyższa Izba Kontroli (uwzględniono prezesów i wiceprezesów), Rada Ministrów (uwzględniono stanowiska premiera oraz ministrów), Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego oraz Komisja Planowania przy Radzie Ministrów (uwzględniono przewodniczących oraz zastępców), Urząd Rady Ministrów (uwzględniono: ministrów-szefów UMR, ich zastępców i podsekretarzy stanu); T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 78-240.

⁸⁸⁶ Jak zaznacza J. Gmitruk „II Kongres ZSL zmienił strukturę organizacyjną Stronnictwa: zamiast Naczelnego Komitetu Wykonawczego i Rady Naczelnej miał funkcjonować jedynie Naczelny Komitet ZSL”; J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe...*, s. 102.

⁸⁸⁷ Szczegółowe dane, wraz ze składami oraz okresem urzędowania znajdują się w: *Ibidem*, s. 99-119.

⁸⁸⁸ R. Putnam, *The Comparative Study...*, s. 49.

to również przedstawiciele „koncesjonowanego ruchu ludowego”, chociaż z uwagi na „kierowniczą rolę partii” wachlarz stanowisk, które mogli pełnić był ograniczony.

Za pierwszy parlament, w którym wyodrębniła się „nowa elita parlamentarna” uznano Sejm i Senat wyłoniony w „wyborach czerwcowych”. Personalny układ Sejmu w 1989 roku nie był kształtowany na podstawie swobodnego wyboru obywateli, istniały ograniczenia narzucone przez postanowienia Okrągłego Stołu, ale mimo wszystko w odniesieniu do tej izby parlamentu wyborcy mieli możliwość dokonywania selekcji wśród zgłoszonych przez ZSL kandydatów. Ponadto, to w ramach tej kadencji Sejmu wyłoniono rząd Tadeusza Mazowieckiego, dokonano zmian w ustawie zasadniczej, które rozpoczęły transformację systemową oraz formalnie utworzono III Rzeczpospolitą. Dodatkowym argumentem, na podstawie którego utworzony w 1989 roku parlament jest zaliczony do kreującego „nową elitę parlamentarną” był demokratyczny sposób wyłonienia składu Senatu.

Spośród 328 parlamentarzystów zaliczonych do grupy przedstawicieli ugrupowań ludowych w latach 1989–2001, osiemnaście osób zasiadało w przynajmniej jednym z kolejnych sejmów funkcjonujących po II wojnie światowej w Polsce⁸⁸⁹. Dla porównania spośród posłów i senatorów Sojuszu Lewicy Demokratycznej (SLD) liczba ta wyniosła szesnaście osób⁸⁹⁰. Co zrozumiałe, z uwagi na kwestię upływu czasu, najwięcej ludowców – czternastu – zasiadało w Sejmie PRL IX kadencji i uzyskało mandat posła lub senatora przynajmniej raz w latach 1989–2001⁸⁹¹. Siedmiu członków tej grupy zostało po raz drugi posłami w wyniku „wyborów czerwcowych” i nigdy później nie sprawowało funkcji posła ani senatora⁸⁹². Dwie osoby były członkami trzech kolejnych kadencji Sejmu od 1985 roku⁸⁹³. Jedna została posłem w 1985 roku, następnie uzyskała mandat cztery lata później, i ponownie weszła do Sejmu w roku 1993⁸⁹⁴. W wyborach będących największym sukcesem PSL (1993 r.) do parlamentu powróciły

⁸⁸⁹ Należeli do nich: Tomasz Adamczuk, Stanisław Ceberek, Edward Gnat, Mikołaj Kozakiewicz, Włodzimierz Krajewski, Marian Król, Bożena Kuc, Maria Łopatkowa, Henryk Maciołek, Waldemar Michna, Teresa Malczewska, Stanisław Mazur, Emilia Pogonowska-Jucha, Stanisława Popiela, Stanisław Stasiak, Henryk Szarmach, Włodzimierz Wiertek, Stanisław Żelichowski.

⁸⁹⁰ Dane zaczerpnięte z profili parlamentarzystów zamieszczonych w Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/page.xsp/archiwum>, oraz Archiwum Senatu <https://www.senat.gov.pl/popzednie-kadencje/> (dostęp: 1.06.2018).

⁸⁹¹ Byli to: Tomasz Adamczuk, Edward Gnat, Mikołaj Kozakiewicz, Włodzimierz Krajewski, Bożena Kuc, Marek Król, Teresa Malczewska, Stanisław Mazur, Emilia Pogonowska-Jucha, Stanisława Popiela, Stanisław Stasiak, Henryk Szarmach, Włodzimierz Wiertek, Stanisław Żelichowski.

⁸⁹² Mowa o: Włodzimierzu Krajewskim, Bożenie Kuc, Teresie Malczewskiej, Stanisławie Mazurze, Emilii Pogonowskiej-Jucha, Stanisławie Popieli, Henryku Szarmachu.

⁸⁹³ Mowa o: Mikołaju Kozakiewiczu i Włodzimierzu Wiertku.

⁸⁹⁴ Mowa o Stanisławie Stasiaku.

trzy osoby, które doświadczenie poselskie zdobyły w latach 1985–1989⁸⁹⁵. Unikalne doświadczenie miał Stanisław Żelichowski, który zasiadał na „Wiejskiej” w latach 1985–1989, aby po jedynych nieudanych dla niego wyborach w 1989 roku piastować stanowisko posła w każdej kolejnej kadencji Sejmu w okresie objętym badaniem (1991–2001).

W grupie parlamentarzystów ludowych III RP sprawcą najbardziej spektakularnego powrotu do składu władz ustawodawczych był Stanisław Ceberek. Sprawował mandat posła na Sejm PRL IV i V kadencji (1965–1972), a następnie po 21 latach został wybrany senatorem⁸⁹⁶. W 1993 roku mandat senatora wywalczyli również: Henryk Maciołek (poseł VI kadencji Sejmu PRL)⁸⁹⁷ oraz Maria Łopatkowa (posłanka dwóch kadencji przypadających na lata 1972–1980)⁸⁹⁸. Po złożeniu ślubowania w 1993 roku posłem ponownie został Waldemar Michna, który wcześniej funkcję tę sprawował w latach 1980–1985⁸⁹⁹. Polityk ten miał również doświadczenie rządowe. W latach 1984–1985 był podsekretarzem stanu w Urzędzie Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej⁹⁰⁰, od 1985 do 1987 roku zajmował tę samą pozycję w Ministerstwie Ochrony Środowiska i Zasobów Naturalnych, a od 1987 roku do dymisji gabinetu Zbigniewa Messnera obejmował stanowisko ministra w tym resorcie⁹⁰¹. Spośród badanej grupy była to jedyna osoba, której doświadczenia wpisywały się w oba założenia reprodukcji prostej. Oprócz W. Michny jeszcze pięciu reprezentantów ZSL sprawowało funkcje rządowe i jednocześnie od 1989 roku zasiadało, w jednej z kadencji parlamentu. Józef Zegar w latach 1986–1988 był wiceprzewodniczącym Komisji Planowania przy Radzie Ministrów⁹⁰², a cztery osoby zajmowały stanowiska podsekretarzy stanu w ministerstwach: Edukacji Narodowej (Aleksander Łuczak w latach 1987–1988)⁹⁰³, Przemysłu (Józef Łochowski w 1989 roku ale przed powołaniem rządu Mazowieckiego)⁹⁰⁴, Rolnictwa (Jerzy Osiński w latach 1980–1981)⁹⁰⁵, Rolnictwa, Leśnictwa i Gospodarki

⁸⁹⁵ Edward Gnat i Marian Król, którzy zdobyli mandaty poselskie oraz Tomasz Adamczuk, który został senatorem.

⁸⁹⁶ Archiwum Senatu, profil S. Ceberka, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/ceberek.pdf> (dostęp: 28.05.2018).

⁸⁹⁷ *Ibidem*, profil H. Maciołka, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/maciolek.pdf> (dostęp: 28.05.2018).

⁸⁹⁸ *Ibidem*, profil M. Łopatkowej, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/lopatkowa.pdf> (dostęp: 28.05.2018); M. Łopatkowa startowała również w wyborach w 1991 roku z ramienia PSL ale nie uzyskała mandatu; M. Łopatkowa, *Jak zostałam senatorem*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43, s. 5.

⁸⁹⁹ BS, profil W. Michny, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=michna&find_code=WRD&adjacent=N&x=39&y=7 (dostęp: 28.05.2018).

⁹⁰⁰ T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 217.

⁹⁰¹ *Ibidem*, s. 195.

⁹⁰² A. Mieczkowski, *Reprezentacja ruchu ludowego w naczelnych organach przedstawicielskich...*, s. 162.

⁹⁰³ T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 183.

⁹⁰⁴ *Ibidem*, s. 200.

⁹⁰⁵ *Ibidem*, s. 205.

Żywnościowej (Andrzej Malinowski 1988–1989)⁹⁰⁶. Spośród pięciu osób, których kariery można zaliczyć do reprodukcji prostej opartej jedynie o stanowiska w rządach, cztery uzyskały mandat w Sejmie „kontraktowym”, a jeden polityk – Andrzej Malinowski, powrócił do Sejmu w 1993 roku⁹⁰⁷. A. Malinowski był również jednym z dwóch parlamentarzystów z tej grupy, obok Jerzego Osińskiego, który sprawował funkcję posła tylko w jednej kadencji⁹⁰⁸. Rekordzista z tego grona osób – Aleksander Łuczak uzyskiwał mandat w każdych wyborach w objętym badaniem okresie⁹⁰⁹, Józef Łochowski w trzech kolejnych od 1989 roku⁹¹⁰, natomiast Józef Zegar w roku 1989 i w 1993⁹¹¹. Oznacza to, że trzech z pięciu parlamentarzystów posiadających doświadczenia biograficzne, które pozwalają ich zaliczyć do grupy osób podlegających reprodukcji prostej opartej jedynie o założenia uczestnictwa w naczelnym organach władzy państwowej, było w stanie od 1989 roku wywalczyć miejsce w Sejmie bądź Senacie więcej niż raz. W przypadku grupy osiemnastu osób, podlegających temu samemu typowi reprodukcji ale opartej na doświadczeniach sprawowania mandatu posła w PRL, taki schemat po 1989 roku powieliło zaledwie czterech parlamentarzystów. W tym kontekście warto również zaznaczyć, że w okresie od 1947 roku do wyborów czerwcowych, reprezentacja – najpierw Stronnictwa Ludowego (do 1949 roku), a następnie ZSL – posiadała od 21,2% do 25% miejsc w Sejmie⁹¹². W naczelnym organach władzy państwowej zasób miejsc przynależnych „koncesjonowanym ludowcom” był mniejszy. W odniesieniu do kolejnych rządów w okresie Polski Ludowej stanowiska ministrów w jednym z gabinetów sprawowało jednocześnie, maksymalnie siedmiu zeteselowców⁹¹³, natomiast w latach 1957–1988 „przeważnie od siedmiu do dziesięciu członków Stronnictwa pełniło funkcję podsekretarzy w różnych ministerstwach, które zajmowały się lub w poważnym stopniu zagadnieniami wsi i rolnictwa”⁹¹⁴. W latach 1947–1989 od dwóch do siedmiu członków Rady Państwa stanowili reprezentanci SL/ZSL⁹¹⁵. W związku z tym zdecydowanie większa liczba osób mogła w przypadku reprodukcji prostej przejść ścieżkę „parlamentarną”, a nie „naczelnym organów władzy”.

⁹⁰⁶ *Ibidem*, s. 207.

⁹⁰⁷ Archiwum Sejmu, profil A. Malinowskiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 1.06.2018).

⁹⁰⁸ Jerzy Osiński w skład Sejmu wchodził w 1989 roku; *Ibidem*, profil J. Osińskiego.

⁹⁰⁹ *Ibidem*, profil A. Łuczaka.

⁹¹⁰ *Ibidem*, profil J. Łochowskiego.

⁹¹¹ *Ibidem*, profil J. Zegara.

⁹¹² A. Mieczkowski, *Reprezentacja ruchu ludowego w naczelnym organach przedstawicielskich...*, s. 152-156.

⁹¹³ Jak podaje A. Mieczkowski było to w listopadzie 1952 roku; *Ibidem*, s. 161.

⁹¹⁴ *Ibidem*, s. 162.

⁹¹⁵ P. Swacha, *United People`s Party Activists...*, s. 141.

Stopień reprodukcji prostej elity parlamentarnej, w odniesieniu do całej grupy przedstawicieli ruchu ludowego nie jest wysoki i wynosi niewiele ponad 7% ogółu. Dotyczy to jednak tylko i wyłącznie posłów ZSL wybranych w „wyborach czerwcowych”, bądź parlamentarzystów PSL kierowanego przez Waldemara Pawlaka, a następnie Jarosława Kalinowskiego. Zakres tego zjawiska w odniesieniu do tej grupy był również niewielki i wynosił poniżej 10%. Oznacza to, że w szerokim zakresie dokonała się wymiana ludowych elit parlamentarnych, w przypadku ZSL/PSL 90% przedstawicieli stanowiły osoby spoza elity władzy dawnego systemu, a reprezentanci nurtu „solidarnościowego ruchu ludowego” byli w tym kontekście absolutnymi debiutantami.

Istotą reprodukcji wertykalnej jest wejście w skład elit po zmianie systemu tych polityków, którzy przed przemianami znajdowali się w jej bezpośrednim zapleczu. Oznacza to, że sprawowali wcześniej funkcje, które nie wpisywały się w strukturę władzy państwowej, ale na ogół stanowiły etap na drodze do ich objęcia. Dla przedstawicieli ZSL taką platformą były stanowiska we władzach naczelnych ich ugrupowania. Osoby, które zdołały je objąć ale nie weszły w okresie PRL do Sejmu, oraz nie znalazły miejsca w kolejnych kadencjach struktur władzy wykonawczej można uznać za subelity – potencjalnych kandydatów do partycypacji we władzy państwowej. W przypadku reprodukcji wertykalnej uwzględnione zostaną jedynie osoby, które w skład subelity wchodziły ale nie podlegały innym formom reprodukcji. Wynika to z faktu, że część osób była zarazem członkami kierownictwa ZSL, a następnie jeszcze w PRL uzyskała status członków władz ustawodawczych lub wykonawczych. Działaczy tych nie uwzględniano, z uwagi na fakt, że zostali już zaliczeni do grupy polityków podlegających zjawisku reprodukcji prostej⁹¹⁶. Na podstawie analizy danych biograficznych wszystkich posłów i senatorów ZSL/PSL od 1989 roku można wyróżnić jedynie dwie osoby, które spełniały te kryteria. Pierwszą był Zdzisław Zambrzycki – poseł Sejmu „kontraktowego”, który 7 października 1983 roku został powołany na członka Prezydium Naczelnego Komitetu ZSL, a następnie był wybierany do tego gremium ponownie 29 marca 1984 roku i 24 marca 1988 roku⁹¹⁷. Drugą kandydatką – Zofia Kowalczyk, która mandat poselski uzyskała w wyborach przeprowadzonych w 1991 roku, a wcześniej od

⁹¹⁶ Należeli do nich: Stanisław Mazur od 21 stycznia 1976 roku wchodzący w skład Prezydium Głównej Komisji Rewizyjnej; Waldemar Michna, który 4 kwietnia 1980 roku został członkiem Sekretariatu NK ZSL; Tomasz Adamczuk, Mikołaj Kozakiewicz i Józef Łochowski – wybrani na członków Prezydium NK w dniu 24 marca 1988 roku; Aleksander Łuczak powołany na członka Prezydium i Sekretarza NK; J. Gmitruk, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe...*, s. 112, 118.

⁹¹⁷ *Ibidem*, s. 115, 116 i 118.

24 marca 1988 roku wchodziła w skład Prezydium NK ZSL⁹¹⁸. Zarówno Z. Zambrzycki, jak i Z. Kowalczyk sprawowali swoje funkcję tylko przez jedną kadencję Sejmu.

Zagadnienia związane z reprodukcją lub wymianą elit parlamentarnych dotyczą utrzymania się w elicie politycznej osób, które weszły do niej przed transformacją systemową. Z punktu widzenia analizy składu tego segmentu władz ustawodawczych istotne jest również zwrócenie uwagi na zmienność personalną członków nowej elity parlamentarnej w kilku następujących po sobie kadencjach. Na to zagadnienie można spojrzeć z poziomu jednostek – rozpatrując np. kwestie powtarzalności wyboru określonych osób czy ich regularności (następujące bezpośrednio po sobie bądź co określoną liczbę kadencji) oraz napływu nowych osób. Można również postawić pytania dotyczące stabilności reprezentacji parlamentarnej poszczególnych ugrupowań.

Spośród stu dwudziestu dwóch reprezentantów ruchu ludowego, którzy w „wyborach czerwcowych” uzyskali mandat posła lub senatora, trzydziestu dziewięciu zasiadało również w kolejnym parlamencie⁹¹⁹. Oznacza to, że niemalże 1/3 ludowców (31,1%), którzy do „nowej elity parlamentarnej” weszli w 1989 roku, zdołała również wywalczyć miejsce w Sejmie lub Senacie dwa lata później, w pełni demokratycznej, nie ograniczanej w żaden sposób rywalizacji. Stało się to udziałem dwudziestu czterech polityków spośród siedemdziesięciu sześciu, którzy w 1989 roku zdobyli mandaty z puli przyznanej ZSL przy Okrągłym Stole⁹²⁰. Oznacza to, że stabilność personalna tego środowiska, występującego już w ramach nowego ugrupowania była znacznie wyższa niż między IX i X kadencją Sejmu PRL. Dla reprezentantów „solidarnościowego ruchu ludowego” wybory 1991 roku również stanowiły nowe doświadczenie. Dwa lata wcześniej głównym sztydem, do którego odwoływali się poszczególni kandydaci był Komitet Obywatelski. Spośród trzydziestu posłów oraz szesnastu senatorów wybranych w 1989 roku, których można uznać za przedstawicieli tego nurtu,

⁹¹⁸ *Ibidem*, s. 118.

⁹¹⁹ Należeli do nich: Andrzej Bajotek, Aleksander Bentkowski, Andrzej Borowski, Zdzisław Domański, Ryszard Jastrzębski, Mikołaj Kozakiewicz, Józef Łochowski, Aleksander Łuczak, Bogdan Łukasiewicz, Janusz Maćkowiak, Zbigniew Mierzwa, Wojciech Mojzesowicz, Waldemar Pawlak, Jacek Soska, Marian Starownik, Franciszek Stefaniuk, Tadeusz Sytek, Bogumił Szreder, Włodzimierz Wiertel, Zenon Witt, Wojciech Zarzycki, Józef Zych, Władysław Żabiński, Teresa Liszcz.

⁹²⁰ Jedna osoba z tej grupy – Teresa Liszcz w 1991 do Sejmu została wybrana z list Porozumienia Obywatelskiego Centrum. Ponadto doświadczenie parlamentarne z Sejmu „kontraktowego” posiadał Zdzisław Czarnobilski wybrany do Senatu z listy Ludowego Porozumienia Wyborczego „Piast”. W czerwcu 1989 roku do Sejmu wszedł on jednak z puli PZPR, chociaż w trakcie kadencji wszedł w skład KP PSL; Archiwum Sejmu, profil Zdzisława Czarnobilskiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/GlownyXkad> (dostęp: 12.06.2018).

w parlamencie kolejnej kadencji znalazło się piętnaście osób⁹²¹. Czterech senatorów I kadencji – Jan Chodkowski, Józef Ślisz, Eugeniusz Wilkowski oraz Janusz Woźnica ponownie z sukcesem wzięło udział w wyborach do izby wyższej parlamentu. Dwóch pozostałych senatorów z grona osób, które w 1991 weszły do parlamentu – Gabriel Janowski oraz Ireneusz Niewiarowski uzyskało mandaty poselskie. Pozostałych dziewięciu posłów Sejmu „kontraktowego” postrzeganych jako przedstawiciele „solidarnościowego ruchu ludowego” ubiegało się w 1991 roku skutecznie o miejsca w Sejmie.

Rozpatrując skład osobowy elity parlamentarnej ludowców w kategoriach napływu do tej grupy w 1991 roku nowych osób, zauważyć można, że jego proporcje w obu nurtach były zbliżone. Na ogólną liczbę pięćdziesięciu ośmiu członków Klubu Parlamentarnego PSL, który został utworzony po wyborach – trzydzieści trzy osoby nie uczestniczyły w pracach Sejmu „kontraktowego”⁹²². W gronie trzydziestu pięciu osób, które w pierwszym miesiącu po wyborach utworzyły Klub Parlamentarny Porozumienie Ludowe znajdowało się dwudziestu absolutnych debiutantów. Należy jednak zaznaczyć, że mandaty poselskie uzyskali z list POC również Roman Bartoszcze oraz Marek Dziubek, w czerwcu 1989 roku kandydaci Komitetu Obywatelskiego. Nie zgłosili oni jednak akcesu ani do KP PL, ani do KP SLCh pozostając poza klubami ludowymi. Rozpatrując łącznie doświadczenie parlamentarne polityków, którzy w 1991 roku uformowali KP PSL oraz KP PL należy zauważyć, że z liczby dziewięćdziesięciu trzech osób ponad połowę (pięćdziesiąt trzy osoby) stanowili debiutanci (co stanowiło 57%).

Wyniki wyborów 1993 roku były największym zwycięstwem PSL oraz największą porażką rozdrobnionego partyjnie „solidarnościowego ruchu ludowego”. Ze stu trzydziestu dwóch mandatów poselskich wywalczonych przez ugrupowanie Waldemara Pawłaka dwadzieścia siedem uzyskali posłowie poprzedniej kadencji. Nikt z grona posłów PSL z lat 1991–1993 nie zdobył mandatu senatora. Udało się to jednak siedmiu senatorom II kadencji izby wyższej⁹²³. Wybory do Senatu przeprowadzone według ordynacji większościowej⁹²⁴

⁹²¹ Należeli do nich: Roman Bartoszcze, Artur Balazs, Marek Dziubek, Antoni Furtak, Józef Gutowski, Tadeusz Kowalczyk, Zbigniew Lech, Bogdan Pilarski, Kazimierz Rostek, Jan Chodkowski, Gabriel Janowski, Ireneusz Niewiarowski, Józef Ślisz, Eugeniusz Wilkowski. Należy jednak zaznaczyć, że Marek Dziubek oraz Roman Bartoszcze mandaty uzyskali z list POC.

⁹²² Stanisław Żelichowski – jak zaznaczono wcześniej – zasiadał w Sejmie w latach 1985-1989. Klub Parlamentarny PSL na początku I kadencji Sejmu liczył 50 parlamentarzystów ale jedną osobą nie uwzględnioną w liczbie 24 przedstawicieli ZSL będących członkami Sejmu kontraktowego był Ryszard Smolarek wybrany na posła w 1989 roku z puli przynależnej PZPR.

⁹²³ Byli to: Henryk Makarewicz, Jan Antonowicz, Eugeniusz Grzeszczak, Adam Struzik, Sylwester Gajewski, Zbigniew Komorowski oraz Mieczysław Włodyka.

stwarzały również możliwość wejścia w skład parlamentu przedstawicielom ugrupowań, które w skali państwa nie przekroczyły progu wyborczego. Wystarczającą liczbę głosów w swoich okręgach uzyskali – Jadwiga Stokarska – wybrana po raz pierwszy do władz ustawodawczych członkini Zarządu Wojewódzkiego NSZZ RI „Solidarność”⁹²⁵ oraz Józef Frączek (kandydat KW PL), który zasiadał w Sejmie w latach 1991–1993⁹²⁶. Przed zakończeniem kadencji z możliwości startu w wyborach uzupełniających do Senatu skorzystał Artur Balazs, w związku z czym ostatecznie w pracach izby wyższej parlamentu brało udział dwóch członków reprezentacji poselskiej z lat 1991–1993, którzy w latach 80. działali w rolniczych związkach zawodowych.

Biorąc pod uwagę liczbę mandatów poselskich (132) i senatorskich (36) uzyskanych przez przedstawicieli Polskiego Stronnictwa Ludowego w 1993 roku, która prawie trzykrotnie przewyższała wynik tego ugrupowania w poprzednich wyborach, naturalny był znaczący napływ nowych osób do elity parlamentarnej. Spośród stu polityków z partii kierowanej przez Waldemara Pawlaka, którzy składali ślubowanie poselskie w kadencji 1993–1997, a nie byli parlamentarzystami od 1991 roku, aż dziewięćdziesięciu siedmiu nigdy nie zasiadało w parlamencie⁹²⁷. Z grupy trzydziestu sześciu senatorów PSL wybranych 19 września 1993 roku trzydziestu jeden nie uczestniczyło w pracach parlamentu w poprzedniej kadencji. Cztery osoby, wymienione w kontekście reprodukcji prostej, posiadały jednak doświadczenie z Sejmu z okresu PRL⁹²⁸. Oznaczało to, że napływ debiutantów do elity parlamentarnej PSL stanowił 92,7% wszystkich posłów i senatorów tego ugrupowania. Była to znacznie wyższa średnia niż dla ogółu parlamentarzystów w 1993 roku, która według Jacka Wasilewskiego i Witolda Betkiewicza wyniosła 68,7%⁹²⁹.

„Solidarnościowy ruch ludowy” ponownie wprowadził swoich reprezentantów do Sejmu za sprawą sukcesu wyborczego AWS w 1997 roku. Spośród czternastu posłów, którzy w dniu wyborów należeli do SKL doświadczenie parlamentarne posiadało czterech ludowców: Artur Balazs (X i I kadencja Sejmu oraz III Senatu), a także Zygmunt Berdychowski,

⁹²⁴ Wybory do Senatu w latach 1991, 1993 i 1997 przeprowadzono według ordynacji przyjętej w dniu 10 maja 1991 roku. Zob. Ustawa z dnia 10 maja 1991 r. Ordynacja wyborcza do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1991, nr 58, poz. 246.

⁹²⁵ Archiwum Senatu, profil J. Stokarskiej, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/stokarska.pdf> (dostęp: 5.06.2018).

⁹²⁶ *Ibidem*, profil J. Frączka, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/fraczek.pdf> (dostęp: 5.06.2018).

⁹²⁷ Trzy osoby – Waldemar Michna, Marian Król oraz Edward Gnat posiadały doświadczenia z okresu Sejmów PRL.

⁹²⁸ Byli to: Tomasz Adamczuk, Maria Łopatkowa, Henryk Maciołek oraz Stanisław Ceberek.

⁹²⁹ J. Wasilewski, W. Betkiewicz, *The Polish Diet since 1989. From fragmentation to consolidation* [w:] *Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe. Recruitment and representation*, red. E. Semenova, M. Edinger, H. Best, Londyn i Nowy Jork 2013, s. 86.

Ireneusz Niewiarowski, Andrzej Wojtyła, którzy uczestniczyli w pracach Sejmu w latach 1991–1993. Ponadto z reprezentantów Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego w skład izby niższej parlamentu przed 1997 rokiem wchodziły osoby uchodzące za konserwatystów: Wojciech Arkuszewski, Jan Maria Rokita, Bronisław Komorowski oraz Aleksander Hall⁹³⁰. Parlamentarnymi debiutantami byli Zbigniew Chrzanowski (SLCh), Krzysztof Oksiuta (SLCh), Jacek Janiszewski (kierownik resortu rolnictwa i gospodarki żywnościowej w rządzie Hanny Suchockiej) oraz Marek Kaczyński i Mirosław Styczeń. Sukces wyborczy był udziałem jedynie tych senatorów reprezentujących ten nurt, którzy posiadali już doświadczenie parlamentarne. Stanisław Majdański powrócił w skład władz ustawodawczych po siedmiu latach przerwy – w 1989 roku zasiadał w Sejmie. Jan Chodkowski był senatorem w latach 1989–1993, natomiast Józef Frączek nieprzerwanie od 1991 roku. Oznacza to, że z kadencji na kadencję z osób, które bez wątplenia można określić mianem ludowców mandaty zdobyli Artur Balasz oraz Józef Frączek. Żadnego doświadczenia parlamentarnego nie posiadała ponad 1/3 posłów i senatorów SKL.

W 1997 roku drastycznemu zmniejszeniu uległa reprezentacja PSL. W Senacie znalazło się jedynie trzech przedstawicieli tej partii. Jerzy Smorawiński parlamentarzystą został po raz pierwszy, Adam Rychliczek po raz drugi (wcześniej był posłem w latach 1993–1997), Adam Struzik po raz trzeci (w Senacie zasiadał od 1991 roku). Posłowie PSL III kadencji to w przytłaczającej większości parlamentarni rutyniarze. Po raz pierwszy do Sejmu wybranych zostało jedynie czterech spośród dwudziestu siedmiu reprezentantów tego ugrupowania⁹³¹. Oznacza to, że dwudziestu pięciu posłów i senatorów miało doświadczenie nabyte w poprzedniej kadencji. Debiutantami było jedynie 1/6 przedstawicieli PSL w parlamencie, podczas gdy udział „nowicjuszy” w stosunku do ogółu parlamentarzystów wynosił niewiele ponad 50%⁹³².

W latach 1989–2001 dwustu trzydziestu dziewięciu parlamentarzystów spośród trzystu dwudziestu ośmiu, których można przypisać do grupy przedstawicieli ruchu ludowego zdołało wywalczyć mandat w wyborach tylko raz. Oznacza to, że 73% ogółu badanych nie miała możliwości wykorzystania w kolejnych kadencjach nabytego w parlamencie od 1989 roku

⁹³⁰ Każdy z wymienionych polityków należał do grona członków Sejmu I kadencji. Jan Maria Rokita utrzymywał się w parlamencie nieprzerwanie od 1989 roku, Wojciech Arkuszewski oraz Bronisław Komorowski od 1991 roku; BS, profil J. M. Rokity, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=jan+maria+rokita&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0; profil W. Arkuszewskiego, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=wojciech+arkuszewski&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0; profil B. Komorowskiego, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=044470&set_entry=000001&format=999 (data 13.09.2018).

⁹³¹ Byli to: Stanisław Brzózka, Eugeniusz Kłopotek, Mirosław Pietrewicz oraz Czesław Siekierski. Ponadto w 2001 roku na trzy miesiące przed wyborami ślubowanie poselskie złożył Leszek Świętochowski; Archiwum Sejmu, profil L. Świętochowskiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/4RP/399> (dostęp: 13.09.2018).

⁹³² J. Wasilewski, W. Betkiewicz, *op. cit.*, s. 86.

doświadczenia. Według Włodzimierza Wesołowskiego takie osoby posiadają niski „stopień (...) zaznajomienia z procedurami sejmowymi, przygotowaniem projektów ustaw, zawieraniem niezbędnych porozumień”⁹³³. Sześćdziesięciu jeden przedstawicieli objętej analizą grupy w Sejmie i/lub Senacie zasiadało dwukrotnie, osiemnastu trzykrotnie, a siedmiu czterokrotnie. Do grupy osób, która w parlamencie była nieprzerwalnie od 1989 roku należało sześciu peeselowców: Aleksander Bentkowski, Aleksander Łuczak, Waldemar Pawlak, Franciszek Stefaniuk, Wojciech Zarzycki oraz Józef Zych. Przy ogólnej liczbie trzydziestu trzech członków izby niższej parlamentu⁹³⁴, którzy mogli się pochwalić takim osiągnięciem był to wynik znaczący. Ciągłości stanowiska parlamentarzysty nie był w stanie zachować żaden przedstawiciel PSL, który uzyskiwał zarówno status posła jak i senatora. Z całej grupy parlamentarzystów ludowych udało się to zaledwie jednej osobie – Arturowi Balazsowi, który był również jedynym przedstawicielem „solidarnościowego ruchu ludowego” zasiadającym w parlamencie od 1989 roku do 2001⁹³⁵.

Obecność poszczególnych posłów zaliczanych do grupy przedstawicieli ruchu ludowego można również poddać badaniu przy zastosowaniu analizy sieci społecznych. W tym przypadku za powiązanie uznaje się zasiadanie w tej samej kadencji określonej izby parlamentu, a nie klubu parlamentarnego. Na tej podstawie można wyróżnić części sieci silniej ze sobą powiązane, wnioskować na temat jej ciągłości i spójności. Na poziomie jednostek można wyodrębnić osoby potencjalnie najbardziej wpływowe, najlepiej połączone z innymi, nie tylko na podstawie częstotliwości relacji. Kapitałem określonego parlamentarzysty może bowiem być nie tyle posiadanie licznych powiązań, co dobre usytuowanie w sieci. Oznacza to, że osoba, bądź nawet część badanej grupy, może charakteryzować się niewielką liczbą połączeń, ale może być bezpośrednio powiązana z parlamentarzystami posiadającymi korzystne położenie.

W latach 1989–2001 nie doszło do sytuacji, w której wymianie podlegałyby cała parlamentarna reprezentacja tego nurtu, a część osób z badanej grupy zasiadała zarówno w Sejmie, jak i w Senacie. W związku z powyższym sieć będzie składała się tylko z jednego komponentu, którego gęstość wynosi 34%⁹³⁶. Oznacza to, że niewiele ponad 1/3 wszystkich parlamentarzystów ruchu ludowego była ze sobą bezpośrednio powiązana. Najwyższą miarę stopnia (*degree*) równą 267 miało sześciu reprezentantów PSL: Aleksander Bentkowski, Aleksander Łuczak, Waldemar Pawlak, Franciszek Stefaniuk, Wojciech Zarzycki oraz Józef Zych. Lepsze usytuowanie w sieci relacji niż przedstawiciele „solidarnościowego ruchu

⁹³³ W. Wesołowski, *Partie: nieustanne kłopoty*, Warszawa 2000, s. 104.

⁹³⁴ Dane te znajdują się w: *Ibidem*, s. 105.

⁹³⁵ A było to wynikiem uzyskania mandatu senatora w wyborach uzupełniających w kadencji 1993-1997.

⁹³⁶ Powiązanie ma charakter relacji binarnej, co oznacza, że nie określa się jej kierunku.

ludowego” posiadało kolejnych 10 peeselowców⁹³⁷. Pierwszy parlamentarzysta z objętej badaniem grupy, którego należy zaliczyć do tego nurtu – Artur Balazs – miał bezpośrednie powiązania z 217 innymi posłami i senatorami ruchu ludowego. Pod tym względem Artur Balazs dystansował innych liderów ugrupowań ruchu ludowego (Romana Bartoszcze – 151 powiązań), Garbiela Janowskiego i Ireneusza Niewiarowskiego (123), Feliksa Klimczaka (79) i Józefa Ślisza (28). Jednak Roman Bartoszcze, jak było zaznaczone w poprzednim rozdziale, od 1991 roku nie zasiadał już w klubie parlamentarnym uznawanym za reprezentację ruchu ludowego. Znaczenie Artura Balazsa w modelu sieci stworzonym na podstawie współzasiadania w poszczególnych kadencjach obu izb parlamentu jest również widoczne przy zastosowaniu miary pośredniości (*betweenness centrality*). Polityk ten, posiadając dopiero siedemnastą pozycję pod względem liczby relacji z innymi parlamentarzystami ludowymi, cechował się najwyższą wartością pośredniości (7845.484), co wynikało z faktu zasiadania zarówno w Sejmie, jak i Senacie oraz słabego wyniku innych przedstawicieli jego nurtu w wyborach w 1993 roku. Trzy kolejne pozycje pod względem wielkości tej miary posiadali inni reprezentanci „solidarnościowego ruchu ludowego”: Józef Frączek (miara równa 2945.867), Ireneusz Niewiarowski oraz Gabriel Janowski (po 1898.157). Pierwszą osobą z grona parlamentarzystów PSL, która znalazła się na tej liście był Adam Rychliczek (pośredniość 1160.582). Kolejne osoby z tego ugrupowania to szóstka parlamentarzystów o najwyższym stopniu. Zarówno Józef Frączek, Ireneusz Niewiarowski, Gabriel Janowski jak i Adam Rychliczek w objętym badaniem okresie skutecznie ubiegali się o miejsca tak w Sejmie, jak i w Senacie.

Artur Balazs był również najbliższym reprezentantem dawnej opozycji ludowej względem wszystkich innych osób z badanej grupy⁹³⁸. W odniesieniu do członków PSL taką pozycję, będącą również najwyższą w całej objętej analizie populacji posiadali Aleksander Bentkowski, Aleksander Łuczak, Waldemar Pawlak, Franciszek Stefaniuk, Wojciech Zarzycki oraz Józef Zych⁹³⁹. Wszystkie osoby wymienione w kontekście trzech zastosowanych miar centralności można uznać za najistotniejsze w strukturze zaprojektowanej

⁹³⁷ Po 251 powiązań posiadali Andrzej Bajotek, Jan Kowalik, Józef Łochowski, Janusz Maćkowiak, Zbigniew Mierzwa, Jacek Soska, Marian Starownik, Tadeusz Sytek, Władysław Żabiński; a 239 powiązań charakteryzuje Janusza Dobrosza.

⁹³⁸ W tym kontekście zastosowano koncepcję bliskości (*closeness*) obliczaną poprzez sumę odległości węzła do wszystkich innych w sieci. Im niższy wynik tym dana osoba jest bliższa pozostałym (potrzebuje mniej pośredników aby dotrzeć do wszystkich innych).

⁹³⁹ Dla tych osób wyniosła ona 390, dla Artura Balazsa 435. Między tymi osobami znajdowali się Andrzej Bajotek, Jan Kowalik, Józef Łochowski, Janusz Maćkowiak, Zbigniew Mierzwa, Jacek Soska, Marian Starownik, Tadeusz Sytek, Władysław Żabiński (miara równa 406) oraz Janusz Dobrosz (418). Obliczenia przeprowadzono w programie Ucinet 6.

na podstawie kryterium uczestnictwa w parlamencie. Miary te opierają się nie tylko na częstotliwości zasiadania w poszczególnych kadencjach, co stanowi rozszerzenie wniosków wynikających z analizy jedynie powtarzalności udziału w obu izbach parlamentu wybieranych w kolejnych latach.

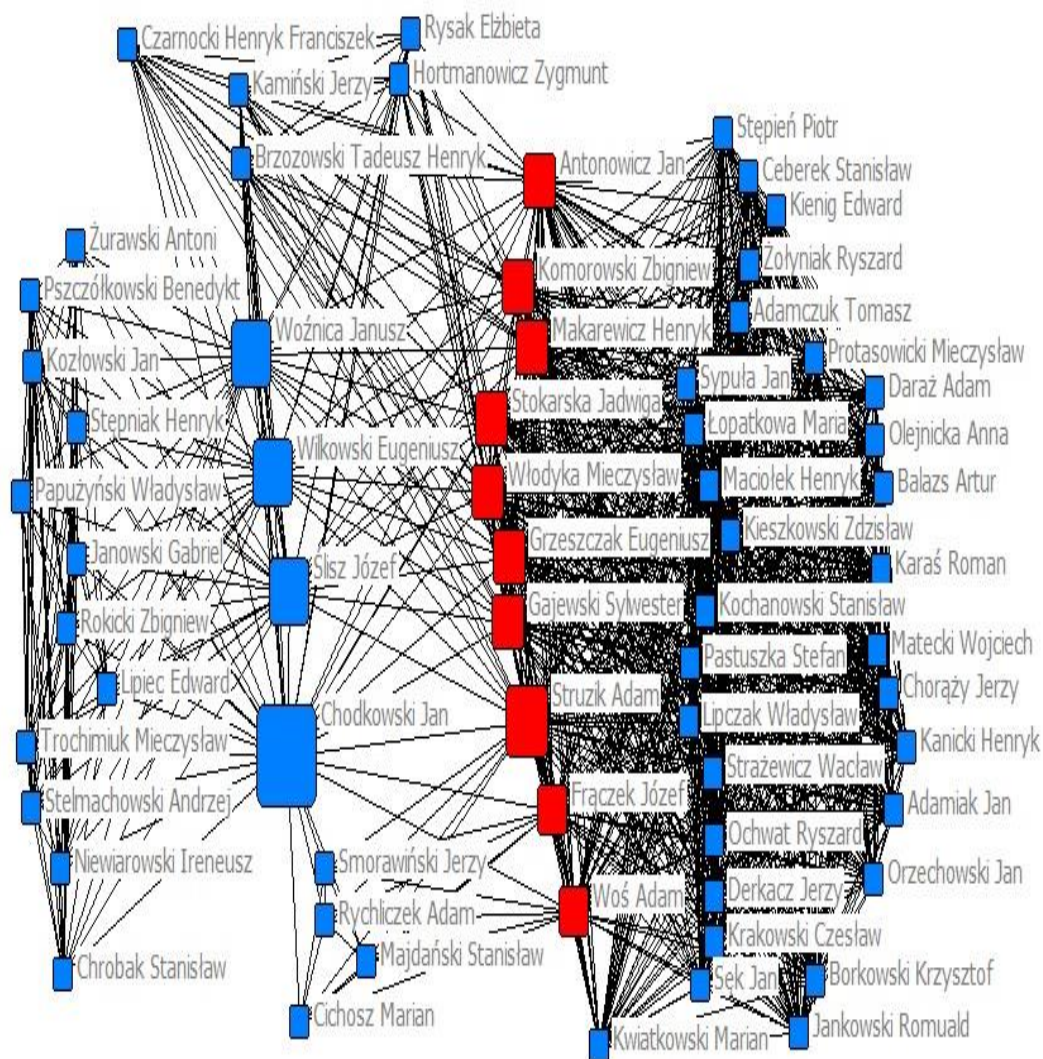
Interesujące wnioski przynosi analiza sieci przeprowadzona odrębnie w izbie wyższej i izbie niższej parlamentu. Modele sieciowe, których podstawą są dane dotyczące udziału ludowców w Senacie i Sejmie również składają się z jednego komponentu, co wynika z faktu, że zawsze w skład powyższych organów wchodziły osoby, które tworzyły „mosty” łączące parlamentarzystów z różnych kadencji. W tym kontekście, aby takich powiązań nie było reprezentacja poselska oraz senatorska badanego ruchu powinna albo ulegać daleko idącej wymianie personalnej zachodzącej z kadencji na kadencję, bądź poszczególne osoby wchodzące w jej skład zasiadałyby w Sejmie lub Senacie przez jedną kadencję. Z uwagi na fakt, że analiza ogranicza się do określonego organu parlamentu znaczenie w poszczególnych strukturach tracą osoby, które były zarówno posłami, jak i senatorami. W analizie przeprowadzonej w ramach obu izb parlamentu zyskiwały one dodatkowe relacje poprzez powiązania zarówno z posłami, jak i senatorami. Sieć relacji parlamentarzystów ludowych w kolejnych kadencjach Senatu przedstawia graf nr 4.

Sieć składa się z sześćdziesięciu pięciu węzłów. Biorąc pod uwagę stopień (*degree*) poszczególnych osób dominują politycy, którzy wchodzili w skład Senatu II kadencji i zasiadali w przynajmniej jednej innej kadencji izby wyższej parlamentu. Na grafie węzły symbolizujące tych parlamentarzystów oznaczono kolorem czerwonym.

Największą liczbę kontaktów z innymi senatorami (pięćdziesiąt dwa) posiadał Adam Struzik, co jest naturalną konsekwencją sukcesów wyborczych w latach 1991, 1993 i 1997. Spośród przedstawicieli „solidarnościowego” ruchu ludowego najlepszą pozycję pod względem liczby powiązań posiadała Jadwiga Stokarska (zasiadała w dwóch kadencjach Senatu wspólnie z czterdziestoma ośmioma innymi reprezentantami ruchu ludowego). Żaden z senatorów wywodzących się z dawnej opozycji ludowej, którzy brali udział w pracach izby wyższej parlamentu w 1993 roku nie był wcześniej członkiem Senatu wybranym z list Komitetu Obywatelskiego. Skutkowało to wzrostem pozycji w sieci tych osób, które oprócz wyborów w 1989 roku odnieśli również sukces w innych latach. Znaczenie tych osób jest dobrze widoczne przy zastosowaniu miary pośredniości. Punkty symbolizujące osoby, które pod tym względem wyróżniają się w strukturze zostały powiększone (im wyższa wartość wskaźnika tym większy węzeł). Liderem całej badanej grupy pod tym względem był Jan Chodkowski (pośredniość równa 241,660), który posiadał

doświadczenie zasiadania z innymi osobami w Senacie I, II i IV kadencji. Kolejne pozycje zajmowali: przedstawiciel PSL Adam Struzik (140,131) oraz senatorowie, którzy weszli w skład Senatu zarówno 1989 roku, jak i dwa lata później. Biorąc pod uwagę jedynie izbę wyższą parlamentu całkowicie na znaczeniu traci Artur Balazs, zajmujący – jak wykazano wcześniej – istotną pozycję w strukturze złożonej z kolejnych kadencji Sejmu i Senatu.

Graf nr 4. Powiązania parlamentarzystów ludowych na podstawie współzasiadania w poszczególnych kadencjach Senatu.

Źródło: opracowanie własne w programie Borgatti, S.P., 2002. NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies: Lexington, KY.

Analiza sieci społecznych daje również możliwość wyodrębnienia w strukturze tzw. podgrup (lub sub-sieci) składających się z osób, które są ze sobą ściślej powiązane. Aby wyjść poza schemat wyróżniania parlamentarzystów, którzy po prostu zasiadali wspólnie w określonej kadencji Senatu (co jest widoczne bez angażowania miar SNA) można

zastosować np. wskaźnik klik (*cliques*). Miara ta opiera się na stopniu węzłów (bezpośrednim powiązaniu) i jako podgrupę wskazuje te osoby, które tworzą największą możliwą część sieci, w której wszyscy są ze sobą wzajemnie powiązani⁹⁴⁰. Na tej podstawie wyróżniono pięć klik liczących czterdzieści⁹⁴¹, szesnaście⁹⁴², jedenaście⁹⁴³ oraz osiem⁹⁴⁴ osób. Zgodnie z założeniami teoretycznymi kliki nie stanowią grup całkowicie rozłącznych, co oznacza że te same osoby mogą wchodzić w skład różnych podgrup. Taka sytuacja także występuje w badanym przypadku, co również świadczy o spójności struktury. Jeśli definicja kliki zostanie rozluźniona i dopuści się pośredniczenie w klice poprzez jedną osobę nie wchodzącą w jej skład⁹⁴⁵ to uzyskana zostanie podgrupa licząca pięćdziesiąt trzy osoby. N-klika równa 3 będzie natomiast zawierała całą badaną populację.

Inaczej wygląda struktura ograniczona jedynie do kolejnych kadencji Sejmu. W tym przypadku wyróżnić można aż dwanaście klik ale wprowadzenie dla n-kliki wartości równej 2 powoduje, że wszystkie osoby zostaną zaliczone do jednej podgrupy. Potwierdza to większą powtarzalność tych samych osób, w różnych kadencjach Sejmu. Zaprojektowana w oparciu o powyższe założenie sieć składa się z dwustu sześćdziesięciu ośmiu węzłów. Najwyższą wartość stopnia mają oczywiście osoby zasiadające w wielu kadencjach: Aleksander Bentkowski, Aleksander Łuczak, Waldemar Pawlak, Franciszek Stefaniuk, Wojciech Zarzycki i Józef Zych (miara wynosi 267). Zupełnie inne jest położenie pierwszego pod tym względem reprezentanta „posierpnioowego ruchu ludowego” – Artura Balazsa (wartość stopnia 179), którego w tym zestawieniu wyprzedza jeszcze dwudziestu ośmiu przedstawicieli PSL. Ograniczenie analizy jedynie do Sejmu również wpływa w istotny sposób na wielkość miary pośredniości. W tym kontekście również zyskują przedstawiciele PSL, a dominację w strukturze potwierdzają A. Bentkowski, A. Łuczak, W. Pawlak, F. Stefaniuk, W. Zarzycki oraz J. Zych.

⁹⁴⁰ Grupa ta musi składać się z przynajmniej trzech osób; K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 254.

⁹⁴¹ Byli to: Artur Balazs, Józef Frączek, Henryk Makarewicz, Jan Antonowicz, Eugeniusz Grzeszczak, Adam Struzik, Sylwester Gajewski, Zbigniew Komorowski, Wiesław Włodyka, Tomasz Adamczuk, Jan Adamiak, Krzysztof Borkowski, Stanisław Ceberek, Jerzy Chorąży, Adam Daraż, Jerzy Derkacz, Romuald Jankowski, Henryk Kanicki, Roman Karaś, Edward Kienig, Zdzisław Kieszowski, Czesław Krakowski, Marian Kwiatkowski, Władysław Lipczak, Maria Łopatkowa, Henryk Maciołek, Wojciech Matecki, Ryszard Ochwat, Anna Olejnicka, Jan Orzechowski, Stefan Pastuszka, Mieczysław Protasowicki, Jan Sęk, Piotr Stępień, Wacław Strażewicz, Jan Stypuła, Adam Woś, Stanisław Kochanowski, Ryszard Żołyniak, Jadwiga Stokarska.

⁹⁴² Byli to: Andrzej Stelmachowski, Jan Chodkowski, Stanisław Chrobak, Gabriel Janowski, Jan Kozłowski, Edward Lipiec, Ireneusz Niewiarowski, Władysław Papużyński, Benedykt Pszczółkowski, Zbigniew Rokicki, Henryk Stępnia, Józef Ślisz, Mieczysław Trochimiuk, Eugeniusz Wilkowski, Antoni Żurawski, Janusz Woźnica.

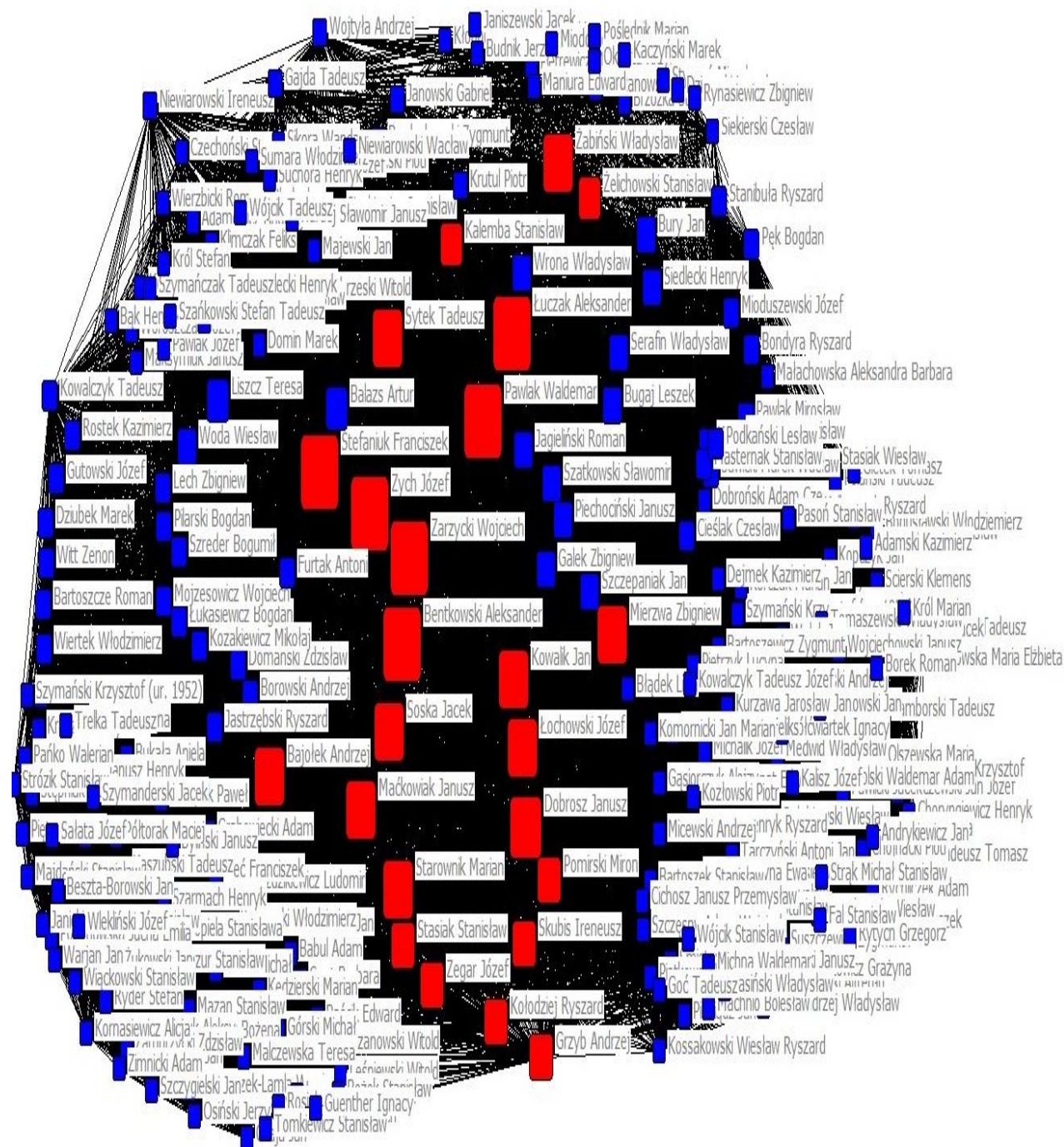
⁹⁴³ Byli to: Jan Chodkowski, Józef Frączek, Henryk Makarewicz, Jan Antonowicz, Eugeniusz Grzeszczak, Adam Struzik, Sylwester Gajewski, Zbigniew Komorowski, Wiesław Włodyka, Adam Woś, Jadwiga Stokarska.

⁹⁴⁴ Byli to: Stanisław Majdański, Jan Chodkowski, Józef Frączek, Adam Struzik, Adam Rychliczek, Adam Woś, Jerzy Smorawiński, Marian Cichosz.

⁹⁴⁵ Co stanowi definicję n-kliki również 2; Zob. K. Faust, S. Wasserman, *op. cit.*, s. 258.

Wyższy wskaźnik tej miary od Artura Balazsa ma również osiemnastu kolejnych reprezentantów PSL. Pozycję jednostek w grupie przedstawia graf nr 5.

Graf nr 5. Powiązania parlamentarzystów ludowych na podstawie współzasiadania w poszczególnych kadencjach Sejmu.

Źródło: opracowanie własne w programie Borgatti, S.P., 2002. NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies: Lexington, KY.

W przypadku struktury złożonej z tak wielkiej liczby badanych obraz grafu ma drugorzędne znaczenie. Istotniejsze jest przedstawienie danych statystycznych opartych na właściwych miarach SNA. Niemniej jednak na grafie można zaobserwować symbole osób odgrywających w strukturze ważną rolę. Zostały one powiększone i oznaczone kolorem czerwonym. Zgodnie z wybranym kryterium, pozostałe osoby nie posiadają istotnego znaczenia, w związku z czym nie jest konieczne wyeksponowanie ich nazwisk.

Odnosząc się do zmodyfikowanego na potrzeby niniejszej problematyki sposobu definiowania reprodukcji badanej elity należy zaznaczyć, że w przypadku parlamentarzystów ruchu ludowego doszło w szerokim zakresie do wymiany jej składu personalnego. Stopień reprodukcji prostej, jak i wertykalnej był niewielki i dotyczył jedynie reprezentantów ZSL oraz PSL. Przeważająca większość – 90% reprezentantów tych partii nie posiadała przed 1989 rokiem żadnego doświadczenia sejmowego ani rządowego. Połowa posłów ZSL z doświadczeniem parlamentarnym w PRL, która weszła w skład Sejmu w 1989 roku nie odnowiła mandatu w żadnych wyborach przeprowadzanych już w III RP. Przy niewielkim zakresie powrotów byłych posłów ludowych okresu PRL do elity parlamentarnej po 1991 roku prowadziło to do dalszej wymiany tej grupy poprzez napływ nowych osób. W 1991 roku w obu nurtach ruchu ludowego ponad połowę parlamentarzystów stanowili debiutanci. W 1993 roku było to ponad 90% ogółu, przy czym wszyscy posłowie reprezentowali PSL, a ugrupowanie to uzyskało najwyższy wynik w historii. Wyniki wyborów 1997 roku oznaczały wejście w skład władzy ustawodawczej dużej liczby przedstawicieli SKL bez doświadczenia parlamentarnego, podczas gdy w przypadku PSL sytuacja była dokładnie odwrotna. Reprezentacja parlamentarna PSL ulegała z czasem personalnej stabilizacji.

Przeprowadzenie analizy sieci społecznych dla całej grupy parlamentarzystów ludowych opartej o założenie uznania za powiązanie współzasiadania w jednej z izb parlamentu danej kadencji pozwala na wyróżnienie potencjalnych liderów badanego środowiska. W odniesieniu do PSL byli to A. Bentkowski, A. Łuczak, W. Pawlak, F. Stefaniuk, W. Zarzycki, J. Zych oraz A. Rychliczek. Szczególnie pozycja ostatniej z wymienionych osób umknęłaby gdyby nie zastosowanie SNA. W przypadku „solidarnościowego” ruchu ludowego liderem był przede wszystkim A. Balazs dystansujący pozostałych przedstawicieli tej grupy pod względem wyników wszystkich zastosowanych miar centralnych. Znaczenie tej osoby jednak spada jeśli analizie poddamy skład Sejmu i Senatu osobno. W ten sposób wzrośnie znaczenie A. Struzika (PSL) oraz dwójki reprezentantów „solidarnościowych” ludowców J. Chodkowskiego i J. Stokarskiej. Na podstawie interpretacji wyników wskaźnika klik należy podkreślić, że reprezentacja sejmowa

ruchu ludowego była bardziej zwarta niż senacka. Przy założeniu n-kliki równej 2, wszyscy przedstawiciele ruchu ludowego w Sejmie będą w ten sposób ze sobą powiązani. Aby powyższa cecha wystąpiła w odniesieniu do całej objętej badaniem populacji n-klika musi przyjąć wartość niewiele wyższą – równą 3. Oznacza to wystąpienie dużej spójności sieci. Wyróżnienie zaledwie jednego komponentu, zarówno w odniesieniu do grafu symbolizującego powiązania wszystkich ludowych parlamentarzystów, jak i struktur wyodrębnionych na podstawie osobnej analizy związków omawianej grupy w Sejmie i Senacie, wskazuje na wystąpienie ciągłości sieci.

2. Charakterystyka społeczno-demograficzna

Analizie poddano dane biograficzne trzystu dwudziestu ośmiu osób wybranych według klucza podanego we Wstępie. Określając dane społeczno-demograficzne, brano pod uwagę cechy, które badana osoba posiadała, gdy po raz pierwszy zajmowała stanowisko posła lub senatora. Przyjęcie takiego założenia wynika z faktu, że niektóre cechy, które można określić mianem społecznych, mogły ulec zmianie już po osiągnięciu określonego statusu. Na przykład dana osoba mogła uzyskać wyższe wykształcenie po uprzednim wejściu do elity parlamentarnej. Przyjęcie takiego założenia da czytelniejszy obraz zbiorowy badanej grupy, która tworzyła się na przestrzeni dwunastu lat. W badaniu dokonano również podziału na kategorie, wyróżnione na podstawie przynależności do określonego nurtu ruchu ludowego oraz zasiadania w odpowiedniej kadencji jednej z izb parlamentu. Każda osoba w statystykach dla kategorii występuje jedynie raz, co wynika z faktu, że przedmiotem badania są – jak wcześniej zaznaczono – cechy, które dana osoba posiadała kiedy po raz pierwszy została wybrana do parlamentu. Pozwala to na przedstawienie modelowych ścieżek kariery wiodących do elity parlamentarnej⁹⁴⁶.

Elita parlamentarna ruchu ludowego w badanym okresie była silnie zmaskulinizowana. Na ogólną liczbę trzystu dwudziestu ośmiu polityków ludowych kobiety stanowiły dwadzieścia pięć osób. Oznaczało to, że niewiele ponad 92,4% parlamentarzystów związanych z ruchem chłopskim stanowili mężczyźni. Najwięcej kobiet wywodzących się z ruchu ludowego po raz pierwszy w badanym okresie weszło do parlamentu w 1989 roku – było to jedenaście osób na ogólną liczbę stu dwudziesty jeden deputowanych, co daje 9,1% ogółu. Należy jednak zaznaczyć, że było to przede wszystkim udziałem posłanek, które

⁹⁴⁶ Nie dotyczy to zasiadania w Sejmie przed 1989 rokiem. Takie dane zostały podane w poprzednim podrozdziale.

mandat zdobyły z list ZSL (10 osób)⁹⁴⁷ i zaledwie jednej przedstawicielki „solidarnościowych” ludowców⁹⁴⁸. Szczegółowe dane za okres 1989–2001 zawiera tabela nr 5.

Tabela nr 5. Zestawienie kobiet, które debiutowały w Sejmie i Senacie uzyskując mandat z list ZSL, PSL–SP, PL, NSZZ RI „Solidarność”, bądź stanowiły nurt ruchu ludowego w KO i AWS.

ROK	IZBA PARLAMENTU	LISTA KOMITETU WYBORCZEGO	LICZBA KOBIET – MANDAT ZDOBYTY PO RAZ PIERWSZY
1989	SEJM	ZSL	10
		KO	1
	SENAT	KO	0
1991	SEJM	PSL–SP	1
		PL	1
	SENAT	PSL–SP	1
		PL	0
1993	SEJM	PSL	8
	SENAT	PSL	2
		NSZZ RI "S"	1
1997	SEJM	PSL	0
		AWS (SKL; PL)	0
	SENAT	PSL	0
		AWS (SKL; PL)	0
		OGÓLEM	25

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych biograficznych.

W I kadencji Sejmu i II kadencji udział kobiet w reprezentacji parlamentarnej ruchu ludowego był znikomy. W organach ustawodawczych debiutowały dwie posłanki (po jednej osobie z PSL–SP⁹⁴⁹ i PL⁹⁵⁰) oraz jedna senator (PSL–SP)⁹⁵¹, na ogólną liczbę dwudziestu pięciu nowo

⁹⁴⁷ Były to: Aniela Bukała, Barbara Czyż, Wiesława Kiermaszek-Lamla, Bożena Kuc, Teresa Malczewska, Stanisława Popiela, Alicja Kornasiewicz, Teresa Liszcz, Emilia Pogonowska-Jucha, Grażyna Sołtyk; Dane na podstawie Archiwum Sejmu, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glownyxkad> (dostęp: 3.08.2018).

⁹⁴⁸ Była to Maria Stępnia; *Ibidem*.

⁹⁴⁹ Była to Zofia Kowalczyk; *Ibidem*, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny1kad> (dostęp: 3.08.2018).

⁹⁵⁰ Była to Wanda Sikora; *Ibidem*.

⁹⁵¹ Była to Elżbieta Rysak; *Ibidem*, <http://ww2.senat.pl/k2/senat/alf/list-alf.htm> (dostęp: 3.08.2018).

wybranych posłów PSL–SP i ośmiu senatorów oraz dwudziestu członków Sejmu i czterech Senatu z PL. Niewielka liczba kobiet, które dołączały do jednego z organów ustawodawczych okazała się być stałą tendencją w przypadku „solidarnościowego” ruchu ludowego. Od 1993 roku kategoria ta była reprezentowana jedynie przez Jadwigę Stokarską – debiutującą w Senacie III kadencji⁹⁵². PSL dzięki dobremu wynikowi w wyborach do parlamentu w 1993 roku zwiększył kategorię do tej pory nie wybieranych posłanek o osiem osób⁹⁵³ oraz członkiń Senatu o dwie osoby⁹⁵⁴. Dla ugrupowania kierowanego wówczas przez Waldemara Pawlaka stanowiło to 7,7% wszystkich nowo wybranych parlamentarzystów. W wyborach 1997 roku ani PSL, ani ludowcy z AWS nie wprowadzili do Sejmu oraz Senatu swoich przedstawicieli.

W tabeli nie podawano danych dla list wyborczych, które w poszczególnych wyborach nie wprowadziły żadnych reprezentantów do parlamentu. W badanym okresie większa liczba kobiet do Sejmu i Senatu dostała się z list Polskiego Stronnictwa Ludowego (w 1989 roku ZSL), przy czym ugrupowanie to ogółem osiągało lepsze wyniki wyborcze niż cały nurt „solidarnościowego” ruchu ludowego. W okresie swojego największego triumfu wyborczego w 1993 roku PSL wprowadziło do parlamentu tą samą liczbę debutantek, co posłanek w 1989 roku. Proporcjonalny udział kobiet w ogólnej liczbie przedstawicieli swojego nurtu w 1989 roku był jednak większy niż w roku 1993. Należy zaznaczyć, że od 1997 roku do końca badanego okresu ruch ludowy nie stanowił platformy, z której w parlamencie miejsce wywalczyłaby chociaż jedna kobieta⁹⁵⁵, podczas gdy liczba parlamentarzystek w latach 1993 i 1997 utrzymywała się na podobnym poziomie. Dane dotyczące jedynie Sejmu wskazywały, że w 1991 roku kobiety stanowiły 9,3% ogółu deputowanych, w 1993 – 13%, a w 1997 – 12,8%⁹⁵⁶. Biorąc pod uwagę spadek liczby posłanek związanych z ruchem ludowym w 1997 roku w stosunku do poprzedniej kadencji Sejmu, w innych ugrupowaniach ogółem proces ten musiał być odwrócony.

Przeciętny przedstawiciel ruchu ludowego uzyskując po raz pierwszy mandat parlamentarny był w połowie czwartej dekady swojego życia. Najmłodszym reprezentantem tego nurtu we władzach ustawodawczych był Adam Grabowiecki, który będąc wybrany w 1989

⁹⁵² Archiwum Senatu, profil Jadwigi Stokarskiej, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/Senator/pdf/stokarska.pdf> (dostęp: 3.08.2018).

⁹⁵³ Były to: Aleksandra Małachowska, Maria Kurnatowska, Maria Olszewska, Grażyna Kotowicz, Irena Petryna, Krystyna Ozga, Lidia Błądek, Lucyna Pietrzyk; Archiwum Sejmu, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 3.08.2018).

⁹⁵⁴ Były to: Maria Łopatkowa i Anna Olejnicka; Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k3/senat/alf/list-alf.htm> (dostęp: 3.08.2018).

⁹⁵⁵ Osobą, która między innymi w 1997 roku uzyskała mandat, a w 1989 roku weszła do Sejmu „kontraktowego” z ramienia ZSL była Teresa Liszcz, jednak już w 1990 roku związała się z Porozumieniem Centrum i sukces wyborczy w 1997 roku osiągnęła w ramach AWS ale nie PL bądź SKL.

⁹⁵⁶ J. Wasilewski, W. Betkiewicz, *op. cit.*, s. 85.

roku posłem z ramienia ZSL miał dwadzieścia sześć lat⁹⁵⁷. Najstarszym – siedemdziesięcioletni Bolesław Machnio, poseł PSL debiutujący w Sejmie w 1993⁹⁵⁸. A. Grabowiecki z wyjątkiem wieku nie posiadał cech szczególnie wyróżniających go na tle innych posłów i senatorów ruchu ludowego. B. Machnio był w okresie II wojny światowej żołnierzem Batalionów Chłopskich, a po jej zakończeniu w 1947 roku kandydował do Sejmu z ramienia PSL, w późniejszym okresie był również członkiem ZSL⁹⁵⁹. W odniesieniu do jedynie przedstawicieli „solidarnościowego” ruchu ludowego zarówno najstarszy, jak i najmłodszy parlamentarzysta rozpoczynał swoją karierę polityczną w Sejmie kontraktowym. W 1989 roku trzydziści lat miał Marek Dziubek – wówczas związany z opozycją ludową, a sześćdziesiąt osiem Janusz Rożek. Oznacza to, że J. Rożek będąc pod koniec lat 30. XX wieku u progu dorosłości, świadomie przeżył okres II wojny światowej oraz likwidacji powojennego PSL. Zaangażowanie w działalność ugrupowania kierowanego przez Stanisława Mikołajczyka była elementem wspólnym biografii zarówno najstarszego parlamentarzysty z ramienia PSL (a zarazem najstarszego ogółem), jak i najstarszego reprezentanta „solidarnościowego” ruchu ludowego. W przypadku reprezentantów ZSL w Sejmie „kontraktowym”, w tym samym roku co M. Dziubek urodzili się Waldemar Pawlak oraz Witold Chrzanowski, a Jacek Pawlicki z PSL ten sam wiek osiągnął w 1993 roku, gdy również został posłem. Mniej niż trzydziści lat mieli w 1991 roku posłowie PSL Marek Domin oraz Jan Bury, a w 1993 roku tę samą cechę posiadał Krzysztof Borkowski reprezentujący to samo ugrupowanie.

Interesujący jest rozkład wieku posłów, którzy do Sejmu dostali się jeszcze z list ZSL, oraz posłów związanych z ruchem ludowym z Komitetu Obywatelskiego. Pomimo różnic w liczbie obu reprezentacji poselskich rozkład jest bardzo zbliżony. Zarówno w ZSL, jak i wśród ludowców z KO ponad dwa razy więcej jest osób w wieku do pięćdziesiątego roku życia. W ugrupowaniu kierowanym w czasie wyborów czerwcowych przez Romana Malinowskiego oznaczało to istotną zmianę pokoleniową w stosunku do przedstawicieli ZSL w Sejmie IX kadencji. W latach 1985–1989 niewiele ponad połowa posłów miała poniżej pięćdziesięciu lat. Oznacza to, że posłowie ZSL z 1989 roku należeli już w przeważającej większości do pokolenia, które osiągało dorosły wiek już po okresie stalinizmu w Polsce. Nie mieli w związku z tym możliwości uczestniczenia w pracy ani przedwojennych organizacji ruchu ludowego, ani powojennego PSL kierowanego przez Stanisława Mikołajczyka. Po wyborach 1991 i 1993

⁹⁵⁷ Archiwum Sejmu, profil A. Grabowieckiego, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glownyxkad> (dostęp: 12.06.2018).

⁹⁵⁸ Ibidem, profil Bolesława Machnio, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny2kad> (dostęp: 12.06.2018).

⁹⁵⁹ Biogram B. Machnio, <http://bartodzieje.pl/linki/boleslaw-machnio/> (dostęp: 12.06.2018).

roku stosunek nowo wybranych posłów poniżej pięćdziesiątego roku z list PSL–SP i PSL jedynie wzrastał, co wraz z upływem czasu pieczętowało wymianę pokoleniową tego nurtu.

W pracy zbiorowej poświęconej portretowi socjologicznemu elit rządowych III RP Agnieszka Kwiatkowska zauważa, że wśród członków administracji rządowej (analizując pochodzenie regionalne osób) odnotować można regionalne skupiska podczas gdy, w elicie parlamentarnej „równomierny względem województw rozkład w znacznym stopniu gwarantuje ordynacja wyborcza”⁹⁶⁰. W odniesieniu do parlamentarzystów ruchu ludowego należy założyć, że pochodzenie regionalne będzie zdeterminowane przez „geografię wyborczą” ugrupowań ludowych. Spośród 328 przedstawicieli ruchu ludowego w parlamencie największa liczba osób (72) urodziła się na terenie współczesnego województwa mazowieckiego. Kolejnymi województwami wyodrębnionymi na podstawie pochodzenia posłów i senatorów wchodzących w skład badanej grupy były lubelskie (47) oraz podkarpackie (34). Szczegółowe dane zawiera tabela nr 6.

Tabela nr 6. Geograficzne zróżnicowanie miejsca urodzenia parlamentarzystów ruchu ludowego.

L. P.	REGION	LICZBA
1	mazowieckie	72
2	lubelskie	47
3	podkarpackie	34
4	wielkopolskie	25
5	małopolskie	24
6	łódzkie	20
7	świętokrzyskie	18
8	podlaskie	16
9	kujawsko-pomorskie	13
10	śląskie	11
11	obecna Ukraina	10
12	pomorskie	8
13	obecna Białoruś	7
14	dolnośląskie	6
15	warmińsko-mazurskie	6
16	zachodniopomorskie	5
17	lubuskie	3
18	opolskie	2
19	brak danych	1
OGÓLEM		328

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych biograficznych.

⁹⁶⁰ A. Kwiatkowska, *Charakterystyka społeczno-demograficzna polskiej elity rządowej 1997-2004* [w:] *Elity rządowe III RP...*, s. 61.

Dane biograficzne przedstawicieli ruchu ludowego w parlamencie wskazują, że dwie trzecie członków tej grupy urodziło się na obszarach dawnego zaboru rosyjskiego. Zróżnicowanie przestrzenne miejsca urodzin pokrywa się w dużym stopniu ze strefami największych wpływów wyborczych ludowców, co podkreśla powiązanie reprezentantów tego ugrupowania ze środowiskami lokalnymi. Liczną reprezentację osób urodzonych w województwie wielkopolskim ruch ludowy zawdzięcza przede wszystkim osobom wybranym z list ZSL w 1989 roku (8 reprezentantów) oraz nowo wybranym parlamentarzystom PSL w 1993 roku. Ponadto ZSL w 1989 roku wprowadził do Sejmu jedenastu posłów, którzy przyszli na świat poza obszarami największego wpływu ludowców, a PSL w 1993 roku dodatkowych siedemnastu parlamentarzystów. Wybory 1989 roku dla osób walczących o mandaty w puli dla strony koalicyjno-rządowej były jednak zupełnie inne niż każde następne. Samo ugrupowanie miało zagwarantowaną określoną liczbę miejsc w Sejmie, co wiązało się też z większym zróżnicowaniem przestrzennym. W roku 1993 PSL zebrało „premię” wynikającą ze zmiany ordynacji i nieprzekroczenia progu wyborczego przez liczne komitety⁹⁶¹.

Precyzyjne dane charakteryzują się dużym zróżnicowaniem pod względem miejscowości, w których urodzili się przedstawiciele badanej grupy. Nie ma koncentracji przestrzennej, dominacji określonych miast lub miasteczek. Zaledwie czterech przedstawicieli parlamentarnego ruchu ludowego urodziło się w Warszawie⁹⁶², trzech w Łodzi⁹⁶³ oraz trzech w Poznaniu⁹⁶⁴. Z grona badanej grupy ta sama liczba osób, co np. w Krakowie, Częstochowie, Bydgoszczy czy Siedlcach (po 2), przyszła na świat np. we wsi Paleńnica⁹⁶⁵.

Robert Putnam w pracy „The Comparative study of political elites” zaznaczał, że „edukacja jest kolejnym ważnym wymiarem stratyfikacji społecznej, która jest wysoce skorelowana ze statusem politycznym”, a brak wykształcenia jest silniejszą przeszkodą w wejściu do elity politycznej niż pochodzenie „z niższych klas społecznych”⁹⁶⁶. Zauważał również, że „wykształcenie, a przede wszystkim wykształcenie akademickie, odróżniają elity od nie-elit na całym świecie”⁹⁶⁷. W przypadku badania elit parlamentarnych ruchu ludowego można założyć wysoką unifikację pochodzenia z tej części struktury społecznej, do której ugrupowania chłopskie formułują główną część swojego politycznego apelu. Istotne wydaje

⁹⁶¹ Na temat deformacji woli wyborców w 1993 r. zob. A. Antoszewski, *System wyborczy i wybory parlamentarne po 1989 r.*, [w:] *Polityka w Polsce w latach 90. Wybrane problemy*, red. A. Antoszewski i R. Herbut, Wrocław 1999, s. 88-90; S. Gebethner, *System wyborczy: Deformacja...*, s. 27-28.

⁹⁶² Byli to: Maciej Póltorak, Andrzej Micewski, Stanisław Wójcik, Wojciech Zarzycki.

⁹⁶³ Byli to: Jerzy Rosiak, Henryk Kanicki, Bogdan Łukasiewicz.

⁹⁶⁴ Byli to: Marian Kędzierski, Andrzej Stelmachowski, Jerzy Smorawiński.

⁹⁶⁵ Byli to Wiesław Woda i Stanisław Chrobak.

⁹⁶⁶ R. Putnam, *The Comparative Study...*, s. 26.

⁹⁶⁷ *Ibidem*, s. 58.

się jednak pytanie dotyczące poziomu oraz kierunku wykształcenia, jak i typu ukończonej uczelni parlamentarzystów ludowych, którzy do Sejmu i Senatu dostali się z różnych list.

Wyższe wykształcenie podczas pierwszej elekcji do organu ustawodawczego posiadało dwustu trzydziestu siedmiu parlamentarzystów ludowych. Oznacza to, że 72,2% ogółu badanych przed wejściem do elity parlamentarnej ukończyło szkołę wyższą. W większym zakresie dotyczyło to polityków, którzy do Sejmu i Senatu dostali się z list ZSL i PSL niż wywodzących się z nurtu „solidarnościowego”. Na dwustu czterdziestu pięciu przedstawicieli ZSL/PSL aż stu osiemdziesięciu pięciu (75,5%) to absolwenci szkół wyższych. W odniesieniu do reprezentantów ludowców, którzy mandaty parlamentarne zdobyli z list KO, PL, NSZZ RI „Solidarność”, AWS (SKL i PL) były to pięćdziesiąt dwie osoby na osiemdziesiąt trzy.

Spośród całej grupy parlamentarzystów legitymujących się wyższym wykształceniem dwadzieścia dwie osoby podczas pierwszej skutecznej elekcji do parlamentu posiadały stopień doktora⁹⁶⁸, a szesnastu przedstawicieli ruchu ludowego było samodzielnymi pracownikami nauki⁹⁶⁹. W tym aspekcie widoczna była zdecydowana dominacja przedstawicieli ZSL/PSL. Stopnie i tytuły naukowe posiadało czterech reprezentantów „posierpniowego” ruchu ludowego: G. Janowski (nauki rolnicze), Z. Hortmanowicz (nauki medyczne) A. Stelmachowski (nauki prawne) oraz W. Pańko (nauki prawne). Dwie ostatnie z wymienionych osób były ze sobą powiązane poprzez pracę naukową. W. Pańko był pierwszym doktorem wypromowanym przez prof. A. Stelmachowskiego⁹⁷⁰, który określany był jako specjalista prawa rolnego i agrarysta⁹⁷¹. Gabriel Janowski w 1970 roku ukończył Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie i w tym samym roku rozpoczął pracę jako asystent⁹⁷². Z. Hortmanowicz pracując jako lekarz angażował się w organizowanie „ośrodków leczniczo-rehabilitacyjnych dla rolników”⁹⁷³. W związku z tym nawet osoby

⁹⁶⁸ Wojciech Matecki, Jan Sęk, Józef Zych, Gabriel Janowski, Marian Król, Eugeniusz Wilkowski, Czesław Siekierski, Lidia Błądek, Alicja Kornasiewicz, Henryk Maciołek, Jerzy Osiński, Zdzisław Zambrzycki, Jan Czaja, Władysław Lipczak, Jan Borkowski, Andrzej Śmietanko, Michał Strąk, Andrzej Malinowski, Adam Szczęsny, Tadeusz Samborski, Zygmunt Hortmanowicz, Zenon Witt, Marian Michalski.

⁹⁶⁹ Jerzy Smorawiński, Andrzej Stelmachowski, Stefan Pastuszka, Mirosław Pietrewicz, Teresa Liszcz, Mikołaj Kozakiewicz, Aleksander Łuczak, Jan Adamiak, Henryk Szarmach, Waldemar Michna, Wiesław Piątkowski, Adam Dobroński, Józef Zegar, Stanisław Wiąckowski, Jan Andrykiewicz, Walerian Pańko.

⁹⁷⁰ R. Budzinowski, P. Czechowski, M. Korzycka, A. Lichorowicz, S. Prutis, *O profesorze Andrzeju Stelmachowskim jako prawniku*, „Studia Iuridica Agraria” 2016, t. XIV, s. 15.

⁹⁷¹ R. Budzinowski, *Profesor Andrzej Stelmachowski jako agrarysta*, „Studia Iuridica Agraria” 2011, t. IX, s. 97.

⁹⁷² AAN, Zespół nr 2765 (Polskie Stronnictwo Ludowe - Porozumienie Ludowe), sygn. 20, Życiorys G. Janowskiego, b. p.

⁹⁷³ *Ibidem*, Życiorys Z. Hortmanowicza, b. p.

o wykształceniu odbiegającym od nauk rolniczych miały powiązania ze środowiskiem wiejskim.

Wśród posłów i senatorów, którzy uzyskali doktoraty i habilitację przed wejściem do parlamentu z list ZSL i PSL trzy największe grupy (po siedem osób) było przedstawicielami nauk rolniczych, ekonomicznych oraz humanistycznych. Ekonomiści – zarówno ze stopniami i tytułami naukowymi, jak absolwenci studiów magisterskich często zdobywali wykształcenie w szkołach wyższych o profilu rolniczym. W tym kontekście zdecydowanie wyróżniała się Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, którą jako swoją Alma Mater wskazało trzydziestu parlamentarzystów, co stanowi 12,8% osób z badanej grupy posiadającej wyższe wykształcenie. Znaczącą reprezentację posiadał również Uniwersytet Warszawski (19 osób; 8%) oraz Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (17 osób; 9,3%). Kolejne miejsca pod względem liczby absolwentów, którzy weszli do elity parlamentarnej ruchu ludowego zajmują Akademe Rolnicze w: Krakowie (17 osób), Lublinie (17) oraz Akademia Techniczno-Przyrodnicza w Olsztynie (15 parlamentarzystów). Zdecydowanie rzadziej posłowie i senatorowie ludowi wykazywali w swoich biografjach ukończenie studiów na innych uniwersytetach np. Uniwersytecie Wrocławskim (7 osób), Uniwersytecie Adama Mickiewicza w Poznaniu (7) oraz Szkole Głównej Planowania i Statystyki (9). Tylko Wydział Rolniczy SGGW ukończyło więcej osób (12) niż jakikolwiek inny uniwersytet z zachodniej części Polski.

Wykonywany przed wejściem do elity parlamentarnej zawód stwarza bez wątpienia możliwość nabycia doświadczeń oraz specjalistycznych umiejętności i wiedzy, które mogą wpływać na sposób wykonywania obowiązków posła lub senatora. Rodzaj pracy, którą podejmowali przedstawiciele ruchu ludowego może również świadczyć o ich obecności w środowisku wiejski, znajomości problemów spółdzielczości, przemysłu rolno-spożywczego itp. W tej części analizy uwzględniono zawód wykonywany bezpośrednio przed pierwszym wejściem do elity parlamentarnej. W toku kodowania danych wyróżniono dwadzieścia kategorii zawodowych, do których przypisać można członków badanej populacji oraz nieliczną, nie przekraczającą 2,5% ogółu grupy liczbę parlamentarzystów, których dane biograficzne nie pozwalają na precyzyjne określenie wykonywanego zawodu⁹⁷⁴. Szczegółowe dane zamieszczono w tabeli nr 7.

⁹⁷⁴ Biorąc uwagę jej wielkość uznano, że nie wpływa to na ogólne wnioski tej części analizy.

Tabela nr 7. Zawód wykonywany przez posłów i senatorów ruchu ludowego bezpośrednio przed wejściem w skład elity parlamentarnej.

L. P.	KATEGORIA ZAWODOWA	CZĘSTOŚĆ
1	rolnik	120
2	spółdzielczość – kadra zarządzająca	39
3	administracja/samorząd terytorialny	28
4	pracownik naukowy	24
5	nauczyciel	15
6	administracja centralna	16
7	przedsiębiorstwo państwowe – kadra zarządzając	14
8	weterynarz	11
9	prywatny przedsiębiorca	10
10	prawnik	10
11	poseł Sejmu IX kadencji	10
12	lekarz	7
13	sędzia	4
14	handel, usługi finansowe	3
15	aparatury ZSL	2
16	leśniczy	2
17	organizacje społeczne	2
18	rencista	1
19	dziennikarz	1
20	reżyser	1
21	brak danych	8
Ogółem		328

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych biograficznych.

Biorąc pod uwagę profil ugrupowań ludowych, co nie jest zaskakujące, najliczniej reprezentowaną kategorię zawodową stanowią rolnicy. Ich udział w całej badanej grupie wynosi 36,6%. Z uwagi na fakt, że dane dotyczące zawodów udostępniane przez Sejm i Senat, opierają się na profilach przekazanych przez parlamentarzystów, kategoria ta może być przeszacowana. Posłowie i senatorowie ugrupowań ludowych mogli zakładać, że wskazanie

przez nich wykonywania zawodu rolniczego będzie dobrze odebrane przez ich elektorat. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że dominacja kategorii „rolnik” jest bezwzględna i osób wchodzących w skład kolejnej pod względem liczebności jest niewiele ponad trzy razy mniej. Ponadto oprócz zawodu rolnika osoby wchodzące w skład badanej grupy mogły wykonywać inne prace zarobkowe, które stanowiły uzupełnienie ich działalności zawodowej ale uznawały prowadzenie gospodarstwa za swoją główną aktywność.

Większą liczbę osób, które deklarowały prowadzenie własnego gospodarstwa rolnego wprowadziło do Sejmu i Senatu ZSL i PSL. W latach 1989–2001 do tej kategorii można zaliczyć sześćdziesięciu pięciu przedstawicieli tego nurtu. W 1989 roku z ramienia ZSL do Sejmu weszło dwudziestu rolników, dwa lata później do Sejmu i Senatu piętnaście pierwszy raz wybranych osób deklarowało prowadzenie własnego gospodarstwa rolnego, w 1993 roku kolejnych trzydziestu. W 1997 roku wszyscy nowo wybrani parlamentarzyści PSL reprezentowali inne zawody⁹⁷⁵. Udział kategorii „rolnik” w całej reprezentacji ZSL i PSL wynosił 26,5% (65 na 245 osób). Pomimo, że w nurcie postsolidarnościowym liczba osób prowadzących własne gospodarstwo była mniejsza – pięćdziesiąt pięć osób, to stanowiły one 66,2% ogółu (55 na 83 osoby). Należy jednak zaznaczyć, że ponad połowę tej liczby stanowili ludowcy, którzy weszli do Sejmu (24 posłów) i Senatu (13) w wyborach 1989 roku. W kolejnych latach reprezentacja rolników, którzy mandat wywalczyli z list Porozumienia Ludowego (w 1991 w Sejmie i Senacie 17 osób), a następnie AWS (SKL – 1 polityk) systematycznie spadała. Zarówno w odniesieniu do ZSL i PSL, jak i „solidarnościowego” ruchu ludowego proces ten wynikał również ze spadku liczby parlamentarzystów w kolejnych kadencjach, czy też umiejętności utrzymania się w parlamencie pewnej części posłów i senatorów. Należy jednak stwierdzić, że ludowcy w zdecydowanie mniejszym zakresie od 1997 roku do końca badanego okresu byli w stanie wprowadzać do Sejmu i Senatu jako debiutantów osoby trudniące się rolnictwem.

Drugą najbardziej liczną kategorią zawodową w objętej badaniem grupie były osoby stanowiące kadrę zarządzającą w sektorze spółdzielczym. Specyfiką tej części parlamentarzystów ruchu ludowego było to, że w całości uzyskali oni mandaty posłów i senatorów z list ZSL, PSL–SP lub PSL. Najliczniejsza reprezentacja tej grupy weszła do Sejmu po „wyborach czerwcowych” – było to dziewiętnaście osób. Dwa lata później PSL do Sejmu i Senatu wprowadził sześciu spółdzielców, którzy wcześniej nie wchodzili w skład elity parlamentarnej ale w 1993 roku ich liczba ponownie wzrosła do czternastu nowo

⁹⁷⁵ Podobnie jak w odniesieniu do innych cech społeczno-demograficznych nie dotyczy to osób, które wybrano na kolejną kadencję.

wybranych parlamentarzystów. W 1997 roku żaden debiutant w Sejmie i Senacie z ramienia PSL nie współtworzył tej kategorii. Stosunkowy udział kadry zarządzającej spółdzielczością był najwyższy w okresie wyborów do Sejmu „kontraktowego”, kiedy co czwarty poseł wybrany z list ZSL wykonywał zawód przypisany do tej grupy.

Trzecią najbardziej liczną kategorię w badanej populacji stanowią osoby posiadające doświadczenie pracy w administracji/samorządzie terytorialnym, zarówno w okresie przed transformacją ustrojową, jak i po jej rozpoczęciu. Przed 1989 rokiem w administracji terenowej nie pracował żaden parlamentarzysta ruchu ludowego wywodzącego się z nurtu „solidarnościowego”. Łącznie tę grupę tworzyło dziewięć z dwudziestu ośmiu osób, a większa jej część (siedmiu późniejszych parlamentarzystów) mandat uzyskała w wyborach 1997 roku. Stosunkowy udział osób o tym doświadczeniu zawodowym w obu nurtach ruchu ludowego był podobny przy czym różnica wynikała z okresu, w którym po raz pierwszy do Sejmu i Senatu dostawały się osoby zakwalifikowane do tej kategorii. W przypadku ZSL i PSL była to pierwsza połowa lat 90., dla „solidarnościowego” ruchu ludowego – druga część tej dekady. Dominacja osób posiadających doświadczenie w pracy w administracji terenowej, które w 1989 roku i pierwszej połowie lat 90. uzyskały mandaty z list ZSL i PSL nie jest zaskakująca. Przedstawiciele ludowej opozycji nie tylko nie akceptujący pryncypiów systemu ale przeciwko nim występujący dostępu do tych stanowisk nie posiadali⁹⁷⁶. Jak zauważa R. Putnam władze lokalne stanowią jedną z podstawowych ścieżek do centralnej elity politycznej, nakładający się na przynależność partyjną⁹⁷⁷, czym należy tłumaczyć uruchomienie również tej ścieżki rekrutacji w przypadku nurtu „solidarnościowych” ludowców w drugiej połowie lat 90.

Czwartą grupę zawodową i ostatnią, która liczyła przynajmniej dwadzieścia osób, tworzyli pracownicy naukowcy. W tym przypadku występowała prawie czterokrotna przewaga przedstawicieli ZSL i PSL. Dziewiętnaście osób z dwudziestu czterech, wcześniej pracujących naukowo, przeszła do parlamentu. Najwięcej przedstawicieli tej kategorii z nurtu postzetaselowskiego debiutowało w parlamencie w 1993 roku (siedmiu deputowanych). Stosunkowy udział pracowników naukowych, w obu segmentach w stosunku do ogółu dla każdego segmentu, był zbliżony.

⁹⁷⁶ Wzory rekrutacji do elity politycznej w okresie PRL przedstawił: E. Wnuk-Lipiński, J. Wasilewski, *op. cit.*, s. 124- 127.

⁹⁷⁷ R. Putnam, *The Comparative Study...*, s. 50.

W badanej grupie jest interesujące jest niewielkie występowanie osób, które można określić mianem prywatnych przedsiębiorców. Prawdopodobnie część późniejszych reprezentantów ruchu ludowego w swoich biogramach np. zamiast podawania informacji o prowadzeniu własnej działalności gospodarczej w segmencie rolno-spożywczym określała się jako rolnicy. Niemniej jednak, jeśli debiutujących w Sejmie i Senacie reprezentantów ugrupowań ludowych można zaliczyć do kadry zarządzającej, to raczej w sferze spółdzielczości i przedsiębiorstw państwowych niż własnym biznesem.

Przyjmując założenie ustalenia zawodu przedstawicieli badanej grupy na podstawie ostatniego wykonywanego przed wejściem w skład elity parlamentarnej od 1989 wyróżnić trzeba również grupę dziesięciu posłów ludowych, którzy od 1985 roku zasiadali w Sejmie IX kadencji PRL. Dla tych osób wejście do Sejmu w 1989 roku z list ZSL było kontynuacją kariery parlamentarnej.

Jak zaznacza Robert Putnam istotnymi kompetencjami „początkujących liderów” są umiejętność perswazji i pracy organizacyjnej. W kontekście pierwszej cechy należy wyróżnić zdolność do „mobilizowania mass” oraz do wpływania na małą grupę⁹⁷⁸. Umiejętność zarządzania mniejszymi grupami oraz koordynowania ich prac można nabyć poprzez działalność w organizacjach różnego typu. Dane dotyczące uczestnictwa w organizacjach społecznych i ugrupowaniach politycznych przedstawione zostaną w inny sposób niż określające wykonywany zawód. Wynika to, z faktu, że w przypadku organizacji i partii brano pod uwagę nie tylko okres poprzedzający bezpośrednio pierwszą skuteczną elekcję do Sejmu i Senatu ale wszystkie doświadczenia biograficzne danej osoby przed wejściem w skład elity parlamentarnej. W innym przypadku wachlarz organizacji zredukowany byłby jedynie do organizacji i ugrupowań istniejących w roku 1989 oraz w latach 90. XX wieku.

Punktem wyjścia dla określenia oficjalnego zaangażowania organizacyjnego i partyjnego jest przedstawienie częstotliwości występowania poszczególnych kategorii. Dana osoba mogła wchodzić równocześnie w skład kilku struktur. Biorąc pod uwagę całość danych biograficznych badanej grupy, wyróżnić można siedem organizacji i partii politycznych (bądź kategorii organizacji)⁹⁷⁹, które zrzeszały przynajmniej dziesięciu parlamentarzystów ruchu ludowego. Szczegółowe dane prezentuje tabela nr 8.

⁹⁷⁸ *Ibidem*, s. 58.

⁹⁷⁹ Unifikacji dokonano z uwagi na stosowanie przez parlamentarzystów różnych nazw tych samych organizacji, oraz zmian (również nazw), którym podlegały.

Tabela nr 8. Organizacje i partie o największej częstotliwości występowania w biografjach parlamentarzystów.

L. P.	ORGANIZACJA	CZĘSTOTLIWOŚĆ WYSTĘPOWANIA W BIOGRAFIACH
1	Zjednoczone Stronnictwo Ludowe	147
2	Rolnicze związki zawodowe	57
3	Związek Młodzieży Wiejskiej	53
4	Ochotnicza Straż Pożarna	35
5	Kółka rolnicze	28
6	Ruchy spółdzielcze (w tym „Samopomoc Chłopska”)	21
7	Duszpasterstwo Rolników	13

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych biograficznych.

Największa liczba wskazań dotyczyła Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, co biorąc pod uwagę wystawienie przez to ugrupowanie listy wyborczej w 1989 roku oraz dalsze funkcjonowanie przekształconego PSL nie jest zaskakujące. Prawdopodobnie dane te są zaniżone, z uwagi na fakt, że nie wszyscy późniejsi parlamentarzyści PSL przytaczali przynależność do ZSL w swoich biografjach. W przypadku posłów i senatorów PSL z lat 90. można przytoczyć przykłady osób, które nie posiadały w swoich biografjach epizodu działalności w ZSL, ale były w stanie po starcie z list PSL osiągnąć wysokie pozycje rządowe i parlamentarne. W taki sposób wyglądała kariera polityczna Kazimierza Dejmka, w przeszłości członka PZPR (usuniętego z partii po wydarzeniach Marca '68 roku) i członka „Solidarności” w 1981 roku⁹⁸⁰. Od 1993 roku K. Dejmek sprawował mandat posła z ramienia PSL, a następnie wszedł w skład rządu W. Pawlaka oraz J. Oleksego⁹⁸¹. Brak przynależności do ZSL oraz PSL, a mimo tego uzyskanie miejsca w Sejmie z listy PSL w 1993 roku i stanowiska przewodniczącej Komisji ds. Służb Specjalnych charakteryzował

⁹⁸⁰ Jak podaje Magdalena Filip - z przynależności do „Solidarności” K. Dejmek „wkrótce zrezygnował, zarzucając związkowi romantyczne porywy i naiwność polityczną”; M. Filip, *Melpomene oczami SB*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 12, s. 78.

⁹⁸¹ W. Sokół, *Rząd Waldemara Pawlaka (26 X 1993 – 1 III 1995)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. M. Chmaj, Olsztyn 2006, s. 148; W. Skrzydło, *Rząd Józefa Oleksego*, [w:] *Ibidem*, s. 172.

Lucynę Pietrzyk – jedną z nielicznych przedstawicielek ruchu ludowego w parlamencie. Interesującym przykładem jest również kariera Jarosława Kalinowskiego, który po raz pierwszy został wybrany posłem w 1993 roku już jako członek PSL. W rządzie W. Cimoszewicza przez pół roku pełnił funkcję ministra rolnictwa i rozwoju wsi oraz wicepremiera, a po wyborach 1997 roku został prezesem PSL. Ze środowiskiem ruchu ludowego przed 1989 rokiem był związany przez przynależność do ZMW, ale nie był członkiem ZSL⁹⁸².

Przynależność do ZSL była głównie cechą parlamentarzystów z list ZSL i PSL ale również niektórzy przedstawiciele „solidarnościowego” ruchu ludowego posiadali w swoich biografiach członkostwo w tym ugrupowaniu⁹⁸³. Jeszcze bardziej proporcje były wyostrzone w przypadku członkostwa w ZMW. Doświadczenie zdobyte w tej organizacji, wraz z pełnieniem funkcji przewodniczącego Koła Gminnego, charakteryzowało życiorys Romana Bartoszcze. W przypadku pierwszego prezesa PSL oznaczało to biografię obejmującą zaangażowanie w: ZSL (lata 1969–1980), członkostwo w Prezydium Wojewódzkiego Komitetu Założycielskiego NSZZ „Solidarność Chłopska” w Bydgoszcz oraz we władzach krajowych „Solidarności” RI. Po delegalizacji tego związku i zwolnieniu z internowania R. Bartoszcze rozpoczął działalność w OKOR, następnie od 1987 roku wchodził w skład Prezydium Krajowej Rady Rolników „Solidarność”, a od kwietnia 1989 był członkiem Rady Krajowej „Solidarność” RI⁹⁸⁴. Dominacja późniejszych przedstawicieli ZSL i PSL w parlamencie widoczna była również w odniesieniu do przynależności do takich organizacji jak Ochotnicza Straż Pożarna czy Kółka Rolnicze⁹⁸⁵. Szczególnie Kółka Rolnicze zdominowane były przez działaczy ZSL. Jak podają L. Cimek oraz R. Turkowski w 1984 roku na 460 tys. członków Stronnictwa, 200 tys. należało do tej organizacji⁹⁸⁶.

⁹⁸² J. Szamik zaznacza, że J. Kalinowski powoływał się na związki z ZSL poprzez przynależność do tego ugrupowania jego ojca i nie był w tym środowisku anonimowy, niemniej jednak w koncesjonowanym Stronnictwie przed 1989 rok nie działał; J. Szamik, *op. cit.*, s. 74.

⁹⁸³ Byli to Roman Bartoszcze, Józef Gutowski oraz Maciej Półtorak.

⁹⁸⁴ *Encyklopedia Solidarności*, http://www.encysol.pl/wiki/Roman_Bartoszcze; Katalog osób „rozpracowywanych” Instytutu Pamięi Narodowej, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/92166> (dostęp: 3.09.2018).

⁹⁸⁵ Spośród przedstawicieli „solidarnościowego” ruchu ludowego zaangażowanie w pracę legalnych organizacji ruchu ludowego wykazywali Jan Beszta-Borowski (w latach 1973-1975 przewodniczący Rady Zakładowej Powiatowego Związku Kółek Rolniczych w Łapach) oraz Władysław Papużyński (w latach 1954-1955 prezes Zarządu Powiatowego Związku Samopomoc Chłopska w Nowym Dworze Gdańskim); *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976-1989. T. 1*, red. M. Łątkowska, Warszawa 2010, s. 39-40.

⁹⁸⁶ L. Cimek, R. Turkowski, *Stosunek ludowców do kółek rolniczych w Polsce Ludowej w latach 1944-1989*, [w:] *Dzieje i przyszłość ruchu ludowego. T. 2. Polska Ludowa 1944/45-1989*, red. W. Paruch, S. J. Pastuszka, R. Turkowski, Warszawa 2000, s. 390.

Działalność w rolniczych związkach zawodowych była główną cechą wspólną przedstawicieli elity parlamentarnej ruchu ludowego, którzy mandaty uzyskali z list KO, PL, AWS, NSZZ RI „Solidarność”. Do organizacji, które można zaliczyć do tej kategorii należało również siedmiu przedstawicieli ZSL i PSL w parlamencie: W. Mojzesowicz, W. Żabiński, J. Warjan, J. Wlekliński, K. Trawicki, Cz. Cieślak, R. Jagieliński. Ponadto T. Liszcz, która uzyskała mandat z list ZSL w 1989 roku, a na początku lat 80. kierowała Komitetem Założycielskim NSZZ „Solidarność” na Wydziale Prawa i Administracji UMCS⁹⁸⁷. Jednak zarówno T. Liszcz, jak i J. Warjan oraz J. Wlekliński X kadencję Sejmu ukończyli poza KP PSL.

W kontekście przenikania się różnych afiliacji organizacyjnych interesująca jest kariera polityczna Romana Jagielińskiego. Działalność polityczną rozpoczynał w ZSL, a po utworzeniu PSL został pierwszym przewodniczącym Rady Naczelnej tego ugrupowania⁹⁸⁸. Wstąpienie w szeregi „koncesjonowanych” ludowców uzasadniał postrzeganiem ZSL jako partii „najbliższej wsi, i co ważne, nie zabraniającej wyznawać wartości chrześcijańskich”⁹⁸⁹. We wrześniu 1980 roku R. Jagieliński wszedł w skład Komitetu Organizacyjnego Samorządowego Związku Producentów Rolnych, w którym współpracował m.in. z Gabrielem Janowskim⁹⁹⁰. Brał również udział w zjeździe założycielskim NSZZ RI „Solidarność” w Poznaniu. R. Jagieliński nie rezygnował jednak z przynależności do ZSL, tłumacząc, że „tkwiłem (...) w obsesyjnym wręcz przekonaniu, że moje miejsce jest już wybrane, że moją rolą jest doprowadzić ZSL do źródeł, tak, by to Stronnictwo było dla chłopów i dla wsi, a nie tylko ich reprezentowało”⁹⁹¹. Liczbę osób, które mogły podejmować aktywną działalność zarówno w ZSL, jak i w legalnie funkcjonujących organizacjach ruchu ludowego i równocześnie współdecydować o pracy NSZZ RI „Solidarność” ograniczały z jednej strony podejście władz ZSL do „Solidarności”, z drugiej – statut związku. Przyjęto w nim regulację, w myśl której, „funkcji związkowych nie mogą pełnić osoby zajmujące stanowiska kierownicze w organach państwowych i organizacjach spółdzielczych oraz w instytucjach obsługi rolnictwa, jak również osoby pełniące funkcję w kierowniczych

⁹⁸⁷ BS, profil T. Liszcz, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=017741&set_entry=000002&format=999 (dostęp: 4.09.2018).

⁹⁸⁸ J. Szamik, *op. cit.*, s. 48.

⁹⁸⁹ R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 81.

⁹⁹⁰ R. Jagieliński podaje, że z G. Janowskim znali się z „grupy studenckiej”; *Ibidem*, s. 83; A. W. Kaczorowski, *Droga do Związku (13). Samorządny Związek Producentów Rolnych*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 4, s. 2.

⁹⁹¹ R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 84.

instancjach organizacji politycznych”⁹⁹². Był to również czynnik ograniczający przenikanie środowiska osób sprawujących ważne funkcje w obu nurtach na początku lat 80.

O ile organizacje spółdzielcze, ZMW, OSP należy uznać za naturalnie związane z nurtem postzetaselowskim, tak Duszpasterstwo Rolników stanowiło forum podejmowania działań przez przedstawicieli „solidarnościowego” ruchu ludowego. Przynależność do tej struktury deklarowało dwunastu przedstawicieli tego nurtu oraz Władysław Żabiński, który po raz kolejny wykazał zaangażowanie w pracę organizacji charakterystycznych zarówno dla „koncesjonowanego”, jak i opozycyjnego ruchu ludowego⁹⁹³.

W strukturze społeczno-demograficznej ruchu ludowego dominowali mężczyźni, a większą liczbę kobiet do parlamentu byli w stanie wprowadzić przedstawiciele ZSL i PSL, przy czym dotyczyło to przede wszystkim wyborów 1989 i 1993 roku. W obu nurtach ruchu ludowego wśród parlamentarzystów dominowali ludzie młodzi. Wśród działaczy ZSL widoczna była zmiana pokoleniowa w stosunku do przedstawicieli tej grupy w Sejmie PRL IX kadencji. Parlamentarzyści ruchu ludowego pochodzili przede wszystkim z centralnej i wschodniej Polski, co oznacza, że zróżnicowanie przestrzenne pokrywało się z „geografią wyborczą” – kandydaci na ogół ubiegali się o miejsca w Sejmie i Senacie w swoim regionie. Wysoki był poziom wykształcenia badanej grupy, ponad 70% ogółu ukończyło szkołę wyższą. Były to przede wszystkim uczelnie rolnicze, wśród których najistotniejsza była SGGW w Warszawie. Parlamentarzyści ruchu ludowego najczęściej określali się jako rolnicy, chociaż nie brakowało również spółdzielców oraz pracowników administracji terenowej. Większy udział rolników w stosunku do ogółu badanych w danym nurcie występował w grupie „solidarnościowego” ruchu ludowego. W dwóch pozostałych z wymienionych kategorii przeważali przedstawiciele ZSL i PSL. Reprezentanci tego nurtu byli również często byłymi członkami ZSL, ZMW, Kółek Rolniczych i organizacji spółdzielczych. Szczególnie ZMW przez badaczy ruchu ludowego uważane było za „naturalne zaplecze organizacyjne” ZSL⁹⁹⁴. Parlamentarzyści, którzy mandaty zdobywali z list KO, PL, NSZZ RI oraz AWS to przeważnie byli działacze rolniczych związków początku lat 80. oraz Duszpasterstwa Rolników.

⁹⁹² Statut NSZZ RI „Solidarność” zarejestrowany w Sądzie Wojewódzkim w Warszawie dnia 12 maja 1981 r., s. 4. Zbiory Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=399948> (dostęp: 4.09.2018).

⁹⁹³ BS, profil W. Żabińskiego, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=036031&set_entry=000002&format=999 (dostęp: 4.09.2018).

⁹⁹⁴ Powyższą opinię przedstawiono między innymi w odniesieniu do okresu prezesury Czesława Wycecha w ZSL, w monografii poświęconej przytaczanej postaci. Jak zaznaczano w tym czasie ZSL miało „ok. 20 tys. członków w szeregach ZMW”; J. Gmitruk, S. Pastuszka, R. Turkowski, *op. cit.*, s. 79-80.

3. Drogi do elity parlamentarnej

Jacek Raciborski w artykule poświęconym konstruowaniu elit rządowych na przełomie lat 90. XX wieku i początku pierwszej dekady XXI wieku wyodrębnił sześć podstawowych typów dróg, poprzez które rekrutowano członków rządów Jerzego Buzka oraz Leszka Millera. Są one warte przybliżenia jako podstawa dla próby określenia „ścieżek kariery” przedstawicieli ruchu ludowego wiodących do parlamentu, przy czym należy zaznaczyć zupełnie inny sposób konstruowania elity rządowej niż parlamentarnej, która jest ostatecznie wynikiem woli wyborców. Wśród typów dróg J. Raciborski wyróżnia:

- „1. partyjną – nominacja jest konsekwencją przynależności do kręgu liderów partii tworzącej rząd;
2. rządową – o nominacji przesądza wysokie stanowisko w rządzie; przykład – awans z ministra na wiceministra;
3. związkowa – awans do gabinetu wynika z przynależności do grona liderów związku zawodowego);
4. parlamentarna – awans za szczególne osiągnięcia na niwie parlamentarnej (...);
5. akademicko-ekspercka – powołanie jest konsekwencją uznania dla wiedzy z obszaru, którym dany minister ma się zajmować;
6. droga do elity z gospodarki, mediów, świata kultury – nominacja ministerialna jest konsekwencją wysokiej pozycji zdobytej na którymś z tych pól”⁹⁹⁵.

W konstruowaniu dróg do elity politycznej bierze się pod uwagę cechy wypracowane przez daną osobę w trakcie jej kariery zawodowej, politycznej, społecznej. Biografie – szczególnie ponad trzystu osób – przeważnie nie układają się w wyraziste schematy, co może prowadzić do błędnego klasyfikowania. Wynika to z faktu, że tok kariery zawodowej, działalność społeczna i polityczna późniejszych parlamentarzystów rzadko przebiegała „jednym torem”. Osobę, która posiadała wysoki kapitał kulturowy (np. tytuł naukowy) i społeczny (działalność w wielu organizacjach) trudno jednoznacznie przypisać do jednej kategorii. Biorąc pod uwagę sposób konstruowania elity parlamentarnej poprzez wybory, niemożliwe jest również określenie jakie cechy były istotne dla wyborców (i czy w ogóle miały znaczenie, jeśli wyborca był zorientowany na poparcie określonej partii/listy wyborczej). Z tego też względu dla tak licznej grupy zasadne wydaje się wyodrębnienie bardziej ogólnych typów, traktując koncepcje J. Raciborskiego jako wartościową inspirację.

⁹⁹⁵ J. Raciborski, *Konstruowanie rządów i elit rządowych*, [w:] *Elity rządowe III RP...*, s. 46.

Zgromadzony materiał wskazuje na bardziej jednorodny schemat kariery późniejszych parlamentarzystów ludowych wybranych z list KO, PL, NSZZ RI „Solidarność” oraz AWS niż posłów i senatorów ZSL i PSL. Silnie dominującą cechą wspólną był udział w działalności rolniczych związków zawodowych w okresie lat 80. XX wieku, przy braku zaangażowania w prace akceptowanych przez władzę PRL organizacji ruchu ludowego, a także PZPR i ZSL⁹⁹⁶. W związku z powyższym główna droga wiodąca do tej części elity parlamentarnej może być określona jako „związkowa”.

W odniesieniu do późniejszych posłów ZSL i PSL widoczna jest większa różnorodność. Najliczniejsza jest (jak wskazano wcześniej) przynależność do Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, którą deklarowała ponad połowa grupy objętej analizą (147 osób). W związku z tym za dominujący typ należałoby uznać drogę „partyjną”. Będzie się ona różniła od typu skonstruowanego przez Jacka Raciborskiego, na potrzeby badania elity rządowej, tym, że wśród członków ZSL brakuje właściwie osób, które przed 1989 rokiem wchodziły w skład władz ogólnopolskich tej partii. Więcej niż połowa (77 osób) wskazujących w swoich biografjach na członkostwo w ZSL łączyła je z działalnością w legalnie istniejących w latach 80. organizacjach ruchu ludowego, co można uznać za podtyp „partyjnych – zaangażowanych społecznie”. Istnieje jednak liczna grupa (32 osoby), które w swoich biografjach wykazały jedynie działalność w różnych organizacjach ruchu ludowego, bez zaangażowania w pracę partyjną, co można uznać za trzeci typ kariery wiodącej elity parlamentarnej, którą można określić mianem „organizacji wiejskich”. Inne kombinacje wspólnych doświadczeń biograficznych dotyczą znacznie mniejszej liczby osób i ich wykazywanie nie wydaje się być zasadne.

Konstruowanie typów drogi do elity parlamentarnej dotyczyło ogółu parlamentarzystów ruchu ludowego, którzy do Sejmu bądź Senatu dostali się przynajmniej raz. Uzupełnienie ogólnych typów może stanowić analiza biografii osób, które były w stanie utrzymać się w parlamencie przez większą część objętego badaniem okresu. Zgodnie z przywołanymi w rozdziale I koncepcjami Maxa Webera parlament jest głównym forum, które kształtuje zawodowych polityków. Jak zauważa Włodzimierz Wesołowski

⁹⁹⁶ W oficjalnych biografjach epizod przynależności do ZSL odnotowali Roman Bartoszcze, Józef Gutowski, Maciej Półtorak, natomiast do PZPR Artur Balazs, Zbigniew Mackiewicz, Walerian Pańko; BS, profile: R. Bartoszcze, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=035307&set_entry=000002&format=999; J. Gutowskiego, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=035345&set_entry=000004&format=999; M. Półtoraka, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=035389&set_entry=000001&format=999; Z. Mackiewicza, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=035673&set_entry=000001&format=999; W. Pańko, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=pa%C5%84ko&find_code=WRD&adjacent=N&x=0&y=0; A. Balazsa, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=035794&set_entry=000002&format=999 (dostęp: 23.08.2018). (dostęp: 14.09.2018).

„w ustabilizowanych zachodnich demokracjach wielu polityków, zanim dostanie się do parlamentu, przechodzi wstępną szkołę polityki w lokalnym oddziale organizacji partyjnej albo w centrali krajowej⁹⁹⁷. Proces ten przebiegał inaczej w Polsce lat 90., w której „przygotowaniem do obecnej aktywności była działalność opozycyjna (podziemna lub jawna) albo – na drugim krańcu – działalność organizacyjna w partii komunistycznej i partiach z nią stowarzyszonych”⁹⁹⁸. Ugrupowania te – „nie były jednak typowe, gdyż nie wyrażały realnych konfliktów”⁹⁹⁹. Substytutem partii dla opozycji ludowej były organizacje związkowe, natomiast przedstawiciele oficjalnego ruchu ludowego mogli dodatkowo zyskiwać doświadczenie przydatne później w karierze politycznej w organizacjach młodzieżowych oraz społecznych związanych z tym ruchem.

Kryterium, na podstawie którego wyodrębniono badaną grupę w przypadku przedstawicieli ZSL i PSL było sprawowanie mandatu w każdej z kadencji Sejmu, bądź Senatu w badanym okresie. Jak zaznaczono w podrozdziale I niniejszego rozdziału warunk ten spełniało sześciu przedstawicieli tego nurtu: Aleksander Bentkowski, Aleksander Łuczak, Waldemar Pawlak, Franciszek Stefaniuk, Wojciech Zarzycki oraz Józef Zych. Wobec nurtu „solidarnościowych” ludowców kryterium to zostało „rozluźnione”. W przeciwnym razie do poddanej analizie grupy zaliczony zostałby jedynie Artur Balazs, który – jak zaznaczano – w skład Senatu III kadencji wszedł dopiero po wyborach uzupełniających¹⁰⁰⁰. Wobec nieprzekroczenia progu wyborczego list ugrupowań tego nurtu w 1993 roku przyjęto kryterium wyodrębnienia badanej grupy na podstawie wymogu przynajmniej trzykrotnej skutecznej elekcji do parlamentu z list ugrupowań wywodzących się z „solidarnościowego” ruchu ludowego. W ten sposób wykrystalizował się zbiór złożony z czterech osób: Jana Chodkowskiego (senatora I, II i IV kadencji), Artura Balazsa (w badanym okresie posła na Sejm X, I, III kadencji oraz senatora III kadencji), Gabriela Janowskiego (w badanym okresie senatora I kadencji oraz posła I i III kadencji) oraz Ireneusza Niewiarowskiego (w badanym okresie senatora I kadencji oraz posła I i III kadencji).

Poddana badaniu grupa nie jest uznawana za reprezentatywną dla ogółu posłów i senatorów ruchu ludowego w latach 1989–2001. Wręcz przeciwnie, można ją uznać za celowo dobrany zbiór osób, będących pod określonym względem (częstotliwości zasiadania

⁹⁹⁷ W. Wesołowski, *Partie: nieustanne...*, s. 100.

⁹⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰⁰ W karierze A. Balazsa interesujący jest również fakt częstej zmiany przynależności partyjnej. Andrzej Chwalba sytuuje A. Balazsa w gronie „rekordzistów” pod tym względem; A. Chwalba, *III Rzeczpospolita. Raport specjalny*, Kraków 2005, s. 44.

w parlamencie) elitą spośród analizowanych w pracy elit. Próba odtworzenia portretu zbiorowego tych osób, wykazania podobieństw i różnic w doświadczeniach biograficznych stanowi uzupełnienie zagadnień związanych z rekrutacją ludowców do elity parlamentarnej.

Wszyscy parlamentarzyści przynajmniej trzykrotnie wybierani do parlamentu z list ugrupowań wywodzących się z „solidarnościowego” ruchu ludowego byli aktywistami rolniczych związków zawodowych w okresie PRL. Artur Balazs, Gabriel Janowski oraz Ireneusz Niewiarowski wchodzili w skład władz krajowych NSZZ RI „Solidarność”¹⁰⁰¹, Jan Chodkowski był członkiem Tymczasowego Zarządu Wojewódzkiego NSZZ RI „Solidarność w Ostrołęce”¹⁰⁰². A. Balazs, G. Janowski oraz I. Niewiarowski po wprowadzeniu stanu wojennego zostali z uwagi na swoją wcześniejszą działalność internowani¹⁰⁰³, co stanowi potwierdzenie ich znaczenia w strukturach związkowych. Wszyscy czterej członkowie tej grupy podjęli działalność opozycyjną po zdelegalizowaniu przez władzę NSZZ RI „Solidarność” włączając się w odtworzenie rolniczego związku jeszcze przed 1989 rokiem. W drugiej połowie lat 80. A. Balazs, I. Niewiarowski oraz G. Janowski współkierowali Tymczasową Krajową Radą Rolników „Solidarność”, natomiast J. Chodkowski we wrześniu 1988 roku „wraz z grupą rolników podjął jawną działalność związkową”¹⁰⁰⁴. I. Niewiarowski oraz G. Janowski łączyło również współorganizowanie Duszpasterstwa Rolników oraz Towarzystwa Gospodarczego w Warszawie. W czerwcu 1989 roku wszyscy zostali wybrani do parlamentu z list KO¹⁰⁰⁵.

Wspólne doświadczenia biograficzne tych osób powodują, że ich typ drogi do elity parlamentarnej należy również zaliczyć do „związkowego”, uzupełnionego o podtyp „wojewódzkich i ogólnopolskich liderów związkowych”. Z wyjątkiem J. Chodkowskiego były to osoby, które po wejściu do parlamentu odegrały istotną rolę zarówno w swoich ugrupowaniach, jak i klubach parlamentarnych, wchodząc w skład kierownictwa tych

¹⁰⁰¹ Archiwum Senatu, profil G. Janowskiego, <http://ww2.senat.pl/k1/senat/Senator/pdf/janowski.pdf>; profil I. Niewiarowskiego, <http://ww2.senat.pl/k1/senat/Senator/pdf/niewiarowski.pdf>; BS, profil A. Balazsa, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=028177&set_entry=000002&format=999; (dostęp: 22.08.2018)

¹⁰⁰² Archiwum Senatu, profil J. Chodkowskiego, <http://ww2.senat.pl/k1/senat/Senator/pdf/chodkowski.pdf> (dostęp: 22.08.2018); J. Chodkowski wspominając ten okres zwracał również uwagę na organizowanie struktur gminnych Związku; Archiwum Przełomu 1989-1991, Rozmowa z senatorem Janem Chodkowskim, http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-11-2-1-8_1.pdf (dostęp: 22.08.2018).

¹⁰⁰³ Portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, Wykaz alfabetyczny osób internowanych w czasie stanu wojennego, <https://13grudnia81.pl/sw/wolnytekst/9499,Wykaz-alfabetyczny-osob-internowanych-w-okresie-stanu-wojennego.html> (dostęp: 22.08.2018); A. W. Kaczorowski, *Internowania uczestników ruchu solidarnościowego na wsi*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce...*, s. 79, 87, 89.

¹⁰⁰⁴ Archiwum Senatu, profile: G. Janowskiego, I. Niewiarowskiego, J. Chodkowskiego; BS, profil A. Balazsa.

¹⁰⁰⁵ *Ibidem*.

struktur. A. Balazs i G. Janowski byli przewodniczącymi komisji stałych¹⁰⁰⁶, J. Chodkowski był zastępcą przewodniczącego komisji w Senacie IV kadencji¹⁰⁰⁷. Liderami ugrupowań byli G. Janowski (szef PSL–PL)¹⁰⁰⁸ oraz A. Balazs i I. Niewiarowski (obydwaj politycy byli wiceprzewodniczącymi SLCh i członkami Zarządu SKL)¹⁰⁰⁹. Klubami parlamentarnymi kierowali G. Janowski (PL)¹⁰¹⁰ oraz I. Niewiarowski (PSL „Solidarność”; SLCh; Konwencja Polska)¹⁰¹¹. Ponadto dwóch reprezentantów tej grupy pełniło rolę ministrów – A. Balazs w rządach T. Mazowieckiego, J. Olszewskiego i J. Buzka, natomiast G. Janowski w rządach J. Olszewskiego i H. Suchockiej¹⁰¹².

Kariera najczęściej wybieranych do parlamentu z list ZSL i PSL polityków również wpisywała się w typ drogi do elity charakterystyczny dla ich nurtu. W związku z tym dominującą cechą wspólną dla wszystkich osób w badanej grupie była przynależność do ZSL. Należy jednak zaznaczyć różnice w stażu w tym ugrupowaniu, jak i pełnione w nim funkcje przed 1989 rokiem. Wieloletnimi członkami ZSL byli F. Stefaniuk, A. Łuczak, A. Bentkowski i J. Zych. Jak wynika z oficjalnych biografii – jedynie A. Łuczak był u schyłku PRL członkiem władz krajowych ZSL i jedynym politykiem z tego grona, który sprawował funkcję ministerialną przed transformacją ustrojową. Pozostałe osoby istotnych funkcji w ZSL przed wyborami czerwcowymi nie pełniły, a W. Pawlak oraz W. Zarzycki do tego ugrupowania wstąpili pod koniec lat 80. XX wieku¹⁰¹³. W. Pawlak, W. Zarzycki oraz A. Bentkowski należeli do ZMW ale również nie zajmowali tam znaczących stanowisk. Rozwój kariery politycznej J. Zycha oraz A. Łuczaka z uwagi na posiadanie przez nich statusu samodzielnych pracowników naukowych, a także A. Bentkowskiego ze względu na aplikację sędziowską i adwokacką oraz zasiadanie w Naczelnej Radzie Adwokackiej, można uznać za podtyp drogi „partyjnego eksperta”. Różnicę stanowił okres przyspieszenia tych karier. J. Zych oraz A. Bentkowski zawodowymi politykami stali się po wyborach

¹⁰⁰⁶ A. Balazs – Komisja Administracji i Spraw Wewnętrznych w Sejmie I kadencji; G. Janowski – Komisja Rolnictwa i Rozwoju Wsi w Sejmie III kadencji; Archiwum Sejmu, http://www.sejm.gov.pl/archiwum/komisje/kadencja1/kom_asw.htm; <http://orka.sejm.gov.pl/SQL.nsf/poselk3arch?OpenAgent&137> (dostęp: 26.08.2018).

¹⁰⁰⁷ Archiwum Senatu, <http://ww2.senat.pl/k4/senat/komisje/KROL.htm> (dostęp: 26.08.2018).

¹⁰⁰⁸ W. Załuska, *Rodzinne, polskie, chrześcijańskie...*, s. 3.

¹⁰⁰⁹ T. Sikorski, *op. cit.*, s. 229; B. Borowik, *op. cit.*, s. 221.

¹⁰¹⁰ P. Kaleta, *op. cit.*, s. 200.

¹⁰¹¹ *Skład Klubu Parlamentarnego PSL „Solidarność”...*, s. 20; *Kluby poselskie...*, s. 32; *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I Kadencja...*, s. 96.

¹⁰¹² M. Stodolny, *op. cit.*, s. 57; A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 232-233; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne w III RP*, Wrocław 2004, s. 252.

¹⁰¹³ BS: profil W. Pawlaka, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=028655&set_entry=000005&format=999; profil W. Zarzyckiego, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=028657&set_entry=000002&format=999 (dostęp: 23.08.2018).

czerwcowych, natomiast A. Łuczak zdołał utrzymać ten status. Biorąc pod uwagę ogół doświadczeń F. Stefaniuka model kariery przez niego reprezentowany należy uznać za drogę „partyjną”, podobnie zaklasyfikować należy doświadczenia W. Zarzyckiego¹⁰¹⁴. Schemat, przez który przeszedł W. Pawlak można natomiast określić jako podtyp „partyjny – organizacji młodzieżowych”.

W badanym okresie najczęściej wybierani do parlamentu przedstawiciele ruchu ludowego związani z nurtem postzetaselowskim w pierwszej fazie transformacji uzyskali wysokie pozycje polityczne. Klubami parlamentarnymi kierowali Aleksander Bentkowski (KP ZSL), Józef Zych (KP PSL) oraz Waldemar Pawlak (KP PSL), wiceprzewodniczącym KP PSL w Sejmie II kadencji był Franciszek Stefaniuk¹⁰¹⁵, Wojciech Zarzycki w 1997 roku wszedł w skład Prezydium Klubu¹⁰¹⁶. Józef Zych pełnił dwukrotnie funkcję wicemarszałka Sejmu (I i II kadencji) oraz marszałka Sejmu (II kadencji), a Franciszek Stefaniuk wicemarszałka Sejmu III kadencji. Funkcje wiceprzewodniczących komisji sejmowych pełnili Aleksander Łuczak (Sejm X kadencji), Wojciech Zarzycki (Sejm III kadencji) oraz Aleksander Bentkowski (Sejm II kadencji). Pracami komisji kierował Józef Zych (Sejm X kadencji). Ministrami w rządach powołanych po wyborach czerwcowych byli A. Bentkowski (1989–1991) i A. Łuczak (1993–1995 oraz 1995–1997), który również sprawował funkcję wicepremiera (1993–1995). Dwukrotnie Prezesem Rady Ministrów był W. Pawlak (1992 i 1993–1995)¹⁰¹⁷.

Członkowie badanej grupy rozwijali również kariery w strukturach partyjnych. W. Pawlak kierował pracami PSL w latach 1991–1997, J. Zych był przewodniczącym Rady Naczelnej – pierwszy raz wybrany do tego gremium jeszcze w PSL „Odrodzenie”, następnie w już w okresie funkcjonowania PSL¹⁰¹⁸. Franciszek Stefaniuk został prezesem

¹⁰¹⁴ Wynika to z faktu, że przynależność W. Zarzyckiego do ZMW przypadła na lata 1957-1975, a do ZSL wstąpił na długo po zakończeniu działalności w organizacji młodzieżowej.

¹⁰¹⁵ Franciszek Stefaniuk jako wiceprzewodniczący KP PSL był odpowiedzialny za „kierowanie pracami bieżącymi części poselskiej Klubu; reprezentowanie klubu na zewnątrz; współpracę z częścią senacką Klubu, nadzorowanie porządku dziennego posiedzeń i przygotowanie wystąpień klubowych; wyznaczanie postów z ramienia klubu odpowiedzialnych za pracę nad projektami ustaw; nadzorowanie prac biura Klubu”; Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/A-1894, *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL za okres od 30 września 1993 do 15 stycznia 1995...*, s. 4

¹⁰¹⁶ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN – 2738, *Działalność Klubu Parlamentarnego PSL w okresie od października 1997 do listopada 1998*, s. 3.

¹⁰¹⁷ K. Leszczyńska, *Rządy Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989-2001: skład, organizacja i tryb funkcjonowania*, Toruń 2005, s. 63 i 67; P. Kaleta, *op. cit.*, s. 170; T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 157-158.

¹⁰¹⁸ L. Skiba, *Rywalizacja elity politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. M. Migalski..., s. 46 i 49.

Zarządu Wojewódzkiego PSL w 1989 roku, w latach 1992–1997 był wiceprezesem NKW PSL, a od 2000 roku wybrany na przewodniczącego Rady Naczelnej¹⁰¹⁹.

Siła ugrupowań i reprezentacji parlamentarnej ruchu ludowego w dużej mierze opierała się o różne typy kapitału wypracowanego w okresie lat 80. XX wieku. Przedstawiciele zeteselowskiego ruchu ludowego mieli dostęp do kapitału materialnego zgromadzonego przez ZSL¹⁰²⁰ oraz co być może istotniejsze – struktury organizacyjnej tego ugrupowania. W tym kontekście istotna była wcześniejsza przynależność do ZSL i pozostanie w PSL. Brak zgody ze strony działaczy koncesjonowanego Stronnictwa na jego przekształcenie według pomysłu R. Bartoszcze – „wyzerowania” struktur i tworzenia nowych razem z ludowymi grupami opozycyjnymi sprawił, że nurt ten zachował znaczną przewagę nad konkurencyjnymi ugrupowaniami. Ludowcy związani z partią, która przekształciła się z ZSL posiadali również zasób w postaci powiązanych z nim organizacji ruchu ludowego. Jednym z istotnych przykładów był Związek Młodzieży Wiejskiej. W drugiej połowie 1997 roku na temat ZMW formułowano opinię jako o „inkubatorze władzy”¹⁰²¹. W sierpniu 1997 roku Karol Dobrowolski przewodniczący ZMW zaznaczał w wywiadzie udzielonym „Zielonemu Sztandarowi”, że organizacja ta miała w owym czasie ambicję przygotowania przede wszystkim kadr samorządowych ale jako „członek szeroko rozumianego ruchu ludowego (...) uznaje PSL jako politycznego reprezentanta tego ruchu”¹⁰²². W związku z tym przewodniczący ZMW zaznaczał, że działacze Związku „w naturalny sposób realizują swoje ambicje w PSL-u. Ale to wszystko. Nie jesteśmy pasem transmisyjnym”¹⁰²³. Znaczenie ZMW jako jednego z istotnych kanałów rekrutacji kadr politycznych dla elity politycznej podkreślał również Jacek Raciborski w artykule poświęconym ścieżkom kariery prowadzącym do elity rządowej w okresie funkcjonowania gabinetów Leszka Millera i Jerzego Buzka. Jak zaznaczał w ostatnich latach PRL „droga od aparatów organizacji młodzieżowych przez aparat partyjny lub administrację publiczną w PRL do funkcji rządowych” stanowiła „kanał podstawowy”¹⁰²⁴. Jeden z opisanych przez J. Raciborskiego wariantów stanowiły

¹⁰¹⁹ *Ibidem*, s. 50; BS, profil Franciszka Stefaniuka, https://bs.sejm.gov.pl/F?func=findb&request=000003077&find_code=SYS&local_base=ARS10 (dostęp: 15.08.2018).

¹⁰²⁰ PSL odziedziczyło „majątek ZSL” ale też – jak zaznacza J. Szamik – „po przeobrażeniu w PSL-Odrodzenie ugrupowanie zostało (...) pozbawione dotacji budżetowych, co z kolei zmusiło partię do redukcji zatrudnienia tzw. pracowników etatowych”. Pomimo tych okoliczności „przejęcie przez PSL-Odrodzenie/PSL majątku byłego ZSL umożliwiło ugrupowaniu przetrwanie okresu trudniejszego ekonomicznie”; J. Szamik, *op. cit.*, s. 77-78.

¹⁰²¹ M. Folland, *Młodzi są otwarci. Rozmowa z Karolem Dobrowolskim – przewodniczącym Związku Młodzieży Wiejskiej*, „Zielony Sztandar” 1997, nr 35, s. 4.

¹⁰²² *Ibidem*.

¹⁰²³ *Ibidem*.

¹⁰²⁴ J. Raciborski, *Drogi do elity rządowej*, [w:] *Elity rządowe III RP...*, s. 80.

„pozaakademickie organizacje młodzieżowe – ZMS, ZSMP, ZHP, także środowisko ZMW (ZSMW)”¹⁰²⁵.

ZMW, jak również inne organizacje wywodzące się z przedwojennego ruchu ludowego, a funkcjonujące w okresie PRL przy zachowaniu zróżnicowanej ciągłości organizacyjnej i zmieniającym się zakresie swobody działania, zapewniały PSL w latach 90. również struktury gotowe do współdziałania w okresie np. kampanii wyborczej¹⁰²⁶. Było to szczególnie widoczne w 1991 roku, gdy organizacje te były formalnym członkiem KKW PSL–SP¹⁰²⁷. Analogicznie do innych organizacji młodzieżowych jeszcze w okresie PRL stanowiły także forum kreujące kapitał społeczny jej członków, pozwalający na budowanie sieci społecznych, co szczególnie istotne dla osób wywodzących się ze wsi i pełniących funkcje regionalne – wykraczających poza wspólnoty lokalne. Tworzyły również kapitał kulturowy, który w nawiązaniu do koncepcji P. Bourdieu i w odniesieniu do ogółu organizacji młodzieżowych okresu PRL Jacek Raciborski ujmował jako: „kompetencje komunikacyjne (przede wszystkim opanowanie języka ówczesnej polityki i ideologii oraz umiejętności swobodnej zmiany kodów komunikowania stosowanych w różnych sferach funkcjonowania działaczy) (...); doświadczanie częstej alternacji ról społecznych (...); doświadczenie menedżerskie (kierowanie sporymi zespołami ludzi, organizacja różnego rodzaju imprez, kierowanie firmami powoływanymi przez organizacje młodzieżowe); wiedza o procedurach polityki i zachowywania się w świecie polityki (tu w szczególności uczenie się reguł instytucjonalnych i sposobu funkcjonowania biurokracji; także przystosowanie do funkcjonowania w obrębie hierarchicznych organizacji); doświadczanie konfliktów politycznych i funkcjonowania w nieprzyjnym środowisku¹⁰²⁸ (...); ogólna orientacja w kwestii »gustu i dobrego smaku«, trening poprawności politycznej i kulturowej”¹⁰²⁹.

¹⁰²⁵ J. Raciborski posługiwał się skrótami, które wcześniej w przytoczonej pracy były rozwijane: Związek Młodzieży Socjalistycznej, Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, Związek Harcerstwa Polskiego; *Ibidem*.

¹⁰²⁶ Łukasz Tomczak podkreśla, że „wpływ na siłę stronnictwa” miało „charakterystyczne dla PSL otaczanie się różnymi organizacjami społecznymi głównie związanymi ze środowiskiem wiejskim”; Ł. Tomczak, *Liczna i stabilna. Struktura organizacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. M. Migalski..., s. 88.

¹⁰²⁷ Tadeusz Godlewski organizacje, z którymi kontakty posiadało PSL definiuje wręcz jako struktury, które „pełnią funkcje grup interesu, albo też w skutek wspomnianej otwartości partii do wewnątrz realizują te funkcje za jej pośrednictwem”. W omawianym kontekście wymienił kółka rolnicze, koła gospodyń wiejskich, ludowe zespoły sportowe, ochotnicze straże pożarne, ośrodki doradztwa rolniczego, Towarzystwo Uniwersytetów Ludowych, ZMW, a więc wszystkie organizacje, do których licznie należeli parlamentarzyści ZSL i PSL; T. Godlewski, *PSL w latach dziewięćdziesiątych – partia polityczna i grupa interesu*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego, T. 3, Przebudowa i przyszłość*, red. K. Baścik, J. Zalewa, Warszawa 2002, s. 324.

¹⁰²⁸ W tym kontekście J. Raciborski zaznacza, że przedstawiciele takich organizacji mogli być traktowani jako reprezentanci reżimu i spotykać się z kontestacją reprezentantów opozycji; J. Raciborski, *Drogi do elity...*, s. 121.

¹⁰²⁹ *Ibidem*, s. 120-121.

Podobne umiejętności nabywali działacze ZSL, którzy dodatkowo zyskiwali zaufanie struktur terenowych swojego ugrupowania już po transformacji. Jak zaznacza Jacek Szamik „korzyści z wcześniejszej przynależności do ZSL w świetle późniejszej »kariery« w PSL były (...) bardzo konkretne i dotyczyły:

- pozycji w PSL – dzięki zorganizowanym w ramach ZSL silnym strukturom terenowym;
- koneksji partyjnych – opierały się na związkach z wpływowymi działaczami ZSL, co było bardzo istotne w kontekście późniejszej obsady kluczowych stanowisk w odrodzonej partii;
- popularności i ewentualnych wpływów w środowisku wiejskim, dla których stronnictwo przez długi czas stanowiło jedyną legalną, choć z pewnością nie idealną reprezentację¹⁰³⁰. W odniesieniu do parlamentarzystów należy uwzględnić kwestie podlegania weryfikacji wyborców¹⁰³¹. Wyniki wyborów czerwcowych, przy jednakowej gwarancji wejścia do Sejmu określonej liczby przedstawicieli ZSL doprowadziły do wymiany parlamentarzystów tego ugrupowania otwierając drogę do elity parlamentarnej nowym osobom związanym z tym nurtem.

Reprezentanci „solidarnościowego” ruchu ludowego możliwość generowania kapitału społecznego i kulturowego w legalnie funkcjonujących związkach zawodowych rolników posiadali w krótkim okresie – niewiele ponad roku. Ich dalsza działalność, przez większą część lat 80. była niejawną i zwalczaną przez władzę. Sprawiało to, że nabywali umiejętności pracy konspiracyjnej, bądź pół-konspiracyjnej. Praca ta z oczywistych względów była znacznie ograniczona. Jej charakter w syntetyczny sposób oddaje wypowiedź senatora Jana Chodkowskiego, który w odniesieniu do okresu 13 grudnia 1981 roku zaznaczał „należałem do grupy osób, która cały czas utrzymywała ze sobą kontakt, spotykała się w sposób zakonspirowany. (...) SB nie bardzo mogło na nas trafić ale potem odnalazło nas no i musieliśmy się przenieść w inne miejsce. No, ale cały czas właśnie byliśmy w kontakcie, spotykaliśmy się z sobą, no, podejmowaliśmy różne działania i w sposób choć nie legalny, ale coś tam robiliśmy”¹⁰³². Po wprowadzeniu stanu wojennego przy współpracy z Kościołem katolickim wytworzyli substytuty istniejących wcześniej organizacji np. w postaci Duszpasterstwa Rolników. Pozwoliły one zachować więź między dawnymi członkami

¹⁰³⁰ J. Szamik, *op. cit.*, s. 75.

¹⁰³¹ W kontekście całego Stronnictwa (a nie jedynie parlamentarzystów) podkreśla to również J. Szamik; *Ibidem*, s. 76.

¹⁰³² Archiwum Przetłomu 1989-1991, *Rozmowa z senatorem Janem Chodkowskim...*, s. 1.

rolniczych związków. Odgrywały również rolę edukacyjną i kulturową ale nie prowadziły działalności politycznej.

Reprezentanci „solidarnościowego” ruchu ludowego na początku lat 90. posiadali również zasób symboliczny w postaci „marki” swojej organizacji oraz historii występowania przeciwko władzy komunistycznej w obronie rolników. Były to jednak zasoby, które ulegały szybkiemu wyczerpaniu, szczególnie w obliczu prowadzenia „wojny na górze” w dawnym obozie „Solidarności”. Umacnianiu pozycji w parlamencie reprezentantów „solidarnościowego” ruchu ludowego nie sprzyjał również podział na odrębne ugrupowania i kluby parlamentarne. Ostatecznie, najdłużej w parlamencie były w stanie utrzymać się osoby, które pełniły wysokie funkcje zarówno w rolniczej „Solidarności”, jak i swoich ugrupowaniach.

V. Funkcja rządu

1. Przejawy współpracy

W okres transformacji systemowej ludowcy z nurtu postsolidarnościowego oraz postzeteselowskiego współtworzyli rząd pod kierownictwem Tadeusza Mazowieckiego, chociaż chłopski reprezentanci OKP w czasie jego powoływania dawali wyraźne sygnały nieufności i niechęci wobec ZSL¹⁰³³. W pierwszych miesiącach działania rząd T. Mazowieckiego uzyskiwał wsparcie ze strony wszystkich sejmowych ugrupowań. Parlament bez wyraźnego sprzeciwu przyjął pakiet ustaw potocznie zwany Planem Balcerowicza¹⁰³⁴. W ocenie Mikołaja Kozakiewicza „Sejm X kadencji (...) premierowi i rządowi bardzo pomagał niezależnie od podziałów”¹⁰³⁵.

Do pierwszego poważnego kryzysu w relacjach między ugrupowaniami ludowymi a rządem doszło w czasie debaty rolnej przeprowadzonej w Sejmie 20 grudnia 1989 roku. Jak relacjonowano w „Tygodniku Rolników Solidarność” – reprezentanci ugrupowań chłopskich odbierali projekt polityki rolnej rządu jako narzędzie „podporządkowania rolnictwa generalnemu planowi opanowania inflacji”¹⁰³⁶. Na przełomie 1989 i 1990 roku takie stanowisko akcentowały wszystkie nurty ruchu ludowego, chociaż podejmowały nieco inne działania. W PSL „Odrodzenie” na początku 1990 roku rozpoczęto pracę nad dokumentem nazwanym ostatecznie „Korekcyjny program gospodarczy PSL »Odrodzenie«”¹⁰³⁷, który opublikowano w marcu tego roku. Według Janusza Gmitruka założenia w nim przedstawione wpisywały się w generalny kierunek reform, jego treść nie była „ani opozycyjna, ani alternatywna w stosunku do rządu”¹⁰³⁸. „Program korekcyjny” przewidywał jednak modyfikację polityki rolnej, a jego główne założenie, głosiło, że „walkę z inflacją jednak powinniśmy traktować jako jeden z ważnych środków do osiągnięcia

¹⁰³³ Zostało to przedstawione w rozdziale I.

¹⁰³⁴ Najważniejszą częścią Planu Balcerowicza był pakiet 11 ustaw, które złożono w Sejmie 17 grudnia 1989 roku. Do końca roku ustawy stanowiące rdzeń założeń Balcerowicza zostały przyjęte przez Sejm, Senat i podpisane przez prezydenta; A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 78.

¹⁰³⁵ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 41.

¹⁰³⁶ *Debata rolna w Sejmie*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 1, s. 3.

¹⁰³⁷ J. Szamik, *op. cit.*, s. 108.

¹⁰³⁸ J. Gmitruk, *Ruch ludowy w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2...*, s. 497.

równowagi gospodarczej w kraju, a nie jako podstawowy cel reformy”¹⁰³⁹. Zakładano w nim również zwiększenie interwencjonizmu państwowego w gospodarce, szczególnie w odniesieniu do rolnictwa, przyjęcie cen minimalnych na produkty rolne oraz uruchomienie tanich kredytów dla rolników¹⁰⁴⁰. Plan przedstawiony przez PSL „Odrodzenie” nie spotkał się jednak z odzewem rządu, a w prasie ludowej podejrzewano, że był on „traktowany bardziej jako akt polityczny, niż jako konkretne propozycje gospodarcze”¹⁰⁴¹. Kazimierz Olesiak w owym czasie prezes PSL „Odrodzenie” zaznaczał, że „poza kilkoma złośliwymi komentarzami w prasie nie wywołał wówczas większej dyskusji, a rząd, łącznie z wicepremierem i ministrem rolnictwa, całkowicie go zlekceważył”¹⁰⁴². Brak reakcji na założenia zawarte w „Programie korekcyjnym”, przedstawionym przez ministra Cz. Janickiego na posiedzeniu rządu¹⁰⁴³, doprowadziły do intensyfikacji działań ze strony Klubu Poselskiego PSL. Od początku kwietnia 1990 roku władze klubu zabiegały o spotkanie z premierem, odrzucając pierwotnie propozycję, krótkiej, godzinnej rozmowy¹⁰⁴⁴. Ostatecznie do dyskusji doszło 17 kwietnia tego roku. Relacja z tego wydarzenia została przedstawiona w „Zielonym Sztandarze” w artykule pod znamienym tytułem „Aby rząd nie był antychłopski, a klub PSL–O antyrządowy”¹⁰⁴⁵. W czasie spotkania powrócono do głównych postulatów programu korekcyjnego. W tym kontekście rząd był krytykowany „za odmowę wprowadzenia cen minimalnych, za drogie kredyty, za chaos w skupie płodów rolnych, za brak starań o eksport”¹⁰⁴⁶. Dziennikarz „Zielonego Sztandaru” jako osoby szczególnie aktywne w tej części dyskusji wymienił posłów B. Łukasiewicza, T. Sytka, Z. Zambrzyckiego, M. Pomirskiego, B. Szredera, J. Zycha, A. Siemieniuka oraz J. Soskę¹⁰⁴⁷. Oprócz powrotu do wcześniej propagowanych założeń członkowie PSL „Odrodzenie” atakowali również rządowy projekt ustawy o Agencji Rynku Rolnego, nie negując jednak konieczności utworzenia takiej struktury. Pojawiały się również wątki związane z usuwaniem z administracji rządowej osób związanych z ich ugrupowaniem i forsowaniem – jak to określono – „nomenklatury solidarnościowej”¹⁰⁴⁸. Chociaż w relacji ze spotkania zawarto zdanie o uzależnieniu dalszego trwania koalicji od stanowiska rządu wobec wątpliwości wysuwanych przez PSL „Odrodzenie” to jednak

¹⁰³⁹ *Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”. W trosce o jutro Polski. Korekcyjny program gospodarczy PSL „Odrodzenie”, [w:] K. Olesiak, op. cit., s. 106.*

¹⁰⁴⁰ J. Szamik, op. cit., s. 108.

¹⁰⁴¹ *Premier Mazowiecki w klubie PSL-O, „Zielony Sztandar” 1990, nr 16, s. 2.*

¹⁰⁴² K. Olesiak, op. cit., s. 51.

¹⁰⁴³ J. Szamik, op. cit., s. 108.

¹⁰⁴⁴ *Premier Mazowiecki w klubie..., s. 1.*

¹⁰⁴⁵ S. Sobol, *Aby rząd nie był antychłopski, a klub PSL-O antyrządowy, „Zielony Sztandar” 1990, nr 20, s. 1-2.*

¹⁰⁴⁶ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁷ *Ibidem.*

¹⁰⁴⁸ *Ibidem.*

wystąpienie tego ugrupowania z koalicji w tym okresie było mało realne. Wynikało to przede wszystkim z wizerunku, który posiadało PSL „Odrodzenie”, a więc partii przekształconej z ZSL. Zerwanie układu rządowego, szczególnie w sytuacji, w której był on nadal wspierany przez „solidarnościowy” odłam ruchu ludowego mogło być odebrane jako wystąpienie z obozu dokonującego demokratycznych i wolnorynkowych reform. Doskonale rozumieli to redaktorzy prasy związanej z rolniczym związkiem, którzy w czasie wystąpień przedstawicieli PSL „Odrodzenie” wymierzonych w rząd przypominali rodowód tego ugrupowania i przypisywali im jednoznaczne intencje. Doskonały przykład stanowi relacja z debaty rolnej. W „Tygodniku Rolników Solidarność” w kontekście wysuwania krytycznych opinii wobec polityki rolnej zarówno przez posłów OKP, jak i innych klubów poselskich zaznaczano, że „jeżeli jednak wielu mówi tak samo, to nie znaczy, że mówią to samo. Posłowie PZPR i PSL „Odrodzenie” (ZSL) bez pardonu atakowali rząd T. Mazowieckiego za stan i strukturę rolnictwa, którą oni sami przez kolejne dekady budowali. Ten zmasowany atak, jak się okazało, miał doprowadzić do upadku rządu”¹⁰⁴⁹.

Większe pole manewru ludowcy, którzy do Sejmu weszli z list ZSL, uzyskali po utworzeniu jednolitego PSL i objęciu funkcji prezesa partii przez Romana Bartoszcze. Wydarzenie to miało dwojaki wymiar. Po pierwsze – jak zauważa Grzegorz Nieć – „w takiej sytuacji nowe Stronnictwo mogło przemówić pełnym głosem, bez obaw że odczytane to będzie jako próba obstrukcji reform przez dawne ZSL”¹⁰⁵⁰. Po drugie – nowy prezes PSL stał się naturalnym kandydatem swojego ugrupowania na prezydenta. Jego doświadczenia biograficzne, udział w ludowej opozycji w latach 80. oraz wejście do parlamentu z puli przeznaczonej dla „strony społecznej” (i przy tym z list KO) dawało mu większą swobodę w krytyce rządu¹⁰⁵¹.

PSL było również w naturalny sposób stymulowane przez swój elektorat do występowania przeciwko polityce rolnej rządu. Ludowcy byli jedną z nielicznych partii, które na początku transformacji ustrojowej posiadały jasno wyodrębnioną bazę społeczną. Jak zaznacza Konstanty A. Wojtaszczyk, charakteryzując partie wyłaniające się na polskiej scenie politycznej w pierwszym okresie po 1989 roku – zasadniczym problemem w nowym systemie politycznym był „brak dobrze rozwiniętej infrastruktury społecznej. W słabo zorganizowanym społeczeństwie zaznaczał się zwłaszcza niedostateczny rozwój instytucji

¹⁰⁴⁹ *Debata rolna w Sejmie...*, s. 3.

¹⁰⁵⁰ G. Nieć, *op. cit.*, s. 204.

¹⁰⁵¹ Udział R. Bartoszcze w wyborach prezydenckich zob. więcej: J. Szamik, *op. cit.*, s. 192-196.

reprezentujących interesy różnych grup społecznych”¹⁰⁵². Reprezentanci parlamentarni PSL byli jednak wybitnie nastawieni na wspieranie interesów wsi i rolnictwa. Według Mikołaja Kozakiewicza postawy te przybierały z czasem na sile. Marszałek Sejmu „kontraktowego: uważał, że „powodem stopniowej radykalizacji chłopskich posłów” była presja tej grupy społeczno-zawodowej wynikająca z pogorszenia ich warunków bytowych¹⁰⁵³. Nie bez znaczenia – co podkreślał M. Kozakiewicz – był też skład reprezentacji parlamentarnej PSL w dużej mierze złożonej z młodych, aktywnych rolników¹⁰⁵⁴.

W związku z tym do zasadniczego przesilenia w relacjach PSL – rząd doszło w lecie 1990 roku. Bezpośrednim powodem były działania związane z zablokowaniem przez rolników drogi Warszawa-Gdańsk w Mławie. Dokonali tego chłopcy z okolicznych miejscowości w proteście przeciwko zaległościom w wypłatach za dostarczony przez nich do mleczarni towar. Rząd T. Mazowieckiego zdecydował się na przerwanie blokady siłą, do czego ostatecznie z uwagi na ustąpienie przez rolników nie doszło. Decyzja o usunięciu protestujących przy użyciu służb porządkowych spotkała się ze zdecydowaną krytyką posłów PSL¹⁰⁵⁵. Eskalacja konfliktu nastąpiła kilkanaście dni później, gdy grupa posłów PSL zdecydowała się na dołączenie do strajku okupacyjnego w Ministerstwie Rolnictwa¹⁰⁵⁶, który rozpoczął się 27 czerwca 1990 roku. Tadeusz Mazowiecki ponownie zwrócił się o interwencję służb, co spotkało się ze sprzeciwem ministra rolnictwa Czesława Janickiego. W rezultacie tych działań policja usunęła demonstrantów dopiero wieczorem, „a w trakcie akcji poturbowano grupę posłów ludowych przebywających w gmachu”¹⁰⁵⁷. Wydarzenie to spowodowało poważne reperkusje polityczne. Posłowie PSL oskarżali rząd o ignorowanie postulatów rolników i konsekwentne stosowanie wobec nich rozwiązań siłowych¹⁰⁵⁸. Ze strony przedstawicieli tego ugrupowania pojawiły się również głosy szydzące z ministra rolnictwa. Jak stwierdzał Jacek Soska zwracając się do Czesława Janickiego – „jak pan wygląda panie pośle (...) wybrany przez chłopów z województwa poznańskiego, stojąc za drzwiami pomieszczenia, w którym obradowała komisja, do którego premier nie dał możliwości wejścia. Pogwałcono pańską godność

¹⁰⁵² K. A. Wojtaszczyk, *op. cit.*, s. 147.

¹⁰⁵³ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 64.

¹⁰⁵⁴ *Ibidem*, s. 65.

¹⁰⁵⁵ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 80.

¹⁰⁵⁶ Do protestu dołączyli: Jan Kowalik, Bogdan Łukasiewicz, Wojciech Mojzesowicz, Władysław Serafin, Ryszard Smolarek, Jacek Soska, Włodzimierz Wiertelak i Wojciech Zarzycki; *Wypowiedź Jana Kowalika*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 34. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 5 lipca 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 7.

¹⁰⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁰⁵⁸ *Wypowiedź Stanisława Stasiaka*, [w:] *Ibidem*, s. 8.

poselską!”¹⁰⁵⁹. Głównym politycznym przegrany konfliktu był bez wątpienia minister rolnictwa nie posiadający już zaufania ani ze strony własnej partii, ani premiera rządu.

Sejm przyjął rezygnację Czesława Janickiego 6 lipca 1990 roku. Jednocześnie na tym samym posiedzeniu premier Tadeusz Mazowiecki przedstawił kandydaturę Artura Balazsa na stanowisko ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej¹⁰⁶⁰. W trakcie dyskusji Józef Zych w imieniu Klubu Parlamentarnego PSL odmówił udzielenia poparcia A. Balazsowi, argumentując tę decyzję wystąpieniem w przeszłości różnic między ministrem „bez teki” w rządzie T. Mazowieckiego, a posłami z jego ugrupowania. Ponadto zaznaczał, że powodem rezygnacji Cz. Janickiego ze sprawowanej funkcji były próby przekonywania członków gabinetu T. Mazowieckiego do proponowanej przez ludowców polityki rolnej. Szef KP PSL dawał również jasno do zrozumienia, że za obecną sytuację powinien odpowiadać również kierownik drugiego z „resortów zajmujących się rolnictwem”¹⁰⁶¹. J. Zych zarzucił premierowi brak przeprowadzenia konsultacji zgłaszanych kandydatur z klubami parlamentarnymi ale ostatecznie mimo tych zastrzeżeń zadeklarował poparcie wobec rządu¹⁰⁶². Według Mikołaja Kozakiewicza rozmowy w tej sprawie z klubem były prowadzone, a pierwotnym kandydatem na ministra miał być Roman Jagieliński. Nie uzyskał on jednak zgody parlamentarzystów swojego ugrupowania na objęcie stanowiska, ponieważ będąc przewodniczącym Rady Naczelnej PSL miał w ich opinii „zajmować się partią”¹⁰⁶³. Ostatecznie posłowie PSL znaleźli się w gronie parlamentarzystów, którzy skutecznie sprzeciwili się przyjęciu przez Sejm uchwały o powołaniu A. Balazsa na stanowisko ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej¹⁰⁶⁴. 14 września 1990 roku nie poparli również, tym razem bez zakładanego efektu, kandydatury Janusza Bylińskiego, który wywodził się z Sekcji Rolnej OKP i cieszył się przychylnością NSZZ RI „Solidarność”¹⁰⁶⁵. Decyzja o wstrzymaniu się od głosowania została ogłoszona na forum Sejmu przez Józefa Zycha. Przewodniczący KP PSL akcentował brak przekonania członków jego klubu o możliwości zmodyfikowania przez J. Bylińskiego dotychczasowej polityki rolnej rządu. Zwrócił również uwagę na fakt, że do tej pory stanowisko ministra rolnictwa było obsadzone przez przedstawiciela PSL

¹⁰⁵⁹ *Wypowiedź Jacka Soski*, [w:] *Ibidem*, s. 11.

¹⁰⁶⁰ *Wypowiedź Prezesa Rady Ministrów*, [w:] *Ibidem*, s. 144-145.

¹⁰⁶¹ *Wypowiedź Józefa Zycha*, [w:] *Ibidem*, s. 158.

¹⁰⁶² *Ibidem*, s. 157-159.

¹⁰⁶³ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 41.

¹⁰⁶⁴ W głosowaniu udział wzięło 346 posłów, większość bezwzględna wynosiła 174; *Zmiany w składzie Rady Ministrów*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 34. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 5 i 6 lipca 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 246.

¹⁰⁶⁵ *Wystąpienie prezesa Rady Ministrów Tadeusza Mazowieckiego*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 38. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 14 września 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 219.

i wysunięcie kandydata spoza jego ugrupowania „jest sprawą o charakterze politycznym i to wymierzonym w Polskie Stronnictwo Ludowe”¹⁰⁶⁶. Ostatecznie kandydatura J. Bylińskiego została zaakceptowana przez Sejm, przy 266 głosach „za”, 5 „przeciw” i 91 „wstrzymujących się”¹⁰⁶⁷. Pięć dni później – 19 września 1990 roku władze PSL podjęły decyzję o wyjściu z koalicji rządowej¹⁰⁶⁸. Ministrowie desygnowani do rządu jeszcze przez ZSL pozostali mimo tego na swoich stanowiskach, aż do złożenia dymisji przez T. Mazowieckiego. Józef Zych określił to mianem wycofania przez PSL rekomendacji swoim ministrom do zasiadania w gabinecie ale bez pociągnięcia ich do odpowiedzialności w razie pozostania w rządzie T. Mazowieckiego¹⁰⁶⁹. Zdaniem Mikołaja Kozakiewicza było to działanie „dziwacznym”, dowodzące, że „podejmujący taką uchwałę nie mieli pojęcia, co to znaczy opozycja w systemie demokratycznym”¹⁰⁷⁰.

Środowisko parlamentarne związane z NSZZ RI „Solidarność” oraz PSL „Solidarność” pomimo artykułowanego w Sejmie niezadowolenia ze sposobu tworzenia rządu pozostawało wobec niego lojalne. W trakcie sejmowej dyskusji dotyczącej polityki rolnej na rok 1990 przedstawiciele tego nurtu zwracali uwagę na stan w jakim znalazło się polskie rolnictwo ale powtarzającym się motywem w ich wystąpieniach było przytaczanie jako głównego powodu działań poprzedniej władzy¹⁰⁷¹. Wzywano raczej do uspokojenia nastrojów i zaniechania przez chłopów strajków, gdyż – co podkreślał poseł Sekcji Rolnej OKP Ignacy Guenther – obecny rząd „będący naszą nadzieją (...) dopiero bodajże pięć miesięcy gospodarzy”¹⁰⁷². Krytykę ówczesnej polityki rolnej ale również poparcie wobec gabinetu T. Mazowieckiego przedstawił także przedstawiciel PSL „Wilanowskiego” Stanisław Jasiński¹⁰⁷³, pomimo tego, że ugrupowanie to nie posiadało w rządzie swojego reprezentanta. Ludowcy wywodzący się z nurtu „solidarnościowego” w większym stopniu niż politycy ówczesnego PSL „Odrodzenie” zwracali uwagę na historyczne znaczenie rządu T. Mazowieckiego. Sytuacja ekonomiczna rolników była dla nich istotna ale – jak zaznaczano w „Tygodniku Rolników Solidarność” – „posłowie OKP nie zdradzili ich interesów,

¹⁰⁶⁶ *Wystąpienie Józefa Zycha*, [w:] *Ibidem*, s. 220-221.

¹⁰⁶⁷ *Zmiany w składzie Rady Ministrów*, [w:] *Ibidem*, s. 222.

¹⁰⁶⁸ J. Szamik, *op. cit.*, s. 108-109.

¹⁰⁶⁹ J. Zych, *op. cit.*, s. 52.

¹⁰⁷⁰ M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 66.

¹⁰⁷¹ Wspomniane opinie wyrazili: Antoni Furtak, Jan Beszta-Borowski, Kazimierz Rostek, Stanisław Majdański, Ignacy Guenther, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 16. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 grudnia 1989 roku*, Warszawa 1989, s. 286-287, 338, 254, 355-356, 364.

¹⁰⁷² *Ibidem*, s. 364.

¹⁰⁷³ *Wystąpienie Stanisława Jasińskiego*, [w:] *Ibidem*, s. 351.

tylko potwierdzili, że najpierw jest się Polakiem, obywatelem, a dopiero potem obywatelem rolnikiem”¹⁰⁷⁴.

Środowisko parlamentarzystów ludowych związanych z OKP miało oprócz wystąpień parlamentarnych inne narzędzie nacisku na rząd, jakim był NSZZ RI „Solidarność”. Jak wspomina G. Janowski – „w 1989 roku, w grudniu, jako szef Związku Rolników przekazałem T. Mazowieckiemu takie *pro memoria*, opracowanie właśnie na temat sytuacji ekonomicznej i perspektyw z tym związanych, dosyć krytycznie odnosząc się do niektórych propozycji ówczesnego programu czy przygotowywanego programu i rozwiązań pana Balcerowicza”¹⁰⁷⁵. Działania rolniczego związku uległy intensyfikacji na wiosnę 1990 roku. 12 maja tego roku Rada Krajowa związku skrytykowała politykę rządu względem rolnictwa „domagając się przestrzegania ustaleń okrągłego stołu – wprowadzenia minimalnych cen gwarantowanych na podstawowe produkty rolne i niskoprocentowych kredytów rolnych”¹⁰⁷⁶. Jak wskazywał szef tej struktury Gabriel Janowski w tym okresie uznano, że głównym problemem Polski przestały być kwestie polityczne, a zaczęły gospodarcze. G. Janowski uzasadniał przeprowadzenie lipcowej „ogólnopolskiej blokady dróg”¹⁰⁷⁷ ignorowaniem przez gabinet T. Mazowieckiego „sygnałów ostrzegawczych” oraz nieuzasadnioną nagonką na rolników w środkach masowego przekazu¹⁰⁷⁸. Związkowcy uważali, że postulaty rolników są przedstawiane w kontrolowanych przez rząd mediach w sposób tendencyjny, kreujący obraz mieszkańców wsi jako grupy roszczeniowej, nastawionej przeciwko wolnorynkowym reformom¹⁰⁷⁹.

Parlamentarzyści ludowi z OKP znajdowali się w trudnym politycznie położeniu. Z jednej strony absolutnie identyfikowali się z rządem, uważając go za swój¹⁰⁸⁰, z drugiej zdawali sobie sprawę z coraz trudniejszych warunków prowadzenia działalności rolniczej w Polsce. W lecie 1990 roku poparcie wobec polityki T. Mazowieckiego wyrażał również przedstawiciel Polskiego Stronnictwa Ludowego „Mikołajczykowskiego” – Stanisław Jasiński. Zaznaczał on jednak, że jego ugrupowanie dostrzega „potrzebę koniecznych,

¹⁰⁷⁴ *Debata rolna w Sejmie...*, s. 1.

¹⁰⁷⁵ Archiwa Przełomu 1989-1991, *Rozmowa z senatorem Gabrielem Janowskim*, http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-11-2-1-20_1.pdf (dostęp: 25.08.2018).

¹⁰⁷⁶ A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników...*, s. 112.

¹⁰⁷⁷ Do blokady dróg w całym kraju wezwała Rada Krajowa NSZZ RI „Solidarność” po fiasku rozmów z rządem; K. Naszkowska, *Blokada rozmów i dróg*, „Gazeta Wyborcza” 1990, nr 157, 9 VII, s. 2.

¹⁰⁷⁸ G. Janowski, *op. cit.*, s. 2.

¹⁰⁷⁹ G. Janowski, P. Dąbrowski, *List otwarty do Andrzeja Drawicza – przewodniczącego Komitetu do Spraw Radia i Telewizji (fragmenty)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 23, s. 3.

¹⁰⁸⁰ Określenia „nasz, solidarnościowy rząd” Gabriel Janowski używał nawet w artykule usprawiedliwiającym podjęcie działań protestacyjnych; Zob. G. Janowski, *op. cit.*, s. 2.

istotnych korekt w rozwiązaniach szczegółowych”¹⁰⁸¹. Dotyczyło to przede wszystkim zbyt liberalnej polityki gospodarczej, w tym również wobec rolnictwa. S. Jasiński zdecydowanie obarczył winą za położenie tego sektora gospodarki ministra Czesława Janickiego – przedstawiciela PSL¹⁰⁸².

14 września 1990 roku „posierpniowy ruch ludowy” powiększył swoją reprezentację w gabinecie kierowanym przez T. Mazowieckiego, dzięki powołaniu Janusza Bylińskiego na stanowisko ministra rolnictwa¹⁰⁸³. Wrzesień był również okresem, w którym formalnie, z uwagi na decyzję PSL, zakończyła pracę jedyna koalicja rządowa, w skład której wchodziła równocześnie przedstawiciele nurtu postzetaselowskiego oraz dawnej opozycji ludowej. Biorąc pod uwagę faktyczne działanie ugrupowań ją tworzących należy zaznaczyć, że miała ona charakter fasadowy. Głównym decydującym był w nim OKP i osoby skupione wokół premiera T. Mazowieckiego, który zarówno tzw. Sekcję Rolną swojego klubu, jak i przedstawicieli PSL traktował jako partnera drugorzędowego. Taki też wpływ miały na politykę rolną oba parlamentarne środowiska związane ze wsią, co wyrażało się między innymi w tym, że aby zwrócić uwagę swoich potencjalnych wyborców, prowadziły nie tylko spory w parlamencie ale także uczestniczyły w rolniczych protestach. Fasadowość istniejącego układu koalicyjnego dostrzegali również liderzy PSL. Marszałek Sejmu M. Kozakiewicz wyrażał opinię, że współpraca „była rzekoma (...). Właściwie istniała tylko w chwili powołania rządu. Spotkania kierownictw klubów były niezwykle rzadkie, a jeżeli już do nich dochodziło to dlatego, że ci niechętni koalicjanci, czyli ZSL i SD, napierali”¹⁰⁸⁴. Według Józefa Zycha współpraca ta „od początku (...) nie miała powodzenia. Klub OKP interesowały zupełnie inne problemy niż ludowców. Sprawy rolnictwa były więc wypychane na dalszy plan. Mnożyły się protesty rolników. PSL nie mogło sobie pozwolić na odgrywanie w rządzie podrzędnej roli”¹⁰⁸⁵. Kazimierz Olesiak, prezes PSL „Odrodzenie”, kwestionował wpływ swojego nurtu politycznego, nie tylko na kierowanie państwem, ale nawet na objęcie przez Cz. Janickiego stanowiska ministra rolnictwa¹⁰⁸⁶. Jeszcze dalej w swojej ocenie posunął się Roman Bartoszcze, wówczas prezes ugrupowania ludowego. Twierdził on, że „żadnej koalicji nie było.

¹⁰⁸¹ *Wystąpienie Stanisława Jasińskiego*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 34. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 5 i 6 lipca 1990...*, s. 181.

¹⁰⁸² *Ibidem*, s. 179.

¹⁰⁸³ Przeciwno kandydaturze J. Bylińskiego w imieniu Klubu Poselskiego PSL opowiedział się Józef Zych, zapowiadając wstrzymanie się przez jego przedstawicieli od głosowania; *Wystąpienie Józefa Zycha*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 38 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 12, 13 i 14 września 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 221.

¹⁰⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁸⁵ J. Zych, *op. cit.*, s. 46.

¹⁰⁸⁶ K. Olesiak, *op. cit.*, s. 51.

Był układ polityczny odnoszący się do sprawowania władzy. To była pochodna umów zawartych przy Okrągłym Stole. (...). To była umowa problemowa zawarta w celu wyboru premiera. Zresztą narzucona OKP przez Wałęsę. Posunięcie taktyczne o charakterze jednorazowym, a nie długofalowym. Koalicja może powstać dopiero po demokratycznych wyborach, gdy wszystkie siły wchodzące w jej skład wiedzą, jakie mają zaplecze społeczne i na jakich zasadach chcą współpracować¹⁰⁸⁷.

Przejawy współpracy różnych nurtów ruchu ludowego występowały w czasie formowania oraz w pierwszym okresie działania rządu Jana Olszewskiego. Polityk ten nie był kandydatem wysuwany przez PSL, z inicjatywą skłonienia prezydenta Lecha Wałęsy, aby powierzył J. Olszewskiemu misję tworzenia rządu wystąpiła tzw. piątka czyli Porozumienie Centrum, Kongres Liberalno-Demokratyczny, Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, Konfederacja Polski Niepodległej oraz Porozumienie Ludowe. Było to następstwem rozdrobnienia politycznego Sejmu po wyborach 1991 roku, nieudanej inicjatywy utworzenia rządu przez Bronisława Geremka oraz izolacji UD i SLD¹⁰⁸⁸. Sejm przyjął kandydaturę J. Olszewskiego 6 grudnia 1991 roku za sprawą dwustu pięćdziesięciu głosów „za”, w tym posłów Porozumienia Ludowego oraz przy głosach wstrzymujących się między innymi przedstawicieli PSL¹⁰⁸⁹. Problemy w sformułowaniu gabinetu¹⁰⁹⁰, który mógłby uzyskać sejmową większość oraz niechęć prezydenta Wałęsy spowodowały, że Jan Olszewski 18 grudnia podał się do dymisji. Została ona jednak oddalona przez Sejm między innymi głosami posłów PL oraz – co stanowiło istotne i nieoczekiwane wsparcie – również PSL¹⁰⁹¹. Jak podaje Wiesława Jednaka ugrupowanie kierowane przez Waldemara Pawlaka oczekiwało w zamian stanowisk wiceministrów w siedmiu resortach oraz funkcji prezesa Agencji Rynku Rolnego dla swojego przedstawiciela¹⁰⁹². W oficjalnych komunikatach ze spotkania Klubu Parlamentarnego PSL z premierem, które odbyło się cztery dni później, ludowcy podawali, że głównym przedmiotem ich zainteresowania był kształt projektowanej polityki rolnej. Jak zaznaczano w „Kronice Sejmowej” w dziale używanym poszczególnym klubom parlamentarnym – posłowie PSL byli usatysfakcjonowani deklaracjami premiera „o potrzebie

¹⁰⁸⁷ J. Paradowska, *op. cit.*, s. 3

¹⁰⁸⁸ Zob. A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 187-188.

¹⁰⁸⁹ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 141.

¹⁰⁹⁰ Wiesława Jednaka podaje, że występowały zróżnicowane koncepcje składu personalnego rządu, w którym dla Porozumienia Ludowego przewidywano „symboliczny udział” kierowania jedynie resortem rolnictwa; Zob. *Ibidem*, s. 144.

¹⁰⁹¹ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 192.

¹⁰⁹² Chodziło o Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Ministerstwo Ochrony Środowiska, Ministerstwo Współpracy Gospodarczej z Zagranicą, Ministerstwo Obrony Narodowej, Ministerstwo Przekształceń Własnościowych i Centralny Urząd Planowania; *Ibidem*, s. 145.

silniejszej i bardziej efektywnej interwencji państwa w gospodarkę rolną (...), utrzymaniu zdroworozsądkowych ochronnych barier celnych (...), i zmianie polityki finansowo-kredytowej wobec wsi”¹⁰⁹³. W konkluzji zaznaczano, że rządowi J. Olszewskiego zostanie udzielone wotum zaufania „choć nie wszyscy kandydaci na ministrów prezentują takie stanowisko jak premier”¹⁰⁹⁴. Ostatecznie władze PSL nie zdecydowały się na desygnowanie swoich przedstawicieli do rządu ale przyjęły formułę „poparcia programowego”¹⁰⁹⁵. Nie uznawały jednak procesu konstruowania gabinetu za ukończony, co wyraźnie akcentował Waldemar Pawlak w dyskusji nad *exposé* premiera, opowiadając się za rozszerzeniem w przyszłości koalicji o PSL i UD¹⁰⁹⁶.

Gabinet Jana Olszewskiego został powołany 23 grudnia 1991 roku. Porozumienie Ludowe otrzymało w nim stanowiska ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej (Gabriel Janowski) oraz ministra „bez teki” – odpowiedzialnego za kontakty z partiami politycznymi (Artur Balazs), a także wiceministra współpracy gospodarczej z zagranicą (Wacław Niewiarowski)¹⁰⁹⁷. Objęcie teki ministra przez G. Janowskiego spowodowało jego ustąpienie z funkcji przewodniczącego NSZZ RI „Solidarność” i zastąpienie go przez innego posła Porozumienia Ludowego – Romana Wierzbickiego¹⁰⁹⁸. Odwołanie Artura Balazsa z funkcji rządowej nastąpiło 9 maja 1992 roku¹⁰⁹⁹, a więc jeszcze przed utworzeniem Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego¹¹⁰⁰. W związku z tym formalnie gabinet ten w chwili powoływania składał się między innymi z dwóch ugrupowań ludowych PSL–PL i PSL „Solidarność”¹¹⁰¹. Jak wspominał Jan Olszewski – Artur Balazs nie posiadał dobrej opinii

¹⁰⁹³ Z prac Klubu Parlamentarnego Polskiego Stronnictwa Ludowego, „Kronika Sejmowa” 1991-1992, nr 4 (49), s. 19.

¹⁰⁹⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁹⁵ Roman Jagieliński podawał w swoich wspomnieniach, że decyzja o nie wchodzeniu w skład rządu zapadła po rozmowie z Józefem Zychem, a przy nieobecności spóźnionego na spotkanie Waldemara Pawlaka, który początkowo nie przyjął jej „z entuzjazmem”; R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 181.

¹⁰⁹⁶ W. Pawlak jako powód wsparcia rządu podał również „dramatyczną sytuację kraju (zawieszenie pomiędzy jednym a drugim rządem)”; *Posiedzenie Sejmu*, „Kronika Sejmowa” 1991-1992, nr 4 (49), s. 11.

¹⁰⁹⁷ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 57.

¹⁰⁹⁸ *Minister nie kieruje związkiem*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 10, 13 I, s. 3; Roman Wierzbicki po rezygnacji G. Janowskiego został tymczasowym przewodniczącym, a na Krajowym Zjeździe Delegatów NSZZ RI „Solidarność” wybrano go na przewodniczącego Związku; A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników...*, s. 134.

¹⁰⁹⁹ *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 maja 1992 r.*, M. P. 1992, nr 14, poz. 101.

¹¹⁰⁰ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 253-255.

¹¹⁰¹ Biorąc pod uwagę okres wyodrębnienia się KP PSL „Solidarność” z PL część badaczy jako podstawę partyjną rządu J. Olszewskiego podaje PC, ZChN oraz jedynie PL, co wynika z faktu, że najpierw doszło do wyodrębnienia KP PSL „S”, a dopiero później utworzono partię SLCh. Takie dane podaje np. I. Stodkowska, *Partie i ugrupowania polityczne polskiej transformacji*, [w:] *Zbiorowi aktorzy polskiej...*, s. 61.

w kierownictwie PL, głównym zwolennikiem włączenia go w skład rządu był Józef Ślisz¹¹⁰². Obiekcje wobec kandydatury A. Balazsa wyrażali również członkowie sejmowej Komisji Rolnictwa¹¹⁰³. Podczas 14. posiedzenia Sejmu I kadencji (9 maja 1992 r.) J. Olszewski nie wyjawiał posłom szczegółowego powodu ustąpienia z rządu ministra „bez teki”, zaznaczając, że „złożył on na moje ręce rezygnację (...) Wniosek zawierał uzasadnienie w piśmie, które było skierowane do mnie, i w związku z tym, jak sądzę, bez zgody pana ministra Artura Balazsa nie powinienem tego pisma ujawniać publicznie, chociaż nie zawiera ono – od razu chcę to powiedzieć – żadnych elementów w jakikolwiek sposób kogokolwiek dyskryminujących”¹¹⁰⁴. W tym okresie fiaskiem zakończyły się rozmowy z tzw. „małą koalicją” (Unia Demokratyczna, Kongres Liberalno-Demokratyczny, Polski Program Gospodarczy), w których – z racji sprawowanej funkcji – aktywną rolę pełnił Balazs. Jego ustąpienie z rządu było w związku z tym spowodowane najprawdopodobniej niepowodzeniem rozmów koalicyjnych¹¹⁰⁵.

W chwili powołania rządu kontrowersji nie wzbudzała natomiast kandydatura Gabriela Janowskiego, który otrzymał poparcie zarówno swojej partii, jak i PSL¹¹⁰⁶. Wynikało to z faktu, że w trakcie przesłuchania przez sejmową komisję rolnictwa kandydat deklarował wdrożenie rozwiązań, które wcześniej postulowało także PSL, takich jak: wprowadzenie cen minimalnych na produkty rolne, kredyty preferencyjne dla rolników i cła ochronne na żywność¹¹⁰⁷. Ugrupowanie kierowane przez Waldemara Pawlaka, pomimo przychylniej postawy względem rządu w pierwszych tygodniach jego funkcjonowania działania ministra rolnictwa recenzowało z pozycji właściwej dla opozycji parlamentarnej. W marcu 1992 roku skrytykowano G. Janowskiego za brak realizacji obietnic o niskooprocentowanych kredytach dla rolników, podwyżkę cen oleju napędowego oraz „przewlekłe ustalanie zasad wprowadzania cen minimalnych na niektóre płody rolne”¹¹⁰⁸.

¹¹⁰² Olszewski – *przerwana premiera*. Z Janem Olszewskim rozmawiają Radosław Januszewski, Jerzy Kłosiński, Jan Strękowski, Warszawa 1992, s. 72; Przedstawiciele PSL-PL publicznie nie wypowiedzieli się na temat Artura Balazsa. Antoni Furtak w wywiadzie udzielonym „Zielonemu Sztandarowi” na pytanie o wspomnianego polityka odpowiedział w wymijający sposób („nie chcę się wypowiadać, co do niektórych działaczy PSL »Solidarność«), krytykując jego zdaniem widoczny brak „pro chłopskiego programu” tego ugrupowania; *Chłopskie rany. Rozmowa z p.o. prezesa PSL „Porozumienie Ludowe”...*, s. 3.

¹¹⁰³ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 57.

¹¹⁰⁴ Archiwum Sejmu, Wystąpienie Prezesa Rady Ministrów Jana Olszewskiego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/504BCCD4> (dostęp: 5.07.2018).

¹¹⁰⁵ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 60 i 63.

¹¹⁰⁶ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 145-146.

¹¹⁰⁷ K. Naszkowska, *Gabriel Janowski*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 301, s. 3; G. Janowski po powołaniu na stanowisko ministra rolnictwa zrezygnował z kierowania NSZZ RI „Solidarność”; *Minister nie kieruje związkiem...*, s. 3.

¹¹⁰⁸ *Krytyka ministra G. Janowskiego*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 16 (61), s. 22.

Zgodnie z deklaracją szefa PSL złożoną w dniu wygłoszenia *exposé* przez premiera J. Olszewskiego, Stronnictwo w dalszym ciągu poszukiwało możliwości formalnego wejścia w skład koalicji. W drugiej połowie stycznia 1992 roku w prasie tego ugrupowania wskazywano, że „PSL ma szanse usytuować się na »drugiej linii rządzenia« obsadzając kilka stanowisk wiceministrów i fotele szefów niektórych agencji rządowych”¹¹⁰⁹ ale ostatecznie scenariusz ten nie został zrealizowany. Poparcie wobec gabinetu Jana Olszewskiego ugrupowanie Waldemara Pawlaka oficjalnie deklarowało jeszcze w drugiej połowie maja 1992 roku, ale jedynie w sytuacji, w której respektowane byłyby „postulaty programowe Stronnictwa”¹¹¹⁰.

28 maja ogłoszono podpisanie porozumienia koalicyjnego pomiędzy klubami parlamentarnymi Polskiego Stronnictwa Ludowego, Porozumienia Ludowego oraz Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego¹¹¹¹. Zadeklarowano w nim między innymi „wołę umacniania koalicji rządowej, zapowiadając chęć uzgodnienia wspólnego stanowiska we wszystkich istotnych kwestiach, tak politycznych, jak i gospodarczych”¹¹¹². Sześć dni później, a więc jeszcze przed datą wykonania przez ministra spraw wewnętrznych Antoniego Macierewicza uchwały lustracyjnej, Klub Parlamentarny PSL wydał oświadczenie zapowiadające konieczność „utworzenia rządu w oparciu o główne siły polityczne, zjednoczone wokół jasno określonych celów”¹¹¹³. Według posłów ugrupowania Waldemara Pawlaka „cele te zostały najpełniej określone przez dwie koalicje tj. PSL, ZChN i PL oraz UD, KLD i PPG”¹¹¹⁴. W dokumencie podkreślano możliwość znalezienia porozumienia między wymienionymi opcjami politycznymi¹¹¹⁵.

Deklaracje o możliwej współpracy PSL i PL we współtworzeniu rządu zostały jednak storpedowane przez konsekwencje ujawnienia tzw. „listy Macierewicza”¹¹¹⁶. W debacie nad wnioskiem o odwołanie J. Olszewskiego po stronie ówczesnego premiera jednoznacznie opowiedział się Józef Frączek, występujący w imieniu KP PL. Okres do objęcia funkcji przez J. Olszewskiego scharakteryzował przez pryzmat afer, działalności agentów SB oraz

¹¹⁰⁹ *Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 2, s. 2.

¹¹¹⁰ *Sprawozdanie z działalności władz naczelnych PSL za okres od Nadzwyczajnego Kongresu do III Kongresu PSL*, Warszawa 1992, s. 33.

¹¹¹¹ *Porozumienie klubów PSL, PL i ZChN*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 34 (69), s. 27.

¹¹¹² *Ibidem*.

¹¹¹³ *Oświadczenie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 34 (69), s. 27.

¹¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹¹⁶ Na temat działań związanych z przygotowaniem tzw. akcji lustracyjnej zob. więcej: A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 212-223.

używania siły przeciwko protestującym rolnikom¹¹¹⁷. Zaznaczał, że gabinet ten był „powitany jako rząd nadziei” i nadal jest w ten sposób postrzegany przez członków jego stronnictwa¹¹¹⁸. Stanisław Kalemba zabierający głos w imieniu PSL nie odniósł się do sprawy „listy Macierewicza”, na której znalazło się ośmiu przedstawicieli jego ugrupowania¹¹¹⁹. Zapowiadane przez jego klub głosowanie za odwołaniem rządu uzasadniał trwałym i niemożliwym do przewyciężenia konfliktem J. Olszewskiego z L. Wałęsą oraz fiaskiem rozmów mających na celu poszerzenie koalicji rządowej¹¹²⁰.

W głosowaniu nad odwołaniem rządu J. Olszewskiego wzięło udział czterystu dwudziestu pięciu posłów. Za przyjęciem uchwały głosowało dwustu siedemdziesięciu trzech parlamentarzystów, w tym członkowie PSL, przeciwko stu dziewiętnastu, od głosu wstrzymało się trzydziestu trzech¹¹²¹. Tym samym zakończyło się funkcjonowanie ostatniego rządu solidarnościowego, w skład którego do pewnego momentu wchodziłi zarówno przedstawiciele PSL–PL, jak i PSL „Solidarność”, a który był ponadto wspierany przez większą część swojego istnienia przez PSL. Brak formalnego wejścia ugrupowania Waldemara Pawlaka do koalicji nie oznaczał, że nie stanowiło to realnej perspektywy. PSL było otwarte na rozmowy o poszerzeniu rządu i podejmowało ku temu rzeczywiste kroki, jak np. podpisanie porozumienia z ZChN oraz PL.

2. Inicjatywy W. Pawlaka i gabinety SLD–PSL

Koncepcja utworzenia gabinetu Waldemara Pawlaka w 1992 roku opierała się pierwotnie na założeniu przedstawionym w Oświadczeniu Klubu Parlamentarnego PSL wydanym jeszcze przed odwołaniem rządu J. Olszewskiego. PSL przewidywał włączenie w skład koalicji dwóch bloków ludowo-chrześcijańskiego (Porozumienie Ludowe, Polskie Stronnictwo Ludowe, Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe) oraz liberalnego

¹¹¹⁷ Archiwum Sejmu, Wypowiedź Józefa Frączka podczas 17. posiedzenia Sejmu w dniu 4 czerwca 1992 r., 11 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (7.07.2018).

¹¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹¹⁹ Jak podaje J. Szamik na „liście Macierewicza” znalazło się 8 przedstawicieli PSL; J. Szamik, *op. cit.*, s. 112; Po ogłoszeniu „listy Macierewicza” w Sejmie I kadencji „pojawiło się w sumie sześć projektów ustaw lustracyjno - dekomunizacyjnych, ale żadnej nie uchwalono”. Ustawę lustracyjną uchwalono w kolejnej kadencji parlamentu – dnia 11 kwietnia 1997 roku; Z. Kinowska, *Lustracja po polsku*, [w:] *Transformacja, elity, społeczeństwo*, red. M. Jarosz, Warszawa 2007, s. 175.

¹¹²⁰ Archiwum Sejmu, Wystąpienie Stanisława Kalemba podczas 17. posiedzenia Sejmu w dniu 4 czerwca 1992, 9, 10 i 11 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (7.07.2018); Stanowisko KP PSL zostało wypracowane na zebraniu 4 czerwca 1992 po spotkaniu parlamentarzystów PSL z premierem J. Olszewskim; *Klub Parlamentarny PSL. Zebrania Klubu*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 25 (70), s. 30.

¹¹²¹ Archiwum Sejmu, Przebieg 17. posiedzenia Sejmu I kadencji, 9, 10 i 11 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (7.07.2018).

(Unia Demokratyczna, Kongres Liberalno-Demokratyczny, Polski Program Gospodarczy)¹¹²². Założenie to okazało się nierealne już w czasie powoływania Pawlaka na stanowisko premiera, gdy kandydaturę szefa PSL poparli posłowie „UD (poza Frakcją Prawicy Demokratycznej Aleksandra Halla), KLD, PPG, KPN, SLD, PSL i »Solidarności Pracy«”¹¹²³. Blok ludowo-chrześcijański wypowiedziało nie tylko ZChN¹¹²⁴ ale również PL. Wątpliwości co do stosunku „solidarnościowych” ludowców wobec kandydatury W. Pawlaka nie pozostawił Henryk Bąk, który w zdecydowany sposób odmówił udzielenia poparcia prezesowi PSL. W swojej argumentacji powrócił do retoryki nawiązującej do historii najnowszej, uznając PSL za kontynuację ZSL i wypominając temu ugrupowaniu udział w koalicji z SD oraz PZPR¹¹²⁵. Według H. Bąka przyjęcie „tej kandydatury oznaczałoby akceptację powrotu do władzy starych sił”¹¹²⁶. Porozumienie pomiędzy PSL, ZChN i PL zawarte kilka dni wcześniej określił jako zerwane przez ugrupowanie Pawlaka, co podał jako przykład „wiarołomności i niełojalności” tego ugrupowania¹¹²⁷. Jediną osobą spośród posłów zrzeszonych w KP PL, która nie głosowała przeciwko powołaniu Waldemara Pawlaka na stanowisko Prezesa Rady Ministrów był Gabriel Janowski¹¹²⁸.

Możliwość współtworzenia koalicji rządowej z PSL została również odrzucona przez SLCh. Józef Ślisz stosunek reprezentowanego przez siebie środowiska wobec ugrupowania W. Pawlaka określał jako „raczej dystans niż wrogość” ale równocześnie wykluczał poparcie dla „partii, która siedziała po drugiej stronie Okrągłego Stołu”¹¹²⁹. W czasie debaty nad wnioskiem prezydenta Wałęsy o powierzeniu reprezentantowi PSL funkcji premiera nikt spośród posłów SLCh głosu nie zabrał. Zawodu z powodu postępowania, a szczególnie argumentacji przytoczonej przez przedstawicieli dawnej opozycji ludowej nie kryła

¹¹²² Zob. przypis *Oświadczenie...*

¹¹²³ Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 227.

¹¹²⁴ Występujący na posiedzeniu Sejmu w imieniu ZChN Marek Jurek najpierw zaprotestował przeciwko wprowadzeniu do porządku obrad punktu o głosowaniu w sprawie powołania W. Pawlaka na premiera, a następnie – gdy nie przyniosło to skutku – zapowiedział brak wsparcia ze strony jego ugrupowania; Archiwum Sejmu, *17. posiedzenie Sejmu RP w dniu 5 czerwca 1992 r.*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 8.07.2018).

¹¹²⁵ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie Henryka Bąka podczas 17. posiedzenia Sejmu w dniu 5 czerwca 1992 r., 15 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 8.07.2018).

¹¹²⁶ *Ibidem*.

¹¹²⁷ *Ibidem*; KP PSL reagował na wypowiedzi przedstawiające objęcie stanowiska premiera przez ich przedstawiciela jako powrót „minionego systemu”. W Oświadczeniu KP PSL wydanym na początku czerwca między innymi zaznaczano, że: „Klub PSL zdecydowanie odrzuca wszelkie insynuacje, że powierzenie funkcji premiera oznacza rekommunikację systemu politycznego w Polsce. Rekommunikacją jest odmawianie nam prawa do prowadzenia rządu. Istota komunizmu zawiera się bowiem w tym, że partia i jedna siła miała takie prawo. Nie odmawiamy praw politycznych innym ugrupowaniom. Nie pozwolimy też odebrać ich sobie; *Oświadczenie Klubu Parlamentarnego PSL*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 26 (71), s. 4.

¹¹²⁸ K. Naszkowska, *Chłopi nie chcą chłopa-premiera*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 136, s. 2.

¹¹²⁹ *Ibidem*.

peeselowska prasa. Redaktor „Zielonego Sztandaru” Paweł Popiak w artykule opublikowanym 21 czerwca zaznaczał, że postawa Porozumienia Ludowego oraz Solidarności RI jest wyrazem utraty „instynktu samozachowawczego i zdrowego rozsądku” kierownictwa tych struktur, a „ich nieprzejednany atak na Pawłaka (...) budzi nie tyle niepokój, co głęboki niesmak”¹¹³⁰.

Przedstawiciele „solidarnościowego” ruchu ludowego odmowę wejścia w skład nowego rządu uzasadniali przede wszystkim odnosząc się do rodowodu PSL. Stanowisko to wzmacniały okoliczności odwołania gabinetu J. Olszewskiego przeprowadzane w cieniu „akcji lustracyjnej”, którą zwolennicy premiera przedstawiali jako główny powód zmiany władzy. Mimo, że Waldemar Pawlak w czasie swoich wystąpień w Sejmie w dniu 5 czerwca nie wspominał o „liście Macierewicza” pozornie ignorując to wydarzenie¹¹³¹, to jednak jego pierwszymi decyzjami jako premiera było powołanie kierowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Andrzej Milczanowski), Ministerstwa Obrony Narodowej (Janusz Onyszkiewicz) oraz Urzędu Rady Ministrów (Aleksander Łuczak)¹¹³². Jak zauważa Włodzimierz Bonusiak „było to złamanie dotychczasowych zwyczajów. Ustępujący ministrowie pełnili bowiem dotąd swe funkcje do chwili powołania nowych szefów resortów”¹¹³³. W obliczu postaw przedstawicieli SLCh oraz PSL–PL względem rozliczenia przeszłości i ich stosunku do rządu Olszewskiego było to kolejne działanie oddalające od siebie oba nurty ruchu ludowego.

Jak zauważa Tomasz Kuczur „powołanie W. Pawłaka na stanowisko Prezesa Rady Ministrów było konsekwencją rozbicia obozu solidarnościowego, którego proces został zapoczątkowany w maju 1990 roku”¹¹³⁴. Osoba Waldemara Pawłaka, popierana przez prezydenta Lecha Wałęsę i jego środowisko¹¹³⁵ miała stanowić pomost między politykami nurtu „postsolidarnościowego” oraz ugrupowaniem sięgającym swoimi korzeniami PRL. Dla części dawnej opozycji była to jednak bariera nie do przezwyciężenia, w decydujący

¹¹³⁰ P. Popiak, *Pawlak zbiera punkty*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 25, s. 1.

¹¹³¹ W Oświadczeniu KP PSL wydanym w „Kronice Sejmowej” (nr obejmuje okres od 12 do 16 czerwca 1992 r.) uznano, że „sprawa teczek” została „instrumentalnie wykorzystana (...) do ratowania byłego rządu Jana Olszewskiego, a obecnie do przeciwstawienia sobie różnych ugrupowań politycznych”; *Oświadczenie Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 3.

¹¹³² A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 227; Ponadto W. Pawlak mianował Michała Strąka na szefa zespołu doradców, Ryszarda Miazka na rzecznika prasowego, Krzysztofa Szelągowskiego na dyrektora Gabinetu Premiera i Annę Kuligowską na sekretarza Gabinetu Premiera; Zob. A. Łuczak, *33 dni...*, Warszawa 1992, s. 62.

¹¹³³ W. Bonusiak, *Trzecia Rzeczpospolita (1989-2007)*, Rzeszów 2008, s. 33.

¹¹³⁴ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 262.

¹¹³⁵ Chociaż według Jacka Szamika Pawlak został „potraktowany instrumentalnie” jako osoba, „dzięki której można było obalić rząd Olszewskiego”; J. Szamik, *op. cit.*, s. 114.

sposób wpływająca na decyzję o pozostaniu poza rządem¹¹³⁶. W tym kontekście sama postać młodego peeselowskiego polityka nie odgrywała większej roli. Wyraźnie na ten temat wypowiedział się w Sejmie Henryk Bąk mówiąc o Pawlaku – „cóż z tego, że urodził się w okresie późniejszym, skoro reprezentuje siły, które są kontynuacją tamtej władzy”¹¹³⁷.

Nadal jednak istniała możliwość powołania rządu opierającego się o liberałów oraz KPN. W tym aspekcie kluczowe było jednak sporządzenie porozumienia programowego. Co zrozumiałe, odmienne spojrzenie na gospodarkę mieli przedstawiciele KPN oraz UD, KLD i PPG¹¹³⁸, a jedną z podstawowych różnic stanowiło podejście do polityki pieniężnej¹¹³⁹. Pomimo tego 13 czerwca 1992 roku negocjujące strony wydały Oświadczenie, w którym dwa z trzech punktów dotyczących najpilniejszych działań projektowanego rządu zawierały wspólne konkluzje¹¹⁴⁰. Jako różnice między PSL, UD, KLD i PPG, a partią kierowaną przez Leszka Moczulskiego wykazano zawarte w punkcie trzecim kwestie budżetowe oraz podejście do emisji pieniądza¹¹⁴¹. Rozmowy PSL i „małej koalicji” z KPN zakończyły się 19 czerwca, z uwagi na odmienne stanowisko w sprawach gospodarczych oraz ze względu na fakt, że w istniejącej konfiguracji rząd potrzebował również głosów SLD, co budziło niechęć KPN¹¹⁴².

Jak zauważa Antoni Dudek negocjacje PSL z KPN zostały zerwane przede wszystkim ze względu na różnice programowe, natomiast z UD, KLD i PPG „zatrzymały się na kwestiach personalnych”¹¹⁴³. Dotyczyły one obsady stanowisk wicepremierów, na które szef KLD Donald Tusk proponował Jacka Kuronia (wicepremier ds. społecznych) oraz Jana Krzysztofa Bieleckiego (wicepremier ds. gospodarczych i minister gospodarki)¹¹⁴⁴. Dla ludowców nie do zaakceptowania była kandydatura byłego premiera, którego rząd był zdecydowanie krytykowany przez PSL¹¹⁴⁵. Ponadto liberałowie forsowali na funkcje ministra finansów, prywatyzacji oraz współpracy gospodarczej z zagranicą jedynie przedstawicieli UD

¹¹³⁶ Ł. Tomczak, *Polskie Stronnictwo Ludowe w III RP – struktura i poparcie polityczne*, [w:] *Ludowcy i problematyka agrarna na początku XXI wieku*, red. Ł. Tomczak, Wrocław 2010, s. 58.

¹¹³⁷ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie Henryka Bąka podczas 17. posiedzenia Sejmu w dniu 5 czerwca 1992 r., 15 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 8.07.2018)

¹¹³⁸ A. Łuczak, *33 dni...*, s. 65.

¹¹³⁹ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 148

¹¹⁴⁰ Czwarty punkt głosił potrzebę kontynuowania negocjacji; Zob. *Oświadczenie z 13 czerwca 1992 r.*, [w:] A. Łuczak, *33 dni...*, s. 162-163.

¹¹⁴¹ *Ibidem*, s. 163.

¹¹⁴² A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 229.

¹¹⁴³ *Ibidem*.

¹¹⁴⁴ *Ibidem*; A. Łuczak, *33 dni...*, s. 93-94; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 152.

¹¹⁴⁵ Roman Jagieliński jeszcze na początku 1992 roku mówił o możliwości postawienia wniosku o pociągnięcie do odpowiedzialności przed Trybunałem Stanu ekipy rządowej J. K. Bieleckiego; *Postówie PSL o byłym premierze*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 7 (52), s. 11.

i KLD, co budziło obawy Pawlaka dotyczące jego dalszego wpływu na prace tych resortów¹¹⁴⁶. Brak zgody na inną konfigurację personalną doprowadził do wycofania się liberałów z dalszych negocjacji.

Waldemar Pawlak, pomimo nie skonstruowania składu personalnego rządu, wygłosił 1 lipca 1992 roku swoje *exposé*. W jego zakończeniu zwrócił się z prośbą do Sejmu o wyrażenie opinii na temat założeń programowych, i w razie braku poparcia ze strony posłów, zadeklarował złożenie urzędu. Decyzją Konwentu Seniorów do głosowania nad *exposé* nie doszło i ten punkt porządku obrad został przesunięty na kolejny dzień¹¹⁴⁷. 2 lipca 1992 roku W. Pawlak złożył na ręce prezydenta rezygnację ze sprawowanej funkcji. L. Wałęsa podjął jeszcze próbę negocjacji z przedstawicielami UD ale w obliczu jednoznacznego stanowiska, zdecydował o poszukiwaniu innych rozwiązań¹¹⁴⁸.

Pomimo, krótkiego okresu piastowania urzędu premiera (33 dni), niemożność stworzenia rządu przez Pawlaka nie była postrzegana jako osobista porażka tego polityka. Jak podaje Leszek Skiba, powołując się na badania CBOS, popularność przywódcy PSL skokowo wzrosła w czerwcu 1992 roku. Miesiąc wcześniej zaufanie wobec W. Pawlaka deklarowało 25% Polaków, w czerwcu 73%, a „do wyborów we wrześniu 1993 roku (...) utrzymywało się ono na stałym poziomie ok. 60%”¹¹⁴⁹. Według Antoniego Dudka było to również spowodowane faktem, że W. Pawlak decydując się na rezygnację z kierowania „chwijną koalicją” i przechodząc do opozycji „zyskał w kolejnych miesiącach kolejne punkty w oczach rolników jako zdecydowany krytyk »antychłopskiego« rządu solidarnościowego”¹¹⁵⁰. Również Roman Jagieliński stwierdzał, że w okresie pierwszego premierostwa W. Pawlak „pokazał się (...) z jak najlepszej strony. Nawet to, że nie udało mu się powołać rządu, również przyczyniło się do uwiarygodnienia PSL”¹¹⁵¹.

Doświadczenie zdobyte przez Waldemara Pawlaka w okresie rozmów o utworzeniu koalicji w Sejmie I kadencji oraz wysoki wynik PSL w wyborach w 1993 roku stworzyły ponownie możliwość uformowania rządu z udziałem Stronnictwa. Wynikało to z faktu, że współpraca między zwyciężkim SLD oraz PSL dawała stabilną większość, wynoszącą łącznie

¹¹⁴⁶ Wiesława Jednaka określiła je mianem powstania „rządu w rządzie”; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 152.

¹¹⁴⁷ Archiwum Sejmu, 19. posiedzenie Sejmu RP w dniu 1 lipca 1992 r., *1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (9.07.2018).

¹¹⁴⁸ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 230.

¹¹⁴⁹ L. Skiba, *op. cit.*, s. 49.

¹¹⁵⁰ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 230.

¹¹⁵¹ R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 128.

trzystu trzech posłów i siedemdziesięciu trzech senatorów¹¹⁵². W pierwszym okresie rozmów dotyczących utworzenia koalicji władze SLD brały pod uwagę jako trzeciego partnera Unię Pracy (UP)¹¹⁵³. Ostatecznie jednak ugrupowanie to zrezygnowało z desygnowania swoich przedstawicieli do rządu, na czym personalnie skorzystało PSL¹¹⁵⁴. Partia ta stała się również beneficjentem niechęci prezydenta do wyznaczenia kandydata na premiera z grona członków SLD. W związku z tym naturalnym kandydatem na to stanowisko został Waldemar Pawlak¹¹⁵⁵.

Skutkiem prowadzonych negocjacji było również podpisanie porozumienia koalicyjnego, w niespełna miesiąc po wyborach, w którym ustalono główne zasady dalszej współpracy obu partii. Składało się ono z dziesięciu punktów regulujących kwestie programowe i personalne¹¹⁵⁶. W kontekście działalności parlamentarzystów istotne było powierzenie odpowiedzialności „za prawidłowe funkcjonowanie koalicji” przewodniczącym partii oraz szefom klubów parlamentarnych PSL i SLD¹¹⁵⁷. O ewentualnym przyjęciu dyscypliny klubowej w czasie głosowań decydować mieli szefowie ugrupowań. W treści porozumienia uzgodniono również, że kandydat na premiera będzie wywodził się z PSL¹¹⁵⁸. Ostatni zapis był niezgodny z oczekiwaniami prezydenta, który zwracał się do negocjujących stron o wskazanie trzech potencjalnych szefów egzekutywy¹¹⁵⁹.

18 października 1993 roku Waldemar Pawlak odebrał z rąk prezydenta Lecha Wałęsy nominację na funkcję Prezesa Rady Ministrów. SLD i PSL, zgodnie z ustaleniami zawartymi w „Porozumieniu koalicyjnym”, udało się przeforsować kandydatury swoich reprezentantów do władz parlamentu. Socjaldemokratom przypadło stanowisko marszałka Sejmu

¹¹⁵² J. Szamik, *op. cit.*, s. 115.

¹¹⁵³ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 290.

¹¹⁵⁴ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 165; W pierwszych powyborczych rozważaniach w prasie PSL pod uwagę brano również zbudowania rządu składającego się z przedstawicieli SLD, PSL, UP i UD, bądź PSL, UD, UP i Bezpartyjnego Bloku Wspierania Reform (BBWR); Z. Ropiński, *Polityczne targi. Kompromis programowy zwycięskich ugrupowań jest możliwy*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 40, s. 1 i 4; P. Popiak, *Nasz premier czy marszałek?*, *Ibidem*, s. 2.

¹¹⁵⁵ Na początku października 1993 roku Waldemar Pawlak znajdował się na czele rankingu zaufania społecznego wobec polityków; Pawlak, Kwaśniewski. *Znani i godni zaufania*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 237, s. 2.

¹¹⁵⁶ *Porozumienie koalicyjne*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43, s. 3.

¹¹⁵⁷ J. Szamik, *op. cit.*, s. 116.

¹¹⁵⁸ *Porozumienie koalicyjne...*, s. 3; O tym, że będzie nim Waldemar Pawlak oficjalnie zdecydowała Rada Naczelna PSL 12 października 1993 roku; *Uchwała Rady Naczelnej Polskiego Stronnictwa Ludowego*, *Ibidem*, s. 3.

¹¹⁵⁹ Z. Ropiński, *W oczekiwaniu na decyzję prezydenta*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43, s. 2.

(Józef Oleksy), a ludowcom wicemarszałka tej izby parlamentu (J. Zych) oraz marszałka Senatu (A. Struzik)¹¹⁶⁰.

Waldemar Pawlak wygłosił *exposé* 8 listopada 1993 roku. Dzień później odbyła się debata, w której wzięli udział przedstawiciele wszystkich klubów parlamentarnych. Według Wojciecha Sokoła, częścią wspólną tych wystąpień było podkreślanie „ogromnej szansy, jaką dało Polsce powstanie tego układu parlamentarno-rządowego”, chociaż formułowana była również krytyka wobec zamierzeń rządu zgodnie z „preferencjami programowymi” polityków wywodzących się z poszczególnych ugrupowań¹¹⁶¹. Po raz pierwszy w dziejach politycznych III RP koalicja mogła składać się jedynie z reprezentantów dwóch ugrupowań, zamiast stanowić mozaikę złożoną z wielu mniejszych partii¹¹⁶².

Reprezentanci „solidarnościowego ruchu ludowego” nie posiadali możliwości odniesienia się w Sejmie do słów premiera, jednak wystąpienie W. Pawlaka oraz wyłaniającą się koalicję recenzowali na łamach prasy¹¹⁶³. W charakterystyczny sposób wspólną inicjatywę SLD i PSL oceniał Henryk Bąk w artykule zamieszczonym w „Gazecie Ludowej”¹¹⁶⁴. Chociaż wicemarszałek Sejmu I kadencji wypowiadał się na temat wygłoszonego *exposé*, to tekst był nasycony jednostronnymi odniesieniami do historii najnowszej. W całym artykule częściej przywoływał nazwę PZPR (ośmiokrotnie) niż SLD (pięciokrotnie) oraz ZSL, bądź b. ZSL (piętnastokrotnie) niż PSL (czterokrotnie)¹¹⁶⁵. Według Henryka Bąka, język którym posługiwał się Waldemar Pawlak był bliższy „sloganom używanym niegdyś przez Bieruta, Gomułkę, Gierka i następnych »wodzów narodu«”¹¹⁶⁶, co stanowiło wymowne podsumowanie stosunku niedawnego członka PSL–PL do powstającego rządu.

Wyrażenie wotum zaufania przez Sejm oznaczało ostateczne ukonstytuowanie się gabinetu W. Pawlaka. Oprócz premiera w jego skład wchodziło ośmiu polityków rekomendowanych przez PSL, bądź będących członkami tego ugrupowania. Wicepremierem

¹¹⁶⁰ Józef Oleksy nie posiadał kontrkandydata, w głosowaniu uzyskał 357 głosów. Józefa Zycha poparło 449 posłów. Na Adama Struzika głos oddało 87 senatorów; *Parlament wystartował, rząd powstaje. J. Oleksy marszałkiem Sejmu, A. Struzik marszałkiem Senatu, W. Pawlak na premiera*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43, s. 1.

¹¹⁶¹ W. Sokół, *Rząd Waldemara Pawlaka (26 X 1993 – 1 III 1995)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP...*, s. 153.

¹¹⁶² Jak zauważał Antoni Dudek „na tle dotychczasowych, wielopartyjnych koalicji, na jakich opierały się gabinety Olszewskiego i Suchockiej, podstawa polityczna rządu Pawlaka była wzorem solidarności”; A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 295.

¹¹⁶³ W związku z tym nie brali również udziału w posiedzeniu sejmowej Komisji Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, która przesłuchiwała kandydata na ministra rolnictwa Andrzeja Śmietankę. Ostatecznie A. Śmietankę poparło 27 posłów, 2 wstrzymało się od głosu, a 7 głosowało przeciwko; E. Szczot, *Będę szukał sprzymierzeńców*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 261, s. 5.

¹¹⁶⁴ H. Bąk, *Kilka uwag o exposé premiera Waldemara Pawlaka*, „Gazeta Ludowa” 1993, nr 10, s. 1.

¹¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶⁶ *Ibidem*.

i ministrem edukacji narodowej został Aleksander Łuczak, ministrem współpracy gospodarczej z zagranicą – Leszek Podkański, ministrem rolnictwa i gospodarki żywnościowej – Andrzej Śmietanko, ministrem-szefem Urzędu Rady Ministrów – Michał Strąk, ministrem-kierownikiem Centralnego Urzędu Planowania – Mirosław Pietrewicz, ministrem kultury i sztuki – Kazimierz Dejmek, ministrem ochrony środowiska, zasobów naturalnych i leśnictwa – Stanisław Żelichowski, ministrem łączności – Andrzej Zieliński¹¹⁶⁷. W dniu powołania rządu, SLD reprezentowało w tej strukturze siedem osób¹¹⁶⁸ – trzech polityków rekomendowanych było przez prezydenta Lecha Wałęsę¹¹⁶⁹, w skład rządu wszedł również jeden członek Unii Pracy¹¹⁷⁰. Witold Karczewski, który piastował funkcję przewodniczącego Komitetu Badań Naukowych (od 1991 r.) nie należał do żadnego ugrupowania. Spośród członków Rady Ministrów należących do PSL posłami zarówno Sejmu „kontraktowego”, jak i Sejmu I oraz II kadencji byli Waldemar Pawlak oraz Aleksander Łuczak. Stanisław Żelichowski wchodził w skład Sejmu IX kadencji, a następnie uzyskiwał mandat posła w roku 1991 oraz w roku 1993. Andrzej Śmietanko, Lesław Podkański oraz Michał Strąk po raz pierwszy zostali wybrani do izby niższej parlamentu w 1993 roku, natomiast Mirosław Pietrewicz przed objęciem funkcji ministra nie posiadał doświadczenia parlamentarnego¹¹⁷¹. „Drogę” do stanowiska ministra jedyne go członka PSL z rządu Waldemara Pawlaka, który nie zasiadał wcześniej w parlamencie, można przypisać do schematu wejścia do świata polityki przez eksperta będącego wieloletnim doradcą partii¹¹⁷².

Skład rządu pod kierownictwem peeselowskiego premiera otwarcie skrytykował w prasie inny istotny przedstawiciel PSL partii Roman Jagieliński. W rozmowie

¹¹⁶⁷ W. Sokół nie wymienia Andrzeja Zielińskiego w składzie Rady Ministrów. Według prasy PSL był on wysunięty przez analizowaną partię; W. Sokół, *Rząd Waldemara Pawlaka...*, s. 148; *Rząd Waldemara Pawlaka*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 45, s. 2.

¹¹⁶⁸ Z rekomendacji SLD w skład Rady Ministrów weszli: Marek Borowski (wiceprezes Rady Ministrów, minister finansów), Włodzimierz Cimoszewicz (wiceprezes Rady Ministrów, minister sprawiedliwości – prokurator generalny), Ryszard Żochowski (minister zdrowia i opieki społecznej), Leszek Miller (minister pracy i polityki społecznej), Barbara Blida (minister gospodarki przestrzennej i budownictwa), Wiesław Kaczmarek (minister przekształceń własnościowych), Bogusław Liberadzki (minister transportu i gospodarki morskiej); W. Sokół, *Rząd Waldemara Pawlaka...*, s. 148.

¹¹⁶⁹ Byli to Andrzej Olechowski (minister spraw zagranicznych), Piotr Kołodziejczyk (minister obrony narodowej) oraz Andrzej Milczanowski (minister spraw wewnętrznych); *Ibidem*.

¹¹⁷⁰ Był nim Marek Pol; *Ibidem*.

¹¹⁷¹ Uwzględniono jedynie kadencje Sejmu do 1993 roku; *Nasi w rządzie*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 45, s. 3. Wyczerpującą charakterystykę zbiorową rządu Waldemara Pawlaka przygotował Jan Tarnowski; Zob. J. Tarnowski, *Analiza społeczno-demograficzna elity rządowej gabinetu Waldemara Pawlaka w latach 1993-1995*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1...*, s. 499-512.

¹¹⁷² Mirosław Pietrewicz przed listopadem 1993 roku posiadał już tytuł profesora nauk ekonomicznych, przez wiele lat pracował naukowo w Szkole Głównej Handlowej (wcześniejsza nazwa Szkoła Główna Planowania i Statystyki) i Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, ale równolegle był działaczem ZMW, ZSL, a następnie PSL; *Nasi w rządzie...*, s. 3.

z dziennikarzem „Rzeczpospolitej” stwierdził, że „PSL jest ugrupowaniem centrowym, lekko przesuniętym na lewo. Ale wejście do rządu osób, które kiedyś, w dawnym systemie odgrywały decydującą rolę w państwie i PZPR, w sposób wyraźny zarysowuje kierunek ich marszu: na lewo”¹¹⁷³. Byłemu szefowi Rady Naczelnej PSL oraz ówczesnemu zastępcy przewodniczącego klubu parlamentarnego nie odpowiadała również treść umowy koalicyjnej. Jego zdaniem była zbyt ogólnikowa, a nie zamieszczenie w niej obsady poszczególnych ministerstw dawało SLD przewagę w przetargach personalnych, gdyż W. Pawlak „nie mógł przecież powtórzyć historii z 1992 roku, gdy z jednej strony udało się – został premierem, ale rządu nie utworzył”¹¹⁷⁴. Przeciwnie zdanie miało kierownictwo SLD, które nominacje W. Pawlaka uważało za do tego stopnia nie konsultowane, że skłoniło PSL do podpisania dokumentu „Zasady działania koalicji związane z podejmowaniem decyzji przez rząd Waldemara Pawlaka”¹¹⁷⁵.

Pomimo osiągnięcia porozumienia między SLD i PSL w sprawie utworzenia rządu i spisania formalnych regulacji, pomiędzy koalicjantami dochodziło do sporów. Część z nich toczyła się na forum parlamentu, z uwagi na fakt, że dotyczyły one projektów ustaw odnoszących się do kwestii, w których władze obu ugrupowań miały przeciwne zdanie. Takie znaczenie miały np. kwestie światopoglądowe. Jak zauważa Jacek Szamik – „odwołującemu się do tradycji oraz społecznej nauki Kościoła stronnictwu było w tej materii znacznie bliżej do partii prawicowych aniżeli do SLD”¹¹⁷⁶. Najbardziej wymiernym przykładem był proces ratyfikacji konkordatu. KP PSL opowiadał się za jego „bezwłocznym ratyfikowaniem (...), uznając że leży to w interesie Polski”¹¹⁷⁷, podczas gdy sprzeciwiali się temu przedstawiciele SLD¹¹⁷⁸. Peeselowcy usiłowali doprowadzić do przyjęcia przez Sejm sprawozdania Komisji Nadzwyczajnej do rozpatrzenia projektu ustawy o ratyfikacji konkordatu między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską”, które zostało jednak odrzucone, za czym

¹¹⁷³ W PSL są ludzie inaczej myślący, „Rzeczpospolita” 1993, nr 256, 2 XI, s. 2; Mimo takiej opinii wyrażonej w 1993 roku, w 1995 Roman Jagieliński wszedł do rządu Józefa Oleksego, a następnie Włodzimierza Cimoszewicza.

¹¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹¹⁷⁵ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 231.

¹¹⁷⁶ J. Szamik, *op. cit.*, s. 121.

¹¹⁷⁷ *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe w Sejmie II i Senacie III kadencji*, opracowanie redakcyjne: J. Karmański, J. Odorczyk, P. Przybysz, S. Sobol, A. Szygenda, Warszawa 1996, s. 14; Takie opinie formułowano również na łamach peeselowskiej prasy. W „Zielonym Sztandarze” z 17 października 1993 roku, ówczesny poseł PSL Andrzej Micewski zaznaczał - „gdyby konkordat nie został ratyfikowany odbiłoby się to szerokim echem na całym świecie i stałoby się pewnym skandalem ze względu na to, że Polska powszechnie uchodzi za kraj katolicki, a do tego Polak jest Papieżem”; A. Micewski, *Wiara bez ostentacji*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 42, s. 1.

¹¹⁷⁸ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 300.

opowiedziało się między innymi SLD¹¹⁷⁹. Zasadnicze różnice ujawniły się również w trakcie procedowania projektu „Ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży”¹¹⁸⁰. Posłowie PSL zdecydowanie, ale bez powodzenia, opowiedzieli się za odrzuceniem zapisów, „które zezwalały na aborcję z tzw. przyczyn społecznych”¹¹⁸¹. W konsekwencji „na znak protestu większość członków Klubu, opuściła salę obrad w czasie głosowania nad przyjęciem tej ustawy”¹¹⁸².

W okresie kierowania Radą Ministrów przez Waldemara Pawlaka dochodziło także do sporów z przedstawicielami SLD dotyczących strategii prywatyzacji. Lider PSL podczas formowania gabinetu negatywnie odnosił się do kandydatury na wicepremiera Marka Borowskiego, który w oczach ludowców uchodził za gospodarczego liberała¹¹⁸³. Postacią postrzeganą przez peeselowców w ten sam sposób był minister przekształceń własnościowych Wiesław Kaczmarek, którego działania były przedmiotem ustawicznej krytyki ze strony posła PSL Bogdana Pęka¹¹⁸⁴. Parlamentarzyści PSL wyrażali odmienne zdanie niż reprezentanci SLD w kwestiach prywatyzacji Banku Śląskiego, Banku Gospodarki Żywnościowej oraz przemysłu tytoniowego¹¹⁸⁵. Przedstawiciele SLD mieli również zastrzeżenia do prowadzonej przez Waldemara Pawlaka polityki kadrowej. Jeden z przykładów stanowiło odwołanie ministra obrony narodowej Piotra Kołodziejczyka, co było równoznaczne z opowiedzeniem się przez PSL po stronie prezydenta Wałęsy w jego

¹¹⁷⁹ Pierwszą próbę podjęto 14 września 1995 roku. Archiwum Sejmu, *Wypowiedzi posłów podczas 59. posiedzenia Sejmu w dniu 14 września 1995, 6 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 13.07.2018).

¹¹⁸⁰ Kwestia ratyfikacji konkordatu była przedmiotem sporu między PSL a SLD przez cały okres Sejmu II kadencji. Przedstawiciele PSL opowiadali się za ratyfikacją konkordatu, władze SLD chciały aby nastąpiło to po uchwaleniu konstytucji; W. Sokół, *Rząd Waldemara Pawlaka...*, s. 153.

¹¹⁸¹ *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 15.

¹¹⁸² *Ibidem*.

¹¹⁸³ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 292.

¹¹⁸⁴ Bogdan Pęk do 8 listopada 1994 roku sprawował funkcję przewodniczącego Komisji Przekształceń Własnościowych. B. Pęk wraz z grupą posłów z PSL, KPN, PPS oraz UP złożył wniosek o wotum nieufności dla ministra W. Kaczmarka. Jako uzasadnienie przedstawił „niewłaściwe zabezpieczenie interesów gospodarki narodowej i skarbu państwa w programie narodowych funduszy inwestycyjnych, a w szczególności niewłaściwe przygotowanie i wprowadzenie umów regulujących zależność między firmami a narodowymi funduszami inwestycyjnymi”. Wniosek został przez Sejm odrzucony; Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Bogdana Pęka podczas 65. posiedzenia Sejmu RP w dniu 24 listopada 1995 roku, 13 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 13.07.2018); *Kaczmarek nie padł*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 274, s. 1.

¹¹⁸⁵ J. Szamik, *op. cit.*, s. 121; Sposób prywatyzacji Banku Śląskiego doprowadził do odwołania ze stanowiska przez Waldemara Pawlaka podsekretarza stanu w ministerstwie finansów Stefana Kawalca, co odbyło się bez konsultacji z wicepremierem Markiem Borowskim. W rezultacie bezskutecznych protestów ze strony M. Borowskiego, a także sporów dotyczących „precyzyjnego określenia podziału kompetencji w rządzie, konsultowania decyzji kadrowych oraz skierowania do Sejmu ustawy przekazującej Główny Urząd Ceł pod kontrolę resortu finansów” Borowski ustąpił ze stanowiska; A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 296; G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 35.

konflikcie z generacją oraz pośrednio z SLD¹¹⁸⁶. Socjaldemokraci takie działanie premiera odbierali jako naruszenie umowy koalicyjnej¹¹⁸⁷. Ludowcy bez konsultacji z SLD doprowadzili także do wymiany wojewodów na członków PSL, również w części województw, w których wybory wyraźnie wygrał Sojusz¹¹⁸⁸.

Rząd Waldemara Pawłaka został odwołany 1 marca 1995 roku przez Sejm, który przyjął uchwałę o „konstruktywnym” wotum nieufności¹¹⁸⁹ dla Rady Ministrów z jednoczesnym wyborem na to stanowisko reprezentującego SLD Józefa Oleksego¹¹⁹⁰. Waldemar Pawlak w swoim ostatnim sejmowym wystąpieniu w roli premiera podkreślał złożoną sytuację, w której znalazła się polska gospodarka wchodząc w „międzynarodowy układ konkurencji”¹¹⁹¹. Szef PSL wyraźnie zaznaczał, że w swoim działaniu nie kierował się dogmatami ale usiłował stworzyć balans między ochroną rodzimej gospodarki, w tym firm państwowych, a ekspansją zagranicznych korporacji i kapitału. Jak konkludował „stabilnego, opartego na demokracji kapitalizmu nie sposób budować dla 15% społeczeństwa, dlatego w pracach rządu nigdy nie zapomnieliśmy o tych, którzy nam zaufali – rolnikach, nauczycielach, robotnikach, emerytach, rzemieślnikach”¹¹⁹². Kwestie relacji z koalicjantem zawarł w jednym – jak zauważyła redakcja „Rzeczpospolitej” – „gorzkim fragmencie”, życząc „kolegom z SLD, którzy tak konkretnie wyszli naprzeciw oczekiwaniom prezydenta, harmonijnej współpracy z panem prezydentem”¹¹⁹³. W debacie głos zabrał również zastępca przewodniczącego KP PSL Franciszek Stefaniuk, który w kontekście przedstawienia

¹¹⁸⁶ Waldemar Pawlak w wystąpieniu sejmowym uzasadniającym złożenie wniosku o odwołanie ministra P. Kołodziejczyka mówił o utracie „przez ministra zaufania naczelnego zwierzchnika sił zbrojnych prezydenta Rzeczypospolitej, przy równoczesnym konflikcie z podległym ministrowi wojskowym pionem Ministerstwa Obrony Narodowej”. Był to drugi z wymienionych powodów, chociaż prawdopodobnie główny z nich. Pierwszym podanym było: „niewykonywanie poleceń Komitetu Obrony Kraju”; *Wypowiedź Waldemara Pawłaka podczas 35. posiedzenia Sejmu RP z dnia 18 listopada 1994 roku, 21 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 16.07.2018); W okresie funkcjonowania rządu W. Pawłaka przyjęto również dymisję ministra spraw zagranicznych Andrzeja Olechowskiego (podał się do dymisji 30 grudnia 1994 r.), co było rezultatem akcji „czyste ręce” przeprowadzonej przez ministra W. Cimoszewicza; Zob. więcej: W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 234-235.

¹¹⁸⁷ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 306.

¹¹⁸⁸ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 233.

¹¹⁸⁹ Zgodnie z art. 66 ust. 4 *Ustawy konstytucyjnej z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym* – „Sejm uchwalając wotum nieufności może jednocześnie dokonać wyboru nowego Prezesa Rady Ministrów, powierzając mu misję utworzenia rządu, w trybie określonym w art. 58”, co nie daje prezydentowi możliwości rozwiązania parlamentu, jak w przypadku wotum nieufności bez wskazania nowego premiera; Dz. U. 1992, nr 84, poz. 426.

¹¹⁹⁰ Archiwum Sejmu, *Wypowiedzi posłów z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 marca 1995 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 17.07.2018).

¹¹⁹¹ *Wystąpienie Waldemara Pawłaka, Ibidem*.

¹¹⁹² *Ibidem*.

¹¹⁹³ *Pawlak witał z ufnością, żegnał z goryczą*, „Rzeczpospolita” 1995, nr 54, s. 2.

powodów odwołania Pawlaka posłużył się podobną retoryką jak szef ludowców. Zaznaczał, że rząd „odstąpił od liberalnej polityki społecznej i gospodarczej”, co spowodowało „wydanie mu bezpardonowej walki”¹¹⁹⁴.

W powołanym przez Sejm rządzie Józefa Oleksego, spośród osób zgłoszonych przez PSL, pozycje kierowników resortów zachowali: Mirosław Pietrewicz, Kazimierz Dejmek, Andrzej Zieliński oraz Stanisław Żelichowski. Nowymi ministrami wywodzącymi się z tego ugrupowania byli: Roman Jagieliński (wicepremier oraz minister rolnictwa i gospodarki żywnościowej), Jacek Buchacz – minister współpracy gospodarczej z zagranicą¹¹⁹⁵ oraz Klemens Ścierański (minister przemysłu i handlu)¹¹⁹⁶. Wicepremierem i przewodniczącym Komitetu Badań Naukowych był nadal Aleksander Łuczak ale polityka tego pozbawiono stanowiska szefa Ministerstwa Edukacji Narodowej¹¹⁹⁷. K. Ścierański oraz R. Jagieliński pełnili w owym czasie funkcje posłów, przy czym Jagieliński zasiadał również w Sejmie I kadencji. Jacek Buchacz nie posiadał doświadczenia parlamentarnego. Oprócz premiera J. Oleksego, w skład gabinetu wchodziło jeszcze siedmiu polityków należących do SLD lub przez tę partię delegowanych¹¹⁹⁸. Ponadto cztery osoby były w momencie formowania rządu bezpartyjne¹¹⁹⁹. Biorąc pod uwagę spory personalne okresu rządu Waldemara Pawlaka, istotny jest powrót do gabinetu Marka Borowskiego, chociaż na inne stanowisko niż zajmowane wcześniej. Włodzimierz Cimoszewicz, który przy premierze W. Pawlaku pełnił między innymi funkcję wicepremiera zupełnie ustąpił z rządu, obejmując godność wicemarszałka Sejmu¹²⁰⁰.

Rząd J. Oleksego funkcjonował krótko – niespełna jedenaście miesięcy, z których część przypadła na gorący okres kampanii przed wyborami prezydenckimi. Jednym z głównych problemów, które w owym czasie ujawniły się w działaniu koalicji były ponownie kwestie personalne¹²⁰¹. PSL oddając stanowisko premiera musiało liczyć się

¹¹⁹⁴ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Franciszka Stefaniuka z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 marca 1995 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (17.07.2018).

¹¹⁹⁵ Wcześniej sprawował urząd podsekretarza stanu w Ministerstwie Zdrowia i Opieki Społecznej od stycznia 1994 roku.

¹¹⁹⁶ W. Skrzydło, *Rząd Józefa Oleksego (4 III 1995 – 26 I 1996)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP...*, s. 172.

¹¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁹⁸ Byli to: Grzegorz Kołodko (wiceprezes Rady Ministrów, minister finansów); Barbara Blida (minister gospodarki przestrzennej i budownictwa); Marek Borowski (minister-szef Urzędu Rady Ministrów); Ryszard Czarny (minister edukacji narodowej); Jerzy Jaskiernia (minister sprawiedliwości), Wiesław Kaczmarek (minister przekształceń własnościowych), Leszek Miller (minister pracy i polityki socjalnej); Ryszard Żochowski (minister zdrowia i opieki społecznej); *Ibidem*.

¹¹⁹⁹ Byli to: Władysław Bartoszewski (minister spraw zagranicznych); Bogusław Liberadzki (minister transportu i gospodarki morskiej); Andrzej Milczanowski (minister spraw wewnętrznych) oraz Zbigniew Okoński (minister obrony narodowej); *Ibidem*.

¹²⁰⁰ W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 80.

¹²⁰¹ W zakresie zapowiedzi programowych PSL w większości zgadzało się z planami przedstawionymi przez premiera w *exposé*. Franciszek Stefaniuk zabierający głos w dyskusji, zauważył jednak zapowiedź utworzenia

z większym wpływem SLD na obsadę administracji rządowej, tym bardziej, że w okresie rządu W. Pawlaka samo podejmowało nie konsultowane z socjaldemokratami działania. W okresie rządów J. Oleksego odwołanych zostało pięciu mianowanych przez W. Pawlaka wojewodów, co spowodowało protesty PSL¹²⁰². Ugrupowanie to po części zrekompensowało straty w podziale stanowisk poprzez skuteczne ulokowanie swoich reprezentantów w Krajowej Radzie Radiofonii i Telewizji (Michał Strąk) oraz Najwyższej Izbie Kontroli, której prezesem został Janusz Wojciechowski¹²⁰³.

Ludowcom kierowanym przez Waldemara Pawlaka udało się również powiększyć grono swoich reprezentantów w rządzie. Związane to było z ustąpieniem z gabinetu J. Oleksego ministrów – obrony narodowej, spraw zagranicznych oraz spraw wewnętrznych, po przegranych przez L. Wałęsę wyborach prezydenckich. Prowadzący spór o obsadę wakatów Prezes Rady Ministrów oraz prezydent Aleksander Kwaśniewski, początkowo nie zamierzali uwzględniać kandydatur koalicjanta¹²⁰⁴. Kierownictwo resortu obrony narodowej było nieobsadzone do 5 stycznia 1996 roku kiedy nominację odebrał przedstawiciel PSL Stanisław Dobrzański¹²⁰⁵. Jak donosiła „Gazeta Wyborcza” w zamian dzięki głosom ludowców „komisja sejmowa obroniła SLD-owskiego ministra sprawiedliwości Jerzego Jaskiernię”¹²⁰⁶.

Upadek gabinetu związany był z oskarżeniem premiera J. Oleksego o współpracę z obcym wywiadem, które po raz pierwszy zostało przedstawione 19 grudnia 1995 roku na spotkaniu w Belwederze. Oprócz prezydenta uczestniczyli w nim „marszałkowie Sejmu i Senatu, prezesi Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego i Trybunału Konstytucyjnego oraz minister spraw wewnętrznych”¹²⁰⁷. 21 grudnia 1995 roku Andrzej Milczanowski w trakcie swojego ostatniego wystąpienia sejmowego przed ustąpieniem z urzędu stwierdził, że w „1995 roku (...) uzyskano informacje wskazujące na

w strukturze samorządowej powiatów, co – jak podkreślał – nie było przedmiotem umowy koalicyjnej; *Przedstawiony przez Prezesa Rady Ministrów program działania rządu oraz proponowany skład Rady Ministrów*, [w:] Sprawozdanie stenograficzne z 44. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 4 marca 1993 roku, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/f1f16aa6a4d9b404c12574e9004984a3?OpenDocument> (dostęp: 24.07.2018).

¹²⁰² W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 238.

¹²⁰³ J. Szamik, *op. cit.*, s. 125.

¹²⁰⁴ Jak zaznacza W. Jednaka „SLD postanowiło nie prowadzić rozmów z PSL na temat tych resortów, argumentując to tym, że po pierwsze – ministerstwa te należą do tzw. puli prezydenta, a prezydent wywodzi się z SLD, po drugie były to wybory prezydenckie a nie parlamentarne”; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 239.

¹²⁰⁵ *MON obsadzony*, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 5, s. 2.

¹²⁰⁶ *Ibidem*.

¹²⁰⁷ W. Skrzydło, *op. cit.*, s. 175.

pana Józefa Oleksego jako informatora zagranicznej służby wywiadowczej”¹²⁰⁸. Minister spraw wewnętrznych zaznaczył, że zostały one pozyskane dopiero po utworzeniu gabinetu, wobec czego nie mogły być wniesione jako zastrzeżenia do kandydatury J. Oleksego¹²⁰⁹. W reakcji na pojawiające się zarzuty przedstawiciele sejmowej Komisji ds. Służb Specjalnych wystąpili z projektem nadania jej uprawnień komisji śledczej. Wniosek przedstawiła posłanka PSL Lucyna Pietrzyk. Został również poparty przez szefa ludowców Waldemara Pawlaka oraz posła Zbigniewa Siemiątkowskiego z SLD, który jednak wyraźnie zaznaczył, że specjalne uprawnienia mają służyć wyjaśnieniu czy MSW oraz UOP działały w tej sprawie „zgodnie z procedurami (...), zgodnie z prawem, (...) zgodnie z ustawowym obowiązkiem”¹²¹⁰.

Pierwsza reakcja KP PSL na kryzys rządowy wywołany czynnikami od nich niezależnymi nie była jednolita. Jak podaje W. Jednaka parlamentarzyści wskazanego ugrupowania podzielili się na trzy grupy preferujące inne sposoby wyjścia z impasu. Pierwsza – uważała, że należy utrzymać koalicję, w ostateczności dokonując zmiany premiera. Druga część Klubu proponowała „zawieszenie J. Oleksego (...) do czasu wyjaśnienia sprawy i przekazania na ten czas kierowania gabinetem jednemu z peeselowskich wicepremierów”¹²¹¹. Trzecia grupa, której liderem był W. Pawlak była skłonna podjąć negocjacje z innymi partiami w celu utworzenia koalicji bez udziału SLD¹²¹². Pod uwagę brano była współpraca z Unią Wolności oraz Unią Pracy, ale po przeprowadzeniu wstępnych rozmów koncepcja ta została odrzucona¹²¹³.

Po rozpoczęciu przez Prokuraturę Wojskową śledztwa dotyczącego stawianych zarzutów, Józef Oleksy zdecydował się na złożenie dymisji 24 stycznia 1996 roku¹²¹⁴. Z uwagi na fakt, że urzędującym prezydentem był wywodzący się z SLD Aleksander Kwaśniewski, koalicjanci nie musieli przeprowadzać zmiany rządu drogą „konstruktywnego” wotum nieufności. W trakcie rozmów poprzedzających głosowanie nad odpowiednim wnioskiem padały między innymi propozycje powrotu do konfiguracji premier z PSL (brano pod uwagę J. Zycha), a marszałek Sejmu z SLD. Socjaldemokraci przedstawili ludowcom

¹²⁰⁸Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Andrzeja Milczanowskiego podczas 68. posiedzenia Sejmu RP w dniu 21 grudnia 1995 roku, 7 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 17.07.2018).

¹²⁰⁹*Ibidem*.

¹²¹⁰*Wystąpienia Lucyny Pietrzyk i Waldemara Pawlaka*, [w:] *Ibidem*.

¹²¹¹W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne III RP...*, s. 174.

¹²¹²*Ibidem*.

¹²¹³M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Gabinety koalicyjne w Polsce w latach 1989-1996*, Lublin 1998, s. 68.

¹²¹⁴W. Skrzydło, *op. cit.*, s. 176.

również kandydatury Marka Borowskiego oraz Włodzimierza Cimoszewicza¹²¹⁵. Ostatecznie PSL wyraziło zgodę na formowanie gabinetu przez byłego wicepremiera w rządzie W. Pawlaka i ówczesnego wicemarszałka Sejmu – W. Cimoszewicza¹²¹⁶.

W rządzie Włodzimierza Cimoszewicza stanowisko wicepremiera oraz ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej utrzymał Roman Jagieliński. Spośród polityków związanych z PSL ponownie te same resorty objęli: Jacek Buchacz, Mirosław Pietrewicz (w rządzie W. Cimoszewicza również wicepremier), Klemens Ścierański, Aleksander Łuczak, Stanisław Żelichowski oraz Andrzej Zieliński¹²¹⁷. „Nową twarzą” z PSL w gabinecie Włodzimierza Cimoszewicza był ówczesny poseł Zdzisław Podkański, który został ministrem kultury i sztuki. Do rządu, oprócz W. Cimoszewicza weszło jeszcze siedmiu przedstawicieli SLD¹²¹⁸. Marek Borowski, który zrezygnował z pełnienia funkcji ministra w rządzie W. Pawlaka, a następnie wchodził w skład gabinetu J. Oleksego, zdecydował się na objęcie funkcji wicemarszałka Sejmu¹²¹⁹. Budzący kontrowersje PSL dotychczasowy minister przekształceń własnościowych Wiesław Kaczmarek „zachował stanowisko (...). Wprowadzono jednak Aneks do umowy koalicyjnej, w myśl którego decyzje prywatyzacyjne miała podejmować cała Rada Ministrów”¹²²⁰. Poza nowym gabinetem znalazł się Jerzy Jaskiernia, przeciwko któremu opowiadał się KP PSL¹²²¹.

W okresie funkcjonowania rządu W. Cimoszewicza doszło do dwóch istotnych zmian w składzie Rady Ministrów, które polegały na odwołaniu przedstawiciela Stronnictwa i nie były wcześniej konsultowane między kierownictwem PSL i SLD. Pierwsza dotyczyła ministra współpracy gospodarczej z zagranicą Jacka Buchacza. Kierownictwo SLD już w okresie formowania rządu W. Cimoszewicza zgłaszało wobec powyższej kandydatury pewne zastrzeżenia ale wynikały one raczej z przetargów między partnerami¹²²². Odwołanie,

¹²¹⁵ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 176.

¹²¹⁶ *Ibidem*, s. 178.

¹²¹⁷ Marcin Bąkiewicz podaje, że A. Zieliński był również do rządu W. Cimoszewicza zgłoszony przez PSL. W artykule M. Bąkiewicza znajduje się błąd – przy nazwisku W. Cimoszewicza na jednej stronie widnieje afiliacja PSL, przy czym z pewnością jest to jednorazowy błąd drukarski; M. Bąkiewicz, *Rząd Włodzimierza Cimoszewicza, [w:] Rządy koalicyjne w III RP...*, s. 181.

¹²¹⁸ Byli to: Grzegorz Kołodko (wiceprezes Rady Ministrów i minister finansów), Jerzy Wiatr (minister edukacji narodowej), Barbara Blida (minister gospodarki przestrzennej i budownictwa), Zbigniew Siemiątkowski (minister spraw wewnętrznych), Bogusław Liberadzki (minister transportu i gospodarki morskiej), Ryszard Żochowski (minister zdrowia i opieki społecznej), Leszek Miller (minister-szef Urzędu Rady Ministrów), Wiesław Kaczmarek (minister przekształceń własnościowych); *Ibidem*, s. 181.

¹²¹⁹ *Borowski woli Sejm niż rząd*, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 29, s. 1.

¹²²⁰ *Gabinet Włodzimierza Cimoszewicza zaprzysiężony*, „Rzeczpospolita” 1996, nr 33, s. 1.

¹²²¹ *Włodzimierz Cimoszewicz kandydatem koalicji na premiera*, „Rzeczpospolita” 1996, nr 27, s. 1.

¹²²² Jak podawano w „Rzeczpospolitej” - SLD miało nie wyrazić zgody na wejście do rządu Jacka Buchacza oraz Klemensa Ścierańskiego w sytuacji gdyby PSL blokowały kandydaturę Wiesława Kaczmarka i próbowało obsadzić ministerstwo sprawiedliwości; *Cimoszewicz buduje rząd*, „Rzeczpospolita” 1996, nr 28, s. 1.;

które nastąpiło we wrześniu 1995 roku, związane było z wynikami raportu NIK, wedle których resort prowadził działania zgodne z prawem ale przynoszące stratę Skarbowi Państwa¹²²³. Na forum Sejmu spośród posłów PSL w obronie ministra stanął Lesław Podkański, który sugerował, że podane dane nie są precyzyjne, a premierowi zarzucił manipulowanie faktami i „wielokrotną zmianę uzasadnienia”¹²²⁴. Swoją wypowiedź zakończył stwierdzeniem, iż „Polskie Stronnictwo Ludowe opowiada się za pełnym, wszechstronnym ujawnieniem wszystkich kontaktów, wszystkich powiązań kapitału prywatnego i państwowego: państwowego z prywatnym polskim oraz państwowego z prywatnym zagranicznym”¹²²⁵. Zarzut o nie poinformowaniu o szczegółowych powodach odwołania J. Buchacza podano również w oficjalnym komunikacie PSL, w którym zawarto uwagę o „aroganckiej postawie koalicjanta”¹²²⁶.

O ile zdymisjonowanie ministra J. Buchacza spotkało się z protestami PSL, tak odwołanie R. Jagielińskiego, będącego reprezentantem ludowców w rządzie, odbyło się z inicjatywy kierownictwa ugrupowania ludowego. 12 lutego 1997 roku NKW PSL podjął decyzję o wycofaniu rekomendacji dla wicepremiera, ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej Romana Jagielińskiego. Jako powód takiego działania podano „m.in. błędne decyzje, które doprowadziły do deficytu w handlu żywnością i obrocie towarowym z zagranicą, załamanie w skupie zbóż i trzodzie chlewnej, niedostateczną interwencję na rynku rolnym, niewładny nadzór nad AWRSP”¹²²⁷. R. Jagieliński uważał, że powody tej decyzji nie wynikały ze sporów merytorycznych o sposób sprawowania funkcji ministra ale były pochodną jego relacji z Waldemarem Pawlakiem. Pierwsze wystąpienia R. Jagielińskiego przeciwko prezesowi PSL miały miejsce po wyborach w 1993 roku, kiedy wspólnie z M. Kozakiewiczem i J. Piechocińskim, kwestionował „trójwładzę W. Pawłaka, łączącego fotel premiera z przewodniczeniem partii i klubowi”¹²²⁸. Trzy lata później, w listopadzie 1996 roku, R. Jagieliński bezskutecznie ubiegał się o prezesurę w Stronnictwie, będąc kontrkandydatem W. Pawłaka¹²²⁹. W wydanej w 1997 roku książce zatytułowanej „*Nie*

M. Bąkiewicz podaje, że „napięcia na linii premier Cimoszewicz – minister Buchacz” trwały „kilka miesięcy”; M. Bąkiewicz, *op. cit.*, s. 183.

¹²²³ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Włodzimierza Cimoszewicza podczas 89. posiedzenia Sejmu RP z dnia 25 września 1995 r., 2 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 18.07.2018).

¹²²⁴ *Ibidem*, *Wypowiedź Lesława Podkańskiego podczas 89. posiedzenia Sejmu RP z dnia 25 września 1995 r., 2 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 18.07.2018).

¹²²⁵ *Ibidem*.

¹²²⁶ *Koalicja zatrzeszczała. Minister J. Buchacz odwołany, „Zielony Sztandar” 1996, nr 37, s. 1; Komunikat przytacza również J. Szamik, op. cit., s. 126.*

¹²²⁷ *Od Kongresu do Kongresu*, „Ludowiec. Biuletyn NKW PSL” 1998, nr 10-11, s. 3.

¹²²⁸ R. Matyja, *op. cit.*, s. 34.

¹²²⁹ J. Szamik, *op. cit.*, s. 63-64.

ustąpię. Polska wieś nie może być skansenem” wydarzenie to bezpośrednio łączył z decyzją Rady Naczelnej PSL w sprawie wycofania poparcia dla udziału w rządzie. Podkreślał że „gdybym nie wystąpił przeciwko W. Pawlakowi, byłbym nadal wicepremierem, byłbym w rządzie, miałbym władzę, ludzie zabiegaliby o moje względy”¹²³⁰. Premier W. Cimoszewicz próbował wpłynąć na decyzję PSL ale ostatecznie przystał na propozycję powołania na stanowisko ministra rolnictwa Jarosława Kalinowskiego¹²³¹.

Przykładem niekonsultowanych przez obu partnerów koalicyjnych wystąpień przeciwko przedstawicielowi jednej ze stron było dołączenie przez grupę posłów PSL do inicjatywy KPN mającej na celu odwołanie ministra Wiesława Kaczmarka. W debacie nad proponowaną uchwałą Waldemar Pawlak krytycznie odniósł się do działalności Ministerstwa Przekształceń Własnościowych wymieniając zastrzeżenia między innymi wobec sposobu zarządzania Narodowymi Funduszami Inwestycyjnymi, postawienia w stan upadłości stoczni oraz „polityki prywatyzacyjnej”¹²³². W konkluzji prezes PSL nie przedstawił stanowiska klubu parlamentarnego zaznaczając, że decyzja zostanie dopiero podjęta¹²³³. Styl wystąpienia był jednak bliższy przemowie opozycjonisty, a nie koalicyjanta¹²³⁴.

Inne zmiany, które przeprowadzono w składzie Rady Ministrów wynikały z reformy centrum administracyjnego. Przewidywana likwidacja części ministerstw, w tym tych, którymi kierowali politycy PSL, spowodowała, że w ugrupowaniu ludowym artykułowany był pomysł powołania nowego gabinetu¹²³⁵. Ostatecznie spór dotyczył kwestii rekonstrukcji rządu, w którym PSL usiłowało zachować dotychczasowe wpływy¹²³⁶. Po zmianie struktury centrum administracyjnego Rady Ministrów Mirosław Pietrewicz, który kierował Centralnym Urzędem Planowania, uzyskał nominację na ministra skarbu państwa, a stanowisko ministerialne utracił Klemens Ścierański¹²³⁷.

W okresie rządu W. Cimoszewicza ujawniały się również spory między koalicyjantami wynikające z różnic programowych. W dalszym ciągu problemem w relacjach PSL – SLD

¹²³⁰ R. Jagieliński, *op. cit.*, s. 264.

¹²³¹ J. Szamik, *Polskie Stronnictwo Ludowe...*, s. 128.

¹²³² Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Waldemara Pawlaka podczas 83. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej w dniu 28 czerwca 1996 roku, 13 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 25.07.2018).

¹²³³ *Ibidem*.

¹²³⁴ Wiesław Kaczmarek nie został ostatecznie odwołany ze stanowiska.

¹²³⁵ Jak podaje G. Rydlewski „stanowisko takie zajął Naczelny Komitet Wykonawczy PSL w uchwale z 18 września 1996”; G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 41.

¹²³⁶ Szczegóły dotyczące negocjacji w sprawie zmian w Radzie Ministrów przytacza: W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 241-242; M. Bąkiewicz, *op. cit.*, s. 184-187.

¹²³⁷ Zarówno Centralny Urząd Planowania, jak i Ministerstwo Przemysłu i Handlu zostały zniesione.

były sprawy prywatyzacji, co znajdowało również swój wyraz w przytoczonym wcześniej stosunku do ministra W. Kaczmarczyka. Dla ludowców istotnym problemem była również kwestia proponowanej przez SLD reformy administracji. Ludowcy konsekwentnie „sprzeciwiali się (...) utworzeniu samorządu powiatowego”, promując „dwuszczeblowy model samorządu terytorialnego, obejmujący gminę i województwo”¹²³⁸. W związku z dążeniem SLD do wprowadzenia szczebla powiatowego, 5 grudnia 1996 roku władze PSL zwołały konferencję prasową, na której „uczestnicy (...) wyrazili zaniepokojenie wprowadzeniem do projektu konstytucji zapisu o powiecie”¹²³⁹. Przemawiający w jej trakcie marszałek Senatu Adam Struzik zagroził wyjściem z koalicji, „jeśli SLD będzie nadal forsował trójszczeblowy podział”¹²⁴⁰. Rozwiązaniem konfliktu było „przełożenie reformy samorządowej na czas przyszłej kadencji Sejmu”¹²⁴¹, co można określić mianem umiarkowanego sukcesu PSL.

W roku wyborczym władze PSL próbowały wymóc na premierze W. Cimoszewiczu podjęcie decyzji o przywrócenie ceł na import zbóż do Polski. Pierwsze żądanie z tym związane zostały wyartykułowane w styczniu 1997 roku¹²⁴². Doprowadziło ono do konfliktu z wicepremierem Grzegorzem Kołodką i ostatecznie jego rezygnacji z urzędów wiceprezesa Rady Ministrów oraz ministra finansów¹²⁴³. Do największego kryzysu w relacjach SLD – PSL związanego z rozbieżnościami dotyczącymi polityki rolnej doszło w lecie 1997 roku. 5 sierpnia przeprowadzono w trybie nadzwyczajnym posiedzenie NKW PSL, na którym z uwagi na „przesunięcie (...) decyzji w sprawie dodatkowego, zaliczkowego skupu zbóż przez premiera W. Cimoszewicza (...) NKW zobowiązał Klub Parlamentarny do rozpoczęcia procedury zmierzającej do złożenia wotum nieufności wobec premiera”¹²⁴⁴. Wniosek został złożony 28 sierpnia 1997 roku. Uzasadniając go w Sejmie Waldemar Pawlak postawił prezesowi Rady Ministrów nie tylko zarzut braku przeprowadzenia skupu ale również „trwałe lekceważenie potrzeb różnych grup społecznych” oraz niewłaściwe zachowanie w stosunku do powodźców¹²⁴⁵. Ludowcy podjęcie próby odwołania rządu W. Cimoszewicza nie uznali za

¹²³⁸ M. Klimek, *op. cit.*, s. 203.

¹²³⁹ *Od Kongresu do Kongresu...*, s. 2.

¹²⁴⁰ *Ibidem*; Możliwość opuszczenia przez PSL rządu w przypadku forsowania przez SLD wprowadzenia w przygotowywanej Konstytucji zapisu o trójszczeblowym podziale samorządu gminnego sygnalizował również Aleksander Bentkowski; *Aneks. Wywiad z Aleksandrem Bentkowskim...*, s. 213.

¹²⁴¹ M. Bąkiewicz, *op. cit.*, s. 182.

¹²⁴² *Od Kongresu do Kongresu...*, s. 2-4.

¹²⁴³ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 243.

¹²⁴⁴ *Od Kongresu do Kongresu...*, s. 5.

¹²⁴⁵ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Waldemara Pawlaka podczas 114. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 sierpnia 1997 r., 12 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf/main/0F731D57> (dostęp: 25.07.2018).

równoznaczne z zerwaniem koalicji. Nie zamierzali również w razie niepowodzenia zrezygnować z kierowania podległymi im resortami¹²⁴⁶. Traktowali go raczej jako formę nacisku na koalicjanta¹²⁴⁷. Jak zauważa M. Bąkiewicz – rząd W. Cimoszewicza nie został odwołany, ale jego dalsze funkcjonowanie można określić mianem dryfowania do wrześnieowych wyborów parlamentarnych¹²⁴⁸.

Animozje pomiędzy PSL i SLD ujawniane na forum parlamentu w całym okresie rządów współtworzonych przez te ugrupowania wskazywały, że zapisy kolejnych „Porozumień koalicyjnych” w odniesieniu do roli przewodniczących klubów parlamentarnych nie były realizowane¹²⁴⁹. Wspólne posiedzenia obu struktur były wydarzeniami sporadycznymi, które zwoływano w okresie kryzysów między partnerami. Pierwsze miało miejsce niewiele ponad rok od utworzenia rządu W. Pawłaka tj. 15 listopada 1994 roku. Jak zaznaczano w „Sprawozdaniu z działalności Klubu Parlamentarnego PSL” podczas spotkania „z ostrą krytyką funkcjonowania koalicji (...) wystąpił wówczas szef Klubu SLD A. Kwaśniewski”¹²⁵⁰. Wytknął PSL „nielojalność i nieliczenie się z partnerem, błędy w polityce kadrowej, niewłaściwe podejście do prywatyzacji”¹²⁵¹.

W listopadzie 1994 roku koalicja nie została zerwana ale podjęto decyzję o przygotowaniu aneksu do umowy PSL–SLD, który został podpisany 15 lutego 1995 roku¹²⁵². W części wstępnej zawierał zapis o poparciu kandydatury Józefa Oleksego na stanowisko premiera. Zdecydowano się również na zmianę formy zarządzania koalicją powołując „polityczne forum podejmowania zasadniczych decyzji dotyczących rządu i parlamentu”¹²⁵³. W skład powołanego „forum” wchodziło pięć osób z każdej partii, a jego zadaniem była „ocena sytuacji społeczno-politycznej, rządu i stanu realizacji umowy koalicyjnej”¹²⁵⁴. Nowe porozumienie zwiększało również zakres odpowiedzialności szefów obu klubów w utrzymaniu właściwego funkcjonowania koalicji. Przewodniczący klubów, wraz z prezydium przytaczanych struktur, byli zobowiązani do „koordynacji współpracy” w celu „realizacji Porozumienia Koalicyjnego oraz innych dodatkowych, uzgodnionych (...)”

¹²⁴⁶ *Nieufnie wobec Cimoszewicza*, „Zielony Sztandar” 1997, nr 35, s. 1.

¹²⁴⁷ J. Szamik zauważał, że „dla sympatyków partii było to dość dziwna i niezrozumiała praktyka. Trudno bowiem rzeczowo tłumaczyć postępowanie, w którym wnioskodawcy nie popierają w głosowaniach swojego własnego wniosku”; J. Szamik, *op. cit.*, s. 129.

¹²⁴⁸ M. Bąkiewicz, *op. cit.*, s. 188.

¹²⁴⁹ Braki w działaniu klubów SLD i PSL w zakresie ustalenia „wspólnej taktyki i strategii” wykazywano w prasie PSL już w drugiej połowie grudnia 1993 roku; *Razem, czy osobno*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 51, s. 2.

¹²⁵⁰ *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 12.

¹²⁵¹ *Ibidem*, s. 12.

¹²⁵² *Ibidem*.

¹²⁵³ *Porozumienie koalicyjne PSL-SLD z 1995 r.*, [w:] *Rządzenie koalicyjne...*, s. 112.

¹²⁵⁴ *Ibidem*.

kwestii”¹²⁵⁵. Ponadto zgodzono się na zwoływanie cyklicznych spotkań, tak prezydiów jak i całych klubów, stworzono możliwość przeprowadzania w trybie natychmiastowym konsultacji na żądanie jednego z partnerów, przyjęto założenie o uzgadnianiu tez wystąpień poselskich oraz uznano, że odmienne głosowanie „w ważnych kwestiach (...) traktowane będzie jako naruszenie Porozumienia Koalicyjnego”¹²⁵⁶.

Zadania władz reprezentacji parlamentarnych obu ugrupowań zapisane w dokumencie podpisanym 15 lutego 1996 roku również nie były realizowane. Zgodnie ze „Sprawozdaniem z działalności Klubu Parlamentarnego PSL” do drugiego wspólnego posiedzenia klubów parlamentarnych zrzeszających ludowców i socjaldemokratów doszło dopiero 24 września 1996 roku, czyli już w okresie rządu W. Cimoszewicza¹²⁵⁷. Niewiele ponad siedem miesięcy wcześniej – 7 lutego 1996 roku Porozumienie Koalicyjne zostało uzupełnione o Aneks, który nie zawierał nowych postanowień dotyczących form współpracy parlamentarnej. W związku z czym wiążące były postanowienia umowy z 15 lutego 1995 roku¹²⁵⁸. Wspólne posiedzenie klubów PSL i SLD przeprowadzone we wrześniu 1996 roku miało podobny przebieg jak spotkanie z listopada 1996 roku, przy czym w rolę krytyków wcielili się tym razem posłowie PSL, co wynikało z faktu, że szefem rządu był przedstawiciel SLD. Ludowcy zarzucali partnerom „nieprzestrzeganie w praktyce postanowień umowy koalicyjnej”, niekonsultowanie decyzji personalnych, brak ustaleń między stronami¹²⁵⁹. W innym fragmencie „Sprawozdania...” działacze PSL przyznawali, że również parlamentarzyści wywodzący się z ich partii nie zawsze wspierali w głosowaniu propozycje rządowe. Jak zaznaczano – „KP PSL z reguły popierał, zwłaszcza w okresie sprawowania funkcji premiera przez W. Pawłaka, projekty ustawodawcze rządu. Zarówno na początku kadencji, jak i obecnie, poparcie to nie jest bezkrytyczne”¹²⁶⁰. O pełnieniu roli „stabilizatora układu koalicyjnego” w kontekście sprawowanej przez siebie funkcji wicemarszałka a następnie marszałka Sejmu wspominał J. Zych, który również podkreślał znaczenie „zgodnej współpracy” z J. Oleksym¹²⁶¹.

Pomimo współtworzenia koalicji rządowej, przez całą II kadencję Sejmu RP dochodziło do spięć w relacjach reprezentacji parlamentarnych SLD i PSL, chociaż „program rządu, który realizowały kolejne gabinety, w zasadzie się nie zmieniał”¹²⁶². Zarzuty nie

¹²⁵⁵ *Ibidem*, s. 114.

¹²⁵⁶ *Ibidem*, s. 115.

¹²⁵⁷ *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 12.

¹²⁵⁸ *Aneks do Porozumienia Koalicyjnego (7 luty 1996 r.)*, [w:] G. Rydlewski. *op. cit.*, s. 117-122.

¹²⁵⁹ *Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL...*, s. 12.

¹²⁶⁰ *Ibidem*.

¹²⁶¹ J. Zych, *op. cit.*, s. 76.

¹²⁶² W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 231.

respektowania kolejnych porozumień zawsze formułowała strona posiadająca w danym momencie słabszą pozycję w strukturach rządowych. Oceniając funkcjonowanie rządów okresu Sejmu III kadencji, w skład których wchodziło PSL warto przytoczyć opinię Józefa Zycha, który zaznaczał, że już w momencie powołania rządu W. Pawlaka „oczekiwania elektoratu wiejskiego zaczęły rozmiąć się z możliwościami (...). Już na starcie powstało (i to nie z winy PSL) wiele problemów nieustalonych precyzyjnie i nieprzewidzianych w umowie międzypartyjnej”¹²⁶³. Zdaniem J. Zycha do sformowania koalicji doszło zbyt szybko, a w całym procesie uwagi „doświadczonych działaczy partii” nie były brane pod uwagę¹²⁶⁴.

3. Stosunek do rządów „solidarnościowych”

W objętym badaniem okresie ludowcy związani z nurtem postzeteselowskim bądź postsolidarnościowym nie zasiadali jedynie w rządzie kierowanym przez Jana Krzysztofa Bieleckiego, który został powołany po przyjęciu przez Sejm dymisji premiera T. Mazowieckiego i nieudanej próbie powierzenia funkcji Prezesa Rady Ministrów Janowi Olszewskiemu. Formalnie stanowił koalicję Kongresu Liberalno-Demokratycznego (KLD), z którego pochodził premier, Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego (ZChN), Porozumienia Centrum i Stronnictwa Demokratycznego¹²⁶⁵. Skład rządu został przedstawiony w trakcie 48. posiedzenia Sejmu w dniu 5 stycznia 1991 roku¹²⁶⁶. 4 stycznia 1991 roku, po rozmowach toczonych między klubami parlamentarnymi i premierem oświadczenie w imieniu Klubu Poselskiego PSL złożył jego przewodniczący Józef Zych. Zaznaczył w nim, że po dyskusji dotyczącej polityki rolnej, PSL zdecydowało się na nie udzielenie poparcia inicjatywie J. K. Bieleckiego, ponieważ „koncepcja przedłożona we wczorajszych wypowiedziach kandydata na premiera (...) nie zadawała klubu i nie jest zgodna z potrzebami rolnictwa i całej gospodarki, w tak trudnym momencie, w jakim znajduje się nasz kraj”¹²⁶⁷. Ten sam powód J. Zych podał w czasie wystąpienia w Sejmie 11 stycznia 1991 roku

¹²⁶³ J. Zych, *op. cit.*, s. 74.

¹²⁶⁴ *Ibidem*, s. 74.

¹²⁶⁵ J. Wrona, *Rząd Jana Krzysztofa Bieleckiego (12 I – 5 XII 1991)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP...*, s. 72.

¹²⁶⁶ Archiwum Sejmu, *Oświadczenie prezesa Rady Ministrów w sprawie proponowanego składu i programu prac rządu*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 48 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 4 i 5 stycznia 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 158-170.

¹²⁶⁷ *Nie możemy udzielić poparcia premierowi*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2, s. 3.

w trakcie dyskusji nad oświadczeniem prezesa Rady Ministrów w sprawie składu i programu prac rządu¹²⁶⁸.

Przychylnie na temat formowanego rządu wypowiedział się przedstawiciel KP PSL (małego) Tadeusz Kaszubski. Zaznaczał, że „nie podziela tego pesymizmu, jaki dominował w innych wystąpieniach”, podkreślając, że „mamy szanse, aby nasz kraj uporał się z problemami gospodarczymi, z recesją i z innymi uciążliwymi zjawiskami”¹²⁶⁹. T. Kaszubski pozytywnie odniósł się do koncepcji prywatyzacji, która jego zdaniem miała przynieść ożywienie gospodarcze. Wiele miejsca poświęcił kwestii rozwoju wsi, zaznaczając, że powinna być do niej skierowana „połowa kapitału ze sprzedaży prywatyzowanych przedsiębiorstw”¹²⁷⁰. Utrzymanie poparcia wobec rządu uzależnił od kształtu prowadzonej w przyszłości polityki rolnej¹²⁷¹. W trakcie dyskusji nie zabierał głosu żaden przedstawiciel NSZZ RI „Solidarność” oraz PSL „Solidarność”. 11 stycznia 1991 roku poseł Jacek Soska poinformował Wysoką Izbę o akceptacji przez sejmową Komisję Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej kandydatury Adama Tańskiego na ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej¹²⁷².

PSL postrzegало rząd J. K. Bieleckiego przede wszystkim przez pryzmat kontynuacji liberalnej polityki prowadzonej przez wicepremiera Leszka Balcerowicza¹²⁷³. Wizerunek gabinetu, w którym większość ministrów nie należała do żadnej partii, jako „rządu fachowców” był podważany w peeselowskiej prasie, która nadawała mu miano „kombatantów” z tego „samego bloku” w Gdańsku¹²⁷⁴ lub „drużyny prezydenta”¹²⁷⁵. Stronnictwo, od powołania J. K. Bieleckiego na premiera, przyjęło rolę opozycji konsekwentnie krytykującej działania władz. Doprowadziło to do złożenia 24 maja 1991 roku wniosku o wotum nieufności wobec rządu przez posła PSL Jacka Soskę. W uzasadnieniu wnioskodawca powoływał się przede wszystkim na „dramatyczne pogorszenie” stanu gospodarki państwa, dalsze ubożenie „znaczej części społeczeństwa” oraz „beznadziejną

¹²⁶⁸ Archiwum Sejmu, *Dyskusja nad oświadczeniem Prezesa Rady Ministrów w sprawie składu i programu prac rządu*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 49 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 11 i 12 stycznia 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 12-16.

¹²⁶⁹ *Ibidem*, s. 51.

¹²⁷⁰ *Ibidem*, s. 53.

¹²⁷¹ *Ibidem*, s. 54.

¹²⁷² *Ibidem*, s. 79.

¹²⁷³ 13 stycznia 1991 roku Paweł Popiak w artykule zamieszczonym w „Zielonym Sztandarze” przytaczał – jak to ujął – „opinię wielu środowisk wiejskich”, że „pozostawienie Balcerowicza w rządzie to policzek dla chłopów i rolnictwa”; P. Popiak, *PSL powiedziało: nie*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2, s. 2.

¹²⁷⁴ *Ibidem*, s. 1.

¹²⁷⁵ J. K. Bielecki: *rząd kontynuacji i przelomu. Drużyna prezydenta*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2, s. 1.

sytuację w rolnictwie i gospodarce żywnościowej”¹²⁷⁶. Działanie J. Soski nie było inicjatywą KP PSL, a grupy posłów, o czym wyraźnie informował w oświadczeniu Józef Zych¹²⁷⁷. Władze KP PSL poparły jednak wniosek firmowany przez posła ludowców, co doprowadziło do spektakularnej porażki tej partii w sejmowym głosowaniu¹²⁷⁸.

W sprawie próby odwołania gabinetu J. K. Bieleckiego osobno nie wypowiedzieli się ani członkowie NSZZ RI „Solidarność”, ani PSL „Solidarność” zrzeszeni w OKP. Nie kwestionowali również decyzji klubu, do którego przynależeli. Przed głosowaniem oświadczenie w Sejmie złożył w imieniu PSL (małego) Tadeusz Kaszubski. Odniósł się krytycznie do polityki rolnej i przemysłowej rządu ale jednocześnie stwierdził, że jego odwołanie może jedynie pogłębić istniejące problemy¹²⁷⁹.

W maju 1991 roku KP PSL decydując się ostatecznie na wystąpienie przeciwko gabinetowi J. K. Bieleckiego nie uzyskało wsparcia innych klubów. Stosunek parlamentu do tej części władzy wykonawczej uległ jednak zmianie. W sierpniu 1991 roku doszło do kolejnej dyskusji na temat dalszego funkcjonowania rządu. Sekwencje wydarzeń, które do niego doprowadziły rozpoczęła posłanka Parlamentarnego Klubu Pracy Wiesława Ziółkowska wniosując 29 sierpnia o odwołanie gabinetu J. K. Bieleckiego¹²⁸⁰. Rezultatem działania posłanki było złożenie przez premiera dymisji (30 sierpnia) i przeprowadzenie

¹²⁷⁶ Archiwum Sejmu, *Dyskusja nad informacją rządu o aktualnej sytuacji gospodarczej i założeniach polityki gospodarczej na 1991 rok*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 61. posiedzenia Sejmu w dniu 24 maja 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 299.

¹²⁷⁷ J. Zych podkreślał, że „przemawiając w dniu dzisiejszym w imieniu władz naczelnych PSL i klubu, choć ostro krytykowaliśmy i nadal jesteśmy przekonani, że mieliśmy rację, nie wysuwaliśmy wniosku o wotum nieufności dla rządu”; Archiwum Sejmu, *Oświadczenia klubowe dotyczące projektu uchwały w sprawie odwołania rządu*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 61. posiedzenia Sejmu...*, s. 322.

¹²⁷⁸ Był to jedyny klub, który poparł wniosek. W głosowaniu za jego przyjęciem było 54 posłów, 30 wstrzymało się od głosu, a przeciwko wypowiedziało się 188 parlamentarzystów; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 208; Negatywnie zdanie na temat postawy J. Soski oraz przyjętej przez klub strategii ujawnił w książce–wywiadzie Mikołaj Kozakiewicz, który stwierdzał, że „w normalnym parlamencie takie postępowanie byłoby niemożliwe. Żaden doświadczony parlamentarzysta nie będzie forsował postulatów, których nie można zrealizować. Nie podejmuje się działań, które są szkodliwe i dla których nie można uzyskać poparcia”; M. Kozakiewicz, *op. cit.*, s. 65; Jacek Soska pozytywnie ocenił swoje działania. Jak podsumowywał swoje poczynania w pierwszym okresie transformacji „jako jedyny z klubu ZSL miałem odwagę krytykować rząd Rakowskiego. Potem już w PSL, pierwszy zaatakowałem rząd T. Mazowieckiego i to był pierwszy krok premiera ku jego klęsce w wyborach parlamentarnych. Błędy J. K. Bieleckiego też pierwszy wskazałem; *Niestety nie obaliłem premiera Bieleckiego*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 231, s. 15.

¹²⁷⁹ *Oświadczenia klubowe dotyczące projektu uchwały...*, s. 321.

¹²⁸⁰ Wiesława Ziółkowska postawiła „wniosek o odwołanie przez Sejm całego składu Rady Ministrów z jednoczesnym powierzeniem pełnienia obowiązków do czasu powołania nowego gabinetu, jako wyraz braku zaufania do realizowanej przez rząd polityki gospodarczo-społecznej”; Archiwum Sejmu, *Dyskusja nad projektami ustaw: o wynagrodzeniach w sferze budżetowej; o zmianie ustaw: budżetowej oraz o zasadach wykonywania budżetu w 1991 roku; o urzędzie ministra finansów, izbach skarbowych; prawo budżetowe*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 71. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 29 sierpnia 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 35.

debaty sejmowej¹²⁸¹. KP PSL sformułował stanowisko popierające inicjatywę W. Ziółkowskiej. Szef KP PSL w wystąpieniu wygłoszonym 30 sierpnia 1991 wypomniał J. K. Bieleckiemu brak uwzględnienia uwag zgłaszanych przez ludowców, co – jak argumentował – „musiało doprowadzić do bardzo trudnej sytuacji, do sytuacji kryzysowej”¹²⁸². Pomimo tego J. Zych stwierdzał, że pierwotnie po zgłoszeniu wniosku PSL miał głosować za jego odrzuceniem, jednak wystąpienie premiera w którym – co podkreślał – „zawarte zostały nie tylko nie uzasadnione zarzuty wobec Sejmu i rolników zamierzających protestować, ale przede wszystkim brak było rzeczowego ustosunkowania się do wniosków z debaty budżetowej i prywatyzacyjnej”, sprawiło że podjęto decyzję o głosowaniu przeciwko J. K. Bieleckiemu¹²⁸³. W debacie po raz kolejny głosu nie zabrali przedstawiciele NSZZ RI „Solidarność” i PSL „Solidarność”. Rząd J. K. Bieleckiego został utrzymany przez Sejm ze względu na „mobilizację ugrupowań posierpniowych i niejednoznaczną postawę posłów PKLD”¹²⁸⁴. Przeciwko dymisji gabinetu było dwustu jedenastu posłów, „za” głosowało stu czternastu, dwudziestu sześciu deputowanych wstrzymało się od wyrażenia swojego zdania¹²⁸⁵.

W związku z chwiejnym wsparciem, które posiadał gabinet J. K. Bieleckiego w parlamencie, w kręgach prezydenckich, a następnie rządowych powstał pomysł nadania rządowi uprawnień wydawania dekretów z mocą ustawy¹²⁸⁶. Rozpatrzenie powyższej propozycji przez Sejm odbyło się według podobnego schematu jak wnioski o odwołanie gabinetu. Władze Polskiego Klubu Lewicy Demokratycznej zadeklarowały powstrzymanie się od poparcia proponowanej ustawy¹²⁸⁷, zdecydowanie przeciwko opowiedziało się PSL¹²⁸⁸, przychylne wobec inicjatywy rządu, choć po uprzednim wyrażeniu krytyki wobec jego działań gospodarczych było PSL (małe)¹²⁸⁹, natomiast „solidarnościowi” ludowcy nie przedstawili odrębnego zdania niż stanowisko OKP. Projekt rządowy nie uzyskał

¹²⁸¹ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 209.

¹²⁸² Archiwum Sejmu, *Sprawa wniosku o odwołanie Rady Ministrów*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 71. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 30 sierpnia 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 164.

¹²⁸³ *Ibidem*.

¹²⁸⁴ J. Wrona, *Rząd Jana Krzysztofa Bieleckiego...*, s. 89.

¹²⁸⁵ *Ibidem*.

¹²⁸⁶ *Ibidem*; Specjalne upoważnienie miało obowiązywać przez trzy miesiące od dnia pierwszego posiedzenia Sejmu wybranego na kolejną kadencję. Zakres planowanych uprawnień; Zob. W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 209.

¹²⁸⁷ Stanowisko PKLD przedstawił W. Cimoszewicz; Archiwum Sejmu, *Projekt ustawy konstytucyjnej o wydawaniu przez Radę Ministrów rozporządzeń z mocą ustawy*, [w:] *Sprawozdanie stenograficzne z 73. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 13 września 1991 roku*, Warszawa 1991, s. 245.

¹²⁸⁸ Stanowisko KP PSL przedstawił Aleksander Bentkowski; [w:] *Ibidem*, s. 247.

¹²⁸⁹ Stanowisko KP PSL (małego) przedstawił Tadeusz Kaszubski, [w:] *Ibidem*, s. 257.

wymaganego poparcia 2/3 głosów, za przekazaniem specjalnych uprawnień głosowało stu dziewięćdziesięciu czterech posłów¹²⁹⁰.

KP PSL oraz PKLD miały również decydujący wpływ na odrzucenie przez Sejm dwóch innych ważnych inicjatyw rządowych. Pierwszą był projekt nowelizacji Konstytucji – umacniającej pozycję Rady Ministrów względem Sejmu. Drugi zmierzał do zreformowania struktury centralnej administracji państwowej poprzez wprowadzenie „urzędu ministra administracji i Kancelarii Rady Ministrów”¹²⁹¹.

Stosunek PSL do gabinetu J. K. Bieleckiego był konsekwentnie negatywny. Roman Jagieliński, który wypowiadał się w imieniu KP podczas debaty nad dymisją rządu złożoną przez premiera po wyborach w 1991 roku, zaznaczał, że istotne znaczenie dla postępowania jego partii miał lekceważący stosunek J. K. Bieleckiego wobec Sejmu oraz błędna polityka gospodarcza, szczególnie wobec wsi¹²⁹². Relacje między rządem a ludowymi posłami OKP oraz członkami KP PSL (małego) można natomiast określić jako ambiwalentne. Z jednej strony przedstawiciele tych grup formułowali krytykę wobec poczynań J. K. Bieleckiego, z drugiej jednak w decydujących momentach głosowali zgodnie z oczekiwaniami Prezesa Rady Ministrów.

Kolejnym rządem o genezie „solidarnościowej”, w której nie występowały przejawy współpracy obu nurtów ruchu ludowego był gabinet utworzony przez Hannę Suchocką. W jego skład wchodził siedmiu ugrupowań¹²⁹³. Funkcję ministra rolnictwa ponownie powierzono Gabrielowi Janowskiemu (PL), ministrem przemysłu został Wacław Niewiarowski (PL), ministrem ds. kontaktów z parlamentem i partiami politycznym Jerzy Kamiński (PL), resort ochrony środowiska powierzono Zygmuntowi Hortmanowiczowi (PL),

¹²⁹⁰ Przeciw było dziewięćdziesięciu sześciu, wstrzymało się od głosu trzydziestu dwóch; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 210.

¹²⁹¹ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 160.

¹²⁹² *Posiedzenie Sejmu*, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 2 (47), s. 2.

¹²⁹³ Oprócz przedstawicieli ruchu ludowego byli to: Hanna Suchocka (premier – Unia Demokratyczna), Henryk Goryszewski (wicepremier – przewodniczący KERM; ZChN); Paweł Łączkowski (wicepremier – przewodniczący Komitetu Społeczno-Ekonomicznego Rady Ministrów; PChD), Jan Maria Rokita (szef URM; UD); Janusz Onyszkiewicz (minister obrony narodowej; UD); Krzysztof Skubiszewski (minister spraw zagranicznych); Jerzy Osiatyński (minister finansów; UD); Andrzej Milczanowski (minister spraw wewnętrznych); Zbigniew Dyka (minister sprawiedliwości; ZChN); Jacek Kuroń (minister pracy i polityki społecznej; UD); Jerzy Kropiwnicki (Centralny Urząd Planowania; ZChN); Zdobysław Flisowski (minister edukacji; ZChN); Andrzej Arendarski (minister współpracy gospodarczej z zagranicą; KLD); Zbigniew Jaworski (minister transportu; ZChN); Krzysztof Kilian (minister łączności; KLD); Andrzej Bratkowski (minister gospodarki przestrzennej i budownictwa); Janusz Lewandowski (minister przekształceń własnościowych; KLD); Jan Krzysztof Bielecki (minister ds. integracji z EWG; KLD); Zbigniew Eysmont (minister ds. przedsiębiorczości; PPG); W. Jednaka, *Rząd Hanny Suchockiej (11 VII 1993 – 26 X 1993)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP...*, s. 123.

a ministrem zdrowia i opieki społecznej mianowano Andrzeja Wojtyłę (SLCh)¹²⁹⁴. Wszyscy reprezentanci Porozumienia Ludowego oraz Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego w rządzie posiadali doświadczenie parlamentarne. G. Janowski wchodził w skład Senatu w 1989 roku, a w 1991 roku, podobnie jak W. Niewiarowski oraz Andrzej Wojtyła, został wybrany posłem. J. Kamiński oraz Z. Hortmanowicz w 1991 roku uzyskali mandaty senatorskie.

Pomimo nieudanej próby sformułowania Rady Ministrów przez W. Pawlaka, członkowie KP PSL nie byli jednoznacznie negatywnie nastawieni do inicjatywy H. Suchockiej. Parlamentarzyści PSL pierwotnie byli przeciwni udzieleniu zdecydowanej odpowiedzi twórcom rządu, co znalazło swój wyraz w wyznaczeniu na mówcę w czasie debaty nad *exposé* nie Waldemara Pawlaka, a Józefa Zycha¹²⁹⁵. Ostatecznie J. Zych ulegając namowom W. Pawlaka ustąpił, oddając przywilej oceny *exposé* Z. Mierzwie, który był postrzegany jako zwolennik „ostrego postawienia sprawy”¹²⁹⁶. Z. Mierzwa zapowiedzi H. Suchockiej odniósł do niedawnej, nieudanej misji stworzenia większości rządowej przez prezesa PSL, uważając, że *exposé* nowej premier to „kolejny głos w tamtej dyskusji”¹²⁹⁷. Krytycznie odniósł się do wejścia w skład koalicji niedawnych partnerów jego ugrupowania – ZChN oraz PL, sugerując że decydujące znaczenie miała dla nich możliwość partycypacji w podziale „stołków”. Wyraził również opinię o braku „równowagi opcji liberalnej i ludowo-chrześcijańskiej” w tworzonej gabinecie, co – jego zdaniem – przyczyni się do „przedłużenia rządów, w których decydującą rolę odgrywał Leszek Balcerowicz”¹²⁹⁸. Reasumując, zapowiedział brak poparcia PSL dla przedstawionej inicjatywy¹²⁹⁹.

Za powołaniem rządu H. Suchockiej głosowało dwustu dwudziestu sześciu parlamentarzystów, przeciwko było stu dwudziestu czterech, a dwudziestu ośmiu wstrzymało się od głosu¹³⁰⁰. Zgodnie z zapowiedzią, wśród posłów, którzy nie wyrażali zgody na utworzenie gabinetu Suchockiej znaleźli się przedstawiciele PSL. Deputowani SLCh oraz PL wsparli rząd, w którym znaleźli się ich reprezentanci. Między nurtem post-zeteselowskim oraz post-solidarnościowym już na jesieni 1992 roku doszło do sporów o ocenę

¹²⁹⁴ W trakcie negocjacji SLCh próbowało przeforsować kandydaturę Artura Balazsa na ministra spraw wewnętrznych ale w obliczu silnego wsparcia ze strony prezydenta L. Wałęsy wspomnianą tekę po raz kolejny przydzielono A. Milczanowskiemu; W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 34.

¹²⁹⁵ Jak zaznaczał J. Zych był on zwolennikiem przyjęcia umiarkowanego stanowiska, ale w czasie posiedzenia klubu ujawnili się również peeselowcy „żądający bezpardonowego ataku na Suchocką”; J. Zych, *op. cit.*, s. 68.

¹²⁹⁶ *Ibidem*, s. 68.

¹²⁹⁷ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie Z. Mierzwy podczas 20. posiedzenia Sejmu w dniu 17 lipca 1992 r., 3 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/155E7295> (dostęp: 24.08.2018).

¹²⁹⁸ *Ibidem*.

¹²⁹⁹ *Ibidem*.

¹³⁰⁰ K. Leszczyńska, *op. cit.*, s. 66.

funkcjonowania Ministerstwa Rolnictwa. Posłowie KP PSL zarzucali G. Janowskiemu nie wykonanie uchwały Sejmu z dnia 5 września 1992 r. w sprawie uruchomienia i przekazania środków na zaopatrzenie wsi w wodę, budowę kanalizacji i oczyszczalni ścieków, w związku z czym zwrócili się o „wyciągnięcie przez Sejm konsekwencji w stosunku do ministra, który nie realizuje postanowień Wysokiej Izby”¹³⁰¹. Strona rządowa wyraziła poparcie wobec G. Janowskiego, a działania PSL za „kolejną prowokację pseudoludowych obrońców” uznało również Prezydium Rady Krajowej NSZZ RI „Solidarność”¹³⁰².

Ugrupowanie Gabriela Janowskiego oraz ZChN z uwagi na odmienne od UD koncepcje programowe, szybko uzyskały miano „opozycji wewnątrzrządowej”¹³⁰³. Podstawy sporów „solidarnościowych ludowców” z premier H. Suchocką były inne niż stronnictw katolickich, które od UD różniły się w kwestiach gospodarczych, polityki zagranicznej oraz w sprawach światopoglądowych¹³⁰⁴. Przesilenie w relacjach premier H. Suchocka – PL nastąpiło w marcu 1993 roku, kiedy minister rolnictwa Gabriel Janowski „domagał się ustalenia cen minimalnych na produkty rolne, wprowadzenia opłat wyrównawczych na importowaną żywność oraz udostępnienia mu (...) cyklicznej audycji telewizyjnej”¹³⁰⁵. Ponieważ żądania ministra zostały spełnione jedynie częściowo, zdecydował się na złożenie dymisji, która została przyjęta przez premier H. Suchocką¹³⁰⁶. Jak donosiła „Gazeta Wyborcza” „politycy związani z rządem” wyrażali opinię, że dymisja G. Janowskiego podyktowana była jego spadkiem popularności wśród chłopów¹³⁰⁷. Ustąpienie z rządu G. Janowskiego doprowadziło do przejścia PL do opozycji¹³⁰⁸. Nie była to decyzja jednomyślna, część parlamentarzystów ugrupowania, skupionych wokół Feliksa Klimczaka opowiadała się za pozostaniem w koalicji¹³⁰⁹. Zdymisjonowany nie został Jerzy Kamiński, który w dalszym ciągu sprawował swój urząd. Premier H. Suchocka, w „porozumieniu

¹³⁰¹ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Jana Burego podczas 26. posiedzenia Sejmu z dnia 8 października 1992 r., 9 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/9a905bcb5531f478c125745f0037938e/34c093238533f22fc125750c0045b29b?OpenDocument> (dostęp: 25.08.2018).

¹³⁰² A. W. Kaczorowski, *30-lecie rejestracji...*, s. 140.

¹³⁰³ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 223 i 224.

¹³⁰⁴ *Ibidem*, s. 225-226.

¹³⁰⁵ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 269.

¹³⁰⁶ *Ibidem*; G. Janowskiego zastąpił jako kierownik resortu dotychczasowy podsekretarz stanu Janusz Byliński. Piastował on to stanowisko do 12 lipca 1993 roku, gdy został zastąpiony przez Jacka Janiszewskiego; *Wałęsa do Suchockiej: list napiszę do Pani*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 167, s. 3; M. Dzierżyńska, D. Wielowieyska, *Dobrze przyjęta dymisja ministra*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 85, s. 1.

¹³⁰⁷ K. Naszkowski, D. Wielowieyska, *B. minister dobrych chęci*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 85, s. 3.

¹³⁰⁸ A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 270; Cały proces podejmowania decyzji o wyjściu PL z koalicji trwał prawie miesiąc. Ostatecznie PL wystąpiło z niej 7 maja 1993 roku; *Kalendarium rządu Hanny Suchockiej*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 245, s. 3.

¹³⁰⁹ W. Jednaka, *Rząd H. Suchockiej...*, s. 127.

z przewodniczącym F. Klimczakiem wyznaczyła kierowników resortów wywodzących się z PL” zamiast powoływać nowych ministrów z innych ugrupowań¹³¹⁰.

Opuszczenie sojuszu przez PL ponownie uruchomiło dyskusję dotyczącą możliwości wejścia PSL do rządu¹³¹¹. W sytuacjach zagrożenia funkcjonowania koalicji był to stale powracający temat. Rozmowy między UD a PSL w tej sprawie podejmowane były kilkakrotnie. W rzeczywistości jednak nigdy nie weszły w fazę, która mogłaby świadczyć o realnej możliwości przyłączenia ugrupowania Waldemara Pawlaka do grona partii współtworzących rząd. Zdaniem A. Dudka „gesty pod adresem PSL (...) miały charakter instrumentalny i służyły przywoływaniu do porządku koalicyjnego PL, raz po raz grożącego opuszczeniem rządu”¹³¹². W. Jednaka zwraca również uwagę na ograniczenie w postaci przyjęcia w 1992 roku przez Sejm „Założeń społeczno-gospodarczych rządu”, w których nie uwzględniono „postulatów PC i PSL”¹³¹³. Oparto na nich budżet na 1993 rok, co w przypadku poszerzenia koalicji skutkowałoby istotną zmianą w polityce gospodarczej¹³¹⁴.

Nieumiejętność pozyskania nowych partnerów w miejsce PL spowodowało upadek koalicji. 27 maja 1993 roku poseł NSZZ „Solidarność” Alojzy Pietrzyk przedstawił w Sejmie wniosek o wotum nieufności dla Rady Ministrów. Sugerował, że odrzucenie wniosku spowoduje wzrost społecznego niezadowolenia będącego wynikiem stale pogarszającej się sytuacji ekonomicznej. Zdaniem A. Pietrzyka groziło to eskalacją protestów wielu grup zawodowych, które nie będą już kontrolowane przez „Solidarność”¹³¹⁵. Do przytoczonej argumentacji nawiązał występujący w imieniu PSL Franciszek Stefaniuk nie pozostawiając wątpliwości, co do zachowania posłów reprezentujących ugrupowanie, z którego się wywodził. Wiceprzewodniczący KP PSL stwierdzał, że „najważniejsze pytanie (...) nie dotyczy losów obecnego rządu. Dotyczy trybu, w jakim zostanie powołany rząd następny, oraz niezbędnych zmian jakie wprowadzi do polityki gospodarczej”¹³¹⁶. F. Stefaniuk przypomniał o „konsekwentnie opozycyjnej” postawie PSL oraz działaniach jego partii na rzecz modyfikacji polityki gospodarczej¹³¹⁷.

¹³¹⁰ Oprócz wspomnianego J. Bylińskiego na miejsce Z. Hortmanowicza na kierownika resortu ochrony środowiska mianowano B. Błaszczyka; *Ibidem*.

¹³¹¹ D. Wielowieyska, W. Załuska, *Chłopi, ale jacy*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 87, s. 3.

¹³¹² A. Dudek, *Historia Polityczna Polski...*, s. 237.

¹³¹³ W. Jednaka, *Rząd H. Suchockiej...*, s. 128.

¹³¹⁴ *Ibidem*.

¹³¹⁵ Archiwum Sejmu, *Projekt uchwały o wyrażenie wotum nieufności dla Rady Ministrów – przedstawiony przez Alojzego Pietrzyka podczas 45. posiedzenia Sejmu z dnia 27 maja 1993 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/0FFC7E5C> (dostęp: 23.07.2018).

¹³¹⁶ *Ibidem*, *Wypowiedź Franciszka Stefaniuka podczas 45. posiedzenia Sejmu z dnia 27 maja 1993 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/528B0496> (dostęp: 23.07.2018).

¹³¹⁷ *Ibidem*.

Stanowisko PL przedstawiał G. Janowski. Jako były minister rządu nawiązał do swoich doświadczeń z zasiadania w Radzie Ministrów. Zdaniem G. Janowskiego w koalicji funkcjonowała dysproporcja we wpływie poszczególnych ugrupowań na projektowanie polityki gabinetu H. Suchockiej. Porozumienie Ludowe było jego zdaniem marginalizowane, a program działania ministerstwa rolnictwa, nie mógł być wdrażany, z uwagi na brak środków ze strony rządu¹³¹⁸. G. Janowski krytyce poddał również relacje tej części władzy wykonawczej ze społeczeństwem, zaznaczając brak działań zmierzających do pozyskania zaufania społecznego¹³¹⁹. Polityk, podkreślał, że Porozumienie Ludowe dalej dostrzega „potrzebę istnienia tego rządu” i zadeklarował wspieranie go „w sprawach ważnych dla Polski”¹³²⁰.

Posłowie Porozumienia Ludowego ostatecznie znaleźli się w gronie dwudziestu czterech parlamentarzystów, który wstrzymali się od głosu w czasie rozpatrywania uchwały o wotum nieufności. Dwustu dwudziestu trzech deputowanych, w tym przedstawiciele PSL, sprzeciwili się dalszemu funkcjonowaniu gabinetu H. Suchockiej. Za jego utrzymaniem opowiedziało się stu dziewięćdziesięciu ośmiu posłów, co oznaczało, że przewagą jednego głosu uchwała została przyjęta¹³²¹. W następstwie przyjętej przez Sejm uchwały prezydent L. Wałęsa zdecydował się na rozwiązanie parlamentu i zarządzenie przedterminowych wyborów¹³²².

W objętym badaniem okresie ostatnim rządem „solidarnościowym”, w skład którego wchodził również przedstawiciele ruchu ludowego był gabinet Jerzego Buzka. Wyniki wyborów w 1997 roku spowodowały powstanie dwóch silnych reprezentacji parlamentarnych – AWS (201 mandatów) oraz SLD (164 mandaty), przy czym współpraca między tymi ugrupowaniami była wykluczona. Roli jedyne koalicjanta dla AWS, z uwagi na liczbę posłów (27) nie mogło odgrywać PSL. W związku z tym struktura kierowana przez Mariana Krzaklewskiego przystąpiła do formowania rządu z Unią Wolności, której udało się wprowadzić do Sejmu sześćdziesięciu posłów. Unicy zastrzegli, że nie przewidują w gabinecie miejsca dla reprezentantów PSL¹³²³. Przeciwni udziałowi tego ugrupowania

¹³¹⁸ *Ibidem*, Wypowiedź Gabriela Janowskiego podczas 45 posiedzenia Sejmu z dnia 27 maja 1993 r., 1 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf/main/2E019D9D> (dostęp: 23.07.2018).

¹³¹⁹ W tym kontekście wspominał również o odmowie przyznania mu czasu antenowego na zbudowanie „stałego, bezpośredniego kontaktu, ze społecznością rolniczą”; *Ibidem*.

¹³²⁰ *Ibidem*.

¹³²¹ W. Jednaka, *Rząd H. Suchockiej...*, s. 130.

¹³²² P. Buhler, *op. cit.*, s. 710.

¹³²³ *Akcja jednoosobowa*, „Rzeczpospolita” 1997, nr 230, s. 2.

w rządzie byli również politycy SKL¹³²⁴, którzy jednak nie odgrywali znaczącej roli w negocjacjach¹³²⁵. Ich rola w relacji do przyszłego rządu była również zmarginalizowana poprzez wykluczenie w regulaminie Klubu Parlamentarnego AWS tworzenia kół poselskich¹³²⁶. AWS prowadziła rozmowy z PSL oraz Ruchem Odbudowy Polski, ale traktowała je jako narzędzie nacisku na UW¹³²⁷.

10 listopada 1997 roku premier Jerzy Buzek wygłosił w Sejmie *exposé*. W trakcie dyskusji spośród reprezentantów ugrupowań ludowych głos zabrali Janusz Dobrosz (PSL) oraz Mirosław Styczeń (SKL). Przewodniczący KP PSL zapowiedział brak poparcia dla inicjatywy nowego premiera. Jako argument wskazał przede wszystkim stosunek reprezentowanego ugrupowania do polityków UW. Jak podkreślał – „mimo wielu zbieżności i sympatii wobec wielu rozwiązań postulowanych przez pana premiera J. Buzka i Akcję Wyborczą Solidarność, po raz drugi, jak to było w roku 1989, kredytu zaufania nie możemy dać wicepremierowi rządu Leszkowi Balcerowiczowi, tym samym nie możemy udzielić kredytu zaufania całemu rządowi”¹³²⁸. M. Styczeń, jako członek KP AWS do przemówienia Prezesa Rady Ministrów podszedł entuzjastycznie, dodając, że „dzięki premierowi Buzkowi wolne od koniunkturalnych kaprysów wróciły dziś do Sejmu takie słowa, jak służba, dobro, rodzina, Bóg”¹³²⁹.

W skład rządu Jerzego Buzka w dniu zaprzysiężenia weszło czterech wicepremierów oraz osiemnastu ministrów, w tym dwóch przedstawicieli SKL. Ministrem rolnictwa i rozwoju wsi został Jacek Janiszewski (ówczesny lider SKL), a ministrem–członkiem Rady Ministrów oraz szefem Kancelarii Premiera mianowano Wiesława Walendziaka¹³³⁰, który w SKL reprezentował jednak nie skrzydło ludowe, a konserwatywne¹³³¹. J. Janiszewski

¹³²⁴ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 184.

¹³²⁵ Negocjacje koalicyjnych nie prowadzili liderzy obu ugrupowań (M. Krzaklewski i L. Balcerowicz) ale z ramienia AWS: Janusz Tomaszewski, Marek Kempki, Romuald Kukułowicz, Tomasz Tywonek, Jerzy Buzek i Paweł Łączkowski, natomiast UW reprezentowali: Tadeusz Syryjczyk, Bogdan Borusewicz, Janusz Onyszkiewicz, Jan Lityński i Jan Król; *Akcja jednoosobowa...*, s. 2.

¹³²⁶ R. Daszyński, W. Załuska, *Pieczeń zamiast premiera*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 233, s. 3.

¹³²⁷ W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 196.

¹³²⁸ Archiwum Sejmu, *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania Rady Ministrów wraz z wnioskiem o udzielenie jej wotum zaufania, 2. posiedzenie Sejmu z dnia 10 listopada 1997 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp: 26.07.2018).

¹³²⁹ *Ibidem*.

¹³³⁰ W. Walendziak uchodził za politycznego wychowanka Aleksandra Halla, chociaż „w wyborach prezydenckich 1990 roku był zwolennikiem Lecha Wałęsy, co poróżniło go z A. Hallem”. Był członkiem ZChN, następnie zaangażował się w pracę w mediach. Sprawował funkcję dyrektora generalnego telewizji Polsat, a od stycznia 1994 roku do marca 1996 roku prezesa Telewizji Polskiej; *Gabinet premiera Buzka*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 254, s. 8.

¹³³¹ Ponadto w skład gabinetu J. Buzka w dniu powołania wchodził wiceprezesi Rady Ministrów: Longin Komotowski (AWS) – minister pracy i polityki społecznej; Janusz Steinhoff (AWS) – minister gospodarki,

posiadał doświadczenie rządowe, jako podsekretarz stanu – kierownik resortu rolnictwa w rządzie Hanny Suchockiej ale przed wyborami w 1997 roku nie sprawował funkcji posła.

Jerzy Buzek był premierem przez cały okres III kadencji Sejmu ale jego rząd ulegał kilkakrotnie przebudowie personalnej. Przedstawiciele SKL objęła już pierwsza rekonstrukcja gabinetu przeprowadzona w marcu 1999 roku. Na stanowisku ministra rolnictwa i rozwoju wsi Jacka Janiszewskiego zamienił najbardziej doświadczony parlamentarzysta wywodzący się z „solidarnościowego” ruchu ludowego – Artur Balazs, odwołany został także Wiesław Walendziak¹³³². Liczba reprezentantów SKL w gabinecie J. Buzka pozostała ta sama z uwagi na powołanie Andrzeja Zakrzewskiego na stanowisko ministra kultury i sztuki¹³³³.

Odwołanie Jacka Janiszewskiego, pierwszego prezesa SKL, ze stanowiska ministerialnego było wynikiem zarówno spraw związanych z wewnętrznymi sporami w ugrupowaniu konserwatywno-ludowym, jak i oceny jego wcześniejszej działalności publicznej. Pierwsza kwestia wynikała z dążenia nowego prezesa SKL Mirosława Stępnia do „reformy Klubu Parlamentarnego AWS i struktur wewnątrz Akcji”¹³³⁴. Propozycja M. Stępnia polegała na powołaniu Zespołu Decyzyjnego, składającego się z prezesów partii tworzących AWS oraz zmianie regulaminu klubu¹³³⁵. W związku z odwołaniem przez Mariana Krzaklewskiego podpisania umowy dotyczącej reformy, parlamentarzyści SKL zdecydowali o bojkocie narady AWS w Mierkach. J. Janiszewski, wbrew stanowisku swojej partii udał się na spotkanie¹³³⁶. Drugim powodem zakończenia kariery rządowej J. Janiszewskiego były zarzuty dotyczące sposobu kierowania przez niego szczecińskim oddziałem Agencji Rynku Rolnego w latach 1992–1996. Wedle ustaleń NIK, które podała również „Gazeta Wyborcza” – „Janiszewski faworyzował wtedy firmy swoich kolegów

Leszek Balcerowicz (UW) – minister finansów; Janusz Tomaszewski (AWS) – minister spraw wewnętrznych i administracji; członkowie Rady Ministrów: Ryszard Czarnecki (AWS, ZChN) – przewodniczący Komitetu Integracji Europejskiej; Bronisław Geremek (UW) – minister spraw zagranicznych; Mirosław Handke (AWS) – minister edukacji narodowej; Teresa Kamińska (AWS) – minister-członek Rady Ministrów; Jerzy Kropiwnicki (AWS, ZChN) – minister-członek Rady Ministrów; Wojciech Maksymowicz (AWS) – minister zdrowia i opieki społecznej; Eugeniusz Morawski (UW) – minister transportu i gospodarki morskiej; Janusz Onyszkiewicz (UW) – minister obrony narodowej; Janusz Pałubicki (AWS) – minister-członek Rady Ministrów; Hanna Suchocka (UW) – minister sprawiedliwości; Jan Szyszko (AWS, PC) – minister ochrony środowiska, zasobów naturalnych i leśnictwa; Emil Wąsacz (AWS) – minister skarbu państwa; Andrzej Wiszniewski (AWS) – przewodniczący Komitetu Badań Naukowych; Joanna Wnuk-Nazar (UW) – minister kultury i sztuki; Marek Zdrojewski (AWS) – minister łączności; J. Marszałek-Kawa, D. Kawa, *Rząd Jerzego Buzka (31 X 1997 –18 X 2001)*, [w:] *Rządy koalicyjne III RP...*, s. 206.

¹³³² W. Bonusiak, *op. cit.*, s. 129.

¹³³³ *Rekonstrukcja rządu*, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 7 (9), s. 1.

¹³³⁴ *SKL chce wzmocnić rząd i AWS*, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 6 (8), s. 1.

¹³³⁵ *Ibidem*.

¹³³⁶ *Ibidem*.

kosztem skarbu państwa¹³³⁷. W związku z tym 13 marca 1999 roku Zarząd SKL wycofał rekomendacje dla swojego ministra¹³³⁸.

Artur Balazs ministrem rolnictwa był do końca kadencji Sejmu¹³³⁹, mimo sugestii M. Krzaklewskiego usunięcia go z funkcji po wystąpieniu SKL z AWS¹³⁴⁰. Zmiany następowały jednak na stanowisku ministra kultury. Andrzej Zakrzewski, który objął ten resort w czasie pierwszej rekonstrukcji rządu zmarł 10 lutego 2000 roku¹³⁴¹. Jego następcą mianowany został Kazimierz Michał Ujazdowski, w owym czasie przedstawiciel SKL, który do tego ugrupowania wszedł wraz z kierowaną przez siebie Koalicją Konserwatywną¹³⁴². 17 marca 2001 roku K. M. Ujazdowski wystąpił z SKL ale na stanowisku ministra pozostał¹³⁴³. Rezygnację ze sprawowanej funkcji złożył 5 lipca 2001 roku w związku z odwołaniem z resortu sprawiedliwości Lecha Kaczyńskiego¹³⁴⁴. Po wyjściu UW z koalicji i odwołaniu ministrów tego ugrupowania, na stanowisko ministra obrony narodowej powołano członka SKL Bronisława Komorowskiego. Sprawował on swój urząd, podobnie jak A. Balazs do końca kadencji¹³⁴⁵.

Zmiana znaczenia przedstawicieli SKL w rządzie mogła nastąpić po opuszczeniu koalicji przez UW. Był to proces trwający kilka dni od 22 maja do 6 czerwca 2000 roku¹³⁴⁶. 28 maja 2000 roku Rada Krajowa Unii Wolności podjęła decyzję o złożeniu rezygnacji przez ministrów wywodzących się z tego ugrupowania, równocześnie „upoważniła (...) zarząd UW do negocjacji w sprawie utworzenia nowego rządu AWS – UW”¹³⁴⁷. Oznaczało to, że unicy pozostawiali sobie możliwość ponownego wejścia w koalicję z AWS w innej konfiguracji personalnej¹³⁴⁸. W tym kontekście jako kandydata na premiera wymieniano nazwisko ówczesnego prezesa SKL Jana Marii Rokity, który miał jednak nikłe szanse na uzyskanie

¹³³⁷ A. Kublik, P. Pacewicz, A. Zadworny, *Minister odchodzi*, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 63, s. 1.

¹³³⁸ *Odchodzę! Zostaje?*, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 6 (8), s. 1.

¹³³⁹ W październiku 1999 roku weszła w życie ustawa o działach administracji rządowej w związku z czym ministerstwo rolnictwa i gospodarki żywnościowej zostało przemianowane na ministerstwo rolnictwa i rozwoju wsi. Wiązało się to z odwołaniem A. Balazsa z poprzedniego stanowiska i mianowaniem na nowe; Zob. W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 252.

¹³⁴⁰ Jak zaznacza W. Jednaka w okresie mniejszościowego rządu J. Buzka, po wystąpieniu z koalicji UW rola premiera w stosunku do M. Krzaklewskiego wzrosła, w związku z czym mógł on lekceważyć polecenia szefa AWS; W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 264.

¹³⁴¹ *Zmarł Andrzej Zakrzewski. Nie poddawał się*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 35, s. 1.

¹³⁴² B. Borowik, *op. cit.*, s. 266.

¹³⁴³ *Ibidem*.

¹³⁴⁴ W owym czasie zarówno L. Kaczyński, jak i K. M. Ujazdowski byli członkami Prawa i Sprawiedliwości (PiS); W. Załuska, *Mniejszy rząd*, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 156, s. 1.

¹³⁴⁵ *Ministrowie zostają*, „Rzeczpospolita” 2001, nr 67, s. 4.

¹³⁴⁶ Takie daty podaje: W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 258.

¹³⁴⁷ *Ministrowie Unii podają się do dymisji*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 124, s. 1.

¹³⁴⁸ O takim rozwiązaniu donosiła również prasa; *Po rozwodzie o ślubie*, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 133, s. 3; *Ratowanie koalicji*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 127, s. 1-2.

poparcia RS AWS¹³⁴⁹. Rokita znajdował się również w politycznym sporze z Marianem Krzaklewskim, ponieważ otwarcie deklarował w owym czasie wyrażenie poparcia w nadchodzących wyborach prezydenckich nie wobec szefa Związku, a Macieja Płażyńskiego¹³⁵⁰. Marszałek Sejmu był innym kandydatem na Prezesa Rady Ministrów wysuniętym przez SKL, który jednak, podobnie jak J. M. Rokita, nie miał szans na uzyskanie zgody Mariana Krzaklewskiego¹³⁵¹. Działacze SKL odrzucali natomiast forsowaną przez ZChN kandydaturę M. Krzaklewskiego, będącą również nie do przyjęcia przez znaczną część UW. Ostatecznie brak możliwości znalezienia kompromisowego rozwiązania zarówno wewnątrz AWS, jak i przede wszystkim między władzami Akcji i Unii Wolności doprowadził do funkcjonowania rządu mniejszościowego pod kierownictwem Jerzego Buzka do końca kadencji Sejmu.

Negatywny stosunek wobec gabinetu J. Buzka przez cały okres Sejmu III kadencji demonstrowało Polskie Stronnictwo Ludowe. Podstawowym wskaźnikiem tego nastawienia było stanowisko PSL wobec najważniejszych reform przeprowadzanych przez rząd premiera wywodzącego się z AWS. Ludowcy, krytykowali projekt wprowadzenia nowej struktury administracyjnej państwa, w tym przede wszystkim utworzenia powiatów. Głos z trybuny sejmowej w tej sprawie zabierał dwukrotnie prezes PSL Jarosław Kalinowski, który model trójstopniowego podziału określał jako niewłaściwy, najpierw podczas dyskusji nad *exposé* premiera J. Buzka¹³⁵², a następnie w trakcie pierwszego czytania projektu ustawy o samorządzie powiatowym¹³⁵³. Problem podziału terytorialnego Polski oraz kompetencji poszczególnych struktur samorządu terytorialnego w 1988 roku był – jak zaznaczano w dokumencie KP PSL – „wiodącym tematem w pracach Sejmu i Klubu”¹³⁵⁴. W ramach działań pozaparlamentarnych PSL zorganizował akcję zbierania podpisów pod wnioskiem

¹³⁴⁹ Autorzy niektórych opracowań dotyczących koalicji AWS – UW pomijają nazwisko J. M. Rokity jako osoby wymienianej w gronie kandydatów do funkcji premiera. Np. Joanna Marszałek-Kawa i Daniel Kawa wymieniali jedynie Macieja Płażyńskiego, Mariana Krzaklewskiego oraz Longina Komołowskiego; J. Marszałek – Kawa, D. Kawa, *op. cit.*, s. 210; Jana Marię Rokitę wymienia: W. Jednaka, *Gabinety koalicyjne...*, s. 259.

¹³⁵⁰ *Ludowo i konserwatywnie*, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 114, s. 3.

¹³⁵¹ Jak zauważa Jakub Karpiński zarówno Jan Maria Rokita, jak również Maciej Płażyński należeli „do polityków postulujących zmiany w AWS, przede wszystkim personalne i dotyczące przywództwa”, co bezpośrednio godziło w pozycję Mariana Krzaklewskiego; J. Karpiński, *op. cit.*, s. 240.

¹³⁵² Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Jarosława Kalinowskiego podczas 2. posiedzenia Sejmu z dnia 10 listopada 1997 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp: 26.07.2018) (dostęp: 24.08.2018).

¹³⁵³ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Jarosława Kalinowskiego podczas 11. posiedzenia Sejmu w dniu 6 lutego 1998 roku, 10 i 11 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp: 24.08.2018); Poglądy PSL na strukturę administracji państwowej przedstawiono w kolejnym rozdziale.

¹³⁵⁴ *Działalność Klubu Parlamentarnego PSL w okresie od października 1997 r. do listopada 1998 r.*, Warszawa 1998, s. 5.

o przeprowadzenie referendum w sprawie reformy administracyjnej. Zabiegi te były jednak ignorowane przez ówczesne władze¹³⁵⁵.

PSL miało również inne koncepcje dotyczące proponowanych przez rządzącą koalicję reform systemu ubezpieczeń społecznych oraz opieki zdrowotnej. Krytyczne stanowisko doprowadziło do poparcia przez posłów PSL wniosku o odwołanie ministra zdrowia i opieki społecznej Wojciecha Maksymowicza złożonego przez przedstawicieli SLD. Podobną postawę przyjęto względem ministra edukacji narodowej Mirosława Handke, który firmował projekt reformy o zmianie systemu oświaty. Ludowcy obawiali się, że koncepcja wprowadzenia gimnazjów może przynieść efekt odwrotny od zamierzonego i doprowadzić do likwidacji „wielu szkół w małych ośrodkach”¹³⁵⁶.

Władze PSL uważały, że reformy wprowadzane przez koalicję AWS – UW „nie zostały należycie przygotowane ani pod względem prawnym, ani organizacyjnym, ani finansowym, co wywołuje chaos osłabiający podstawowe struktury państwa”¹³⁵⁷. Ponadto PSL w parlamencie artykułowało swój sprzeciw wobec realizowania przez rząd J. Buzka liberalnych koncepcji gospodarczych. Okazję do wyrażania przez ludowców stanowiska w kwestiach polityki gospodarczej rządu stwarzały debaty dotyczące budżetu państwa. W trakcie jednej z nich Jarosław Kalinowski krytykował stopniowe ograniczanie roli państwa w gospodarce zaznaczając, że rządząca koalicja zakłada, „że Polsce do szczęścia potrzebna jest tylko kontynuacja prywatyzacji oraz walka z inflacją i deficytem budżetowym”¹³⁵⁸. Polityka społeczna i gospodarcza koalicji rządzącej podlegała krytyce posłów PSL również podczas debat nad „ustawami o podatkach, kierunkami prywatyzacji majątku narodowego, wydatkami na oświatę, ochronę zdrowia, emerytury”¹³⁵⁹. Konsekwentnie negatywna ocena działań resortu finansów oraz skarbu skutkowałą złożeniem przez parlamentarzystów PSL wniosków o wotum nieufności wobec ministrów Leszka Balcerowicza oraz Emila Wąsacza¹³⁶⁰. Posłowie Stronnictwa w lipcu 2001 roku poparli również inicjatywę odwołania minister skarbu państwa Aldony Kameli-Sowińskiej,

¹³⁵⁵ J. Szamik, *op. cit.*, s. 146.

¹³⁵⁶ *Ibidem*, s. 147.

¹³⁵⁷ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN 2817, *Sprawozdanie z działalności Naczelnego Komitetu Polskiego Stronnictwa Ludowego w okresie od V Kongresu PSL (XI 1996) do VII Kongresu PSL*, s. 36.

¹³⁵⁸ *Działalność Klubu Parlamentarnego PSL w okresie od października 1997...*, s. 42.

¹³⁵⁹ Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL/AN-2821, Klub Parlamentarny Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1997-2000, Warszawa 2000, s. 9.

¹³⁶⁰ *Ibidem*, s. 10.

co motywowali głównie sposobem prowadzenia procesu prywatyzacji przez ówczesny rząd. Oprócz krytyki reform udział PSL w próbach odwołania ministrów stanowił główny miernik stosunku do gabinetu J. Buzka.

W badanym okresie oba nurty ruchu ludowego prezentowały odmienny stosunek do rządów „solidarnościowych”. Zarówno PSL, jak i ludowcy związani z Józefem Śliszem, Gabrielem Janowskim oraz Tadeuszem Kaszubskim, nie zdecydowali się na współtworzenie rządu Jana Krzysztofa Bieleckiego. PSL aktywnie występowało przeciwko gabinetowi kierowanemu przez premiera reprezentującego Kongres Liberalno-Demokratyczny. Parlamentarzyści PSL za główny powód powyższych działań podawali wdrażaną przez koalicję politykę gospodarczą. Ludowcy, którzy zdobyli mandaty sejmowe startując w wyborach z list Komitetu Obywatelskiego wobec Rady Ministrów stosunek ambiwalentny.

Przeciwstawne postawy reprezentantów obu nurtów ruchu ludowego występowały w odniesieniu do rządów Hanny Suchockiej oraz Jerzego Buzka. W składzie obu gabinetów znaleźli się przedstawiciele ugrupowań wywodzących się z rolniczej „Solidarności”. Zarówno w okresie funkcjonowania gabinetów H. Suchockiej, jak i Jerzego Buzka dochodziło do konfliktów wewnątrz koalicji, których stronami byli również reprezentanci partii ludowych. Dymisja Gabriela Janowskiego ze stanowiska ministra rolnictwa i gospodarki żywnościowej w rządzie kierowanym przez premier wywodzącej się z Unii Demokratycznej doprowadziła do przejścia Porozumienia Ludowego do opozycji. W głosowaniu nad uchwałą o wotum nieufności wobec Rady Ministrów posłowie KP PL wstrzymali się od głosu. Współpracę „solidarnościowych” ludowców z AWS zaburzyło wystąpienie SKL z Akcji. Część reprezentantów SKL pozostała w rządzie J. Buzka do zakończenia kadencji Sejmu i powołania kolejnego gabinetu.

Polskie Stronnictwo Ludowe wobec inicjatyw H. Suchockiej i J. Buzka przyjmowało postawę „konsekwentnej opozycji”. Parlamentarzyści reprezentujący PSL przyczynili się do odwołania ostatniego rządu powołanego przez Sejm I kadencji oraz wspierali wnioski o wotum nieufności rozpatrywane przez Sejm III kadencji.

4. Ludowcy w procesie formowania koalicji

W okresie objętym badaniem żadna partia reprezentująca ruch ludowy nie zdołała samodzielnie odnieść zwycięstwa w wyborach parlamentarnych. W 1997 roku SKL oraz PL weszły w skład koalicyjnego ugrupowania politycznego, które uzyskało najwyższy wynik spośród wszystkich komitetów wyborczych, ale struktura ta (mowa o AWS) zdominowana była przez reprezentantów innych nurtów. Ponadto samo SKL stanowiło alians między ludowcami i konserwatystami. Niemniej jednak ugrupowania ludowe i ich parlamentarna reprezentacja w latach 1989–2001 oddziaływały na formowanie i funkcjonowanie rządów. Narzędziem bezpośredniego wpływu na funkcjonowanie Rady Ministrów były negocjacje dotyczące udzielenia wsparcia wobec kolejnych, formowanych gabinetów, współdziałania poszczególnych osób w strukturze rządowej oraz próby dokonywania zmian na stanowiskach ministerialnych.

Istotą systemu demokratycznego, wprowadzanego w Polsce od momentu utworzenia rządu T. Mazowieckiego, jest potrzeba funkcjonowania legalnej opozycji politycznej. Jak zauważa Zbigniew Machelski „główną areną działań opozycji (...) jest parlament, w którym kluczową rolę odgrywają partie polityczne, co znajduje wyraz w treści projektów rządowych oraz propozycjach opozycji, potwierdzonych w zdyscyplinowanym głosowaniu”¹³⁶¹. Opozycja lojalna wobec systemu charakteryzuje się zdaniem Juana J. Linza dziesięcioma podstawowymi cechami, które dotyczą: przyzwolenia na rywalizację o władzę jedynie na drodze wolnych wyborów; odrzucenia przemocy jako metody walki politycznej; nie zabiegania o wpływ na siły zbrojne w celu zdobycia lub utrzymania władzy; nie formułowania przekazów nawołujących do przemocy; uczestniczenia w debacie politycznej, wyborach i stanowieniu prawa; gotowości wejścia w skład władz wykonawczych, również ze wszystkimi lojalnymi wobec systemu ugrupowaniami, w obliczu zagrożenia demokracji; odrzucenie sojuszu z bliskimi ideowo partiami, gdy naruszają one lub zapowiadają naruszenie istniejącego porządku; odmowy podjęcia niejawnych rokowań z opozycją nielojalną wobec systemu; informowania legalnych władz o możliwości spiskowych działań opozycji lub sił zbrojnych oraz dążenia do ograniczenia wpływów politycznych „ośrodków nie podlegających demokratycznie wybranemu parlamentowi”¹³⁶². W badanym okresie w kolejnych kadencjach Sejmu i Senatu wyłanianych od 1989 roku nie zasiadali przedstawiciele ugrupowań

¹³⁶¹ Z. Machelski, *Opozycja polityczna w Europie. Ujęcie porównawcze*, Warszawa 2016, s. 23; W okresie od 1989 roku nie występowała w polskim parlamencie opozycja, którą można za Juanem Linzem określić jako „nielojalną” lub „półlojalną” wobec systemu; J. Linz, *op. cit.*, s. 43.

¹³⁶² J. J. Linz, *op. cit.*, s. 45-46.

nielojalnych wobec systemu demokratycznego, w związku z czym poszczególne ugrupowania ludowe, w okresach gdy nie formułowaly koalicji rządowych mogły realizować zwyczajowe funkcje opozycji. Za powyższe, zgodnie z założeniami teoretycznymi, należy uznać przede wszystkim „kontrolowanie i krytykę rządu w celu przejęcia władzy”¹³⁶³. Ugrupowania ludowe występując w charakterze krytyków gabinetów, w których nie uczestniczyły, po ich odwołaniu wchodziły w przetargi koalicyjne. Nie prowadziły do odwołania rządów bez wyrażenia gotowości rozmów z potencjalnymi partnerami. Istotną funkcją opozycji parlamentarnej jest również udział w procesie ustawodawczym, tak aby „prawo nie było stanowione w partykularnym interesie aktualnie rządzących”¹³⁶⁴. W tym kontekście dla ludowców ważne było zajmowanie kierowniczych stanowisk w organach parlamentu – jego władzach oraz komisjach stałych¹³⁶⁵. ZSL i PSL były w stanie nawet uzyskać dwukrotnie fotel marszałka Sejmu dla swoich reprezentantów, nurt „solidarnościowy” zdołał skutecznie zabiegać o stanowisko marszałka Senatu dla doradcy NSZZ RI „Solidarność” Andrzeja Stelmachowskiego.

O znaczeniu ludowców w procesie transformacji świadczyła jednak przede wszystkim obecność ich przedstawicieli w poszczególnych rządach. Wyniki wyborcze ugrupowań ludowych powodowały, że ich ewentualne wejście w skład rządu warunkowane było udziałem w koalicjach tworzonych przez większą liczbę partii politycznych. Podstawowa definicja koalicji, którą formuluje Wojciech Sokół zakłada, że „jest to wybór ze zbioru możliwości, w danych warunkach (układu sił w parlamencie, nastrojów politycznych elektoratu, determinacji poszczególnych ugrupowań do rządzenia itp.), takiej konfiguracji partyjnej, która w sposób optymalny zapewnia realizację postawionych celów”¹³⁶⁶. Głównym celem działania partii politycznej jest dążenie do przejęcia władzy i realizowania własnego programu. W systemach demokratycznych udział w procesie negocjacji w sprawie utworzenia rządu musi być poprzedzony wprowadzeniem przez dane ugrupowanie swoich reprezentantów do organów władzy ustawodawczej. Podstawowym argumentem na rzecz włączenia przedstawicieli danego środowiska w skład formowanego gabinetu jest możliwość udzielenia poparcia wobec całego rządu przez posłów, którzy wywodzą się z tego samego

¹³⁶³ Z. Machelski, *Niektóre problemy związane z opozycją polityczną*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 1, s. 12.

¹³⁶⁴ K. Łabędź, *Udział opozycji w realizacji funkcji ustawodawczej w Sejmie VII kadencji*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 1, s. 57.

¹³⁶⁵ Istotność zajmowania formalnych stanowisk w parlamencie dla realizacji tej funkcji wskazuje Z. Machelski powołując się również na ustalenia norweskiego politologa Karee Stroma; Z. Machelski, *Opozycja Polityczna w Europie...*, s. 23-24; K. Strom, *Minority Government and Majority Rule*, Cambridge 1990, s. 23-24.

¹³⁶⁶ W. Sokół, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008, s. 177-178.

ugrupowania. Siła polityczna tworząca rząd musi zabiegać o „zablokowanie absolutnej większości w izbie przedstawicielskiej parlamentu”¹³⁶⁷. W przeciwnym razie może uzyskać władzę jedynie w sytuacji, gdy parlamentarzyści z innych środowisk przynajmniej przychylią się do uzyskania przez rząd wotum zaufania. W ten sposób utworzony zostanie gabinet mniejszościowy, którego powstanie będzie wynikało z braku wystarczającej integracji opozycji¹³⁶⁸.

Koalicje partyjne mogą być również zawierane aby uzyskać jak najlepszy wynik wyborczy. W takim przypadku oznacza to stworzenie „mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanego układu (...) w celu osiągnięcia sukcesu wyborczego i tym samym zdobycia miejsc w parlamencie”¹³⁶⁹. Ugrupowania posiadające swoją reprezentację w Sejmie i Senacie mogą również podejmować współpracę na forum parlamentu nie koniecznie współtworząc rząd. Działanie to może być motywowane poprzez dążenie do przeforsowania projektów ustaw w ważnych dla określonych partii kwestiach¹³⁷⁰.

Umiejętność stworzenia koalicji wyborczej lub parlamentarnej przez różne ugrupowania polityczne świadczy o potencjale podjęcia dalszej współpracy, która może prowadzić do np. zjednoczenia różnych podmiotów politycznych. W przypadku ruchu ludowego rozmowy dotyczące utworzenia wspólnych list wyborczych nurtu postzetaselowskiego oraz postsolidarnościowego były podejmowane przed wyborami 1991 roku ale zakończyły się fiaskiem zdecydowanie oddalającym możliwość zjednoczenia obu środowisk. Przeszkodą w osiągnięciu porozumienia nie były kwestie programowe, a przede wszystkim stosunek do przeszłości, ocena działalności ZSL i dążenie do likwidacji struktur tego ugrupowania przez przedstawicieli „solidarnościowego” ruchu ludowego. Współtworzenie jednej listy wyborczej przez reprezentantów ludowców wywodzących się z opozycji lat 80. w Polsce nie zatrzymało również procesu dezintegracji tego środowiska rozpoczętego w Sejmie X kadencji. Na bazie KKW Porozumienie Ludowe nie powstała jedna partia polityczna. W dalszym ciągu nurt ten dzielił się na dwie formacje. Ich wspólne wejście w skład AWS, w przypadku dawnej grupy J. Ślisza już w ramach kooperacji

¹³⁶⁷ Z. Kiełmiński, *Teorie zwycięskich koalicji w demokracji parlamentarnej (zarys problematyki)*, [w:] *Wybrane problemy ustrojowe demokracji zachodnich, t. 2. Parlament w demokracjach zachodnich*, red. Z. Kiełmiński i T. Mołdawa, Warszawa 1992 s. 12.

¹³⁶⁸ A. Rytel-Warzocho, *Rola partii politycznych w sprawowaniu władzy w państwie – prawne aspekty funkcji rządzenia*, [w:] *Partie polityczne w Polsce*, red. A. Gajda, K. Grajewski, P. Uziębło, A. Rytel-Warzocho, M. Wiszowaty, Gdańsk 2017, s. 105.

¹³⁶⁹ M. Banaś, M. Zieliński, *Formowanie koalicji gabinetowych w perspektywie sieciowej*, Wrocław 2015, s. 14.

¹³⁷⁰ K. Sobolewska-Myślik, *op. cit.*, s. 143.

z konserwatystami, tworzyło prawdopodobnie jedyną możliwość wprowadzenia swoich kandydatów do parlamentu.

Posiadanie reprezentacji parlamentarnej dawało ruchowi ludowemu możliwość uczestniczenia w tworzeniu koalicji gabinetowych. Zawierane przez ugrupowania w Polsce lat 90. koalicje można, zgodnie z propozycją Andrzej Antoszewskiego, scharakteryzować na podstawie kryteriów „wielkości (liczby partii), poziomu wewnętrznego zrównoważenia oraz spójności programowej”¹³⁷¹. W odniesieniu do liczby członków można wyróżnić koalicje mniejszościowe, nominalnie mniejszościowe oraz większościowe. Nominalność oznacza, że dany gabinet posiada regularne wsparcie parlamentarzystów partii, które formalnie nie wchodzi w skład rządu¹³⁷². Większość może być budowana w oparciu o różne koncepcje. Jak zaznacza Zbigniew Kiełmiński – podstawą kształtowania koalicji większościowej jest wystąpienie warunków, które dopuszczają:

- wolną grę sił parlamentarnych w celu uzyskania jak największej władzy, przy ograniczeniu wynikającym z nie posiadania przez jedno ugrupowanie samodzielnej większości;
- istnienie „polaryzacji sił na tle wspólnych dążeń jednych partii do zorganizowania większościowego bloku w celu pokonania ich we współzawodnictwie o władzę”¹³⁷³.

Dążenie do maksymalizacji władzy oznacza wystąpienie sprzecznych interesów między ugrupowaniami przystępującymi do negocjacji koalicyjnych. Zasobem, o który toczy się rywalizacja jest objęcie przez przedstawicieli poszczególnych partii stanowisk umożliwiających im kształtowanie polityki państwa. W związku z ograniczeniem liczby pozycji w elicie rządowej ugrupowania koalicyjne muszą dążyć do zawarcia „możliwie najlepszego kompromisu”¹³⁷⁴. Koncepcje koalicji większościowych można przedstawić w odwołaniu do założeń teorii gier, za pośrednictwem której określić można strategię poszukiwania takiego podziału „ograniczonych zasobów władzy”, który najbardziej odpowiada negocjującym ugrupowaniom. Marek Chmaj, Wojciech Sokół i Marek Żmigrodzki stwierdzają, że najbardziej przydatne do opisu tego procesu są teorie koalicji minimalnie zwycięskich i teorie koalicji maksymalnie zwartych¹³⁷⁵.

¹³⁷¹ A. Antoszewski, *System polityczny...*, s. 205.

¹³⁷² P. Zakrzewski, *Rząd mniejszościowy – zagadnienia definicyjne i przegląd stanowisk teoretycznych*, [w:] *Wielowymiarowość systemów politycznych. Teoretyczne założenia i praktyczne uwarunkowania*, red. J. Błuszkowski, J. Zaleśny, Warszawa 2009, s. 96.

¹³⁷³ Z. Kiełmiński, *Teorie zwycięskich...*, s. 14.

¹³⁷⁴ *Ibidem*.

¹³⁷⁵ M. Chmaj, W. Sokół, W. Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 204.

Koalicje minimalnie zwycięskie oznaczają, że partie były w stanie zbudować większość w parlamencie, a jednocześnie nie ma w jej składzie żadnego ugrupowania, które jest niezbędne dla stworzenia przewagi¹³⁷⁶. W tym założeniu największe szansę współtworzenia rządu miały siły polityczne, które rozsądnie oszacowały wielkość swoich żądań. Istnienie partii wyrażających zgodę na mniejszą liczbę stanowisk i zapewniających większość w organie ustawodawczym eliminuje stronnictwa domagające się większej liczby ministerstw. Oznacza to, że „zbyteczni” partnerzy są eliminowani¹³⁷⁷. Punktem wyjścia dla analiz różnych wariantów większościowej koalicji jest założenie konieczności powtórzenia się w różnych układach przynajmniej jednej partii. Jak zauważa Z. Kiełmiński „wykluczone są przecież dwa bloki większościowe o całkowicie różnym składzie partyjnym”¹³⁷⁸. Koalicja minimalnie zwycięska może przyjąć formę „koalicji minimalnego rozmiaru”. W tym przypadku głównym kryterium jest zgrupowanie partii posiadających najmniejszą możliwą przewagę mandatów w parlamencie. W związku z tym istotna jest nie tyle liczba ugrupowań współtworzących większość, co liczba mandatów, którymi dysponują¹³⁷⁹. W sytuacji występowania w parlamencie klubu, który wyraźnie dominuje nad innymi pod względem liczby deputowanych ale sam nie dysponuje większością, głównym atutem innych grup poselskich może być posiadanie nie tyle drugiej największej reprezentacji, co minimalnie wystarczającej do utworzenia koalicji¹³⁸⁰. Konstruowanie koalicji minimalnie zwycięskiej może opierać się również o założenie udziału w niej najmniejszej możliwie liczby partii. W przypadku istnienia partii dominującej ma ona większe pole manewru w doborze mniejszych partii jako koalicjantów. Ugrupowania słabsze muszą dla wyeliminowania partii, która uzyskała największą liczbę głosów w wyborach zawierać sojusze składające się z większej liczby podmiotów. Tworzenie takiego układu określane jest jako teoria przetargu, w którym zakłada się, że partie dominujące będą zawsze posiadały „większą swobodę politycznego manewru”¹³⁸¹.

W ramach grupy sojuszy większościowych można wyróżnić również tzw. koalicje nadwyżkowe. Są one organizowane przez większą liczbę partii niż wymaga tego zdobycie większości parlamentarnej¹³⁸². Mogą one powstawać z uwagi na dążenia do zdobycia

¹³⁷⁶ *Ibidem*, s. 205.

¹³⁷⁷ *Ibidem*, s. 205.

¹³⁷⁸ Z. Kiełmiński, *Teorie zwycięskich koalicji...*, s. 15.

¹³⁷⁹ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 206.

¹³⁸⁰ Z. Kiełmiński, *Teorie zwycięskich koalicji...*, s. 16.

¹³⁸¹ *Ibidem*, s. 17.

¹³⁸² A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 206.

bezwzględnej większości głosów, bądź być wynikiem powstawania specyficznych rządów np. jedności narodowej¹³⁸³.

Z uwagi na fakt, że nie wszystkie ugrupowania parlamentarne są skłonne do wzięcia udziału w negocjacjach koalicyjnych, gdyż nie kierują się w swojej działalności jedynie czystą kalkulacją możliwych zysków w postaci obsadzenia ministerialnych stanowisk, wyróżnia się również koncepcje odnoszące się do spójności ideowej określane mianem „teorii koalicji maksymalnie zwartych”. Ugrupowanie jednoznacznie zorientowane ideowo będzie poszukiwało partnerów wśród partii podobnych do siebie pod tym względem. Tworzenie sojuszy opartych na podobieństwie programowym „stanowi podstawę różnych teorii tzw. zamkniętych koalicji”¹³⁸⁴. Powoływane są one przez ugrupowania, które można usytuować obok siebie „na skali politycznego zróżnicowania »od lewicy do prawicy«”¹³⁸⁵. Aby taka koalicja powstała musi spełniać dwa warunki:

- przy założeniu „wypośrodkowania celów programowych” współpracujących ugrupowań, najlepszym rozwiązaniem są takie większościowe koalicje, których program jest najbliższy koncepcjom programowym wszystkich negocjujących podmiotów;
- nie istnieje możliwość stworzenia „otwartej koalicji”, która dla wszystkich partnerów ma wyższą wartość niż sojusz oparty na podobieństwie programowym¹³⁸⁶.

Podczas formowania koalicji zamkniętych kluczową pozycję zajmują ugrupowania centrowe, które zespalają całą strukturę. Mniejsze znaczenie odgrywają partie usytuowane na skrajnych biegunach, nawet jeśli posiadają większą liczbę mandatów¹³⁸⁷.

O zawiązaniu koalicji mogą również decydować inne powody niż wynikające z kalkulacji opartych o teorie gier, bądź z podobieństwa programowego. W tym kontekście podstawami współpracy różnych ugrupowań mogą być tzw. czynniki synkretyczne np. wspólnota pochodzenia (inaczej – kryterium genetyczne)¹³⁸⁸. W przypadku III RP na tej podstawie wyróżniano partie będące częścią systemu politycznego PRL i wywodzące się z opozycji. Wobec ugrupowań będących sukcesorami PZPR, ZSL oraz SD (które jako jedyne nie zmieniło nazwy po 1989 roku) przyjmuje się określenie postkomunistyczne, chociaż w odniesieniu do SD oraz późniejszego PSL nie jest ono do końca adekwatne. Biorąc pod uwagę idee, do których odwoływało się ZSL w okresach dążeń do uzyskania większej

¹³⁸³ *Ibidem*; K. Sobolewska-Myślik, *op. cit.*, s. 152-153.

¹³⁸⁴ Z. Kiełmiński, *Teorie zwycięskich koalicji...*, s. 18.

¹³⁸⁵ *Ibidem*, s. 19.

¹³⁸⁶ *Ibidem*; M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 208.

¹³⁸⁷ *Ibidem*.

¹³⁸⁸ A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 206.

niezależności względem PZPR, wyłonione w maju 1990 roku PSL należy raczej określić jako post-peerelewskie. W przypadku partii wywodzących się z opozycji w okresie PRL można wyróżnić ugrupowania „postsolidarnościowe”, które powstały na skutek dezintegracji obozu solidarnościowego oraz nie będące częścią tego ruchu – np. KPN.

W procesie kształtowania koalicji większościowych szczególną rolę odgrywają niewielkie ugrupowania, które określane są mianem „obrotowych” (pivotalnych). Mogą pełnić funkcję partii:

- komplementarnej – znajdującej się na jednym ze skrajnych części koalicji, co powoduje, że jej wystąpienie z sojuszu nie doprowadzi do jego zakończenia;
- buforowej – zajmującej centralną pozycję w koalicji (choć nie musi to być centrum sceny politycznej), co w przypadku jej ustąpienia zdestabilizuje cały układ polityczny;
- balansującej – usytuowanej w centrum sceny politycznej i na skraju koalicji, co w sytuacji zakończenia współpracy prowadzi do rozwiązania koalicji. Takie ugrupowanie może przystąpić do nowej koalicji – niezwiązanej programowo z poprzednią;
- skrzydłowej – spełniającej warunek pozostawania na obrzeżu zarówno koalicji, jak i sceny politycznej, co po jej wystąpieniu z sojuszu powoduje powstanie nowego, konkurencyjnego programowo wobec poprzedniego¹³⁸⁹.

Innym aspektem jest wewnętrzne zróżnicowanie koalicji rządowych. W tym kontekście można wymienić dwa typy sojuszy. Pierwszym jest koalicja dysproporcjonalna, w której zaznacza się silna dominacja jednego ugrupowania, niezależnie od ogólnej liczby partii wchodzących w jej skład. Drugi stanowi koalicja proporcjonalna charakteryzująca się w miarę równomiernym rozłożeniem mandatów na poszczególne siły polityczne tworzące sojusz rządowy¹³⁹⁰.

Od września 1989 roku (powstanie rządu T. Mazowieckiego) do roku 2001 ludowcy różnych nurtów nie wchodziłi jedynie w skład rządu kierowanego przez J.K. Bieleckiego. Specyficznym i niepowtarzalnym w późniejszym okresie przypadkiem były zabiegi o utworzenie rządu T. Mazowieckiego. „Solidarnościowi” ludowcy byli w owym czasie częścią OKP i ich samoidentyfikacja jako części obozu, który dokonywał historycznego przełomu w powojennej Polsce nakazywała lojalne poparcie dla tej inicjatywy. Ludowcy, sprawujący kierownicze funkcje w strukturach ZSL, a następnie PSL „Odrodzenie” oraz PSL nie oceniali funkcjonowania rządu T. Mazowieckiego jako realnej koalicji a raczej „układu politycznego”, który wyłonił się na skutek nieoczekiwanych rozstrzygnięć wyborów

¹³⁸⁹ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 208-209.

¹³⁹⁰ A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 206.

czerwcowych. Wzajemny stosunek obu nurtów ruchu ludowego w okresie formalnego współtworzenia rządu był daleki od relacji właściwych koalicjantom. Ludowcy z OKP wyrażali swoją dezaprobatę wobec włączenia przedstawicieli ZSL w skład rządu, a reprezentanci tego nurtu, już po przekształceniu w PSL, nie akceptowali propozycji desygnowania Artura Balazsa, a następnie Janusza Bylińskiego na stanowisko ministra rolnictwa. Biorąc pod uwagę trwający proces instytucjonalizacji ugrupowań politycznych odwołujących się do tego samego elektoratu było to zachowanie racjonalne. Odnosząc postępowanie zarówno PSL, jak i ludowców skupionych w OKP, do koncepcji teoretycznych eksponujących podstawy formowania koalicji rządowych należy zauważyć, że głównym czynnikiem spajającym środowisko rolniczych związkowców z rządem T. Mazowieckiego było „wspólne dziedzictwo polityczne oraz stosunek do komunistycznej przeszłości”¹³⁹¹. W zakresie założeń politycznych widoczna była różnica w podejściu do polityki rolnej i wsparcie dla ogólnego kierunku przemian gospodarczych. Biorąc pod uwagę znaczenie jakie ludowcy z OKP nadawali sektorowi rolnictwa, należy zauważyć, że poparcie gabinetu T. Mazowieckiego w ich przypadku opierało się bardziej o założenia kryterium „synkretycznego” (a precyzyjnie – „genetycznego”) niż „homogenicznego”¹³⁹².

W przypadku PSL podstawa funkcjonowania w koalicji do września 1990 roku była inna. Wchodząc w jej skład, jeszcze jako ZSL, ugrupowanie to wykorzystywało nagłą zmianę polityczną, która była skutkiem wyborów czerwcowych. Współtworzenie rządu dawało temu środowisku możliwość dokonania przeobrażeń wewnętrznych i dołączenie do obozu dokonującego w Polsce zasadniczych zmian. PSL utrzymując jednak profil partii będącej przede wszystkim rzecznikiem chłopów stopniowo oddalała się od liberalnej polityki gospodarczej rządu. Kooptując grupę działaczy związanych z dawną opozycją poszerzało sobie możliwość występowania przeciwko rządowi, niwelując ewentualne oskarżenia o dokonywanie obstrukcji motywowanej przynależnością do poprzedniego systemu politycznego.

Rządy wyłaniane w latach 1991–2001 powstawały na bazie negocjacji koalicyjnych ugrupowań parlamentarnych, które miejsca w Sejmie uzyskiwały w ramach demokratycznych i nie regulowanych żadnymi ograniczeniami wyborów. Ich status na podstawie kryterium liczby mandatów, którymi dysponowały ugrupowania rządowe przedstawia tabela nr 9.

¹³⁹¹ *Ibidem*.

¹³⁹² Według A. Antoszewskiego „koalicje homogeniczne” są oparte „na podobieństwie wizji polityki wewnętrznej i zagranicznej”, natomiast „synkretyczne” na innych podstawach niż program. Kryterium genetyczne odnosi się do wymienionej w tekście „wspólnego dziedzictwa politycznego”; *Ibidem*.

Tabela nr 9. Gabinety koalicyjne w Polsce w latach 1991–2001.

RZĄDY	TYP RZĄDU	OKRES FUNKCJONOWANIA
Jana Olszewskiego	Koalicja mniejszościowa	23 XII 1991 – 5 VI 1992
Hanny Suchockiej	Koalicja mniejszościowa	11 VII 1992 – 26 X 1993
Waldemara Pawłaka	Koalicja większościowa	26 X 1993 – 1 III 1995
Józefa Oleksego	Koalicja większościowa	4 III 1995 – 26 I 1996
Włodzimierza Cimoszewicza	Koalicja większościowa	7 II 1996 – 31 X 1997
Jerzego Buzka	Koalicja większościowa	31 X 1997 – 6 VI 2000
Jerzego Buzka	Jednopartyjny – mniejszościowy	20 VI 2000 – 18 X 2001

Źródło: opracowanie własne.

Ludowcy wchodzili w skład koalicji rządowych kierowanych przez pięciu premierów. W latach 1991–1993 utworzono dwie koalicje mniejszościowe, której liderami byli J. Olszewski oraz H. Suchocka¹³⁹³. Niepowodzeniem zakończyła się misja utworzenia rządu przez W. Pawłaka¹³⁹⁴. W obu koalicjach mniejszościowych uczestniczyli ludowcy wywodzący się z nurtu „solidarnościowego”. Podstawą ich zaangażowania nie była zbieżność programowa z innymi ugrupowaniami rządowymi. Po raz kolejny decydujący był wspólny rodowód (kryterium genetyczne). Równocześnie gabinety J. Olszewskiego oraz H. Suchockiej, aby rozpocząć swoje funkcjonowanie oraz posiadać możliwość skutecznego wdrażania swoich propozycji w Sejmie musiały liczyć na poparcie ugrupowań pozarządowych¹³⁹⁵. Takiego poparcia udzieliło PSL podczas powołania rządu J. Olszewskiego oraz w przypadku uchwalenia kilku ustaw, jednak zaangażowanie to było na tyle wybiórcze, że trudno uznać koalicję funkcjonującą między grudniem 1991 a czerwcem 1992 za typ „nominalnie mniejszościowej”¹³⁹⁶. Kariera J. Olszewskiego jako premiera została zakończona między innymi przy aktywnym udziale posłów PSL. Jak zauważa Grzegorz Rydlewski w tym okresie nie sformułowano „rozwiązań systemowych w zakresie

¹³⁹³ Zdaniem G. Rydlewskiego rząd J. Olszewskiego dysponował poparciem około 27% posłów, a gabinet H. Suchockiej około 30%; G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 28-29.

¹³⁹⁴ Dominik Sieklucki zauważa, że wsparcie udzielone W. Pawłakowi przez ugrupowania parlamentarne w głosowaniu nad powierzeniem młodemu politykowi PSL funkcji premiera wynikało z dążenia do jak najszybszego pozbawienia urzędu J. Olszewskiego, a nie chęcią utworzenia nowej koalicji z W. Pawlakiem na czele; D. Sieklucki, *PSL wobec koalicji rządowych*, [w:] *Ludowcy i problematyka...*, s. 57-58.

¹³⁹⁵ G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 18.

¹³⁹⁶ Piotr Zakrzewski powstanie tego typu Rady Ministrów określa jako rezultat sytuacji, w której „potencjalny koalicyjant ze względu na własną pozycję czy profity decyduje się na niewchodzenie do rządu, ale jednocześnie popiera go w kolejnych głosowaniach; P. Zakrzewski, *Rząd mniejszościowy – zagadnienia definicyjne i przegląd stanowisk...*, s. 96.

kształtowania mechanizmów rządzenia koalicyjnego”, które mogły by stanowić wykorzystywany później wzorzec¹³⁹⁷.

Po wyborach 1993 roku Sejm, głównie z uwagi na zmianę ordynacji wyborczej, nie był już tak rozdrobniony jak podczas I kadencji. Mniejsza liczba ugrupowań parlamentarnych ułatwiała zbudowanie koalicji większościowej. Składała się z dwóch podmiotów SLD i PSL, których liczba posłów była zbliżona, w związku z czym sojusz ten można uznać za proporcjonalny. Taki charakter nadawał mu również podział tek ministerialnych¹³⁹⁸. Wyłoniony układ nie przełamywał silnej jeszcze w owym czasie „bariery rodowodu historycznego”, który stanowił główną podstawę współpracy obu ugrupowań¹³⁹⁹. W innym przypadku możliwe byłoby stworzenie „koalicji minimalnych rozmiarów” – np. SLD i UD, bądź UP, UD i PSL. Koalicja SLD – PSL wpisywała się w model „minimalnie zwycięskiej”, ponieważ w jej składzie nie było żadnego ugrupowania zbędnego do jej stworzenia. W pierwszym etapie negocjacji „nadwyżkę” mogła stanowić UP ale koncepcja ta nie doszła do skutku. Potencjalnie destrukcyjny wpływ różnic programowych na funkcjonowanie koalicji SLD i PSL, które zostały określone przez Andrzej Antoszewskiego jako „dość istotne”, miało niwelować podpisanie porozumienia koalicyjnego¹⁴⁰⁰. Pozwoliło ono na przetrwanie sojuszu SLD – PSL do końca II kadencji Sejmu, pomimo trzykrotnych zmian na stanowisku premiera i wiążącej się z tym wymiany kierownictwa części ministerstw. Przy obu zmianach rządu w przedmiotowym okresie uzgadniane były ponownie zasady działania koalicji. Według G. Rydlewskiego w ostatnim okresie funkcjonowania koalicji zauważyć można „dążenia kierownictwa PSL do stworzenia wygodnej dla siebie pozycji, która umożliwiłaby temu ugrupowaniu udział w ewentualnych nowych układach politycznych”¹⁴⁰¹. Ludowcy próbowali przyjąć rolę ugrupowania „obrotowego”, które będzie w stanie po sojuszu z SLD, wejść w koalicję z formacją centroprawicową (potencjalnie z AWS).

Rząd Jerzego Buzka kształtował się jednak ponownie w oparciu o wzorzec wspólnoty „genetycznej” biorących w niej udział podmiotów. Różnice programowe występowały nie tylko w obrębie koalicji ale również w ramach samego AWS. Jak zauważa Andrzej Antoszewski formacja ta była „w istocie konglomeratem, wielu partii, różniących się od siebie w wielu kwestiach politycznych”, co objawiło się podczas procesu formowania

¹³⁹⁷ G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 28.

¹³⁹⁸ A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 207.

¹³⁹⁹ G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 21.

¹⁴⁰⁰ A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 207.

¹⁴⁰¹ G. Rydlewski, *op. cit.*, s. 44.

rządu¹⁴⁰². Klasyfikując sojusz AWS – UW z punktu widzenia liczby mandatów obu ugrupowań oraz przyznanych resortów (rozpatrując SKL i PL jako część AWS), uznać go należy za koalicję dysproporcjonalną. Był to również, co podkreśla A. Antoszewski, typowy przykład koalicji minimalnie zwycięskiej¹⁴⁰³. Opuszczenie przez UW rządu J. Buzka nie doprowadziło do stworzenia nowego układu. W okresie od 20 czerwca 2000 roku do końca III kadencji Sejmu gabinet J. Buzka określany jest jako mniejszościowy i jednopartyjny. Postępująca dezintegracja AWS, w tym wystąpienie z tej formacji SKL nie spowodowało usunięcia ministrów ruchu konserwatywno-ludowego z rządu.

Wśród przesłanek wpływających na proces formowania koalicji rządowych w Polsce od momentu przeprowadzenia pierwszych wyborów, które w sposób demokratyczny ukształtowały parlament, decydująca była kwestia rodowodu poszczególnych ugrupowań. Ruch ludowy na tym tle był specyficzny, ponieważ posiadał swoją reprezentację zarówno w nurcie postsolidarnościowym, jak i postpeerelowskim. PSL, od 1991 roku nie wchodził w skład koalicji z przedstawicielami „solidarnościowych” ludowców, ale umożliwił powołanie mniejszościowego gabinetu Jana Olszewskiego. Wejścia do rządu, który próbował powołać Waldemar Pawlak odmówiło PL oraz SLCh. W 1993 roku PSL nie miało w Sejmie możliwości nawet podjęcia próby zawiązania koalicji z innymi ugrupowaniami ludowymi ale nierealna była również koalicja jedynie z UP i UD. W 1997 roku PSL nie zdołało wypracować sobie pozycji ugrupowania obrotowego i wejść w sojusz z partiami postsolidarnościowymi.

¹⁴⁰² A. Antoszewski, *System Polityczny RP...*, s. 208.

¹⁴⁰³ *Ibidem*.

VI. Ustrój społeczno-polityczny w koncepcjach partii parlamentarnych ruchu ludowego

1. System polityczny

Wśród ugrupowań ludowych, które wyłoniły się, bądź dokonywały przeobrażeń strukturalnych i ideowych w okresie transformacji ustrojowej w żadnym nie ujawniały się wątpliwości dotyczące przekształcenia państwa w demokrację parlamentarną. Reprezentanci różnych nurtów ruchu ludowego przyczynili się do nowelizacji Konstytucji w dniu 29 grudnia 1989 roku, która usankcjonowała prawnie ewolucję ustroju państwa w stronę porządku demokratycznego¹⁴⁰⁴. W późniejszym okresie w programach wyborczych oraz projektach przedstawianych na forum parlamentu wśród ludowców występowały odmienne spojrzenia na szczegółową konstrukcję ustroju państwa. Przedstawiciele ugrupowań chłopskich w inny sposób postrzegali także strukturę samorządu terytorialnego.

Pierwsze koncepcje ustrojowe w nurcie post-zeteselowskim zostały ujawnione wraz z przekształceniem ZSL w PSL „Odrodzenie”. W trakcie Kongresu Odrodzenia Ruchu Ludowego w listopadzie 1989 roku partia, której prezesurę w owym czasie objął Kazimierz Olesiak, przedstawiła projekt programu zawierający odniesienie do postulowanego ustroju państwa¹⁴⁰⁵. Przewidywano, że uchwalona zostanie nowa Konstytucja, według której Polska będzie demokracją parlamentarną wyłaniającą władzę na drodze wolnych, demokratycznych i proporcjonalnych wyborów¹⁴⁰⁶. Opowiedziano się za trójpodziałem władzy oraz zachowaniem urzędu prezydenta, przy czym miał on być wybierany w głosowaniu powszechnym. Do prerogatyw głowy państwa miały należeć: desygnowanie kandydata na premiera po zasięgnięciu opinii partii politycznych, reprezentowanie Polski na zewnątrz oraz „koordynowanie działalności naczelnych organów państwowych w ten sposób,

¹⁴⁰⁴ Jak zaznacza Tomasz Słomka w noweli grudniowej „nastąpiła zmiana definicji polskiej państwowości: w miejsce przepisu według którego Polska Rzeczpospolita Ludowa była państwem socjalistycznym, nowela wprowadziła artykuł głoszący, że Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej; T. Słomka, *op. cit.*, s. 95.

¹⁴⁰⁵ J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej państwa – ile władzy dla parlamentu, ile dla prezydenta*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo...*, s. 84; W. Stępień, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie” (listopad 1989 – maj 1990)*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia*” 1999, nr 6, s. 329-331.

¹⁴⁰⁶ *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (projekt)*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, cz. 1...*, s. 37.

by pozostawała ona w granicach nakreślonych przez Konstytucję¹⁴⁰⁷. W kontekście struktury państwa opowiedziano się za oddzieleniem uprawnień administracji państwowej i samorządowej¹⁴⁰⁸.

Po połączeniu PSL „Odrodzenie” z PSL „Wilanowskim” i częścią PSL „Solidarność” w „Programie politycznym Polskiego Stronnictwa Ludowego (w ujęciu tezowym)” potwierdzono wcześniej przedstawione koncepcje dotyczące konstrukcji państwa i trójpodziału władzy. Zaznaczano jednak, po raz pierwszy, dążenie do zastąpienia Senatu przez Izbę Samorządową (IS). W zamyśle ludowców ujawnionym w 1990 roku najwyższą władzę w państwie miał sprawować Sejm, będący przedstawicielstwem politycznym narodu. Izba Samorządowa miała spełniać rolę „organu konsultacyjnego i uzgadniającego” i stanowić reprezentację „samorządu terytorialnego, zawodowego, gospodarczego i społecznego z całego kraju”¹⁴⁰⁹.

Biorąc pod uwagę fakt, że kandydaci decydujący się na start z list PSL–SP musieli akceptować program ludowców, syntetyczny wgląd w poglądy elity parlamentarnej PSL na temat ustroju państwa mogą dać dokumenty agitacyjne rozpowszechniane przed kolejnymi wyborami. W 1991 roku w „Odezwie wyborczej Polskiego Stronnictwa Ludowego” przedstawiającej w ogólny sposób koncepcje PSL nie zamieszczono niemalże odniesień do tej tematyki. Potwierdzono jedynie dążenie ludowców do budowy demokratycznej Polski oraz wspomniano o władzach samorządowych¹⁴¹⁰. Ustrojowi państwa oraz jego strukturze administracyjnej poświęcono jednak dwa spośród dziesięciu punktów zamieszczonych w dokumencie „Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów kraju”¹⁴¹¹. Nie odbiegały one znacząco od pierwszego projektu, stworzonego jeszcze w ramach PSL „Odrodzenie”. Domagano się przyjęcia przez parlament nowej Konstytucji, która – jak zaznaczono – „umocni demokrację parlamentarną”¹⁴¹². Władza wykonawcza miała się składać z Prezydenta oraz Rady Ministrów, której przy „poparciu wyraźnej większości należy

¹⁴⁰⁷ *Ibidem*, s. 38.

¹⁴⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁰⁹ *Program polityczny i społeczno-gospodarczy Polskiego Stronnictwa Ludowego (w ujęciu tezowym)*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991*, cz. 1..., s. 135.

¹⁴¹⁰ *Jednak w kontekście ich zadań z zakresu polityki społecznej; Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii...*, s. 93 i 95.

¹⁴¹¹ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów kraju*, [w:] *Ibidem*, s. 97 i 99.

¹⁴¹² *Ibidem*, s. 97; Jak zauważa Karolina Kotulewicz w trakcie kampanii wyborczej „kandydaci z ramienia PSL deklarowali, że uchwalenie konstytucji będzie najważniejszym zadaniem nowo wybranych władz”; K. Kotulewicz, *Koncepcje ustroju politycznego i społeczno-ekonomicznego Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1989-2011*, „Zeszyty Naukowe. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 2014, nr 2, s. 23; S. J. Pastuszka, J. Machynia, *PSL a Konstytucja*, Warszawa 1997, s. 2.

przyznać prawo wydawania dekretów z mocą ustawy”¹⁴¹³. Postulowano, aby Senat został zastąpiony przez Izbę Samorządową, która wraz z Sejmem tworzyłaby władzę ustawodawczą. Sądy miały być – wedle poglądów PSL – „silne i niezawisłe”¹⁴¹⁴. Przed pierwszymi całkowicie demokratycznymi wyborami do parlamentu opowiedziano się za odłożeniem „reformy administracyjnej”¹⁴¹⁵. Jako powód podawano „koszty i nieuchronny, wieloletni bałagan w państwie” po jej przeprowadzeniu¹⁴¹⁶, chociaż prawdopodobną przyczyną była forsowana przez inne ugrupowania wizja wprowadzenia trójpoziomowej administracji terenowej. Przewidywano zmiany w strukturze administracji centralnej ale nie przedstawiono konkretnych rozwiązań¹⁴¹⁷. Proponowane zapisy odnoszące się do władz ustawodawczych, wykonawczych i sędziowskich stanowiły wyciąg z projektu Konstytucji przygotowanej przez PSL w lipcu 1990 roku¹⁴¹⁸ (przedstawionego w „Biuletynie wydawanym przez Komisję Konstytucyjną Sejmu”¹⁴¹⁹ ale nie procedowanego przez parlament). Promowane zasady, które należy odczytywać jako poparcie dla wizji państwa demokratycznego opartego o parlamentaryzm zawarto także w dokumencie programowym „Jakiej chcemy Polski” przyjętym na Nadzwyczajnym Kongresie PSL 29 czerwca 1991 roku¹⁴²⁰.

W sposób zdecydowanie bardziej wyczerpujący poglądy na ustrój państwa reprezentacji parlamentarnej PSL okresu I kadencji Sejmu przedstawiała treść projektu Konstytucji, który został złożony 30 kwietnia 1993 roku Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego (KK ZG) wspólnie z przedstawicielami Unii Pracy¹⁴²¹. Parlamentarzyści I kadencji Sejmu i II kadencji Senatu ze względu na decyzję Lecha Wałęsy o rozwiązaniu Sejmu nie przeprowadzili dyskusji na temat projektu PSL i UP, co miało

¹⁴¹³ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 97; Do kwestii wydawania dekretów z mocą ustawy przez Radę Ministrów nie wracano w kolejnych programach.

¹⁴¹⁴ *Ibidem*.

¹⁴¹⁵ *Ibidem*, s. 99.

¹⁴¹⁶ *Ibidem*.

¹⁴¹⁷ Zaznaczono, że powinna być „zorganizowana, tak by kolejne zmiany ekip rządowych nie destabilizowały jej struktur; *Ibidem*.

¹⁴¹⁸ J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej...*, s. 86.

¹⁴¹⁹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (projekt Polskiego Stronnictwa Ludowego)*, [w:] *Projekty konstytucyjne 1989-1991*, oprac. M. Kallas, Warszawa 1992, s. 11.

¹⁴²⁰ *Jakiej chcemy Polski...*, s. 16-17.

¹⁴²¹ J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej...*, s. 91; Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego została powołana na początku 1992 roku. Wcześniej, w grudniu 1989 roku, Sejm X kadencji i Senat I kadencji powołały dwie odrębne Komisje Konstytucyjne; S. J. Pastuszka, *Ludowcy w parlamentach i rządach III Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2...*, s. 527; W. Tomaszewski, *Kompromis polityczny w procesie stanowienia Konstytucji RP, „Społeczeństwo i Polityka”* 2007, nr 1, s. 63; Sygnatariuszami projektu było 61 przedstawicieli Zgromadzenia Narodowego, którzy do reprezentowania siebie upoważnili Aleksandra Łuczaka oraz Janusza Szymańskiego. Projekt opublikowano: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego. Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. R. Chruściak, Warszawa 1993, s. 53-67.

miejsce dopiero po kolejnych wyborach. Wycinek poglądów PSL na tę kwestię przedstawiono w jednym z trzech głównych materiałów wyborczych PSL¹⁴²². Powtórzono w nim, że Polska powinna być republiką parlamentarną, której władze są wyłaniane w „wolnych i niczym nieskrępowanych wyborach”¹⁴²³. Naczelne władze państwa miały być podporządkowane organom przedstawicielskim, a przede wszystkim Sejmowi. Izba niższa parlamentu powinna – według PSL – reprezentować „wszystkie kierunki polityczne o demokratycznym programie”¹⁴²⁴.

Parlament wyłoniony po wyborach 1993 roku ponownie podjął pracę nad ustawą zasadniczą. Powołana została Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego zdominowana przez przedstawicieli SLD (20 parlamentarzystów) oraz PSL (16 deputowanych)¹⁴²⁵. Przewodniczącym KK ZG został reprezentant SLD – Aleksander Kwaśniewski, a zastępcą przewodniczącego wywodzący się z PSL senator Stefan Józef Pastuszka¹⁴²⁶. Podczas pierwszego posiedzenia Zgromadzenia Narodowego w dniu 22 września 1994 roku główne założenia złożonego w dniu 30 kwietnia 1993 roku projektu Konstytucji przedstawił Aleksander Łuczak¹⁴²⁷. Członek władz naczelnych PSL oraz poseł tej partii zaznaczał, że dokument przygotowany między innymi przez jego ugrupowanie opatrzony został w preambułę definiującą państwo polskie jako demokratyczne. W odniesieniu do zasad ustrojowych A. Łuczak wskazywał zapisy dotyczące trójpodziału władzy. Przedstawiany projekt przewidywał funkcjonowanie: „w zakresie ustawodawstwa – Sejmu i Izby Samorządowej”, co stanowiło konsekwentne opowiedzenie się za likwidacją Senatu w istniejącym w owym czasie kształcie, „w zakresie władzy ustawodawczej –

¹⁴²² W 1993 roku były to: *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich...*, s. 143-150; (należy zaznaczyć, że „Deklaracja...” została przyjęta przez Nadzwyczajny Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego w dniu 29 czerwca 1991 roku ale propagowano ją również przed wyborami 1993); *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa*, [w:] *Ibidem*, s. 151-177; *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi i rolnictwa*, [w:] *Ibidem*, s. 177-190.

¹⁴²³ *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 149.

¹⁴²⁴ *Ibidem*, s. 150.

¹⁴²⁵ UD reprezentowało 8 parlamentarzystów, 4 – UP, po 2 – BBWR, KPN i NSZZ „Solidarność”, po jednej osobie wprowadziła reprezentacja mniejszości niemieckiej i Klub Senatorów Niezależnych; R. Chruściak, *Przebieg prac parlamentarnych nad projektem Konstytucji RP w latach 1993-1996*, [w:] *Konstytucja RP. Oczekiwania i nadzieje*, red. T. Bodio, W. Jakubowski, Warszawa 1997, s. 112.

¹⁴²⁶ A. Kwaśniewski sprawował funkcję przewodniczącego do 5 grudnia 1995 roku, kiedy wspomniane stanowisko objął Włodzimierz Cimoszewicz. 20 lutego 1996 roku W. Cimoszewicz zastąpił Marek Mazurkiewicz. S. J. Pastuszka zastępcą przewodniczącego był do końca prac Komisji; S. J. Pastuszka, *Ludowcy w parlamencie i rządach...*, s. 526.

¹⁴²⁷ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie A. Łuczaka podczas obrad Zgromadzenia Narodowego w dniu 22 września 1994 roku, 2 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 21.07.2018). Prezentując założenia projektu korzystano w większym zakresie z wystąpienia A. Łuczaka niż złożonego dokumentu, z uwagi na fakt, że część koncepcji została przedstawiona w Sejmie w inny sposób niż w dokumencie np. regulacje dotyczące Senatu.

prezydenta Rzeczypospolitej i rządu, w zakresie wymiaru sprawiedliwości i ochrony prawa – niezawisłych sądów i organów ochrony prawnej”¹⁴²⁸. Nadrzędną rolę w procesie kreowania prawa nadawano Sejmowi, który miał składać się z 460 posłów wyłanianych w powszechnych, proporcjonalnych, bezpośrednich, równych i tajnych wyborach¹⁴²⁹. Sejmowi nadawano również kompetencje kreacyjne i kontrolne wobec Rady Ministrów. Powołanie rządu następowało po udzieleniu wotum zaufania przez Sejm. Izba ta nie mogła jednak udzielić Radzie Ministrów wotum nieufności bez równoczesnego przyjęcia kandydatury nowego premiera¹⁴³⁰. Rząd solidarnie odpowiadał przed Sejmem „za całokształt swojej działalności”. Premier mógł odwołać ministra informując Sejm o powodach swojej decyzji ale uzupełnienie składu rządu następowało – według zapisów projektu – jedynie na mocy uchwały Sejmu¹⁴³¹.

Jak zauważa Jacek Wojnicki w projekcie z 1993 roku nie wspomiano o powołaniu Izby Samorządowej”¹⁴³² ale jej utworzenie proponowano w trakcie prezentowania jego założeń przed Zgromadzeniem Narodowym 22 września 1994 roku. Jak zaznaczał Aleksander Łuczak w zamyśle projektodawców miała ona stanowić „reprezentacje samorządów wszystkich rodzajów”¹⁴³³. Przewidywano, że jej funkcjonowanie będzie aktywizowało samorząd i pozwoli na przełamanie postrzegania go „jako organu władzy państwowej, realizującego zarządzanie administracją na niższym szczeblu według zasad i norm prawnych narzuconych przez onnipotentną władzę centralną”¹⁴³⁴. Izba Samorządowa miała przejąć część kompetencji przysługujących ówczesnemu Senatowi. Sejm po przyjęciu ustawy był zobowiązany do przekazania jej do tego organu, który mógł ją odrzucić bądź zaproponować poprawki¹⁴³⁵. Inicjatywa ustawodawcza Izby Samorządowej była jednak – według planów ludowców – ograniczona. Z projektem ustaw mogła ona występować jedynie jako całość¹⁴³⁶.

W zakresie kompetencji władzy wykonawczej, prezydenta wyposażono w prawo weta, które mogło być odrzucone przez Sejm bezwzględną większością głosów. Prezydent mógł również – według projektu PSL – skierować ustawę do Trybunału Konstytucyjnego w ciągu

¹⁴²⁸ *Ibidem*.

¹⁴²⁹ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 58.

¹⁴³⁰ *Ibidem*, s. 63.

¹⁴³¹ *Ibidem*, s. 63.

¹⁴³² J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej...*, s. 92-93.

¹⁴³³ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie A. Łuczaka podczas obrad Zgromadzenia Narodowego w dniu 22 września...* (dostęp: 21.07.2018).

¹⁴³⁴ *Ibidem*.

¹⁴³⁵ Odrzucenie wniosku Izby Samorządowej wymagało w Sejmie uzyskania kwalifikowanej większości 2/3 głosów; *Ibidem*.

¹⁴³⁶ Jak zaznaczał A. Łuczak „Sejm jest uprzywilejowany: inicjatywę ustawodawczą mają posłowie, a nawet jesteśmy skłonni uprawnienie to przyznać pojedynczemu posłowi; *Ibidem*.”

trzydziestu dni od jej otrzymania¹⁴³⁷. W koncepcji ludowców głowa państwa miała reprezentować Polskę w relacjach międzynarodowych, koordynować działanie organów państwa, rozstrzygając ewentualne spory oraz desygnować kandydata na premiera¹⁴³⁸. Ponadto prezydentowi przyznano prawo do rozwiązania Sejmu w dwóch przypadkach: gdy Sejm nie był w stanie powołać rządu w trakcie trzech miesięcy od czasu dymisji poprzedniej Rady Ministrów oraz w sytuacji, gdy Parlament blokuje możliwość wykonywania przydzielonych prezydentowi przez Konstytucję zadań¹⁴³⁹. W projekcie PSL zdecydowano się na przyjęcie zapisu o powszechnych, bezpośrednich, tajnych oraz dokonywanych bezwzględną większością głosów wyborach prezydenta. Kandydata na głowę państwa mogło wskazać 100 tys. obywateli lub jedynie 100 posłów¹⁴⁴⁰, co stanowiło kolejny zapis podnoszący rangę Sejmu.

Pomimo nadania pewnych prerogatyw prezydentowi koncepcja zaproponowana przez PSL wpisywała się w model rządów parlamentarno-gabinetowych, w których decydujące znaczenie nadano Sejmowi. Novum w odniesieniu do polskiego ustroju byłoby powstanie Izby Samorządowej w miejsce Senatu. Z tej propozycji stopniowo zrezygnowano w trakcie negocjacji dotyczących ostatecznego kształtu Konstytucji III RP. Jak podaje Jacek Wojnicki przedstawiciele PSL zdecydowali się na rezygnację z postulatu zastąpienia Senatu inną strukturą za wprowadzenie do ustawy zasadniczej zapisu o gospodarstwie rodzinnym jako podstawie ustroju rolnego¹⁴⁴¹. Ludowcy postulowali jednak nadanie Senatowi większych uprawnień dotyczących samorządu, co artykułował Waldemar Pawlak w trakcie debaty nad projektem Konstytucji w dniu 24 lutego 1997 roku¹⁴⁴². Udział przedstawicieli PSL

¹⁴³⁷ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 60.

¹⁴³⁸ W razie braku poparcia ze strony parlamentu dla kandydata zgłoszonego przez prezydenta inicjatywę w wyborze premiera przejmował Sejm; *Ibidem*, s. 63.

¹⁴³⁹ *Ibidem*, s. 59.

¹⁴⁴⁰ *Ibidem*, s. 61.

¹⁴⁴¹ J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej...*, s. 94; Również Piotr Grządkowski podkreśla wagę wprowadzenia wspomnianego zapisu, określając go jako sukces PSL; P. Grządkowski, *Obszary działalności Polskiego Stronnictwa Ludowego w sejmach (1990-2005)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2009, nr 25, s. 118; Aleksander Bentkowski zaznacza, że pierwotnie omawiany zapis miał być rozszerzony o gwarancję „szczególnej opieki ze strony państwa” nad gospodarstwem rodzinnym. Powyższy postulat wycofano dążąc do sformułowania możliwie precyzyjnych regulacji oraz, ze względu, na możliwość wystąpienia roszczeń ze strony innych grup społecznych; *Aneks. Wywiad z Aleksandrem Bentkowskim*, [w:] *Zbigniew Bujak. Konstytucja starsza niż myślisz, czyli o tym, co z historycznego dorobku państwa polskiego znajdziemy w naszej Konstytucji*, Milanówek 2017, s. 207.

¹⁴⁴² W. Pawlak nie precyzował jakie kompetencje powinna uzyskać Izba Wyższa, stwierdzając, że wspomniane uprawnienia powinny „dla samorządu stworzyć rozwiązania umacniające jego pozycję w systemie prawnym Rzeczypospolitej; Archiwum Sejmu, *Wystąpienie W. Pawlaka, Stenogram z posiedzenia Zgromadzenia Narodowego w dniu 24 lutego 1997 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (16.09.2018).

w przygotowaniu uchwalonej Konstytucji był znaczący¹⁴⁴³. Ugrupowanie kierowane w owym czasie przez Waldemara Pawłaka poparło ostatecznie koncepcję wypracowaną przez KK ZN, chociaż w trakcie dyskusji w parlamencie 25 lutego 1997 roku zastępca przewodniczącego KP PSL Janusz Dobrosz podkreślał, że ludowcy „nie uważają iż przedstawiony przez Komisję Konstytucyjną projekt jest szczytem naszych marzeń i oczekiwań”¹⁴⁴⁴. Ostatecznie, przy udziale parlamentarzystów PSL Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Konstytucję RP, co oznaczało poparcie przez ugrupowanie W. Pawłaka istniejących zapisów¹⁴⁴⁵. Opozycyjnie wobec proponowanych regulacji opowiadało się między innymi Koło Poselskie SKL¹⁴⁴⁶.

Kwestią silnie eksponowaną przez PSL w kontekście ustroju państwa, która zasługuje na osobne omówienie, były założenia dotyczące samorządu terytorialnego. Ludowcy już w programie przyjętym przez PSL „Odrodzenie” zaznaczali dążenie do decentralizacji zarządzania państwem właśnie poprzez samorządy, które miałyby częściowo zastąpić administrację państwową¹⁴⁴⁷. Postulowano nadanie im osobowości prawnej oraz majątku pozwalającego na niezależne działanie¹⁴⁴⁸. Na temat proponowanych zmian z rezerwą wypowiedziano się w programach przedwyborczych w 1991 i 1993 roku, uznając „potrzebę korekt w podziale administracyjnym kraju” ale przeprowadzonych w późniejszym okresie¹⁴⁴⁹. Nie oznaczało to wycofywania się z przyjętych założeń, które jak zaznacza Marek Klimek były osadzone w ideologii agraryzmu¹⁴⁵⁰, a jedynie były wynikiem poparcia dla innej niż forsowana w owym czasie koncepcji struktury państwa¹⁴⁵¹. PSL opowiadało się zdecydowanie przeciwko przyjęciu trójstopniowego podziału państwa, negując wprowadzenie powiatów. Przewidywano, że byłyby to struktury osłabiające samorządność. W tym kontekście formułowano obawy o uszczuplenie przez powiaty zasobów finansowych gminy

¹⁴⁴³ Zob. więcej: J. Wojnicki, *Polskie ugrupowania ludowe wobec formy ustrojowej...*, s. 94-95; J. Zych, *op. cit.*, s. 13-21; S. J. Pastuszka, *Ludowcy w parlamentach i rządach...*, s. 526-532; J. S. Pastuszka, J. Machynia, *op. cit.*, s. 2-18.

¹⁴⁴⁴ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie Janusza Dobrosza, Stenogram z posiedzenia Zgromadzenia Narodowego w dniu 25 lutego 1997 roku, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (16.09.2018).

¹⁴⁴⁵ S. J. Pastuszka porównując projekt Konstytucji autorstwa PSL-UP oraz projekt jednolity konstytucji przyjęty przez KK ZN zaznacza, w odniesieniu do zasad ustroju państwa, że idee są jednolite. W przypadku różnic w podejściu do władzy ustawodawczej zaznacza brak poparcia dla stworzenia Izby Samorządowej. Zauważa podobieństwa w rozwiązaniach dotyczących kompetencji prezydenta oraz rządu; Zob. S. J. Pastuszka, *Podobieństwa i różnice między projektem konstytucji PSL/UP a projektem opracowanym przez Komisję Konstytucyjną Zgromadzenia Narodowego*, [w:] *Więść, chłopci, ruch ludowy, państwo*, red. M. Adamczyk, J. Gmitruk, J. Jachymek, A. Kołodziejczyk, S. J. Pastuszka, R. Turkowski, Warszawa 1996, s. 274 i 277-280.

¹⁴⁴⁶ W. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 76.

¹⁴⁴⁷ *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego (Projekt)...*, s. 38.

¹⁴⁴⁸ *Ibidem*.

¹⁴⁴⁹ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 99.

¹⁴⁵⁰ M. Klimek, *op. cit.*, s. 197.

¹⁴⁵¹ Ponadto jak zaznacza M. Klimek postulaty decentralizacji i reformy samorządu były w owym czasie zamieszczane w innych dokumentach PSL; *Ibidem*, s. 187-198.

oraz odbieranie tym jednostkom kompetencji i uprawnień¹⁴⁵². Według poglądów ujawnianych między innymi przed wyborami w 1997 roku nowy model organizacji terytorialnej powinien stanowić modyfikację istniejącego, polegającą na „dalszym przekazywaniu niektórych zadań i środków do szczebla samorządowego”¹⁴⁵³. Optymalnym rozwiązaniem – zdaniem ugrupowania kierowanego w owym czasie przez Waldemara Pawlaka – było utrzymanie dwustopniowego podziału administracyjnego gmina-województwo, przy ewentualnym zwiększeniu liczby województw np. poprzez nadanie statusu województwa większym miastom. Gmina, z wyraźnie zwiększonym zakresem kompetencji, powinna stanowić jednostkę samorządową, „a województwo jednostkę samorządową z administracją rządową”¹⁴⁵⁴. Dopuszczano tworzenie związków województw i związków gmin w celu realizacji wspólnych zadań ale nie klasyfikowano ich jako odrębnego szczebla administracji¹⁴⁵⁵. Postulowano likwidację np. rejonowych „administracji specjalnych”.¹⁴⁵⁶ Obszar istniejących w owym czasie gmin nie ulegałyby modyfikacji. Ludowcy za właściwy uważali, podział na 2483 jednostki, które ówczesnie funkcjonowały, pomimo występowania znaczących dysproporcji pomiędzy najludniejszymi i posiadającymi najmniejszą liczbę ludności. PSL pozytywnie oceniało również zakres kompetencji omawianych struktur i dostęp do źródeł finansowych. Kwestionowano jednak „wielkość środków, pozostających w dyspozycji gmin” oraz zauważano niebezpieczeństwa zwiększenia udziału subwencji w stosunku do własnych dochodów, np. z podatków¹⁴⁵⁷.

W odniesieniu do województw również zwrócono uwagę na istnienie dysproporcji, dostrzegając je jednak bardziej w stanie infrastruktury i „potencjale intelektualnym” niż w obszarze. Na poziomie wojewódzkim domagano się wprowadzenia klarownego podziału na administrację samorządową i rządową. Uważano, że sejmiki powinny uzyskać większy zakres uprawnień. Rady wojewódzkie wedle koncepcji PSL miały pochodzić z wyboru. Samorząd województwa potrzebował własnego budżetu, na co zwracali uwagę politycy PSL. Administracja samorządowa na szczeblu wojewódzkim powinna być odpowiedzialna za: „prowadzenie oświaty ponadpodstawowej, organizowanie i prowadzenie placówek służby zdrowia, prowadzenie placówek pomocy społecznej, prowadzenie określonych instytucji kultury, budowę i utrzymanie określonych kategorii dróg, ochronę zasobów

¹⁴⁵² *Ibidem*, s. 201-202.

¹⁴⁵³ *Polityka regionalna państwa i organizacja terytorialna kraju*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich ...*, s. 168.

¹⁴⁵⁴ *Ibidem*, s. 169.

¹⁴⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁴⁵⁶ *Ibidem*, s. 172.

¹⁴⁵⁷ *Ibidem*.

naturalnych”¹⁴⁵⁸. Na czele administracji rządowej w województwie, której kompetencje ograniczono do „realizacji przedsięwzięć rządowych na terenie województwa” oraz kontroli nad instytucjami i służbami państwowymi, stałby wojewoda¹⁴⁵⁹.

Poglądy dotyczące podziału administracyjnego państwa były artykułowane również przez ludowców w trakcie debat sejmowych. W dyskusji sejmowej przeprowadzonej w lutym 1998 roku prezes PSL Jarosław Kalinowski proponowaną reformę uznał za „fragmentaryczną” i niedopracowaną pod względem zapisów dotyczących „finansów, podziału kompetencji, ostatecznego kształtu podziału administracyjnego”¹⁴⁶⁰. Podkreślał, że PSL opowiada się za decentralizacją państwa ale „zdecydowanie przeciwstawialiśmy się i przeciwstawiamy decentralizacji przywracającej trzystopniową administrację. Stanowisko to prezentujemy niezależnie od tego, czy jesteśmy w koalicji czy w opozycji”¹⁴⁶¹. Praktyka działania w parlamencie odzwierciedlała zapisy programowe.

Skutkiem wyłaniania się ugrupowań ludowych wywodzących się z nurtu dawnej opozycji wiejskiej był proces formułowania przez przytaczane środowiska wizji systemu politycznego III RP. Na przełomie 1989 i 1990 roku aktywność władz nowopowstałego Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” doprowadziła do wypracowania własnych, niezależnych od NSZZ RI „Solidarność” założeń programowych. W kwestii ustroju państwa ugrupowanie Józefa Ślisza zdecydowanie opowiadało się za systemem demokratycznym, który miał być zagwarantowany w nowo uchwalonej, a nie nowelizowanej Konstytucji RP¹⁴⁶². Za najistotniejszy organ władzy ustawodawczej uznano Sejm, natomiast za organ władzy wykonawczej – Radę Ministrów. Zasadę trójpodziału władzy uzupełniały niezawisłe sądy. Przewidywano istnienie dwuizbowego parlamentu, który składałby się również z Senatu. Reprezentantem państwa – według koncepcji PSL „Solidarność” był prezydent, który miał być wybierany w wyborach powszechnych. Istotną rolę nadawano samorządowi terytorialnemu i gospodarczemu, któremu wraz z rządem planowano powierzyć zadanie administrowania państwem¹⁴⁶³.

¹⁴⁵⁸ *Ibidem*, s. 171.

¹⁴⁵⁹ *Ibidem*.

¹⁴⁶⁰ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Jarosława Kalinowskiego podczas 11. posiedzenia Sejmu RP w dniu 6 lutego 1998 r., 10 i 11 punkt porządku dziennego...*, (dostęp: 27.08.2018).

¹⁴⁶¹ *Ibidem*.

¹⁴⁶² *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”, [w:] Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, cz. 1...*, s. 68.

¹⁴⁶³ *Ibidem*.

Własną koncepcję ustrojową ogłosiło w lecie 1990 roku PSL „Mikołajczykowskie”, którego reprezentacja sejmowa określana była jako PSL (małe)¹⁴⁶⁴. Ludowcy postulowali przyjęcie nowej Konstytucji, ujawniając również oryginalny pomysł przywrócenia jako obowiązującej na okres przejściowy Konstytucji z 1921 roku. Miało to zapewne wymiar symboliczny, wskazujący na próbę wyeksponowania zapatrywań tego ugrupowania na historię. Propozycje, które formułowano w kontekście przyszłego ustroju Polski odbiegały od rozwiązań z marca 1921 roku. W projekcie PSL „Mikołajczykowskiego” naród miał sprawować władzę poprzez Sejm, który określono mianem „naczelnego organu ustawodawczego”¹⁴⁶⁵. W dokumencie nie było żadnej wzmianki na temat drugiej izby parlamentu. Przewidywano trójpodział władzy, którą oprócz Sejmu, uzupełniał rząd, jako naczelny organ władzy wykonawczej oraz niezawisłe sądy. Rząd musiał posiadać poparcie Sejmu. Projekt wyposażał władzę ustawodawczą w uprawnienia pozwalające odwołać Radę Ministrów. W koncepcji PSL „Mikołajczykowskiego” silną pozycję uzyskiwał prezydent, który oprócz funkcji reprezentacyjnej oraz koordynowania pracy naczelnych organów władzy, mógł rozwiązać Sejm, jeśli ten nie był w stanie wyłonić rządu. Posiadał również prawo „zgłaszania poprawek do ustaw”¹⁴⁶⁶. Prezydent miał być wyłaniany w drodze wyborów powszechnych. Przewidywano, że elekcja do parlamentu będzie oparta o zasadę powszechności, tajności, równości i proporcjonalności. Zadanie zarządzania państwem powierzono rządowi, samorządowi terytorialnemu oraz gospodarczemu¹⁴⁶⁷. Tematu podziału administracyjnego państwa nie podejmowano.

Połowa 1991 roku, jako okres kampanii przed zbliżającymi się wyborami parlamentarnymi spowodowała ponowną aktywizację „solidarnościowych” partii ludowych. Ugrupowanie kierowane przez Józefa Ślisza w lipcu 1991 roku ogłosiło swoje założenia programowe. W kontekście organizacji organów władzy państwowej powtórzono założenia przedstawione jeszcze w 1989 roku. Różnice stanowiło wyeksponowanie znaczenia

¹⁴⁶⁴ PSL „Wilanowskie”, z którego po części wyodrębniło się PSL „Mikołajczykowskie” (a pozostała część z gen. F. Kamińskim na czele weszła w skład PSL), w swojej deklaracji z 11 listopada 1989 roku w niewielkim zakresie poruszyło analizowaną kwestię. Odwołano się do przywrócenia zasad demokratycznych, trójpodziału władzy oraz autentycznych władz samorządowych ale bez podawania szczegółowych relacji między organami władzy; *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 13, s. 3.

¹⁴⁶⁵ *Projekt Programu PSL (Mikołajczykowskiego)*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 15, s. 1.

¹⁴⁶⁶ Szczegółowego trybu tego procesu nie przedstawiono; *Ibidem*.

¹⁴⁶⁷ *Ibidem*.

najniższego szczebla samorządu, określonego jako Rady Gminne, które miały być „organami decydującymi o wszystkich sprawach lokalnych na swoim terenie”¹⁴⁶⁸.

Odniesienie do systemu politycznego zostało zamieszczone również w materiałach agitacyjnych KKW „Porozumienie Ludowe”. Należy zaznaczyć, że przedstawiane założenia były mniej precyzyjne niż wyłożone ponad rok wcześniej przez PSL „Solidarność”¹⁴⁶⁹. W myśl „Tez programu wyborczego Porozumienia Ludowego” prawo miał stanowić parlament. Nie podawano jednak, z ilu izb miałyby się składać, ani jak liczebne miałyby to być struktury. Władzę wykonawczą utożsamiano przede wszystkim z „silnym rządem”¹⁴⁷⁰. Głównym zadaniem prezydenta miało być koordynowanie współpracy między „władzą wykonawczą” a parlamentem. Głowie państwa nadawano również rolę „strażnika interesów państwa i reprezentanta Polski na zewnątrz”¹⁴⁷¹. Podział kompetencji między poszczególnymi organami państwa syntetycznie oddawało hasło „Parlament stanowi, rząd wykonuje, prezydent czuwa nad państwem”¹⁴⁷². Podobnie jak w „Deklaracji ideowej Polskiego Stronnictwa Ludowego »Solidarność«” przewidywano funkcjonowanie niezależnego sądownictwa¹⁴⁷³.

W 1993 roku Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie przystępujące do wyborów w ramach koalicji Katolickiego Komitetu Wyborczego „Ojczyzna” przedstawiło również odrębne materiały wyborcze definiujące stosunek ugrupowania do kwestii ustrojowych. Preferowany przez chrześcijańskich ludowców system polityczny określono jako „prezydencko-parlamentarny”, ale zakresu kompetencji prezydenta precyzyjnie nie zarysowano¹⁴⁷⁴. Opowiedziano się za uchwaleniem Konstytucji III Rzeczypospolitej wprowadzającej trójpodział władzy zakładający równowagę między władzą ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Wyeksponowaną przez SLCh zasadą organizacji państwa była jego decentralizacja przewidująca „dalsze przekazywanie zadań administracji publicznej samorządom”¹⁴⁷⁵. Zdecydowanie poparto idee utworzenia powiatów i „zwiększenie udziału

¹⁴⁶⁸ Założenia programu Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989-1991, cz. 2*, red. I. Słodkowska, Warszawa 1995, s. 83; Materiał ten zamieszczono również na stornie projektu Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk „Dokumenty przełomu”: http://185.75.36.234/dokumenty_przelomu/ (dostęp 20.08.2019).

¹⁴⁶⁹ Michał Radecki ocenił zapisy programu Porozumienia Ludowego w tej sprawie jako „nie przedstawiające jasnego stanowiska”; M. Radecki, *Organizacja państwa*, [w:] *Kluczowe kwestie polskiej polityki. Analiza programów partii politycznych w latach 1991-2011*, red. E. Skrabacz, Toruń 2013, s. 29.

¹⁴⁷⁰ *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii...*, s. 161.

¹⁴⁷¹ *Ibidem*.

¹⁴⁷² *Ibidem*.

¹⁴⁷³ *Ibidem*.

¹⁴⁷⁴ *Broszura wyborcza SLCh...*, s. 53.

¹⁴⁷⁵ *Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie. Polacy! Ojczyzna...*, s. 52.

samorządów pierwszego i drugiego stopnia w dochodach podatkowych budżetu państwa¹⁴⁷⁶. Trójstopniowy model samorządu został wyeksponowany również w ogólnym materiale KKW „Ojczyzna”, w którym zaznaczano, że w Polsce należy wprowadzić „silny samorząd gminny i powiatowy”¹⁴⁷⁷. We wskazanym dokumencie również podkreślano konieczność jak najszybszego uchwalenia nowej Konstytucji¹⁴⁷⁸.

W styczniu 1997 roku środowisko związane z J. Śliszem i A. Balazsem po raz kolejny wypowiedziało się na temat ustroju państwa w dokumentach utworzonego z konserwatystami SKL. W „Deklaracji ideowej Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego” wskazywano, że „najlepszym sposobem wyłaniania i kontroli władzy” jest system demokratyczny¹⁴⁷⁹. Głównym postulatem określającym wzajemne relacje organów władzy było wzmocnienie roli premiera i rządu. Ideolodzy SKL uważali, że Sejm posiadał zbyt rozległe kompetencje kontrolne wobec tej części władzy wykonawczej, co skutkowało „nadmierną ingerencją partyjno-państwową w pracę urzędów publicznych¹⁴⁸⁰”. Według kierownictwa ludowych konserwatystów władza ustawodawcza nie powinna posiadać innej możliwości zmiany premiera przed zakończeniem kadencji parlamentu jak poprzez konstruktywne wotum nieufności. Według SKL – Sejm, który nie jest w stanie wyłonić stabilnej większości musi być rozwiązany. Władzom ugrupowania nie odpowiadała również możliwość dokonywania zmian w kierownictwie resortów na drodze odwołania poszczególnych ministrów przez Sejm. Uważano, że powinno to być w gestii jedynie Prezesa Rady Ministrów. Jak zaznaczano – „kaprysy partyjne nie mogą pozbawić premiera tych ministrów, którzy prowadzą w imieniu rządu najtrudniejsze i najbardziej konfliktowe sprawy w państwie”¹⁴⁸¹. Znaczenie szefa rządu miało zostać wzmocnione także poprzez wprowadzenie „konsekwentnego wymogu kontrasygnaty premiera dla aktów prezydenckich”¹⁴⁸².

W odniesieniu do struktury administracyjnej państwa zaznaczano potrzebę decentralizacji, a także upodmiotowienia „wspólnot lokalnych”¹⁴⁸³. Sprawność samorządu terytorialnego zapewniać miały zwiększone kompetencje oraz partycypowanie w „połowie

¹⁴⁷⁶ Broszura wyborcza SLCh..., s. 53.

¹⁴⁷⁷ Broszura wyborcza KKW „Ojczyzna”, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich...*, s. 37.

¹⁴⁷⁸ *Ibidem*, s. 36.

¹⁴⁷⁹ *Deklaracja ideowa SKL uchwalona przez Zjazd Założycielski 12 stycznia 1997 r.*, [w:] *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut*, Warszawa 1998, s. 2.

¹⁴⁸⁰ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, [w:] *Ibidem*, s. 10.

¹⁴⁸¹ *Ibidem*, s. 11.

¹⁴⁸² W tym aspekcie dodano możliwość wystąpienia „ściśle określonych wyjątków”, których jednak precyzyjnie nie zdefiniowano, *Ibidem*.

¹⁴⁸³ *Ibidem*.

wpływów podatkowych z administrowanego obszaru”¹⁴⁸⁴. SKL odrzucało ówczesny podział administracyjny Polski, uważając, że jest to jedno z najbardziej scentralizowanych państw w Europie. Zdecydowanie opowiadano się za utworzeniem samorządu powiatowego oraz wojewódzkiego partycypujących w środkach pochodzących z podatków i subwencji rządowych¹⁴⁸⁵. Powiaty miały nie tyle przejąć część dotychczasowych obowiązków gmin, co odciążyć działanie szczebla wojewódzkiego¹⁴⁸⁶. SKL postulowało aby zmniejszyć liczbę województw, tym samym zwiększając ich obszar. Na tym poziomie władzę miały sprawować sejmiki wojewódzkie, pochodzące z bezpośrednich wyborów. Organem wykonawczym – wedle koncepcji SKL – miał być wojewoda. W zakresie jego kompetencji miała być również realizacja „zadań zespolonej administracji ogólnej oraz – na zlecenie – zadań ogólnopaństwowych z zakresu specjalnej administracji rządowej”¹⁴⁸⁷. Poglądy twórców programu SKL można określić skrótowo jako koncepcje wzmocnienia władzy wykonawczej (premiera) oraz samorządu terytorialnego.

W „Programie wyborczym Akcji Wyborczej »Solidarność«”, w skład której wchodziło SKL nie zawarto wielu odniesień do wizji systemu politycznego. Przedstawiono jedynie postulat „przywrócenia równowagi władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej” oraz zadeklarowano chęć zmiany sposobu wyłaniania Sejmu, którego co najmniej 2/3 składu miało pochodzić z wyborów w okręgach jednomandatowych”¹⁴⁸⁸. W „Planie dla Polski XXI wieku” zapowiadano uchwalenie nowej ustawy o samorządzie terytorialnym, która miałaby zapewnić trzykrotny wzrost funduszy samorządowych¹⁴⁸⁹. W trakcie sejmowego *exposé* premier Jerzy Buzek zaznaczył, że powyższa wizja zakłada wprowadzenie „samorządowych powiatów” oraz „województw rządowo-samorządowych”¹⁴⁹⁰.

Politycy PSL „Solidarność” oraz inni przedstawiciele ruchu ludowego w OKP, którzy w późniejszym okresie współtworzyli Porozumienie Ludowe nie przygotowali własnych projektów Konstytucji. W parlamencie funkcjonującym w latach 1989–1991 powstały dokumenty sygnowane przez obie Komisje Konstytucyjne, SD, PSL, PC, KPN¹⁴⁹¹.

¹⁴⁸⁴ B. Borowik, *op. cit.*, s. 225.

¹⁴⁸⁵ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 13-18.

¹⁴⁸⁶ *Ibidem*, s. 16.

¹⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. 17.

¹⁴⁸⁸ *Program wyborczy Akcji Wyborczej »Solidarność«*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 106.

¹⁴⁸⁹ *Plan dla Polski XXI wieku*, [w:] *Ibidem*, s. 109.

¹⁴⁹⁰ *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania Rady Ministrów wraz z wnioskiem o udzielenie jej wotum zaufania*, [w:] *Sprawozdanie z 2. posiedzenia Sejmu RP w dniu 10 listopada 1997 r.*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp: 27.08.2018).

¹⁴⁹¹ W. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 64.

W kolejnej kadencji procedowane były również projekty przygotowane przez SLD, UD, prezydenta L. Wałęsę, KPN, PC, wniesiony przez obywateli (w rzeczywistości był to dokument NSZZ „Solidarność”) oraz omawiany materiał PSL i UP¹⁴⁹². Z uwagi na wyniki wyborcze środowisk „solidarnościowych ludowców” w wyborach 1993 roku, możliwość zabrania głosu w czasie posiedzeń Zgromadzenia Narodowego poświęconych przygotowaniu Konstytucji mieli jedynie nieliczni senatorowie ludowego nurtu¹⁴⁹³. Jediną osobą, która przedstawiła opinię w tym kontekście była Jadwiga Stokarska. Wypowiedź senator, która mandat zdobyła jako przedstawicielka NSZZ RI „Solidarność” nie odnosiła się jednak w żadnym stopniu do kwestii zapisów regulujących kompetencje i wzajemne relacje organów władzy państwowej, a większym stopniu dotyczyła formuły *invocatio Dei* zamieszczonym w projekcie Konstytucji przyjętym przez KK ZN 16 stycznia 1997 roku¹⁴⁹⁴. Przedstawiciele ugrupowań wywodzących się z „solidarnościowego” ruchu ludowego mogli jednak uczestniczyć w posiedzeniach Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego jako reprezentanci partii politycznych nieposiadających swoich przedstawicieli w Sejmie i Senacie¹⁴⁹⁵. Porozumienie Ludowe wraz z PC, ZChN, Ruchem dla Rzeczypospolitej oraz Koalicją Konserwatywną nie brały udziału w pracach struktury parlamentarnej tworząc własny projekt Konstytucji „podpisany przez Przymierze dla Polski”¹⁴⁹⁶. W grupie osób przygotowujących dokument znaleźli się między innymi Gabriel Janowski oraz Henryk Bąk. Wskazane gremium było zdominowane przez polityków pravicowych¹⁴⁹⁷. Dlatego przywołanego projektu nie należy uważać za bardziej precyzyjną wykładnię zapatrywań „solidarnościowych” ludowców na system polityczny niż zapisów programowych poszczególnych ugrupowań wspomnianego porozumienia.

¹⁴⁹² *Ibidem*, s. 69; Projekt grupy obywateli scharakteryzował Ryszard Chruściak: *Projekty Konstytucji 1993-1997. Cz. 1*, przyg. R. Chruściak, Warszawa 1997, s. 21-23.

¹⁴⁹³ Od stycznia 1997 roku w debatach na forum Zgromadzenia Narodowego mogli uczestniczyć postowie Koła Konserwatywno-Ludowego, które wyodrębniło się po powstaniu SKL (patrz podrozdział II rozdziału III). Żaden z reprezentantów omawianego Koła nie był jednak ludowcem. Wszystkich należy przypisać do nurtu konserwatywnego.

¹⁴⁹⁴ Archiwum Sejmu, *Wystąpienie J. Stokarskiej podczas posiedzenia Zgromadzenia Narodowego w dniu 26 lutego 1997 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 16.08.2018).

¹⁴⁹⁵ Taką możliwość przewidywał Art. 8 pkt. 1 Regulaminu Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego; Uchwała Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego z dnia 18 stycznia 1994 roku; M.P. 1994 nr 7 poz. 62.

¹⁴⁹⁶ W. Tomaszewski, *op. cit.*, s. 71.

¹⁴⁹⁷ W skład komisji weszli również: Jarosław Kaczyński, Wiesław Chrzanowski, Romuald Szeremietiew, Alicja Grześkowiak, Marek Jurek, Ludwik Dorn, Leszek Piotrowski, Walerian Piotrowski, Kazimierz Michał Ujazdowski, Lech Mażewski; *Projekty Konstytucji 1993-1997. Cz. 1...*, s. 25.

Wszystkie ugrupowania ludowe, których koncepcje zostały poddane analizie, opowiadały się za systemem politycznym określanym mianem demokracji liberalnej¹⁴⁹⁸. Proponowały jednak zróżnicowane kompetencje szczegółowe egzekutywy i legislatywy, pozwalające na zakwalifikowanie ich projektów do jednego z podstawowych modeli rządów¹⁴⁹⁹. Reasumując postulowane przez partie ludowe prezentowane systemy rządów należy zaliczyć do grupy parlamentarnych. Andrzej Antoszewski za główne kryterium umożliwiające taką kwalifikację uznaje procedurę formowania i dymisjonowania gabinetu. Jak zaznacza „istotą klasycznego parlamentaryzmu jest to, że przysługuje on wyłącznie parlamentowi”¹⁵⁰⁰. W przypadku wszystkich przedstawionych koncepcji rząd odpowiadał przed Sejmem. Ogół badanych ugrupowań Sejm uważało, za naczelny organ władzy ustawodawczej. W tym aspekcie różnice dotyczyły jedynie formy, którą miała przyjąć druga izba parlamentu. Oryginalny na tym tle był postulat PSL utworzenia Izby Samorządowej. Partie ludowe zgadzały się na dualizm egzekutywy, nadanie prezydentowi kompetencji większych niż tylko reprezentacyjne, uważały również, że powinien być wyłaniany w wyborach powszechnych, posiadać wpływ na proces ustawodawczy. SLCh określiło proponowany przez siebie przed wyborami 1993 roku system jako prezydencko-parlamentarny, chociaż wspomniane środowisko zarówno w okresie działania „pod szyldem” PSL „Solidarność” jak i po późniejszym utworzeniu z konserwatystami SKL, opowiadało się za funkcjonowaniem silnego rządu. Niemniej jednak ogół poglądów na miejsce prezydenta wśród organów władzy naczelnej można uznać za opowiedzeniem się za podtypem rządów parlamentarnych (parlamentarno-gabinetowych) „ze wzmocnioną pozycją głowy państwa”¹⁵⁰¹.

¹⁴⁹⁸ Jak zaznacza Andrzej Antoszewski ten system rządów „kojarzy element demokratyczny (rywalizacyjne wybory) z elementem liberalnym (ochrona jednostki i mniejszości politycznych przed nadużyciami władzy”; A. Antoszewski, *System polityczny RP...*, s. 53.

¹⁴⁹⁹ W literaturze przedmiotu przyjmuje się trzy podstawowe modele: 1) parlamentarny, bądź parlamentarno-gabinetowy; 2) prezydencki; 3) semiprezydencki (inaczej mieszany, bądź prezydencko-parlamentarny). System semiprezydencki jest przez część teoretyków traktowany jako odmiana parlamentarnego. Istnieją również klasyfikacje wyodrębniające jako osobny model – system kanclerski (Republika Federalna Niemiec) i premierowski (Wielka Brytania); Zob. J. Kuciński, *System rządów Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji z 1997 roku (Prolegomena)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2016, nr 96, s. 67-68; S. Gebethner, *System rządów parlamentarno-gabinetowych, system rządów prezydenckich oraz rozwiązania pośrednie*, [w:] *Konstytucyjne systemy rządów. Możliwości adaptacji do warunków polskich*, red. M. Domagała, Warszawa 1997, s. 77; M. Wallner, *Podziały i typologie systemów parlamentarnych: zagadnienia metodologiczne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 2015, vol. XXI, nr 2, s. 86.

¹⁵⁰⁰ A. Antoszewski, *Parlamentaryzm jako przestrzeń rywalizacji międzypartyjnej*, [w:] *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. T. Mołdawa, J. Szymanek, M. Mistygacz, Warszawa 2012, s. 80.

¹⁵⁰¹ Michał Wallner pozycję ustrojową prezydenta, uznaje za „bodaj najczęściej stosowane kryterium typologii systemów parlamentarnych”; M. Wallner, *op. cit.*, s. 92.

Oprócz wzajemnych relacji naczelnych organów władzy państwowej ugrupowania ludowe, których programy poddane zostały analizie, konsekwentnie wypowiadały się na temat struktury administracyjnej państwa oraz samorządu. Cechą wspólną powyższych koncepcji było podkreślenie istotnego znaczenia samorządności terytorialnej, co było zgodne z rodowodem partii ludowych. Wszystkie ugrupowania uznawały potrzebę budowy silnego samorządu gminnego, posiadającego rozległe kompetencje, dysponującego własnym budżetem. Nurt „solidarnościowy” nie oponował jednak przed wprowadzeniem pośredniego szczebla samorządu pomiędzy województwem, a gminą, co było ważnym elementem zarówno programów, jak i działania parlamentarnego Polskiego Stronnictwa Ludowego.

2. Polityka zagraniczna

Przemiany zachodzące w Polsce na przełomie lat 80. i 90. XX wieku były możliwe dzięki rozpoczynającym się zmianom geopolitycznym. Transformacja systemowa dokonywała się nie tylko w Polsce ale również w całym jej otoczeniu. Jak zauważa Jacek Szamik przemiany w Europie Środkowej i Wschodniej „doprowadziły do sytuacji, w której 1 stycznia 1993 roku (powstały wówczas Republika Słowacji i Republika Czech jako odrębne państwa) nie było już żadnego państwa graniczącego z Polską przed 1990 rokiem”¹⁵⁰². Odejście przez wszystkich sąsiadów Polski od systemu komunistycznego (socjalistycznego) i gospodarki centralnie planowanej oraz rozwiązanie sojuszy polityczno-wojskowych (UKład Warszawski) i gospodarczych (Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – RWPG) powodowały, że wyłaniające się ugrupowania polityczne musiały sformułować koncepcje relacji z sąsiadami oraz miejsca Polski w świecie.

Punktem wyjścia dla rozważań Polskiego Stronnictwa Ludowego (wcześniej PSL „Odrodzenie”) w sprawie polityki zagranicznej i ładu międzynarodowego była – jak zauważa Arkadiusz Indraszczyk – ideologia agraryzmu¹⁵⁰³. Opowiadano się w niej za „współpracą międzynarodową prowadzoną z zachowaniem szans i prawa do rozwoju każdego z jej uczestników”¹⁵⁰⁴. Dominacja jednego państwa nad innym, bądź eksploatacja gospodarcza, zawsze – w myśl propagowanego przez ludowców podłoża ideologicznego –

¹⁵⁰² J. Szamik, *op. cit.*, s. 275.

¹⁵⁰³ A. Indraszczyk, *Ład międzynarodowy w myśli programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Myśl Ludowa” 2016, nr 8, s. 17.

¹⁵⁰⁴ *Deklaracja programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 150.

prowadziła do konfliktów na arenie międzynarodowej. Stąd manifestowane przez PSL przyjęcie zasady „uznania suwerenności każdego państwa”¹⁵⁰⁵.

Pierwsze koncepcje dotyczące zasad, którymi powinno kierować się w polityce zagranicznej podlegające transformacji państwo powstały jeszcze w dobie starego ładu międzynarodowego. W 1989 roku powstające PSL „Odrodzenie” opowiedziało się za zmianą tego porządku ale polegającą na rozwiązaniu zarówno Paktu Północnoatlantyckiego, jak i Układu Warszawskiego. Wspomniano jednak również o integracji europejskiej jako procesie, w którym powinna uczestniczyć Polska. Wyrażono nadzieje związane ze zmianami, którymi podlegał Związek Radziecki, licząc na ułożenie partnerskich i „odideologizowanych” stosunków zarówno z Moskwą, jak i graniczącymi z Polską republikami radzieckimi. Szczególną rolę w kwestii bezpieczeństwa nadano relacjom ze, jak przewidywano, zjednoczonymi Niemcami¹⁵⁰⁶.

Poglądy PSL o procesie zmian zachodzących w Europie Środkowej i Wschodniej były mniej eksponowane w programach wyborczych w 1991 roku niż kwestie polityki wewnętrznej i gospodarki¹⁵⁰⁷. W dokumencie „Jakiej chcemy Polski” opublikowanym w czerwcu 1991 roku powtórzono zdanie o integracji europejskiej jako kierunku właściwym dla Polski. Zawarto także kilka ogólnych zdań dotyczących konieczności współdziałania z sąsiadami oraz otwarcia się na państwa północne, co tłumaczono „tradycyjnym zainteresowaniem ruchu ludowego bliską współpracą z krajami Północy”¹⁵⁰⁸. Stronnictwo jeszcze przed wyborami 1991 było jednak aktywne w czasie debat sejmowych poświęconych polityce zagranicznej Polski. Jan Czaja przemawiający po wystąpieniu ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego na temat priorytetów polityki zagranicznej w 1990 roku stwierdzał, że wizja rozwoju stosunków z Zachodem jest atrakcyjna i może przyczynić się do „wyprowadzenia Polski z cywilizacyjnego zacofania”¹⁵⁰⁹. Dodawał jednak, że Polska nie powinna przyczyniać się do nadmiernego przyspieszenia demontażu istniejącego systemu bezpieczeństwa dopóki nie wykształci się nowy¹⁵¹⁰. Zaznaczał, że klub

¹⁵⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁶ *Program Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 42.

¹⁵⁰⁷ Jak zauważa Tomasz Marcinkowski „analizując materiały wyborcze PSL z 1991 roku, należy stwierdzić, że partia ta zdecydowanie jednoznacznie odwoływała się do elektoratu wiejskiego i problemy, dotyczące mieszkańców wsi, stanowiły główną oś jej komunikatu”. Kwestie np. integracji europejskiej pojawiały się jako „jedynie punkt odniesienie” wobec np. spraw związanych z rolnictwem; T. Marcinkowski, *Polskie partie polityczne wobec procesu integracji europejskiej 1989-2005*, Gorzów Wielkopolski 2014, s. 95.

¹⁵⁰⁸ *Jakiej chcemy...*, s. 18.

¹⁵⁰⁹ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Jana Czaj, [w:] Sprawozdanie stenograficzne z 28 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 roku*, Warszawa 1990, s. 27.

¹⁵¹⁰ *Ibidem*; Wypowiedź ta wpisująca się w charakterystyczną dla tego okresu narrację, którą Renata Podgórska określała jako spór nie tyle o „kierunki ewolucji polskiej polityki zagranicznej, ile tempa

parlamentarny, z którego się wywodzi, pokłada duże nadzieje w rozwoju relacji ze Stanami Zjednoczonymi. Podkreślał, że Stany Zjednoczone powinny odgrywać istotną rolę w Europie, ale przede wszystkim opowiadał się za ułożeniem dobrosąsiedzkich stosunków z państwami granicznymi. Polska według PSL „Odrodzenie” powinna wziąć aktywny udział w międzynarodowych ustaleniach w sprawie zjednoczenia Niemiec¹⁵¹¹, podejmować działania zmierzające do współpracy regionalnej oraz podtrzymywać jak najlepsze stosunki ze Związkiem Radzieckim¹⁵¹². Zaznaczał, że próby celowego pogorszenia relacji ze wschodnim sąsiadem, które są podejmowane przez „niektóre koła” są sprzeczne „z tym, co robi Zachód”¹⁵¹³.

Zakreślona w Sejmie przez posła Jana Czaję¹⁵¹⁴ wizja miejsca Polski w kształtującym się porządku międzynarodowym, w syntetyczny sposób przedstawiała główne kierunki myślenia o polityce zagranicznej polityków rządzących Stronnictwem w pierwszych miesiącach III Rzeczypospolitej. Dystans, z którym w tym okresie parlamentarzyści PSL podchodzili do koncepcji budowy nowego porządku europejskiego opartego o państwa Europy Zachodniej¹⁵¹⁵ z czasem zastępował przyjęcie orientacji pro integracyjnej, wyrażonej w dokumentach partii. Parlamentarzyści PSL nadal jednak podkreślali konieczność rozwijania polityki wschodniej oraz współpracy regionalnej, szczególnie w obliczu powstania nowych państw w obszarze poradzieckim. W trakcie debaty nad kierunkami prowadzenia polityki zagranicznej (maj 1992 roku) występujący w imieniu KP PSL Mikołaj Kozakiewicz wyraził uznanie dla dążeń integracyjnych Polski. Jednocześnie zaznaczał, że „europeizacja Polski rozstrzygać będzie o naszej dalszej przyszłości” natomiast „nasze stosunki ze Wschodem – z Rosją, Litwą, Łotwą, Estonią, Białorusią i Ukrainą – mogą rozstrzygać już o naszym dniu

zmian i szczegółowych rozwiązań”; R. Podgórzeńska, *Działalność sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych (1989 - 2005)*, Warszawa 2007, s. 59.

¹⁵¹¹ W powyższym kontekście J. Czaja chwalił zabiegi rządu o udział w kolejnych spotkaniach Konferencji 2+4; *Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej w 1990 roku...*, s. 29.

¹⁵¹² *Ibidem*, s. 27-30.

¹⁵¹³ *Ibidem*, s. 28.

¹⁵¹⁴ Jan Czaja był jednym z głównych ekspertów PSL w dziedzinie stosunków międzynarodowych. Opinię o J. Czai jako głównym kreatorze programu zagranicznego Stronnictwa przedstawia Arkadiusz Indraszczyk; A. Indraszczyk, *Ład międzynarodowy w myśli...*, s. 21.

¹⁵¹⁵ Podczas dyskusji nad wystąpieniem ministra K. Skubiszewskiego poseł J. Dobosz przestrzegał przed przesadnym optymizmem w budowie nowych relacji z sąsiadami zwracając uwagę na historyczne spory o granice z Litwą, Czechosłowacją oraz Niemcami, co skonkludował postulatem prowadzenia pragmatycznej polityki zagranicznej, stwierdzając, że „inaczej wspólna Europa skończy się dla nas, dla Polski, granicami Księstwa Warszawskiego”. Również poseł W. Wiertel negatywnie wypowiadał się o traktowaniu polskich obywateli przez „niektóre państwa zachodnie” zaznaczając, że „obserwujemy fakty, mające niewiele wspólnego z włączeniem Polski do zintegrowanej Europy”; *Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o polityce zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej w 1990 roku...*, s. 75-76 i s. 89-90.

dzisiejszym i o jutrze”¹⁵¹⁶. Marszałek Sejmu „kontraktowego” podkreślał istotność współpracy ze Wschodem również w odniesieniu do spraw gospodarczych. Podobne rozłożenie akcentów było widoczne w części *exposé* poświęconego polityce zagranicznej wygłoszonego przez premiera Waldemara Pawlaka w lipcu 1992 roku. W tym kontekście prezes PSL jako najważniejszą kwestię wymienił „integrację Polski z EWG”, zaznaczając, że „stowarzyszenie (...) otwiera przed Polską historyczną szansę (...) ustrojowej transformacji i cywilizacyjnej modernizacji”¹⁵¹⁷. Uważał jednak, że partnerzy wschodni Polski są również ważni dla polskiej gospodarki, w związku z czym zapowiedział konsekwentne dążenie „do rozwoju dobrosąsiedzkich i partnerskich stosunków z niepodległymi państwami na Wschodzie: Ukrainą, Rosją, Białorusią, Litwą oraz innymi państwami Wspólnoty Niepodległych Państw”¹⁵¹⁸.

Powyższe poglądy znalazły swój wyraz w dokumentach programowych. Przed wyborami 1993 roku PSL roztaczało wizję Polski jako „pomostu między Wschodem a Zachodem”¹⁵¹⁹. Zaznaczano bliskość językową i kulturową państw słowiańskich oraz istniejącą „od zawsze” współpracę gospodarczą. Wyrażano zdanie, że integracja europejska nie powinna stanowić przeszkody w rozwoju relacji ze wschodnimi sąsiadami ale „będzie powodem do rozszerzenia współdziałania”¹⁵²⁰. Podobną zapowiedź, po raz drugi, przedstawił W. Pawlak wygłaszając sejmowe *exposé* w listopadzie 1993 roku¹⁵²¹.

Ostatecznie złożenie wniosku o akcesję Polski do Unii Europejskiej w kwietniu 1994 roku było udziałem wywodzącego się z PSL premiera¹⁵²². Oficjalne zapoczątkowanie procesu integracyjnego było podstawą do zarysowania przez Stronnictwo wizji miejsca Polski w ramach UE. W dokumentach wyborczych w 1997 roku deklarowano działania na rzecz takiego przeprowadzenia procesów dostosowawczych, które zapewniałyby ochronę polskich interesów gospodarczych¹⁵²³. W dokumencie wyrażano świadomość występowania obaw dotyczących rolnictwa i gospodarki żywnościowej, podkreślając jednak możliwość czerpania

¹⁵¹⁶ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Mikołaja Kozakiewicza podczas 14 posiedzenia Sejmu w dniu 8 maja 1992 roku, 9 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 18.08.2018).

¹⁵¹⁷ *Ibidem*, *Oświadczenie prezesa Rady Ministrów w sprawie proponowanego składu i programu prac rządu przedstawione podczas 19. posiedzenia Sejmu RP z dnia 1 lipca 1992 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 18.08.2018).

¹⁵¹⁸ *Ibidem*.

¹⁵¹⁹ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów...*, s. 177.

¹⁵²⁰ *Ibidem*.

¹⁵²¹ Archiwum Sejmu, *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania rządu wraz z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania podczas 2. posiedzenia Sejmu w dniu 8 listopada 1993 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 18.08.2018).

¹⁵²² A. Indraszczyk, *Polski ruch ludowy wobec integracji...*, s. 332.

¹⁵²³ *Polityka zagraniczna*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 192.

„z doświadczeń większości państw członkowskich Unii Europejskiej w ewolucyjnym kształtowaniu struktur rolnych oraz rozwijaniu handlu artykułami rolno-spożywczymi”¹⁵²⁴. Jak zaznaczają Tomasz Koziello oraz Arkadiusz Indraszczyk poglądy PSL na kształt UE wpisywały się w model „Europy Ojczyzn”, w którym poszczególne państwa członkowskie pomimo daleko idącej współpracy zachowywałyby maksimum swojej suwerenności oraz „tożsamości narodowej i kulturowej”¹⁵²⁵.

O ile kwestia integracji europejskiej była przez Stronnictwa podnoszona już w materiałach PSL „Odrodzenie”, to perspektywa przystąpienia do Sojuszu Północnoatlantyckiego pojawiła się wcześniej w wystąpieniach władz PSL w parlamencie niż w dokumentach programowych. 1 lipca 1992 roku Waldemar Pawlak w trakcie wygłaszanego *exposé* poparł wizję „Europy jako jednej przestrzeni gospodarczej i jednego obszaru bezpieczeństwa” i w tym kontekście zapowiedział kontynuowanie przez rząd „polityki coraz ściślejszego wiązania się aż do pełnego członkostwa z zachodnimi i euroatlantyckimi organizacjami”¹⁵²⁶. Niewiele ponad dwa lata później – 8 listopada 1993 roku, Waldemar Pawlak po raz drugi przedstawiający program formowanej Rady Ministrów, precyzyjnie jako jeden z celów rządu określił „zacieśnianie współpracy, a następnie członkostwo w NATO i Unii Zachodnioeuropejskiej”¹⁵²⁷ (UZE). Przed wyborami 1997 roku PSL przystąpienie do Paktu Północnoatlantyckiego oraz UZE została przytoczona wśród priorytetów zapewniających bezpieczeństwo Polski¹⁵²⁸.

PSL opowiadając się w przyjmowanych programach za rozwijaniem relacji z bezpośrednimi sąsiadami Polski, oprócz składanych postulatów utrzymania współpracy ze Związkiem Radzieckim, a następnie państwami Wspólnoty Niepodległych Państw, ważną rolę przypisywało stosunkom ze zjednoczonym państwem Niemieckim. W kontekście aktywności na forum parlamentu ważną inicjatywą posłów PSL działających w Komisji Spraw Zagranicznych było skłonienie członków gremium do przedłożenia Sejmowi

¹⁵²⁴ *Ibidem*.

¹⁵²⁵ T. Koziello, *Ludowa i narodowa wizja integracji europejskiej u progu XXI wieku*, „Myśl Ludowa” 2009, nr 1, s. 31; A. Indraszczyk, *Polski ruch ludowy wobec integracji...*, s. 357.

¹⁵²⁶ Archiwum Sejmu, *Oświadczenie prezesa Rady Ministrów w sprawie proponowanego składu i programu prac rządu przedstawione podczas 19. posiedzenia Sejmu RP w dniu 1 lipca 1992 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 25.08.2018).

¹⁵²⁷ *Ibidem*, *Przedstawiony przez prezesa Rady Ministrów program działania rządu wraz z wnioskiem o udzielenie wotum zaufania, 2. posiedzenie Sejmu w dniu 8 listopada 1993, 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata2.nsf> (dostęp: 25.08.2018).

¹⁵²⁸ *Dokumenty programowe z V kongresu PSL (część „Polityka zagraniczna”), [w:] Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 191.

oświadczenia dotyczącego rezolucji Bundestagu z 29 maja 1998 roku¹⁵²⁹. W uchwale przyjętej 3 lipca 1998 roku stwierdzano, że Sejm RP „uznaje za podstawę trwałego i sprawiedliwego ładu pokojowego taką współpracę europejską, która nie narusza systemu prawnomiędzynarodowego”, a akcesja do Unii „oznaczać musi także nienaruszalność polskich granic, potwierdzonych przez wszystkich naszych sąsiadów oraz polskich tytułów własności nieruchomości”¹⁵³⁰. Powyższa sprawa była również dyskutowana na posiedzeniach NKW PSL¹⁵³¹.

Z ugrupowań, które przypisać należy do reprezentujących „solidarnościowych” ludowców najwcześniej swoje koncepcje dotyczące polityki zagranicznej przedstawiły PSL „Solidarność” oraz PSL „Wilanowskie”. W opublikowanej 5 listopada 1989 roku „Deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego »Solidarność«” pierwsze zagadnienie odnoszące się do relacji międzynarodowych poświęcone było procesowi jednoczenia się Europy. Władze ugrupowania stwierdzały, że Polska powinna w nim uczestniczyć, a PSL „Solidarność” deklaruje aktywną pracę na rzecz integracji, szczególnie w kontekście współpracy z innymi ugrupowaniami ludowymi reprezentowanymi w Parlamencie Europejskim¹⁵³². W dokumencie akcentowano znaczenie Polski poprzez stwierdzenie, że relacje z sąsiadami, a przede wszystkim ze Związkiem Radzieckim mają „niewątpliwie wymiar ogólnoeuropejski”¹⁵³³. Zadanie to formułowano zaznaczając, że stosunki między tymi państwami „zostaną przeniesione z płaszczyzny podległości i lojalności ideologicznej i politycznej na płaszczyznę obopólnych korzystnych interesów”¹⁵³⁴. Przytoczono również wypowiedź Stanisława Mikołajczyka z I Kongresu PSL przeprowadzonego w styczniu 1946 roku, w którym wspominał o porozumieniu ze Związkiem Radzieckim ale zawartym przez wolną i suwerenną Polskę¹⁵³⁵.

Niewielkie zainteresowanie polityką zagraniczną ujawniło w programie przyjętym 11 listopada 1989 roku PSL „Wilanowskie”. Problematyka ta została ujęta w jednym zdaniu

¹⁵²⁹ Rezolucja odnosiła się do przymusowych przesiedleń ludności niemieckiej po II wojnie światowej. Jak zaznacza J. Szamik „największe kontrowersje wywoływała wydana przez niemieckich parlamentarzystów jednoznaczna ocena wypędzeni („krzywda”, „bezprawie”) sugerująca, iż winę za masowe przesiedlenia ponosiła strona polska”; J. Szamik, *op. cit.*, s. 279.

¹⁵³⁰ *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 lipca 1998 r. w sprawie rezolucji Bundestagu „Wypędzeni, przesiedleńcy i mniejszości niemieckie są pomostem między Niemcami i ich wschodnimi sąsiadami” z dnia 29 maja 1998 r.*, M.P. 1998, nr 23, poz. 332.

¹⁵³¹ *Sprawozdanie z działalności Naczelnego Komitetu Wykonawczego Polskiego Stronnictwa Ludowego w okresie od V Kongresu PSL (XI 1996) do VII Kongresu...*, s. 24.

¹⁵³² *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”...*, s. 69.

¹⁵³³ *Ibidem.*

¹⁵³⁴ *Ibidem.*

¹⁵³⁵ *Ibidem.*

zamieszczonym na końcu dokumentu. Można ją zinterpretować jako standardową formułę postulującą konieczność zadbania o bezpieczeństwo granic oraz równouprawnienie Polski w relacjach międzynarodowych¹⁵³⁶.

Przed wyborami 1991 roku nurt post-solidarnościowy swoje zdanie na temat relacji międzynarodowych wyrażał we wspólnym programie wyborczym Porozumienia Ludowego. Powyższa problematyka wymieniona została jako drugi z trzynastu głównych obszarów zainteresowania komitetu zrzeszającego kandydatów NSZZ RI „Solidarność” oraz PSL „Solidarność”. Na jej temat wypowiediano się jednak bardzo ogólnie stwierdzając, przede wszystkim że „Polska musi zająć należne jej miejsce w Europie i świecie” oraz, że jest „gotowa współtworzyć Europę”, co można było odczytywać jako potwierdzenie orientacji zachodniej¹⁵³⁷. Po części lukę programową wypełniały wystąpienia posłów wybranych z list PL w Sejmie I kadencji. Pierwszą możliwością stworzyła dyskusja nad ratyfikacją Układu Europejskiego w dniu 21 maja 1992 roku. Tadeusz Kowalczyk¹⁵³⁸, reprezentujący w owym czasie KL SLCh (kontynuatora PSL „Solidarność”), popierając ratyfikację dokumentu opowiedział się za pełnym członkostwem Polski we Wspólnocie Europejskiej. Podkreślał jednak konieczność przygotowania polskiego rolnictwa do rywalizacji na rynkach zachodnich¹⁵³⁹. 30 kwietnia 1993 roku poseł PSL–PL Stefan Szańkowski przedstawił stanowisko swojego klubu w sprawie informacji rządu o polityce zagranicznej Polski¹⁵⁴⁰. Przy ogólnej akceptacji przyjęcia za priorytet przedstawionej przez ministra K. Skubiszewskiego integracji ze strukturami zachodnimi, przedstawiciel ugrupowania zaapelował o „rozwój stosunków z państwami sąsiedzkimi i aktywną politykę wschodnią”¹⁵⁴¹. Według S.Szańkowskiego wynikało to z dwóch względów. Po pierwsze realizacja zadania stworzenia z Polski „pomostu między Wschodem a Zachodem” – akcentowana przez ministra K. Skubiszewskiego – wymagała wypracowania silnej pozycji również na Wschodzie. Po drugie – jak przekonywał przedstawiciel KP PL – „nasze ugrupowanie, opierając się na swym pragmatycznym programie, patrzy na politykę zagraniczną od strony zabezpieczenia polskich interesów – głównie gospodarczych”, a w rynkach wschodnich widziano istotnego

¹⁵³⁶ *Ibidem*.

¹⁵³⁷ *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego...*, s. 160.

¹⁵³⁸ Chodzi o Tadeusza Kowalczyka (syna Franciszka). W skład Sejmu I kadencji wchodził również Tadeusz Kowalczyk (syn Piotra) reprezentujący PC; Archiwum Sejmu; profile posłów II kadencji, <http://orka.sejm.gov.pl/ArchAll2.nsf/Glowny1kad> (29.08.2018).

¹⁵³⁹ *Ibidem*, *Wypowiedź Tadeusza Kowalczyka podczas 15. posiedzenia Sejmu RP z dnia 21 maja 1992 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (27.08.2018).

¹⁵⁴⁰ Jak zauważa I. Galewska było to jedyna wypowiedź posła tego ugrupowania w trakcie debaty nad polityką zagraniczną w tej kadencji Sejmu; I. Galewska, *Polityka zagraniczna*, [w:] *Kluczowe kwestie...*, s. 306.

¹⁵⁴¹ Archiwum Sejmu, *Wypowiedź Stefana Szańkowskiego podczas 43. posiedzenia Sejmu RP z dnia 30 kwietnia 1993 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata1.nsf> (dostęp: 28.08.2018).

odbiorcę produktów rolnych¹⁵⁴². Również PSL „Solidarność” wchodzące w skład KKW PL w osobnym dokumencie opublikowanym w 1991 roku przedstawiało zagadnienia związane z polityką zagraniczną głównie przez pryzmat relacji gospodarczych. Zaznaczano, że – z uwagi na nadprodukcję żywności w państwach EWG, nie należy się spodziewać możliwości eksportowania towarów rolno-spożywczych na ten rynek, w związku z czym właściwym kierunkiem pozostaje wschód Europy¹⁵⁴³.

Postrzeganie przez PSL–PL polityki zagranicznej przez pryzmat rozwijania głównie relacji ekonomicznych zostało potwierdzone w materiałach wyborczych ugrupowania w 1993 roku. W broszurze wyborczej zatytułowanej „Jesteśmy Stronnictwem ludzi czynu” o polityce międzynarodowej nie wspomiano w żaden sposób. W dokumencie „Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki rolnej dla Polski” odniesienie do polityki międzynarodowej zostało zamieszczone dwukrotnie. Zaznaczano w nim, że „zasada obecności na arenie wydarzeń międzynarodowych i aktywności Polski w tworzeniu nowych relacji i więzi w naszym regionie Europy oraz udział w przeobrażeniach światowego rynku rolnego jest naszą racją stanu”¹⁵⁴⁴. Autorzy programu tego ugrupowania zakładali, że pozycja Polski wśród państw dawnego bloku wschodniego będzie specyficzna z uwagi na fakt, że polskie rolnictwo nie zostało w takim stopniu skolektywizowane i pozostaje najbardziej zbliżone do modelu rynkowego. W związku z tym zakładano, że Polska będzie „przyczółkiem dla procesów dekoloktywizacji i pomostem w procesach reintegracji europejskiej i światowej”, co miało stanowić polski wkład w zachowanie „równowagi i bezpieczeństwa międzynarodowego”¹⁵⁴⁵. W kontekście integracji przewidywano intensyfikację działań mających na celu wypełnienie zobowiązań wynikających z Układu o Stowarzyszeniu z EWG. Zapowiadano również dążenie do aktywizacji Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO)¹⁵⁴⁶. Z uwagi na wynik wyborczy przedstawiciele ugrupowania nie mogli artykułować swoich koncepcji w Sejmie II kadencji.

Przed wyborami do Sejmu II kadencji ugrupowanie, którego liderami byli J. Ślisz, I. Niewiarowski oraz K. Rostek w materiale sygnowanym przez SLCh zamieściło jedynie wzmiankę na temat współpracy międzynarodowej posiadającą liberalny wydźwięk. Dotyczyła

¹⁵⁴² *Ibidem*.

¹⁵⁴³ *Gospodarstwo rodzinne – podstawa ustroju rolnego – Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność”, [w:] Wybory 1991. Programy partii..., s. 167.*

¹⁵⁴⁴ *Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki rolnej dla Polski, [w:] Wybory 1997. Partie i ich..., s. 89.*

¹⁵⁴⁵ *Ibidem*, s. 89-90.

¹⁵⁴⁶ *Ibidem*, s. 97.

ona swobód w przemieszczaniu się ludzi oraz przepływie kapitału i towarów¹⁵⁴⁷. Innych odniesień do spraw międzynarodowych w programie SLCh nie poruszano.

Powrót do Sejmu „solidarnościowych” ludowców nastąpił po sukcesie wyborczym AWS. W deklaracji ideowej Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego w żaden sposób nie wspomniano o wizji polityki zagranicznej¹⁵⁴⁸. Podstawowe odniesienia do wspomnianej kwestii zamieszczono w „Założeniach programowych Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego”, w których stwierdzano, że głównym celem polityki zagranicznej Polski, zapewniającym bezpieczeństwo państwu powinno być wejście w skład NATO oraz akcesja do Unii Europejskiej¹⁵⁴⁹. Przystąpienie Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego miało tworzyć gwarancję niezależności od Federacji Rosyjskiej. Zaznaczano jednak, że zadaniem polskiej polityki zagranicznej powinno być zabieganie o dalsze rozszerzanie NATO na wschód, tak aby Polska nie była „frontowym bastionem” paktu w tej części Europy¹⁵⁵⁰. SKL w odniesieniu do polityki wschodniej postulowało rozwijanie przyjaznych stosunków z Ukrainą, jako przeciwwagę dla wpływów rosyjskich. Według autorów programu „tylko triada NATO – Unia Europejska, sojusz z Ukrainą i ugoda z Rosją daje szansę na trwałe bezpieczeństwo Polski w XXI wieku”¹⁵⁵¹. W polityce zagranicznej postulowano nadanie szczególnego znaczenia, wręcz „państwa uprzywilejowanego” Ukrainie, co miało skłonić wschodniego sąsiada do obrania kierunku pro-zachodniego¹⁵⁵². Uznawano, że realizacja tej koncepcji będzie wymagała zwiększenia wobec Ukrainy „naszego zaangażowania gospodarczego, politycznego i kulturalnego”¹⁵⁵³.

Akcesja do Unii Europejskiej oraz „jak najszybsze uzyskanie przez Polskę pełnego członkostwa w NATO” uznano w programie AWS za najważniejsze zadanie stojące przed

¹⁵⁴⁷ *Broszura wyborcza SLCh...*, s. 54.

¹⁵⁴⁸ *Deklaracja ideowa SKL uchwalona przez Zjazd Założycielski 12 stycznia 1997...*, s. 2-4.

¹⁵⁴⁹ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 19.

¹⁵⁵⁰ *Ibidem*, s. 6.

¹⁵⁵¹ *Ibidem*; Arkadiusz Lewandowski zaznacza, że w koncepcjach konserwatystów z AWS sojusz z Ukrainą był traktowany szerzej niż tylko w odniesieniu do Rosji – jako „formę pomostu pomiędzy Europą Zachodnią i Środkową a regionem euroazjatyckim”. Program SKL ogranicza się jednak głównie do węższego kontekstu; A. Lewandowski, *Międzynarodowe bezpieczeństwo Polski w myśli politycznej głównych nurtów polskiej prawicy obecnych w Akcji Wyborczej „Solidarność”, „Historia i Polityka”* 2013, nr 9, s. 33.

¹⁵⁵² SKL w ramach współpracy międzypartyjnej podejmowało również działania na rzecz utrzymania kontaktów z białoruskimi ugrupowaniami pro-demokratycznymi, czego wyrazem było podpisanie w maju 1999 roku „Deklaracji współpracy między Stronnictwem Konserwatywno-Ludowym a Białoruskim Frontem Ludowym”. O kooperacji wspomina Aleksander Krawcewicz; A. Krawcewicz, *Polityka wschodnia w koncepcjach Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego, „Nowa Polityka Wschodnia”* 2014, nr 2, s. 237; Tekst „Deklaracji współpracy...” znajduje się w Archiwum Akt Nowych. Sygnatariuszem ze strony SKL był poseł W. Arkuszewski; AAN, Zespół nr 2379 (SKL-RNP), sygn. 36, Deklaracja współpracy między Stronnictwem Konserwatywno-Ludowym a Białoruskim Frontem Ludowym, b. p.

¹⁵⁵³ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 21.

polską polityką zagraniczną¹⁵⁵⁴. Obecność Polski w UE i NATO miało (według koncepcji AWS) przyczynić się do poprawy bezpieczeństwa i pozycji Polski w świecie, pozytywnie wpłynąć na rozwój gospodarczy oraz stabilizować sytuację w Europie Środkowej. UE nie postrzegano jednak – co zaznaczono w dokumencie – jako projektu zakończonego. Wyrażono jasną deklarację pracy na rzecz „stworzenia zjednoczonej Europy wolnych narodów, jako Europy Ojczyzn”¹⁵⁵⁵. Podkreślano, że tylko poprzez wstąpienie do UE Polska będzie miała wpływ na proces jednoczenia kontynentu, który – według AWS – powinien być oparty o chrześcijańskie wartości i umożliwiać zachowanie narodom własnej tożsamości¹⁵⁵⁶. Elementem powtarzającym się w programach SKL i AWS było wyrażane przekonanie o potrzebie odrzucenia „ideowej obojętności władz”¹⁵⁵⁷. W projektowanej polityce zagranicznej znajdowało to swój wyraz w deklaracjach włączenia się w budowę wspólnej Europy na fundamentach chrześcijańskich.

Zgodność zapatrywań parlamentarzystów SKL z koncepcjami polityki zagranicznej całej AWS potwierdzały wypowiedzi przedstawicieli konserwatywnych ludowców w Sejmie. Miały one miejsce przede wszystkim w ramach dyskusji następujących po wystąpieniach ministra spraw zagranicznych o kierunkach polityki zagranicznej oraz negocjacjach akcesyjnych. Konserwatyści z SKL – Michał Kazimierz Ujazdowski i Aleksander Hall zdecydowanie opowiadali się za wejściem Polski do Unii Europejskiej odrzucając alternatywne koncepcje¹⁵⁵⁸. Jednocześnie zwracali uwagę na konieczność wypracowania wizji dalszego rozwoju UE i miejsca Polski w tej strukturze. M. K. Ujazdowski wyrażał w 1998 roku zadowolenie, że „dominującym stanowiskiem w polskiej polityce zagranicznej jest opcja na rzecz takiej wizji Unii Europejskiej, która przestrzega praw państw narodowych”¹⁵⁵⁹. Podkreślał również potrzebę klarownego określenia jakich Polska „procedur w nowej Unii Europejskiej oczekuje”¹⁵⁶⁰. Aleksander Hall w czerwcu 2001 roku, przywołując w Sejmie koncepcje przekształcenia w przyszłości UE w państwo federalne, zaznaczał, że „większości Polaków niewątpliwie znacznie bliższa jest wizja Unii, która, zachowując większą

¹⁵⁵⁴ *Program Akcji Wyborczej Solidarność*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 107.

¹⁵⁵⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁵⁷ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego...*, s. 298.

¹⁵⁵⁸ A. Hall za „teoretyczną a nie praktyczną” koncepcje uznał ujawniane w czasie dyskusji w Sejmie w maju 2000 roku plany „budowania międzymorza składającego się z państw o różnych aspiracjach, o różnych orientacjach, o różnym stopniu zaawansowania demokracji”; Archiwum Sejmu, *Wypowiedzi Michała K. Ujazdowskiego i A. Halla podczas 78. posiedzenia Sejmu RP w dniu 9 maja 2000 r., 1 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf> (dostęp: 26.08.2000).

¹⁵⁵⁹ *Ibidem*, *Wypowiedź Michała K. Ujazdowskiego podczas 13. posiedzenia Sejmu z dnia 5 marca 1998, 9 punkt porządku dziennego*, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf/> (dostęp: 28.08.2018).

¹⁵⁶⁰ *Ibidem*.

solidarność, większą sprawność w podejmowaniu decyzji i uzyskując mocniejszą legitymację demokratyczną dla instytucji europejskich, zachowuje zarazem podstawową i fundamentalną rolę państw – państw narodowych”¹⁵⁶¹. W dokumencie „Polska polityka zagraniczna. Program Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego” przygotowanym już po przystąpieniu Polski do NATO i w trakcie negocjacji o członkostwo w UE władze SKL również podkreślały konieczność śledzenia debaty wewnątrzunijnej na temat przyszłego kształtu struktury i aktywny w niej udział¹⁵⁶². W tym celu konserwatywni ludowcy postulowali intensyfikację relacji bilateralnych z państwami „piętnastki”, a przede wszystkim z Niemcami i Francją¹⁵⁶³. W tym samym dokumencie SKL zaprezentowało się jako rzecznik rozszerzenia NATO na „państwa regionu”, w tym przede wszystkim Słowację i Litwę¹⁵⁶⁴.

W drugiej połowie lat 80. XX wieku Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, na skutek polityki kierownictwa tego ugrupowania, uzyskiwało większy niż w poprzednim okresie wpływ na funkcjonowanie państwa. Prowadzenie polityki zagranicznej pozostawało jednak w wyłącznej kompetencji władz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Przedstawiciele ugrupowania ludowego otrzymali dostęp do drugoplanowych stanowisk w służbie dyplomatycznej, a Roman Malinowski jako marszałek Sejmu często reprezentował władze PRL podczas wizyt zagranicznych. ZSL nie mogło jednak zgłaszać niezależnych wobec PZPR postulatów prowadzenia polityki zagranicznej. Zwoływanie debat sejmowych, których celem była reorientacja polskiej polityki zagranicznej było możliwe dopiero po utworzeniu rządu pod kierownictwem Tadeusza Mazowieckiego. W okresie Sejmu „kontraktowego” dochodziło do przemian w reprezentacji parlamentarnej ludowców, powstawały nowe kluby parlamentarne oraz ugrupowania polityczne. Efektem powyższego procesu było ogłoszenie, między innymi przez partie ludowe, postulatów programowych zawierających odniesienie do miejsca i roli Polski na arenie międzynarodowej.

Cechą charakterystyczną koncepcji prowadzenia przez Polskę polityki zagranicznej sformułowanych przez przedstawicieli ugrupowań ruchu ludowego posiadających swoją reprezentację parlamentarną, było wspólne poparcie dążenia do wejścia Polski w skład NATO oraz integracja ze strukturami zachodnioeuropejskimi. W kontekście członkostwa w Sojuszu Północnoatlantyckim ludowcy włączyli się w wypracowanie niemal absolutnego konsensusu

¹⁵⁶¹ *Ibidem*, Wypowiedź Aleksandra Halla podczas 110. posiedzenia Sejmu RP w dniu 6 czerwca 2001 r., 9 i 10 punkt porządku dziennego, <http://orka2.sejm.gov.pl/Debata3.nsf/> (dostęp: 28.08.2018).

¹⁵⁶² AAN, Zespół nr 2379 (SKL-RNP), sygn. 37, Polska polityka zagraniczna. Program Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego, b. p.

¹⁵⁶³ *Ibidem*.

¹⁵⁶⁴ *Ibidem*.

grup politycznych posiadających wpływ na władzę ustawodawczą¹⁵⁶⁵. Klarownym celem polskiej polityki zagranicznej wspieranym przez partie ludowe obu nurtów była również akcesja do Unii Europejskiej, chociaż w tym aspekcie silnie artykułowana była kwestia uzyskania odpowiednich warunków, szczególnie dla rozwoju polskiego rolnictwa. Należy zaznaczyć, że partie ludowe projektując swoje programy polityki zagranicznej w pełni akceptowały założenia aksjologiczne uznawane za główne dla systemu zachodniego, którymi było uznanie demokracji, wolnego rynku i praw człowieka¹⁵⁶⁶. Odwołania do powyższych wartości występowały w programach ugrupowań ruchu ludowego, wywodzących się z nurtu postzetaselowskiego oraz postsolidarnościowego.

Obranie przez polskie partie kierunku integracji ze strukturami euroatlantyckimi powiązane było z koniecznością zaprojektowania nowych relacji z ZSRR, a następnie Federacją Rosyjską oraz niepodległymi państwami powstałymi w wyniku rozpadu ZSRR. W przypadku Polskiego Stronnictwa Ludowego oraz Polskiego Stronnictwa Ludowego-Porozumienie Ludowe koncepcje, prezentowane w Sejmie oraz w dokumentach programowych, były silnie motywowane względami ekonomicznymi. Reprezentanci przywoływanych partii, wskazane państwa, uznawali za istotne rynki zbytu dla polskich produktów rolnych. W związku z powyższym zakładano, że utrzymanie odpowiednich relacji z powyższymi państwami będzie pozytywnie wpływać na sytuację ekonomiczną polskiej wsi. Bardziej ideowe podejście do polityki zagranicznej prezentowało Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe, które silniej niż inne ugrupowania ruchu ludowego akcentowało potrzebę znaczącego wpływu Polski na obranie przez jej wschodnich sąsiadów (przede wszystkim Ukrainę oraz Litwę ale również Białoruś) kierunku pro-zachodniego. Powyższe postulaty wynikały z wpływu myśli politycznej środowiska konserwatystów współtworzących SKL.

¹⁵⁶⁵ Jak zauważa Krzysztof Zuba ostatecznie „w głosowaniu nad ratyfikacją Traktatu Północnoatlantyckiego 17 lutego 1999 roku, przeciwko głosowało tylko siedmiu posłów Naszego Koła, czterech wstrzymało się od głosu”; K. Zuba, *Rola ideologii i partii politycznych w procesie formułowania polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, red. S. Bieleń, Warszawa 2010, s. 195; „Jedność i konsekwencję” polskich polityków w „toku batalii o przystąpienie do NATO” podkreśla również: R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 127.

¹⁵⁶⁶ F. Gołębowski, *Aksjologiczne założenia polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu...*, s. 176.

3. Kwestie społeczno-gospodarcze

W badanym okresie wszystkie ugrupowania ruchu ludowego posiadające swoją reprezentację parlamentarną, w kontekście gospodarczym, wyraźnie odwoływały się do tradycji i dziedzictwa gospodarczej myśli przedwojennych ludowców, głównie odłamu związanego z Wincentym Witosem, jak i koncepcji propagowanych przez PSL pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka. Powyższe nawiązania widoczne były w programach i deklaracjach ugrupowań ludowych niezależnie od ich historycznego pochodzenia. Bezpośrednie odwołania do ludowej myśli ekonomicznej okresu II Rzeczypospolitej oraz programu powojennego PSL wcześniej wystąpiły w odezwach ideologicznych chłopskich organizacji związkowych.

Do wyborów 1989 roku „solidarnościowi” ludowcy przystępowali w ramach Komitetu Obywatelskiego, w związku z czym założenia ideowe dotyczące gospodarki środowiska skupionego wokół Lecha Wałęsy uznawali za swoje. PSL „Solidarność”, którego konsolidacja zbiegła się w czasie z przygotowaniem i wdrażaniem przez parlament tzw. Planu Balcerowicza, popierała wolnorynkową koncepcję firmowaną przez wicepremiera i ministra finansów ale przedstawiła również postulaty „podjęcia przez państwo działań osłonowych” przede wszystkim w sektorze rolnictwa. Miały one polegać na ingerencji państwa w ceny środków produkcji rolnej, organizację skupów, dotowanie kredytów na rzecz produkcji i inwestycji¹⁵⁶⁷. Ogólny wgląd w koncepcje części posłów ludowych zrzeszonych w OKP oraz w Kole Poselskim PSL „Solidarność” dają dokumenty programowo-ideowe omawianego ugrupowania ogłoszone w 1989 roku¹⁵⁶⁸. Po raz pierwszy pojawiły się w nich postulaty wprowadzenia w Polsce gospodarki rynkowej opartej na prywatnej własności oraz umocnienia i rozbudowania modelu rolnego opartego o „rodzinne gospodarstwo rolne”¹⁵⁶⁹. Prymat w sferze gospodarczej nadawano wolnemu rynkowi, który miał być jedynie korygowany przez niezbędny interwencjonizm państwa¹⁵⁷⁰.

¹⁵⁶⁷ J. Wojnicki, *Ustrój społeczno-gospodarczy według partii i ugrupowań ludowych po 1989 roku*, „Myśl Ludowa” 2015, nr 7, s. 44.

¹⁵⁶⁸ Najpierw przedstawiono: *Projekt deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 10, s. 1; Następnie opublikowano: *Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność” ...*, s. 65-69.

¹⁵⁶⁹ Materiał źródłowy w swoich pracach przytaczali również Tomasz Kuczur (*op. cit.*, s. 183) oraz Dorota Rdzanek (*Polityka rolna w programach polskich partii politycznych 1989-2004*, Toruń 2014, s. 23).

¹⁵⁷⁰ J. Wojnicki, *Ustrój społeczno-gospodarczy...*, s. 44.

W listopadzie 1989 roku swoje zapatrywania gospodarcze przedstawiło również PSL, którego prezesem był gen. Franciszek Kamiński. PSL odwołało się do idei agraryzmu¹⁵⁷¹, artykułując przekonanie, że „programy agrarystyczne nie przeżyły się, nie zdezaktualizowały (...) a zawarte w nich podstawowe idee pozostały żywe”¹⁵⁷². Za jedno z najważniejszych zadań uznano rozszerzenie prywatnego gospodarowania w rolnictwie. Według PSL „Wilanowskiego” – ustrój rolny powinien opierać się na gospodarstwach rodzinnych, jako przynoszących „największe efekty ekonomiczno-produkcyjne”¹⁵⁷³. W założeniach deklaracji ideowo- programowej opowiedziano się za rozwiązaniami wolnorynkowymi jako podstawą regulowania gospodarki ale „przeciwko takiemu liberalizmowi gospodarczemu, który może przyjąć formy właściwe dla wczesnej fazy kapitalizmu z całą jego niesprawiedliwością”¹⁵⁷⁴. Oprócz własności prywatnej dopuszczano inne jej formy, szczególną rolę przypisując spółdzielczości wiejskiej. W tym kontekście zdecydowanie rozróżniano praktykę działania spółdzielczości w okresie PRL, przeciwstawiając ją preferowanemu przez PSL „Wilanowskie” wzorcowi wypracowanemu przez tradycyjny ruch ludowy. W założeniach ideowo-programowych krytykowano istnienie ulg i przywilejów wobec „rolniczych spółdzielni produkcyjnych” ale nie opowiedziano się zdecydowanie za ich likwidacją. Takie postulaty padły jednak w czasie wystąpień na kongresie ugrupowania, w trakcie których uznano, że państwo może dysponować ziemią jedynie w celu prowadzenia instytutów naukowo-doświadczalnych¹⁵⁷⁵. Dopuszczano jednak zachowanie wpływu państwa na ogół procesów gospodarczych, powołując się na rozwiązania zaczerpnięte ze społecznej nauki Kościoła katolickiego. W tym kontekście w założeniach ideowo-programowych zawarto określenie „umiarkowanego interwencjonizmu”, które jednak szerzej nie zostało w tym dokumencie zdefiniowane¹⁵⁷⁶. Po części podejście parlamentarzystów PSL „Wilanowskiego” do tych zagadnień zdradzały wystąpienia sejmowe. Jak zaznaczał członek klubu poselskiego Stanisław Jasiński – środowisko odżegnywało się od poparcia dla praktyk „centralizmu

¹⁵⁷¹ Agraryzm jako nurt ideowy ruchu ludowego powstał w latach 30. XX wieku; Zob. J. Jachymek, *Źródło światopoglądu agrarystycznego* [w:] *Myśl polityczna od historii do współczesności. Księga dedykowana profesorowi Markowi Waldenbergowi*, red. B. Stoczewska, M. Jaskólski, Kraków 2000, s. 155-166; Jak zauważa L. Rubisz „polityczną filozofię agraryzmu najpełniej wyłożoną odnajdujemy (...) u S. Miłkowskiego w jego dwóch broszurach: *Agraryzm jako forma przebudowy ustroju społecznego* (Kraków 1934) oraz *Walka o nową Polskę* (Warszawa 1936)”; L. Rubisz, *Trzecią drogą w III RP. Tradycje i zasady ideowe Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. M. Migalski..., s. 13.

¹⁵⁷² *Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 3.

¹⁵⁷³ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁷⁵ T. Kuczur, *op. cit.*, s. 196.

¹⁵⁷⁶ *Założenia deklaracji ideowo programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 3.

gospodarczego” ale postulowało „dalekowzrocne ukierunkowanie w istotnych dla gospodarki gałęziach”, do których zaliczano „energetykę, komunikację, ekologię oraz rolnictwo”¹⁵⁷⁷.

Koncepcje programowe oparte o założenia agraryzmu jako podstawę swojej wizji gospodarczej deklarowali również wywodzący się z tego ugrupowania przeciwnicy połączenia z PSL „Odrodzenie”, którzy po 5 maja 1990 roku powrócili do nazwy PSL „Mikołajczykowskie” (w Sejmie pozostając jako KP PSL – zwany „małym”). W sierpniu 1990 roku opublikowali projekt programu, w którym wypowiedzieli się „przeciwko ustrojowi kapitalistycznemu, gdyż nie ma on na celu zaspokajania potrzeb społecznych, lecz nieograniczone zyski i wyzysk pracy najemnej”¹⁵⁷⁸. Pracę uznano za główny czynnik rozwoju gospodarczego, który powinien całkowicie wyprzeć z ustroju społecznego „niezapracowany dochód”¹⁵⁷⁹. Pod specjalną opieką powinna znajdować się wytwórczość rolnika, która według ideologów PSL „Mikołajczykowskiego” wpływa w istotny sposób na produkcję przemysłową. Z kolei „podstawowe gałęzie wytwórczości przemysłowej” miały zostać oddane „w bezpośrednie władanie państwa” w celu utrzymania ich „niezależności od czynników obcych”, a przemysł zbrojeniowy, ciężki oraz „urządzeń mających charakter podstawowy (kluczowy) dla gospodarki narodowej” miały pozostać państwowe¹⁵⁸⁰. Indywidualną własność planowano utrzymać w rolnictwie, którego podstawą miało być gospodarstwo rodzinne. Spółdzielczość, samorząd terytorialny oraz organizacje społeczne miały natomiast być właściwą formą dla przemysłu rolno-spożywczego¹⁵⁸¹. Ugrupowanie dopuszczało szeroki zakres ingerencji państwa w gospodarkę ale w mniejszym stopniu w rolnictwo, któremu państwo miało zapewnić opłacalność wytwórczości, przy prywatnym gospodarowaniu.

Koncepcje programowe ugrupowań chłopskich wywodzących się z „solidarnościowego” ruchu ludowego, które były formułowane w okresie Sejmu „kontraktowego”, powstawały w warunkach chaotycznego procesu wyłaniania się tych partii. W związku z tym widoczne było w nich silne nawiązanie do tradycyjnych zapatrywań ludowców na gospodarkę. Najlepszy przykład stanowił program PSL „Mikołajczykowskiego”, który można uznać za zmodyfikowaną wersję koncepcji

¹⁵⁷⁷ *Przemówienie posła Stanisława Jasińskiego członka Klubu Poselskiego PSL wygłoszone na forum sejmowym, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 3, s. 2.*

¹⁵⁷⁸ *Projekt Programu PSL (Mikołajczykowskiego)...*, s. 1.

¹⁵⁷⁹ *Ibidem.*

¹⁵⁸⁰ *Ibidem.*

¹⁵⁸¹ *Ibidem.*

popularyzowanych przez PSL w latach 1945–1947¹⁵⁸². Ponadto, w tym okresie, większa część środowiska postsolidarnościowego, nadal wchodziła w skład OKP. Niewielka grupa przystąpiła do KP PSL kierowanego przez J. Zycha. Wszystkie te czynniki powodowały, że pierwszym dokumentem dającym syntetyczny wgląd w autorskie koncepcje gospodarcze, które miały być realizowane przez parlamentarzystów „solidarnościowego ruchu ludowego” już w ramach niezależnej działalności w Sejmie, były „Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego”, sformułowane przed wyborami 1991 roku¹⁵⁸³. Choć zaznaczano w nim, że „docelową podstawą gospodarki ma być własność prywatna, stabilny i wymienialny pieniądz oraz szeroka współpraca gospodarcza z zagranicą”¹⁵⁸⁴, to zawierał również aspekty wskazujące na brak bezwarunkowego pozostawienia sfery ekonomicznej prawom wolnego rynku. W „Tezach programu...” podkreślano, że „rząd odpowiada za przemiany zachodzące w gospodarce”, których „nie można podporządkować jednemu celowi”¹⁵⁸⁵. Odniesienie to stanowiło subtelną ale krytyczną aluzję do sposobu realizacji tzw. Planu Balcerowicza, nastawionego przede wszystkim na zduszenie inflacji. W podobny sposób wypowiedziano się o przekształceniach sektora państwowego. Zaznaczano, że są one koniecznością ale dodawano, że „muszą być stopniowe i dobrze przygotowane”, ponieważ dotyczą licznej grupy zatrudnionych¹⁵⁸⁶. W dokumencie rodzaj „przeobrażeń sektora państwowego” nie został szczegółowo zdefiniowany, ale biorąc pod uwagę dokonujące się w owym czasie procesy gospodarcze należy zakładać, że chodziło przede wszystkim o prywatyzację. Zagadnieniu temu poświęcono również odrębny punkt, w którym podkreślano, że jej celem „powinno być stworzenie warunków dla rodzimego kapitału”¹⁵⁸⁷. Dla Porozumienia Ludowego oznaczało to konieczność wprowadzenia „formy przejściowej dzierżawy”, jak i wsparcie polegające na ratalnym rozbiciu „spłat z tytułu przejęcia majątku państwowego”¹⁵⁸⁸. Krytyki wobec dotychczasowej polityki prywatyzacyjnej nie formułowano.

Porozumienie Ludowe w 1991 roku za dziedziny gospodarki szczególnie istotne dla rozwoju Polski uznawało (zgodnie z profilem ugrupowania) rolnictwo, ale też budownictwo¹⁵⁸⁹. W kontekście rolnictwa, jak i innych segmentów produkcji zaznaczano

¹⁵⁸² Na ten temat zob. więcej: P. Swacha, *Polityka informacyjna...*, s. 152-157.

¹⁵⁸³ *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego...*, s. 160-162.

¹⁵⁸⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁸⁶ *Ibidem*, s. 161.

¹⁵⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁵⁸⁹ *Ibidem*.

potrzebę zachowania ochronnych dla rodzimych wytwórców barier celnych, tanich kredytów oraz „ulg podatkowych”¹⁵⁹⁰. Porozumienie Ludowe dalekie było od przyjęcia liberalnych zasad w handlu międzynarodowym, które doprowadziłyby do całkowicie wolnorynkowej rywalizacji polskich producentów z konkurentami zagranicznymi. Uważano jednak, że polskie produkty rolne mogą być atrakcyjnym towarem eksportowym, między innymi z uwagi na ich cenę oraz pro zdrowotny sposób wytwarzania. W tym sektorze gospodarki dostrzegano szansę na „odbudowę naszej międzynarodowej pozycji gospodarczej”¹⁵⁹¹.

W 1991 roku polityce rolnej poświęcono cały dokument przedwyborczy wytworzony przez PSL „Solidarność”, które w owym czasie było częścią KKW Porozumienie Ludowe. Odniesiono się w nim m.in. do kwestii typu gospodarstw, które powinny dominować w polskim modelu rolnictwa, przedstawiono stosunek do prywatyzacji Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR), relacje między rolnictwem a innymi sektorami gospodarki, a także między rolnictwem polskim i zagranicznym¹⁵⁹². PSL „Solidarność” za podstawę ustroju rolnego uznało rodzinne gospodarstwo rolne, które uważano za „najbardziej efektywny sposób gospodarowania oraz rozwiązywania problemów środowiska wiejskiego”¹⁵⁹³. Inne formy organizacji produkcji wiejskiej np. występujące na zachodzie Europy bądź w Stanach Zjednoczonych gospodarstwa wielkoobszarowe, a także spółdzielnie, postrzegano jedynie jako rozwiązania uzupełniające¹⁵⁹⁴. Uzasadnieniem dla promowania tej formy ustroju rolnego były według PSL „Solidarność” nie tylko kwestie ekonomiczne ale również ideologiczne. Podkreślano, że rodzinne gospodarstwo rolne jest „istotnym elementem dziedzictwa społeczeństwa polskiego”¹⁵⁹⁵. Twórcy założeń programowych uważali, że gospodarstwo rodzinne kumuluje w sobie „wszystkie pozytywne wartości takie jak: praca dla siebie, wartość prywatna, wolność osobista, podział pracy, zabezpieczenie przed niepewnością świata zewnętrznego, wychowanie, wartości moralne i religijne”¹⁵⁹⁶. Przedstawione koncepcje promowane były jeszcze w okresie PRL przez organizacje związkowe rolników, do których ugrupowanie nawiązywało¹⁵⁹⁷.

Opowiadając się za gospodarowaniem prywatnym PSL „Solidarność” musiało ustosunkować się do problemu ziem rolnych będących w posiadaniu państwa. W tym

¹⁵⁹⁰ *Ibidem*, s. 161 i 162.

¹⁵⁹¹ *Ibidem*, s. 162.

¹⁵⁹² *Gospodarstwo rodzinne – podstawa ustroju...*, s. 162-168.

¹⁵⁹³ *Ibidem*, s. 163.

¹⁵⁹⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁹⁶ *Ibidem*.

¹⁵⁹⁷ Prywatne gospodarowanie jako wartość przywoływano w prasie drugiego obiegu – np. *Komunikat*, „Solidarność Rolników. Pismo OKOR” 1987, nr 30-31, s. 1; *Polityka rolna*, *Ibidem*, s. 13-14.

kontekście uznawano, że najwłaściwszym rozwiązaniem będzie „prywatyzacja i komercjalizacja obecnej własności państwowej zorganizowanej w postaci PGR”¹⁵⁹⁸. Ugrupowanie Józefa Ślisza dopuszczało jednak utrzymanie przez państwo części obszarów rolniczych w celu prowadzenia specjalistycznych gospodarstw („szkolnych i instytutów” oraz „twórczej hodowli roślin i zwierząt”) a także utrzymania wpływu na kształtowanie polityki rolnej (np. osadnictwa). Prywatyzacja miała również być przeprowadzana przy akceptacji ludności zamieszkującej Państwowe Gospodarstwa Rolne¹⁵⁹⁹.

PSL „Solidarność” nie wypowiedziało się na temat reprivatyzacji. Odniesienie do tej sfery znalazło się jednak w ogólnym programie Porozumienia Ludowego. Zakładano w nim, że ziemia, którą rolnicy otrzymali podczas „reform rolnych” jest ich własnością, a zwroty majątku powinny opierać się przede wszystkim na bonach kapitałowych, a jedynie „w uzasadnionych przypadkach” dokonywać się „w naturze”¹⁶⁰⁰.

Założenia PSL „Solidarność” dotyczące gospodarowania indywidualnego rozwijały również kwestie relacji między rolnictwem a gospodarką wolnorynkową. Co do zasady ugrupowanie popierało rozwiązania rynkowe, ale w kontekście rolnictwa proponowało pewne ograniczenia jego mechanizmów. Powyższe założenie wynikało z wyartykułowanego w dokumencie przekonania, że „skrajnie liberalna” wersja kapitalizmu doprowadzi do upadku tak rolnictwa, jak i jego „otoczenia handlowego i przetwórstwa rolno-spożywczego”¹⁶⁰¹. Według PSL „Solidarność” ingerencja ochronna w rynek rolny powinna polegać na subwencjach dla sektora gospodarki, jak i ochronie rynku zbytu na produkty żywnościowe, poprzez wprowadzenie ceł na żywność, w szczególności dla państw, które subwencjonują swoje rolnictwo¹⁶⁰². Należy jednak zaznaczyć, że w kontekście konkurencji międzynarodowej w tym sektorze i stosowaniu barier ochronnych autorzy programu używali określeń „obecnie” i „jeszcze”, co oznaczało że nie wykluczali zmiany w przyszłości.

Sytuacja, w której znalazło się polskie rolnictwo w okresie transformacji systemowej powodowała, że PSL „Solidarność” proponowało opracowanie dwóch planów polityki wobec sektora rolnego – docelowego oraz perspektywicznego. Pierwszy miał obejmować działania „ochronne i dostosowawcze” podejmowane w „okresie przejściowym”, które jednak nie zostały szczegółowo zdefiniowane. Drugi zakładał długofalową transformację polskiego rolnictwa w „nowoczesne (...), w którym gospodarstwo funkcjonuje w symbiozie

¹⁵⁹⁸ *Gospodarstwo rodzinne – podstawa ustroju...*, s. 164.

¹⁵⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁰ *Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego...*, s. 161.

¹⁶⁰¹ *Gospodarstwo rodzinne – podstawa ustroju...*, s. 164.

¹⁶⁰² *Ibidem*.

z prywatnymi lub spółdzielczymi punktami przetwórstwa płodów rolnych”¹⁶⁰³. W tym przypadku również bardziej precyzyjnie wskazywanych założeń nie omówiono.

W dokumencie programowym PSL „Solidarność” znalazły się również odniesienia do kwestii przemysłu wytwarzającego środki produkcji. Ideolodzy tego ugrupowania dostrzegali istotność wyposażenia polskiego rolnictwa w nowoczesny sprzęt oraz w „środki energetyczne”. Zauważano różnice w dostępie do tego typu asortymentu w Polsce i na zachodzie Europy. Za korzystne rozwiązanie uznawano uruchomienie produkcji w Polsce, a nie importu z państw zachodnich. Sprowadzanie sprzętu rolniczego spoza Polski miało stanowić jedynie uzupełnienie i „dotyczyć tych asortymentów produkcji, których potrzeby ilościowe są niewielkie”¹⁶⁰⁴. Część przemysłu wytwarzającego środki produkcji uznawano za strategicznie istotny dla państwa. W tym kontekście wymieniono przedsiębiorstwa produkujące nawozy oraz ciągniki, które (wedle założeń ugrupowania J. Ślisza) powinny być kontrolowane przez państwo, przynajmniej „kapitałowo”¹⁶⁰⁵.

Postulaty przedstawione przez PSL „Solidarność” nie ograniczały się jedynie do sfery ekonomicznej. Ludowcy związani z Józefem Śliszem poruszali również kwestię bezrobocia na obszarach wiejskich, po raz kolejny proponując rozwiązania dalekie od założeń liberalnych. Uważano, że państwo powinno przyczynić się do rozwiązania problemu poprzez „stworzenie możliwości przekwalifikowania się ludności zbędnej w rolnictwie”¹⁶⁰⁶ wzorem działań, które miały miejsce w Europie Zachodniej w latach 1950–1970. Dla osób, które doświadczały bezrobocia na wsi przewidywano organizację „warsztatów rzemieślniczych, handlowych oraz usługowych”¹⁶⁰⁷.

W 1993 roku środowisko „solidarnościowych” ludowców związanych z Józefem Śliszem po raz kolejny przystępowało do wyborów w sojuszu z innymi ugrupowaniami. Tym razem nie był to jednak blok ugrupowań chłopskich, a chrześcijańskich i ludowych. W ramach głównych dokumentów programowych przedstawionych przez KKW „Ojczyzna” znajdowały się zarówno materiały wspólne dla wszystkich ugrupowań tworzących listę, jak i podpisane jedynie przez poszczególne partie. SLCh sygnowało dwa osobne dokumenty posiadające formę programu wyborczego. Oba miały charakter przekrojowy, a w części poświęconej gospodarce zawierały ogólne postulaty. W tym kontekście ludowcy zapowiadali działania na rzecz „ochrony polskiego rolnictwa i przemysłu”, obniżenia

¹⁶⁰³ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁴ *Ibidem*, s. 166.

¹⁶⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁰⁷ *Ibidem*, s. 165.

podatków oraz wprowadzenia „ulg inwestycyjnych dla przetwórstwa”¹⁶⁰⁸. W kwestii funkcjonowania sektora państwowego i przemian prywatyzacyjnych program SLCh był bardziej liberalny niż przed dwoma laty. Ugrupowanie J. Ślisza wyraźnie akcentowało znaczenie własności prywatnej i przedsiębiorczości obywateli. Zaznaczano, że „państwo i jego agendy nie powinny zajmować się działalnością gospodarczą”, a działania dotyczące sektora przemysłowego „w żadnym razie nie mogą być następstwem urzędniczych decyzji, tylko informacji przekazywanych przez wolny rynek”¹⁶⁰⁹. Polityka przemysłowa powinna być zdecentralizowana, czyli kreowana przede wszystkim przez samorząd terytorialny i gospodarczy¹⁶¹⁰.

Liberalne nastawienie do gospodarki i postulowane ograniczenie interwencjonizmu państwowego podkreślał stosunek SLCh do sposobu konstruowania budżetu. Według chrześcijańskich ludowców należy zlikwidować możliwość wydatkowania przez państwo większych środków „niż może zebrać w formie podatków”¹⁶¹¹. Sprzeciwiano się również ich podnoszeniu argumentując, że takie decyzje „zawsze powodują stagnację gospodarczą i wzrost bezrobocia”¹⁶¹². Również w zakresie międzynarodowych relacji gospodarczych SLCh przyjęło neoliberalne podejście. Uznawano bowiem, że współpraca z innymi państwami nie powinna być regulowana przez „ciągłe koncesje, kontyngenty, licencje”, a odbywać się miała w oparciu o „swobodny przepływ ludzi, kapitałów i towarów”¹⁶¹³.

Wolnorynkowa orientacja, szczególnie dotycząca międzynarodowych relacji gospodarczych, ulegała zatarciu w części programu KKW „Ojczyzna” poświęconemu gospodarce. Domagano się, aby rolnictwo oraz przetwórstwo rolno-spożywcze zostało uznane za „strategiczny kierunek polityki gospodarczej – zwłaszcza w zakresie kredytowania rozwoju gospodarstw rolnych i wzmocnienia rodzimego rynku rolnego”¹⁶¹⁴. Podkreślono konieczność objęcia ochroną polskich wytwórców, właścicieli ziemi, „stworzenia preferencji dla polskich nabywców przy sprzedaży mienia państwowego”¹⁶¹⁵. Elementem, który utrzymywał spójność programu KKW „Ojczyzna” z koncepcjami SLCh było podkreślenie znaczenia prywatyzacji oraz niskich podatków dla rozwoju gospodarczego¹⁶¹⁶.

¹⁶⁰⁸ *Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie. Polacy! Ojczyzna...*, s. 51.

¹⁶⁰⁹ *Broszura wyborcza SLCh...*, s. 54.

¹⁶¹⁰ *Ibidem*.

¹⁶¹¹ *Ibidem*.

¹⁶¹² *Ibidem*.

¹⁶¹³ *Ibidem*.

¹⁶¹⁴ *Broszura wyborcza KKW „Ojczyzna”, [w:] Ibidem*, s. 37.

¹⁶¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶¹⁶ *Ibidem*.

Uzyskanie przez KKW „Ojczyzna” w wyborach 1993 roku poparcia poniżej progu wyborczego sprawiło, że SLCh nie miało możliwości artykułowania swojego programu w Sejmie II kadencji. W okresie od jesieni 1993 roku do powstania SKL przedstawiciele SLCh mogli jednak propagować swoje koncepcje za pośrednictwem prasy, różnego rodzaju wydawnictw, czy spotkań bezpośrednich. W tym okresie Józef Ślisz zapatrywania gospodarcze ugrupowania, z którego się wywodził, postrzegał jako prorynkowe, korygowane jedynie zgodnie ze społeczną nauką Kościoła katolickiego¹⁶¹⁷. Porównując wspólne programy komitetów wyborczych (w ramach których w 1991 i 1993 roku o mandaty ubiegali się przedstawiciele ugrupowania) z ideami zawartymi w osobnych dokumentach PSL „Solidarność” oraz SLCh, zauważyć można większe zaufanie grupy Józefa Ślisza do rozwiązań wolnorynkowych. Przy czym podobnie jak w przypadku innych nurtów ruchu ludowego negowano ich literalne stosowanie w odniesieniu do sektora rolnego.

Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe w 1993 roku zdecydowało się na samodzielny start w wyborach, w związku z czym sformułowało całkowicie autorski program. W porównaniu do koncepcji sprzed dwóch lat większą uwagę poświęcono problematyce rolnictwa i wsi¹⁶¹⁸. W programie powtórzono konieczność prowadzenia polityki ochrony rodzinnych gospodarstw rolnych w warunkach gospodarki rynkowej, co miało wyrażać się w hasle „tyle ingerencji państwa – ile konieczne, tyle wolnego rynku – ile możliwe”¹⁶¹⁹. W dokumencie wymieniono cele, do których powinno zmierzać rolnictwo w postaci: „zagwarantowania suwerenności i bezpieczeństwa żywnościowego”, zrównania dochodów ludności wiejskiej i miejskiej oraz likwidację ukrytego bezrobocia na wsi, dbałości o środowisko naturalne, „obrony i współtworzenia nowych wartości duchowych, społecznych i kulturowych”¹⁶²⁰. Celom podporządkowano zasady polityki ugrupowania¹⁶²¹, oraz

¹⁶¹⁷ M. Stodolny, *op. cit.*, s. 275.

¹⁶¹⁸ Nawiązanie do rolnictwa wystąpiło również w głównym hasle wyborczym PSL zamieszczanym na ulotkach, chociaż dominowały akcenty narodowe. Brzmiało ono: „Brońmy Polski. Narodu – Wiary – Ziemi”; Archiwum MHPRL, sygn. MHPRL - 5744.

¹⁶¹⁹ *Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki rolnej dla Polski*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich...*, s. 89.

¹⁶²⁰ *Ibidem*, s. 88-89.

¹⁶²¹ Wśród zasad wymieniono: 1. „zasadę stabilizacji warunków produkcji w rolnictwie poprzez aktywne oddziaływanie instrumentami prawnymi i ekonomicznymi. (...) 2. Zasadę zrównoważonego rozwoju”, która zakładała równomierny rozwój przemysłu, rolnictwa, handlu i usług oraz równowagę regionalną. 3. „Rozwoju gospodarstw rodzinnych. (...) 4. Wielofunkcyjnego rozwoju wsi (...). 5. Zasadę dialogu społecznego i rozwiązywania problemów na drodze porozumienia (...). 6. Zasadę obecności na arenie wydarzeń międzynarodowych i aktywności Polski w tworzeniu nowych relacji i więzi w naszym regionie Europy oraz udział w przeobrażeniach światowego rynku rolnego (...); *Ibidem*, s. 89.

trzyście obszernie opisanych „dróg i sposobów rozwoju rolnictwa i wsi”¹⁶²². Same tytuły poszczególnych działów programu wskazywały, że rolnictwu podporządkowano nie tylko inne segmenty gospodarki ale również polityki np. społeczną.

Według PSL–PL grunty pozostające w posiadaniu państwa powinny być prywatyzowane przy ewentualnym wsparciu ze strony władzy np. w postaci „średnioterminowej dzierżawy”¹⁶²³. W kontekście rynku rolnego opowiadano się za „swobodnym kształtowaniem cen artykułów żywnościowych ale równocześnie wymieniono kilka mechanizmów aktywnego wpływania na nie poprzez podatki, dotacje oraz działalność Agencji Rynku Rolnego¹⁶²⁴. Zwroty podatkowe powinny obejmować paliwo rolnicze, sprzęt rolniczy jeśli gospodarstwo podlega modernizacji, a wysokość obciążeń fiskalnych powinna być dalej uzależniona od jakości gleb. Aktywną rolę przewidywano dla Funduszu Restrukturyzacji i Oddłużenia Rolnictwa, który docelowo miał się przekształcić w agencję Kredytu Rolnego. W sytuacji wystąpienia „wyższej inflacji” rolnikom przysługiwałby specjalny kredyt obrotowy. Według PSL–PL oddłużenie powinno objąć również banki obsługujące rolnictwo¹⁶²⁵. Miało to również służyć spółdzielczości, którą ugrupowanie w „autentycznej” formie popierało¹⁶²⁶.

Zdaniem polityków PSL–PL pilną potrzebą była poprawa infrastruktury wiejskiej, zadbanie o wielofunkcyjny rozwój wsi, np. poprzez agroturystykę oraz dbałość o jej walory ekologiczne¹⁶²⁷. Wiele miejsca w aspekcie gospodarczo-społecznym poświęcono również kwestii rozwoju oświaty rolniczej, która miała przygotowywać zawodowo zarówno rolników, jak i pracowników branż związanych z rolnictwem. Odniesiono się również do spraw funkcjonowania pomocy społecznej na obszarach wiejskich, nadając w projekcie PSL–PL większą rolę w tym aspekcie organizacjom społecznym i zawodowym rolników. Postulowano jednak również podniesienie poziomu świadczeń dla mieszkańców wsi¹⁶²⁸.

¹⁶²² Obejmowały one: 1. Gospodarowanie ziemią; 2. Polityka, cen, podatków i dotacji; 3. Polityka kredytowa; 4. Polityka w zakresie handlu zagranicznego; 5. Przekształcenia w otoczeniu rolnictwa. Spółdzielczość; 6. Infrastruktura wiejska; 7. Wielofunkcyjny rozwój wsi; 8. Polityka dochodowa; 9. Polityka ekologiczna; 10. Polityka regionalna; 11. Nauka, oświata, wdrożenia i postęp; 12. Polityka międzynarodowa; 13. Polityka społeczna; *Ibidem*, s. 90-99.

¹⁶²³ *Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki...*, s. 90.

¹⁶²⁴ *Ibidem*, s. 90-91.

¹⁶²⁵ *Ibidem*, s. 91-92.

¹⁶²⁶ *Ibidem*, s. 93.

¹⁶²⁷ *Ibidem*, s. 94-95.

¹⁶²⁸ *Ibidem*, s. 96-98.

Relacje międzynarodowe w odniesieniu do gospodarki i rolnictwa widziano nie tylko w kontekście ochrony rynku żywnościowego przed napływem produktów spoza Polski¹⁶²⁹ ale również przez pryzmat światowego problemu wyżywienia. PSL–PL szczególną rolę nadawało Światowej Organizacji Wyżywienia i Rolnictwa (FAO). Podkreślano, że naganne etycznie jest ograniczanie produkcji żywności, przy jednoczesnym występowaniu głodu w wielu regionach świata. Intensyfikacji powinny ulec również przygotowania dostosowawcze do norm EWG¹⁶³⁰.

W 1997 roku PSL–PL oraz SKL przystępowały do wyborów w ramach AWS, w którym nie stanowiły struktur dominujących, co widoczne było w koncepcjach firmowanych przez cały ruch polityczny. Program gospodarczy Akcji w porównaniu do wcześniejszych koncepcji PSL–PL oraz Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego był bardziej liberalny¹⁶³¹. Podkreślano w nim, że „podstawą gospodarki państwa jest własność prywatna i mechanizmy rynkowe”, a rola władz w kształtowaniu procesów ekonomicznych powinna być ograniczona do „tworzenia ogólnych warunków rozwoju gospodarczego, inspirowaniu określonych jego kierunków, przeciwdziałaniu patologiom i praktykom monopolistycznym, działaniu na rzecz bezpieczeństwa ekonomicznego kraju”¹⁶³². Zapowiadano likwidację subwencji i innych mechanizmów bezpośredniego wpływu państwa na gospodarkę. Reformie miał ulec system podatkowy, którego funkcją w mniejszym stopniu miało być redystrybuowanie dochodu¹⁶³³. Postulowano również przyśpieszenie procesu prywatyzacji i reprivatyzacji¹⁶³⁴. Przemysł miał być restrukturyzowany, w celu przystosowania go do „warunków rynkowych”¹⁶³⁵. Liberalny gospodarczo charakter programu AWS ograniczało planowane „ustawodawstwo dotyczące zbiorowych stosunków pracy i dialogu partnerów społecznych”¹⁶³⁶ oraz kwestie odnoszące się do rolnictwa. W tym aspekcie przekonywano nie tylko o konieczności prowadzenia odpowiedniej polityki kredytowej wobec rolników czy „inwestycjach w sferze

¹⁶²⁹ Według Zdzisława Nowakowskiego PSL-PL, w tym kontekście, formułowało wręcz postulat „przywrócenia koncesjonowania handlu zagranicznego”; Z. Nowakowski, *Bezpieczeństwo państwa w koncepcjach programowych partii parlamentarnych w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2009, s. 389.

¹⁶³⁰ *Ibidem*, s. 97.

¹⁶³¹ Jak wspominał Aleksander Hall – jego dążeniem było „stworzenie partii o konserwatywnym programie w sferze wartości i liberalnym programie gospodarczym”; A. Hall, *Osobista historia III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011, s. 304.

¹⁶³² *Program Akcji Wyborczej „Solidarność”...*, s. 104.

¹⁶³³ *Ibidem*.

¹⁶³⁴ *Plan dla Polski XXI wieku*, [w:] *Ibidem*, s. 109.

¹⁶³⁵ *Program Akcji Wyborczej „Solidarność”...*, s. 105.

¹⁶³⁶ *Plan dla Polski XXI wieku...*, s. 109.

obsługi rolnictwa” ale także o „polityce interwencyjnej”, której celem będzie kształtowanie cen¹⁶³⁷.

Postulaty gospodarcze AWS współtworzonej przez SKL¹⁶³⁸ pokrywały się z koncepcjami nowej inicjatywy konserwatywno-ludowej. W styczniu 1997 roku w pierwszej „Deklaracji ideowej Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego” w części dotyczącej gospodarki opowiedziano się za „silnym złotym, niskimi podatkami, własnością prywatną i swobodą działalności gospodarczej”¹⁶³⁹. Zaakcentowano konieczność przeprowadzenia prywatyzacji „większości majątku państwowego” przedstawiając ją jako „niezbędny warunek szybkiego rozwoju Polski”¹⁶⁴⁰. W niewielkim stopniu odniesiono się do problematyki wiejskiej, zaznaczając jedynie, że „modernizacja polskiego rolnictwa i poprawa jakości życia na wsi” są „zasadniczym problemem, przed którym w najbliższych latach stanie polskie społeczeństwo”¹⁶⁴¹. Szczegółowe poglądy gospodarcze środowisko SKL wyłożyło w założeniach programowych. Potwierdzano w nim orientację wolnorynkową w niewielkim stopniu korygowaną przez państwo. Działalność struktur państwowych w gospodarce wyraźnie ograniczano do obszaru: „budownictwa mieszkaniowego, inwestycji infrastrukturalnych, ochrony polskiej gospodarki na granicy, przekształceń i restrukturyzacji w wielkim i nadal państwowym przemyśle”¹⁶⁴². Rolnictwo nie zostało wyróżnione jako odrębny segment, który powinien być objęty specjalnym nadzorem państwa. Jednak w części programu poświęconej tej tematyce wymieniono postulaty wskazujące na dopuszczenie interwencji na rynku rolnym. Dotyczyło to inwestycji infrastrukturalnych oraz działania wyspecjalizowanych agend wspomagających polskie rolnictwo¹⁶⁴³. Szersze światło na powyższą kwestię dawały wystąpienia przedstawicieli ludowców z SKL. Wiceprezes ugrupowania Artur Balazs w wypowiedziach przed wyborami w 1997 roku zaznaczał, że rolę regulatora w obrocie produktami rolnymi powinna przyjąć Agencja Rynku Rolnego¹⁶⁴⁴, której zadaniem było przeprowadzanie interwencyjnych skupów surowców żywnościowych w celu zapobiegania wahaniom ich cen¹⁶⁴⁵. A. Balazs zapowiadał również uruchomienie specjalnych, dotowanych przez państwo kredytów oraz wprowadzenie ulg podatkowych w celu rozbudowy

¹⁶³⁷ *Program Akcji Wyborczej „Solidarność”...*, s. 105.

¹⁶³⁸ SKL główne postulaty, które ugrupowanie to chciało zamieścić w programie AWS przekazało już w kwietniu 1997 roku; B. Borowik, *op. cit.*, s. 258.

¹⁶³⁹ *Deklaracja ideowa SKL uchwalona przez Zjazd Założycielski 12 stycznia 1997...*, s. 3.

¹⁶⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁶⁴¹ *Ibidem*.

¹⁶⁴² *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-ludowego...*, s. 28.

¹⁶⁴³ *Ibidem*, s. 9 i 36.

¹⁶⁴⁴ Bogdan Borowik relacjonując poglądy A. Balazsa na kwestie rolne zaznaczał, że instytucja ta była „ważnym instrumentem” w projektowanym przez SKL „programie modernizacji wsi”; B. Borowik, *op. cit.*, s. 259.

¹⁶⁴⁵ W. Gadomski, *Między rynkiem a mitem*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 200, s. 13.

infrastruktury wiejskiej¹⁶⁴⁶. W zamyśle SKL następować miała decentralizacja zarządzania wskazanym segmentem gospodarki, w której większe znaczenie miały odgrywać samorządy, organizacje społeczne i spółdzielcze¹⁶⁴⁷. W przeobrażeniach polskiego rolnictwa ważną rolę odgrywać miały instytucje rynkowe, którym ustawodawca był zobowiązany stworzyć infrastrukturę prawną. Za skuteczny instrument gospodarki rynkowej na wsi uznawano giełdy rolno-towarowe, które miały sprawować funkcję „barometru ekonomicznego i »mózgu« gospodarki rynkowej”¹⁶⁴⁸. W kontekście modernizacji otoczenia rolnictwa liczone także na organizacje non-profit, inkubatory przedsiębiorczości oraz zdecentralizowane „rolnicze służby doradcze”¹⁶⁴⁹. Przekształcenie polskiego rynku rolnego było według SKL koniecznością nie tylko z uwagi na formalny wymóg dostosowania omawianego segmentu gospodarki do norm unijnych, ale także do rywalizacji na rynkach zewnętrznych.

W odniesieniu do wszystkich gałęzi gospodarki silnie eksponowany przez konserwatywnych ludowców był postulat przyspieszenia procesu prywatyzacji. Upowszechnienie własności prywatnej traktowano jako dogmat. Popierano pogląd o większej efektywności w działaniu podmiotów tego typu. Za zaletę prywatyzacji uznawano także zmniejszenie wpływu władzy oraz znaczenia „rozgrywek partyjnych” na procesy gospodarcze¹⁶⁵⁰. Zdecydowanie opowiadano się za przeprowadzeniem reprivatyzacji, podkreślając, iż stanowi „podstawowy czynnik potwierdzający wiarygodność dokonujących się przemian politycznych, społecznych i gospodarczych”¹⁶⁵¹. W zamyśle SKL jej celem było nie tylko rozszerzenie sektora prywatnego ale również „zadośćuczynienie skutkom naruszeń prawa własności przez rządy komunistyczne”¹⁶⁵².

Elementem znacząco odróżniającym koncepcje gospodarcze SKL od propozycji innych ugrupowań ludowych było wyeksponowanie znaczenia małych i średnich firm, szczególnie usługowych. Uważano, że rozwój przedsiębiorczości wskazywanego sektora może stanowić szansę na aktywizację bezrobotnych oraz zniwelowanie przerostu zatrudnienia w rolnictwie. Postrzegano to jako szansę poprawy sytuacji gospodarczej małych miast oraz wsi. Powyższy plan miał być realizowany poprzez powołanie Narodowego Programu Rozwoju Usług, w ramach którego przewidywano przede wszystkim wprowadzenie preferencji fiskalnych „dla usługowych firm zarejestrowanych na wsi i w miastach do 10.000

¹⁶⁴⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁴⁷ *Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-ludowego...*, s. 28 i 39.

¹⁶⁴⁸ *Ibidem*, s. 40.

¹⁶⁴⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁵⁰ *Ibidem*, s. 28.

¹⁶⁵¹ *Ibidem*, s. 29.

¹⁶⁵² *Ibidem*.

mieszkańców”¹⁶⁵³. Liczono, że dzięki temu dojdzie do wzrostu usług okołorolniczych, a osoby zatrudnione w rolnictwie będą miały możliwość zwiększenia swojego dochodu poprzez dwuzawodowość¹⁶⁵⁴.

Nurt post-zeteselowski pierwszego programowego przeorientowania swoich koncepcji gospodarczych dokonał w listopadzie 1989 roku podczas tzw. Kongresu Odrodzenia Ruchu Ludowego. Utworzone w owym czasie PSL „Odrodzenie” w kontekście gospodarki nawiązało do przedwojennej idei agraryzmu¹⁶⁵⁵. Drugim źródłem, z którego zamierzano czerpać wartości propagowane w programie ekonomicznym PSL „Odrodzenie” była społeczna nauka Kościoła katolickiego¹⁶⁵⁶. Ugrupowanie preferowało „prywatne środki produkcji”, również w rolnictwie, ale nie akceptowało całkowicie wolnego rynku w tym segmencie gospodarki. Uważano, że państwo nie powinno być jedynie gwarantem tworzenia warunków dla podejmowania działalności gospodarczej ale również w razie potrzeby powinno dokonywać interwencji na rynku¹⁶⁵⁷. Według koncepcji PSL „Odrodzenie” rolnictwo miało być subwencjonowane, a producenci rolni mieli posiadać gwarancje opłacalności poprzez wprowadzenie minimalnych cen skupu¹⁶⁵⁸. W programie potwierdzono akcentowany jeszcze przez ZSL w drugiej połowie lat 80. prymat modelu rodzinnych gospodarstw rolnych, chociaż podobnie jak w innych segmentach gospodarki zaznaczano akceptację różnych „form własności środków produkcji, bądź to w formie grupowej (społecznej) lub też ogólnonarodowej (państwowej)”¹⁶⁵⁹. Istotnym elementem koncepcji PSL „Odrodzenie”, wskazującym na usytuowanie jej w ramach wolnorynkowej ale nie liberalnej, było podkreślenie większego znaczenia pracy niż kapitału w rozwoju gospodarczym¹⁶⁶⁰.

¹⁶⁵³ *Ibidem*, s. 31.

¹⁶⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁶⁵⁵ T. Kuczur stwierdzał, że doszło wręcz do „gloryfikacji znaczenia idei agraryzmu”; T. Kuczur, *op. cit.*, s. 193.

¹⁶⁵⁶ *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie. Podstawowe dokumenty. Skład władz, 27 listopada 1989*, [bmw], s. 3-5.

¹⁶⁵⁷ W dokumentach programowych PSL „Odrodzenie” zaznaczano, że interwencjonizm państwa powinien wyrażać się w „gromadzeniu i uruchamianiu rezerw surowcowych, żywnościowych i dewizowych, tworzeniu osłony socjalnej dla warstw najuboższych, subwencjonowaniu postępu technicznego i biologicznego, w tym także w rolnictwie oraz kształtowaniu odpowiedniej polityki finansowej państwa”, a także powinien być stosowany, w celu „zapewnienia warunków opłacalności produkcji w rolnictwie”; *Aneks nr 1. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie – fragmenty dotyczące własności ziemi, bezpieczeństwa* [w:] J. Gmitruk, *Kwestia własności ziemi i bezpieczeństwa żywnościowego w programie Polskiego Stronnictwa Ludowego „Odrodzenie”*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia...*, s. 59.

¹⁶⁵⁸ *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie...*, s. 3.

¹⁶⁵⁹ *Ibidem*, s. 11-12.

¹⁶⁶⁰ Akcentował to również omawiający koncepcje PSL „Odrodzenie” Tomasz Kuczur; Zob. T. Kuczur, *op. cit.*, s. 194.

Do wszystkich wyborów parlamentarnych przeprowadzanych już w okresie III Rzeczypospolitej PSL przystępowało pod własnym szyldem. Koncepcje programowe PSL, które przedstawiono w najważniejszych dokumentach wyborczych podzielić można na kilka głównych zagadnień. Pierwsze stanowiły podstawy ideologiczne zapatrywań ekonomicznych ludowców. W tym kontekście niezmiennie było odwołanie do agraryzmu. W kolejnych latach (1993, 1997) idea ta prezentowana była jako neoagroryzm¹⁶⁶¹, co tłumaczono przystosowaniem historycznych założeń do „wymogów rewolucji naukowo-technicznej”¹⁶⁶² oraz „przewartościowaniem historycznego dorobku myśli agrarystycznej zgodnie z (...) doświadczeniami ostatnich dziesięcioleci w życiu gospodarczym i społecznym państw i narodów”¹⁶⁶³. W obszarze wartości będących podstawą programu PSL przywołano również społeczną naukę Kościoła katolickiego¹⁶⁶⁴. Przyjęcie za podłoże ideowe tych dwóch źródeł wartości skutkowało negatywnym stosunkiem do liberalizmu. W sferze gospodarczej oznaczało to odrzucenie przez PSL założenia regulowania gospodarki jedynie przez wolny rynek oraz zgodę na interwencjonizm państwa w niektóre procesy ekonomiczne¹⁶⁶⁵. Przed wyborami 1991 roku ludowcy wyraźnie krytykowali przyjęcie przez rządzących „dogmatycznego monetaryzmu i bałochwalczego stosunku do rynku”¹⁶⁶⁶. W założeniach programowych w objętym analizą okresie podkreślano także prymat pracy nad kapitałem, jako „głównym czynnikiem rozwoju gospodarczego”¹⁶⁶⁷. Oznaczało to występowania ciągłości w myśli gospodarczej PSL „Odrodzenie” i utworzonego w 1990 roku PSL.

Drugą grupę postulatów, które obecne były w programach przedwyborczych stanowiły zagadnienia dotyczące wizji polityki rolnej. Była to jedna ze sfer gospodarki, w której proponowano zdecydowane odejście od zasad liberalizmu i podjęcie szeregu interwencji i działań ochronnych ze strony państwa. PSL dążyło do stworzenia osłony wokół polskiego rolnictwa tak, aby nie było zmuszone rywalizować z dotowanym rolnictwem

¹⁶⁶¹ Na temat neoagroryzmu zob. J. Jachymek, *Neoagroryzm i trzecia droga...*; Idem, *Neoagroryzm – trzecią drogą i szansą Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Wież, chłopci, ruch ludowy, państwo...*, s. 265–271; Idem, *Neoagroryzm w Polsce współczesnej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2...*, s. 17–27.

¹⁶⁶² Dotyczyło to przewartościowania: roli chłopów w społeczeństwie (od czasów sformułowania doktryny nastąpił istotny spadek udziału ludności wiejskiej w ogóle społeczeństwa), liberalnego systemu gospodarczego, który – według PSL – w rozwiniętych państwach ewaluował w stronę większej elastyczności w zakresie dopuszczania interwencjonizmu państwowego oraz oceny gospodarki „centralnie planowanej i nakazowo-rozdzielczej”, która wykazała brak efektywności, a co za tym idzie wskazała zasięg „ograniczeń w tego rodzaju uspołecznianiu procesów wytwarzania dóbr i gospodarowania”; *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 146.

¹⁶⁶³ *Deklaracja ideowa PSL*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 142.

¹⁶⁶⁴ Stwierdzano, że w społecznej nauce Kościoła katolickiego „PSL znajduje potwierdzenie zasad agraryzmu”; *Ibidem*, s. 145.

¹⁶⁶⁵ *Ibidem*, s. 144.

¹⁶⁶⁶ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 97.

¹⁶⁶⁷ *Deklaracja ideowa PSL...*, s. 146.

zachodnioeuropejskim, w związku z czym konsekwentnie domagano się podnoszenia celi, na produkty rolne, które były również wytwarzane w Polsce¹⁶⁶⁸. Zapotrzebowanie wewnętrzne na żywność miało być zabezpieczone głównie poprzez produkcję w Polsce. W dostarczeniu Polakom odpowiedniej ilości produktów rolnych pochodzących z rodzimych upraw PSL widziało podstawę bezpieczeństwa żywnościowego państwa. W związku z tym uważano, że eksport i import żywności powinny się równoważyć¹⁶⁶⁹.

Ograniczenie importu produktów rolnych do Polski było zaledwie jednym z elementów postulowanego przez PSL wpływu państwa na rolnictwo. Autorzy programów Stronnictwa byli zdania, że obowiązkiem rządzących jest zapewnienie rolnikom opłacalności produkcji. W związku z tym opowiadano się za ustaleniem gwarantowanych cen skupu produktów rolnych, uruchomieniem preferencyjnych kredytów dla rolników, oddłużeniem gospodarstw¹⁶⁷⁰. W programie PSL w kwestiach rolnych konsekwentnie za podstawę ustroju rolnego Polski uznawano gospodarstwa rodzinne¹⁶⁷¹, które miały funkcjonować obok gospodarstw państwowych, spółdzielczych¹⁶⁷² oraz (jak to określono) kapitalistycznych¹⁶⁷³. Jako przyczynę utrzymania takiego stanowiska we wszystkich programach, oprócz odwołania do neoagrarnizmu podawano analizę przemian rolnictwa w innych państwach. Jak argumentowano w „Programie rozwoju wsi i rolnictwa” – Polska nie mogła powtórzyć modelu angielskiego, amerykańskiego czy skandynawskiego polegającego na likwidacji gospodarstw rodzinnych i zastąpienia ich farmerskimi, ponieważ inne sektory gospodarki oraz miasta nie byłyby w stanie zaabsorbować ludności, która utraciłaby swoje źródło dochodu¹⁶⁷⁴. Według PSL model gospodarstw rodzinnych był również najbardziej wydajny, o czym świadczyć miał przykład państw europejskich¹⁶⁷⁵. Ludowcy nie opowiadali się jednak za utrzymaniem statusu quo w strukturze agrarnej, postulując potrzebę powiększania

¹⁶⁶⁸ *Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 95.

¹⁶⁶⁹ *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, [w:] *Wybory 1993. Programy partii...*, s. 180; Sprawa bezpieczeństwa żywnościowego została również poruszona w programie PSL z 1997 roku; *Program społeczny PSL*, [w:] *Wybory 1997. Programy partii...*, s. 151-152.

¹⁶⁷⁰ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 98; Stosowanie cen gwarantowanych jako mechanizmu wsparcia rolnictwa było postulowane w 1990 przez ówczesnego eksperta PSL, a następnie ministra tego ugrupowania Mirosława Pietrewicza; Zob. M. Pietrewicz, *Ceny gwarantowane to za mało*, „Zielony Sztandar” 1990, nr 38, s. 3-4.

¹⁶⁷¹ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 98.

¹⁶⁷² Zwracano uwagę na konieczność „odbudowy autentycznej spółdzielczości w rolnictwie”, a nie utrzymania modelu z okresu PRL; *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 184.

¹⁶⁷³ Pod tym terminem zapewne rozumiano gospodarstwa wielkoobszarowe, ale w programie wspomniany termin nie został dokładnie zdefiniowany; *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 171.

¹⁶⁷⁴ *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 181.

¹⁶⁷⁵ *Ibidem*, s. 183.

gospodarstw rodzinnych poprzez zmianę prawa w zakresie dzierżawy gruntów¹⁶⁷⁶. W 1993 i 1997 roku zapowiadali także aktywną rolę Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa (AWRSP), która miała tworzyć warunki „umożliwiające powiększenie gospodarstw indywidualnych, położonych w pobliżu gruntów państwowych”¹⁶⁷⁷. PSL podejmując w programach kwestię struktury agrarnej musiało również odnieść się do funkcjonowania Państwowych Gospodarstw Rolnych. W tym kontekście zapowiadano potrzebę „restrukturyzacji i prywatyzacji” struktur ale (jak dodawano) w sposób „przygotowany”, a nie „żywiolowy”, co miało zapobiec „roztrwonieniu zgromadzonego w nich majątku”¹⁶⁷⁸.

Stosunek do procesów własnościowych zachodzących w rolnictwie był wypadkową ogólnego stosunku PSL do kwestii prywatyzacji i reprivatyzacji. Jak zauważa Radosław Kubicki ugrupowanie to „zawsze podkreślało potrzebę współistnienia różnych form własności” oraz dostrzegało „możliwość (...) przekształcania własności państwowej w inne formy, ale było przeciwne skrajnej prywatyzacji, mającej charakter powszechny, niekontrolowany i chaotyczny”¹⁶⁷⁹. W 1991 roku PSL poparło rozwój sektora prywatnego w gospodarce ale nie postrzegało prywatyzacji jako dogmatu. Ugrupowanie wyraźnie zaznaczało, że ceną za przekazywanie majątku państwowego w ręce prywatne nie może być utrata „suwerenności gospodarczej” lub „bankructwa efektywnych przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych”¹⁶⁸⁰. W kolejnych programach PSL utrzymywało również swój zachowawczy stosunek do prywatyzacji. Nie uważano jej za cel sam w sobie, a jedynie za jeden z mechanizmów tworzenia warunków dla poprawy rentowności przedsiębiorstw¹⁶⁸¹. W tym kontekście przedstawiano kilka preferowanych przez ugrupowanie scenariuszy. Pierwszy zakładał zwiększenie sektora prywatnego, głównie poprzez powstawanie nowych firm. Drugim było stworzenie Zarządu Majątku Skarbu Państwa oderwanego od administracji centralnej. Trzecim była forma pośrednia – „komercjonalizacji przedsiębiorstw państwowych

¹⁶⁷⁶ *Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 85; *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 183.

¹⁶⁷⁷ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 98; *Wieś i rolnictwo w programie społeczno-gospodarczym PSL u progu XXI wieku*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich...*, s. 178.

¹⁶⁷⁸ *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 171.

¹⁶⁷⁹ R. Kubicki, *Myśl polityczna i społeczno-gospodarcza oraz działalność Polskiego Stronnictwa Ludowego wobec własności ziemi i rolnictwa w Polsce w latach 1990-2011. Próba podsumowania i zwrócenia uwagi na wybrane zagadnienia*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia...*, s. 21.

¹⁶⁸⁰ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów...*, s. 98.

¹⁶⁸¹ Podkreślał to również Władysław Szymański, który w wywiadzie dla „Zielonego Sztandaru” stwierdził, że „odrzuć należy przede wszystkim stanowisko, że przełamanie recesji, ograniczenie bezrobocia, uzdrowienie finansów publicznych jest możliwe przez przyśpieszenie prywatyzacji”; T. Kita, *Pragmatyczna alternatywa...*, s. 5.

z możliwością prywatyzacji decyzji i stopniowego transferu własności”¹⁶⁸². Oznaczało to zachowanie większości akcji w spółkach przez państwo i czerpanie z tego tytułu korzyści przy jednoczesnym oddaniu zarządzania mniejszościowemu udziałowcowi prywatnemu¹⁶⁸³. Umożliwiało stopniowe nabywanie własności przez prywatny kapitał pod kontrolą państwa. Prywatyzacja jako zagadnienie przestała stanowić priorytet programowy PSL przed wyborami 1997 roku¹⁶⁸⁴ i w dokumentach programowych przytaczana była w kontekście negatywnych skutków, które wywołało nieprawidłowe jej przeprowadzenie¹⁶⁸⁵.

Antyliberalne podejście PSL do kwestii gospodarczych uwidaczniało się również w kontekście poglądów na sprawy zadłużenia państwa oraz polityki monetarnej. W 1991 roku zaznaczano, że celem działań władz w gospodarce powinno być „jak najszybsze wyprowadzenie kraju z zapaści gospodarczej”, a nie stosowanie się do wolnorynkowych dogmatów¹⁶⁸⁶. W związku z tym proponowano elastyczną politykę w stosunku do zadłużenia państwa, między innymi poprzez „pragmatyczne podejście do deficytu budżetowego i podaży pieniądza”¹⁶⁸⁷. Zapowiadano szereg ulg oraz zwolnień z podatków dla podmiotów, które miały inwestować w rozwój nowoczesnych technologii, infrastrukturę techniczną oraz komunikacyjną¹⁶⁸⁸. Specjalne stawki podatkowe przewidziano dla rodzin wielodzietnych. Oprócz promowania inwestycji zabiegano również o wprowadzenie mechanizmów skłaniających do oszczędzania np. zwolnienia podatkowe na lokaty oraz „ochronę realnej wartości wkładów bankowych”¹⁶⁸⁹. Powyższe działania miały według PSL prowadzić do wytwarzania popytu wewnętrznego ale bez zwiększania zjawiska inflacji¹⁶⁹⁰.

Poglądy dotyczące polityki pieniężnej i stymulowania popytu wewnętrznego powtarzano w późniejszych programach, uzupełniając je o krytyczny stosunek do importu. Według PSL zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych społeczeństwa miało odbywać się poprzez zwiększenie produkcji w Polsce. Wytworzenie kapitału wewnętrznego miało się dokonać poprzez zmianę polityki pieniężnej. Ludowcy krytykowali utrzymywanie wysokich

¹⁶⁸² *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa...*, s. 169.

¹⁶⁸³ Proponowano próg 20% akcji, powyżej którego takie uprawnienia otrzymają współwłaściciele prywatni; *Ibidem*.

¹⁶⁸⁴ P. Grządkowski, *Priorytety programowe Polskiego Stronnictwa Ludowego w kampaniach wyborczych do parlamentu w latach 1991-2011*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe wobec problemów współczesności. Ziemia...*, s. 85-87.

¹⁶⁸⁵ W „Programie społecznym PSL” zagadnienie to wiązano z problemem bezrobocia; *Program społeczny PSL...*, s. 150.

¹⁶⁸⁶ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów kraju...*, s. 97.

¹⁶⁸⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁸⁹ *Ibidem*.

¹⁶⁹⁰ *Ibidem*.

stóp procentowych, zaznaczając, że taki poziom jak dotychczas „nie pozwoliłby na prowadzenie normalnej działalności gospodarczej nawet w krajach, gdzie istnieją właściwie funkcjonujące banki i tradycje rynkowe”¹⁶⁹¹. Uważano, że podstawą ówczesnego kryzysu było zbyt restrykcyjne ograniczenie pieniądza w gospodarce dokonane w 1990 roku, a powodem inflacji były „wysokie koszty, a nie nadmiar pustego pieniądza”¹⁶⁹². Stąd też postulat oddłużenia przedsiębiorstw i „poluzowania polityki pieniężnej”¹⁶⁹³.

PSL w swoich założeniach programowych prezentowało krytyczne opinie nie tylko na temat polityki monetarnej. W 1993 roku zwracano uwagę na o wiele większe niż pierwotnie zakładano społeczne koszty transformacji, ogromny spadek dochodu narodowego (o 25%) i produkcji przemysłowej (o 1/3), rosnące bezrobocie, które „w szybkim tempie zbliża się do ekonomiczno-finansowej i społeczno-politycznej granicy wytrzymałości” oraz wzrost importu konsumpcyjnego”¹⁶⁹⁴. Liberalne podstawy polityki poprzednich rządów miały – według PSL – doprowadzić również do „kryzysu produkcyjnego w rolnictwie (...), zubożenia ludności (...), „katastrofalnej sytuacji finansowej przedsiębiorstw (...), wzrostu deficytu budżetowego (...) polaryzacji dochodowej”¹⁶⁹⁵.

Krytyczna ocena skutków społecznych pierwszej fazy transformacji w Polsce doprowadziła do rozbudowy programu socjalnego PSL. Kwestia przeciwdziałaniu bezrobociu, zachowania bezpłatnej służby zdrowia i systemu edukacji oraz „utrzymania dotychczasowych świadczeń socjalnych na wsi” stanowiła jeden z priorytetów programowych Stronnictwa już w 1991 roku¹⁶⁹⁶. Z uwagi na narastanie problemu bezrobocia w 1993 roku część założeń dotyczących tej kwestii została rozbudowana. Zauważano, że skutki, które przynosi mają charakter społeczny, ekonomiczny ale też polityczny, co może prowadzić do destabilizacji państwa¹⁶⁹⁷. Według PSL najskuteczniejszym sposobem „walki z bezrobociem” było prowadzenie polityki antyrecesyjnej. Według ugrupowania, w owym czasie kierowanego przez Waldemara Pawlaka, jedynie wzrost gospodarczy mógł wpłynąć korzystnie na zatrudnienie. Stronnictwo odrzucało pozorne i szkodliwe ich zdaniem metody zwalczania

¹⁶⁹¹ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa...*, s. 160.

¹⁶⁹² *Ibidem*, s. 165-166; Opinię o zbyt restrykcyjnej polityce pieniężnej wyrażał również ekspert gospodarczy PSL Władysław Szymański; T. Kita, *Pragmatyczna alternatywa. Rozmowa z prof. Władysławem Szymańskim, ekspertem PSL, „Zielony Sztandar”* 1993, nr 37, 12 IX, s. 5; Wcześniej, w maju 1992 roku rzeczony pogląd przedstawiono w dokumencie dotyczącym działań antyrecesyjnych; Zob. *Propozycje PSL w sprawie przedsięwzięć antyrecesyjnych*, [w:] A. Łuczak, *33 dni...*, s. 143-144.

¹⁶⁹³ Oddłużane miały być również banki, poprzez ich „dokapitalizowanie (...) drogą obligacji państwowych, wykupywanych stopniowo przez NBP; *Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego...*, s. 165-166.

¹⁶⁹⁴ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów...*, s. 151.

¹⁶⁹⁵ *Ibidem*, s. 152-153.

¹⁶⁹⁶ P. Grządkowski, *Priorytety programowe...*, s. 82; *Jakiej chcemy Polski...*, s. 21.

¹⁶⁹⁷ *Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów...*, s. 162.

objawów, a nie przyczyn bezrobocia, takich jak przydzielanie wcześniejszych emerytur¹⁶⁹⁸. Cztery lata później w „Programie społecznym PSL” po raz kolejny odniesiono się do skutków bezrobocia oraz przedstawiono działania mające na celu jego przeciwdziałaniu. Wśród postulowanych zadań państwa w tym zakresie wymieniono: wsparcie dla „inicjatyw służących tworzeniu nowych, efektywnych miejsc pracy”; kontrolę procesu prywatyzacji, rozwój „procesów industrializacji wsi”; prowadzenie polityki mieszkaniowej sprzyjającej migracjom do regionów oferujących miejsca pracy; równoważenie importu i eksportu; wypracowanie porozumienia integracyjnego z Unią Europejską, które nie będzie prowadziło do „załamania rodzimej produkcji”¹⁶⁹⁹.

Ważnym elementem programów wyborczych PSL była polityka regionalna¹⁷⁰⁰, dla której punktem wyjścia było rolnictwo. W 1993 roku Stronnictwo postulowało „stworzenie przejrzystej koncepcji zagospodarowania różnych regionów” przy uwzględnieniu potencjału rolniczego, powołując się w tym aspekcie na działania Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej¹⁷⁰¹. Szczególnej opiece państwa miały podlegać tzw. „ściana wschodnia, Bieszczady i Sudety”¹⁷⁰². Cztery lata później koncepcje polityki regionalnej znacząco rozszerzono zaznaczając, że narastanie różnic regionalnych było jedną z cech polskiej transformacji. Jak zauważano zjawisku towarzyszyło zwiększenie się dystansu w rozwoju miast i wsi¹⁷⁰³. W związku z tym postulowano zwiększenie środków na politykę regionalną, stworzenie odpowiedniej infrastruktury prawnej i instytucjonalnej oraz skoordynowanie z planowaną reformą administracyjną państwa¹⁷⁰⁴.

W koncepcjach programowych parlamentarnych ugrupowań ludowych w Polsce wyróżnić można szereg cech wspólnych, jak i pomysłów znacznie od siebie odbiegających. W tym kontekście istotna jest cezura wyborów 1991 roku, przed którymi główne ugrupowania ruchu ludowego przedstawiały zbliżone programy, w których popierano zachodzące w Polsce przeobrażenia makroekonomiczne ale proponowano podjęcie działań osłonowych wobec rolnictwa. Na tym tle wyróżniał się program PSL „Mikołajczykowskiego”, który wydawał się być silnie inspirowany przez założenia koncepcji ekonomicznych powojennego PSL, czego najlepszym przykładem był postulat utrzymania

¹⁶⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹⁹ *Program społeczny PSL...*, s. 150.

¹⁷⁰⁰ Piotr Grządkowski wśród priorytetów wyborczych umieścił politykę regionalną w odniesieniu do 1997 roku ale już w 1993 roku program PSL zawierał odwołania do tej tematyki; P. Grządkowski, *Priorytety programowe...*, s. 85.

¹⁷⁰¹ *Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi...*, s. 185.

¹⁷⁰² Pisownia oryginalna; *Ibidem*.

¹⁷⁰³ *Program społeczny PSL...*, s. 163.

¹⁷⁰⁴ *Ibidem*, s. 166-168.

własności państwa w kluczowych gałęziach przemysłu. Kampania wyborcza 1991 roku i konieczność ubiegania się o głosy wyborców bez parasola KO oraz gwarancji zdobycia miejsc w Sejmie z puli 65%, skutkowałą podjęciem przez różne nurty ruchu ludowego rywalizacji o ten sam elektorat. Zarówno PL, jak i PSL swój przekaz skierowany do rolników opierały na wyeksponowaniu postulatów ochrony polskiego rolnictwa. Uważali, że rolnictwo powinno być uprzywilejowane przez państwo ze względu na jego zapóźnienie względem Zachodu oraz brak pewności opłacalności produkcji. W tym okresie widoczne były różnice dotyczące postrzegania formy własności, tak w rolnictwie jak i innych segmentach gospodarki. Za podstawę ustroju rolnego wszystkie grupy uznawały gospodarstwa rodzinne, ale partia Józefa Ślisza zdecydowanie opowiadała się za likwidacją PGR i pozostawieniem własności ziemi przez państwo tylko w celach utrzymania instytutów i ośrodków szkoleniowych. Od okresu kampanii wyborczej 1993 roku wizje PSL-PL i PSL oraz SLCh stopniowo oddalały się. Dotyczyło to przede wszystkim SLCh, którego postulaty, również na skutek utworzenia wspólnej listy z chadekami, ewoluowały w stronę bardziej liberalnych. Ugrupowanie wyraźniej zawężało obszary, w które powinno ingerować państwo, opowiadało się za równoważeniem budżetu i ograniczeniem wydatków państwowych, preferowało swobodny przepływ ludzi, kapitału i towarów w relacjach międzynarodowych. W PSL umacniało się stanowisko rozluźnienia polityki monetarnej i pragmatycznego podejścia do deficytu budżetowego, prywatyzacja miała zostać ograniczona, apelowano również o zaprzestanie traktowania jej jako dogmatu. PSL-PL dążyło do przywrócenia koncesji w handlu międzynarodowym i – podobnie jak PSL – opowiadało się za interwencjami na rynku rolnym. Przeobrażenie SLCh w SKL oraz start w wyborach w ramach AWS przyczynił się do wyeksponowania przez środowisko J. Ślisza i A. Balazsa postulatów obniżenia podatków, swobody działalności gospodarczej, przyspieszenia prywatyzacji, zawężenia zakresu obszarów gospodarki podlegających ingerencji państwa. Nadal jednak cechą wspólną programów formułowanych przez ludowców ubiegających się o miejsca w parlamencie z listy AWS oraz PSL było zachowanie mechanizmów wspierania rolnictwa, poprzez np. pozostawienie wpływu agend rządowych na ceny produktów rolnych.

Odnosząc koncepcje gospodarcze ugrupowań ludowych do idealnych modeli ładu gospodarczego wyróżnionych przez Ewę Nalewajko zapatrywania PSL oraz PSL-PL przypisać można do typu socjalnej gospodarki rynkowej, PSL „Solidarność”, a następnie

SLCh i SKL do gospodarki quasi-korporacyjnej¹⁷⁰⁵. Pierwszy z wymienionych modeli zakłada istnienie zróżnicowania form własności, upowszechnienie drobnej własności ale też zachowanie państwowej. Jego cechą jest dążenie do równowagi pomiędzy sektorami gospodarki, za co odpowiada państwo. Może stosować ulgi i preferencje dla wybranych branż oraz korzystać ze zróżnicowanych mechanizmów ingerencji w rynek, w tym przypadku skierowanych przede wszystkim dla uznawanego za wymagające takiego wsparcia rolnictwa. Partnerami państwa w kreowaniu polityki gospodarczej mogą być związki zawodowe (w omawianym przypadku rolnicze) lub inne organizacje (np. spółdzielcze)¹⁷⁰⁶. Gospodarka quasi-korporacyjna opiera się na małej i średniej własności indywidualnej. Jest regulowana przez rynek, chociaż państwo zachowuje możliwość ingerencji „ale stara się korzystać z niej z umiarem i tylko wtedy, gdy dostrzega zagrożenia dla realizacji swojej polityki”¹⁷⁰⁷. Zachowane zostają świadczenia socjalne oraz mechanizmy redystrybucji dochodów. Gospodarka przyjmuje strukturę korporacyjną, współdziałają w niej różne podmioty, w tym również samopomocowe. Może mieć formę paternalistyczną „zorientowaną na solidaryzm i pomocniczość” zaczerpniętą głównie ze społecznej nauki Kościoła katolickiego (co było bardziej charakterystyczne dla programu PSL „Solidarność” oraz SLCh) lub zdecentralizowaną, eksponującą „autonomię podmiotów gospodarujących (bliższe koncepcjom SKL)”¹⁷⁰⁸.

¹⁷⁰⁵ E. Nalewajko do tych typów zakwalifikowała PSL i PSL-PL oraz PSL „Solidarność”. Tekst został opublikowany w 1994 roku w związku z tym dalsze formy organizacyjne środowiska J. Ślisa nie mogły być w nim wymienione. Spełniają one jednak kryteria wymienione przez Autorkę; E. Nalewajko, *Dynamika sceny politycznej w wymiarze ekonomicznym*, Warszawa 1994, s. 29-32.

¹⁷⁰⁶ *Ibidem*, s. 30.

¹⁷⁰⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁰⁸ *Ibidem*.

Zakończenie

Przedmiotem niniejszej pracy były elity parlamentarne ruchu ludowego w okresie transformacji systemowej w Polsce w latach 1989–2001. Wybór wymienionego segmentu elit politycznych jako grupy podlegającej badaniu wynikał z kilku podstawowych przesłanek. Po pierwsze do tej pory uwaga badaczy koncentrowała się raczej na części ruchu ludowego zorganizowanej w ramach Polskiego Stronnictwa Ludowego. Ugrupowaniu temu poświęcono liczne artykuły i monografie, co wydaje się być uzasadnione z uwagi na rolę jaką PSL, a wcześniej ZSL odegrało w okresie transformacji. Po drugie, wśród prac dotyczących PSL, jak i mniej licznych opracowań obejmującym swoim zakresem tematycznym również inne nurty politycznego ruchu ludowego głównym przedmiotem zainteresowania nie byli parlamentarzyści, ani kluby parlamentarne środowisk ludowych. Problematyka działania posłów i senatorów wywodzących się z różnych ugrupowań badanego nurtu występowała jedynie jako element uzupełniający wydanych do tej pory prac. Badacze nie podejmowali również próby oszacowania środowiska, które można określić w sposób wyeksponowany w tytule pracy, nie prowadzili analiz struktury oraz pozycji posłów i senatorów ruchu ludowego w parlamencie. Przedmiotem zainteresowania nie były cechy społeczno-demograficzne ani „ścieżki kariery” prowadzące ludowców do Sejmu i Senatu. Powyższa problematyka, którą należy postrzegać jako lukę w wiedzy naukowej, stanowiła jeden z celów badawczych powyższej pracy.

W monografii postawiono siedem cząstkowych hipotez badawczych, które podlegały weryfikacji na podstawie badań prowadzonych w oparciu o przedstawione we wstępie metody badawcze. Proces ten pozwolił również na potwierdzenie bądź falsyfikację hipotezy głównej. Pozytywnie zweryfikowane zostało twierdzenie o *sprawniejszym przejściu procesu instytucjonalizacji przez Polskie Stronnictwo Ludowe (wcześniej PSL „Odrodzenie” i ZSL) i większym udziale w sprawowaniu władzy (zarówno rozumianej jako objęcie przez jego reprezentantów ważnych stanowisk w parlamencie, jak i funkcji rządowych) niż w przypadku innych ugrupowań ruchu ludowego*. PSL powstało na skutek przeobrażeń ZSL w PSL „Odrodzenie”, a następnie 5 maja 1990 roku, po połączeniu z częścią ugrupowań wywodzących się z opozycyjnego w latach 80. nurtu ludowego, zakończyło proces zmian. Stronnictwo, którego prezesurę w 1990 roku objął Roman Bartoszcze nie musiało budować

od początku swoich struktur terenowych, ponieważ przejęło je po działającym na obszarze całego państwa Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym. W pełni zintegrowane, przy współpracy z organizacjami wiejskimi przystąpiło do wyborów w 1991 roku, a w każdych kolejnych elekcjach do parlamentu występowało pod własnym szyldem. Ludowcy wywodzący się z „solidarnościowego” ruchu ludowego do każdych wyborów w badanym okresie przystępowali w innej konfiguracji strukturalnej. W 1989 roku byli częścią Komitetów Obywatelskich, dwa lata później ubiegali się o mandaty w ramach KKW Porozumienie Ludowe. W 1993 roku reprezentowali PSL–PL oraz KKW „Ojczyzna”, a w 1997 roku miejsca w Sejmie i Senacie wywalczyli startując z list AWS. Równocześnie dochodziło do przeobrażeń ugrupowań, które należy przypisać do tego segmentu sceny politycznej. W rezultacie, po dezintegracji obozu „solidarnościowego” w okresie Sejmu „kontraktowego”, reprezentanci opozycji ludowej z lat 80. nie byli w stanie ponownie się zjednoczyć.

Lepsze wyniki wyborcze ruchu ludowego niż innych organizacji predysponowały przedstawicieli PSL do skuteczniejszego zabiegania o stanowiska kierownicze w organach parlamentu. Ludowcy, podczas prezesury Waldemara Pawlaka oraz Jarosława Kalinowskiego, byli w stanie częściej niż jakiegokolwiek inne partie z badanego nurtu obsadzać swoimi przedstawicielami stanowiska marszałków i wicemarszałków Sejmu i Senatu oraz przewodniczących i wiceprzewodniczących komisji sejmowych i senackich. Znamiennym przykładem jest Sejm III kadencji, w którym w kierownictwie komisji parlamentarnych posiadali bardziej liczną reprezentację niż przedstawiciele SKL. Oznacza to, że sprawniej radzili sobie w przetargach parlamentarnych od ugrupowania, które formalnie stanowiło część zwycięskiej w owym czasie koalicji. PSL było także jedyną partią ludową, która była w stanie desygnować swojego reprezentanta na szefa rządu. Udało się to Stronnictwu dwukrotnie, przy czym pierwsze objęcie funkcji premiera przez Waldemara Pawlaka nie doprowadziło do utworzenia gabinetu. Miało to jednak miejsce po wyborach w 1993 roku. W kadencji parlamentu przypadającej na lata 1993–1995 PSL dysponowało albo stanowiskiem premiera albo wicepremierów. Statusu tego nie osiągnął żaden z polityków „solidarnościowego” ruchu ludowego. W związku z powyższym udział PSL w sprawowaniu władzy uznać należy za zdecydowanie większy niż ugrupowań ludowego nurtu postsolidarnościowego.

Przedmiotem analizy naukowej wyrażonym poprzez drugą hipotezę cząstkową były biografie parlamentarzystów ruchu ludowego. Założono, że *doświadczenia życiowe posłów i senatorów badanej elity będą podobne w odniesieniu do pracy zawodowej – wystąpi silny związek z sektorem rolnym*. W toku procesu badawczego powyższa hipoteza została

zweryfikowana pozytywnie, przy czym pogłębiona analiza doprowadziła do sformułowania bardziej szczegółowych wniosków. Ludowi parlamentarzyści najczęściej określali się jako rolnicy, przy czym większy udział omawianej kategorii zawodowej w stosunku do ogółu osób w poszczególnych nurtach ruchu ludowego występował w grupie wywodzącej się z rolniczych związków zawodowych. Wśród posłów i senatorów ZSL i PSL więcej było pracowników spółdzielczości, w tym kadry zarządzającej na poziomie regionalnym. W większości były to organizacje związane z sektorem rolnym, co stanowi potwierdzenie pierwszej części postawionej hipotezy. Warto jednak podkreślić, że o ile w grupie parlamentarzystów ZSL i PSL również wiele osób identyfikowało się z kategorią zawodową rolników, tak wśród dawnych działaczy związkowych nie znajdowali się posłowie i senatorzy, którzy zarządzali organizacjami spółdzielczymi. Praca w sektorze rolnym miała wobec tego inny charakter dla przedstawicieli obu nurtów.

Na podstawie analiz biografii parlamentarzystów ruchu ludowego przeprowadzono również weryfikację hipotezy dotyczącej zaangażowania organizacyjnego i przynależności partyjnej. Głosiła ona, że: *wystąpi wyraźna różnica między członkami nurtu postzetaselowskiego oraz postsolidarnościowego w aktywności w organizacjach społecznych oraz w partiach politycznych w okresie przed 1989 rokiem*. Powyższe twierdzenie zostało potwierdzone w toku procesu badawczego. Parlamentarzyści, którzy uzyskiwali mandaty z list Komitetu Obywatelskiego, Porozumienia Ludowego, NSZZ RI „Solidarność” oraz Akcji Wyborczej „Solidarność” byli w latach 80. przede wszystkim działaczami rolniczych związków oraz organizacji chłopskich postrzeganych jako substytuty opozycji (np. Duszpasterstwa Rolników). Doświadczenia wynikające z działania w wymienionych strukturach posiadali nieliczni przedstawiciele nurtu postzetaselowskiego. Nie była to jedynie cecha osób, które w wyborach 1989 roku uzyskały mandat poselski z list ZSL przy wsparciu opozycji (np. Władysław Żabiński). Przynależność do ZSL z działalnością w NSZZ RI „Solidarność” łączył między innymi późniejszy przewodniczący Rady Naczelnej PSL – Roman Jagieliński. Przedstawiciele tego środowiska wchodził jednak przede wszystkim w skład ZSL oraz ZMW, a także oficjalnie działających w okresie PRL organizacji spółdzielczych związanych z rolnictwem. W związku z powyższym widoczne jest zróżnicowanie przynależności organizacyjnej i partyjnej w obu segmentach ruchu ludowego.

Za prawdziwą należy uznać również hipotezę zakładającą *przewagę procesu wymiany elit parlamentarnych ruchu ludowego nad ich reprodukcją*. Przyjęcie w 1989 roku formuły wyborów „konkurencyjnych ale niekonfrontacyjnych” oraz idąca za tym koncepcja wystawienia przez ZSL większej liczby kandydatów na parlamentarzystów niż przyznanych

ugrupowaniu ludowemu miejsc w Sejmie spowodowała, że elekcja 1989 roku uruchomiła proces wymiany kadr kierowniczych. Dziewięćdziesiąt procent posłów i senatorów ZSL i PSL z lat 1989–2001 nie zasiadała w okresie PRL w Sejmie oraz nie wchodziła w skład żadnego z rządów przed powołaniem gabinetu Tadeusza Mazowieckiego. W odniesieniu do doświadczeń wynikających z zasiadania w naczelnych organach władzy PRL, przeważającą część ludowej elity parlamentarnej wywodzącą się z ZSL należy uznać za politycznych debiutantów. Niewielki zakres powrotów do Sejmu i Senatu byłych posłów okresu PRL już po 1991 roku sprawiał, że zjawisko to z czasem ulegało pogłębieniu. W 1991 roku ponad połowa parlamentarzystów PSL była absolutnymi debiutantami, co oznacza, że nie zasiadali w Sejmie nie tylko przed 1989 rokiem ale również w trakcie X kadencji. Po sukcesie wyborczym 1993 roku ponad 90% wszystkich posłów PSL nie posiadało żadnego doświadczenia parlamentarnego. Świadczyło to o postępującej wymianie elit parlamentarnych wskazanego środowiska nie tylko w stosunku do okresu przedtransformacyjnego ale także lat 1989–1991.

Piąta hipoteza cząstkowa została zweryfikowana negatywnie. Przed rozpoczęciem badania opartego o technikę analizy sieci społecznych przyjęto założenie, że *między parlamentarzystami obu nurtów ruchu ludowego będą istniały nieliczne powiązania formalne w parlamencie, ograniczone do oficjalnych relacji liderów poszczególnych ugrupowań i klubów. Osoby reprezentujące różne kluby parlamentarne ruchu ludowego rzadko będą wspólnie wchodziły w skład kierownictwa tych samych organów Sejmu i Senatu (komisje, prezydium itp.)*. Określone przed przeprowadzeniem badania relacje formalne, wbrew przewidywaniom nie ograniczały się do liderów poszczególnych klubów parlamentarnych. Oprócz przywódców objętych badaniem nurtów, poprzez współzasiadanie w składzie władz organów parlamentarnych – głównie komisji Sejmu i Senatu, trwałe i oficjalne powiązania posiadali również mniej istotni w strukturach partyjnych działacze, jak np. jedynie w latach 1991–1993: Tadeusz Kowalczyk (na koniec kadencji reprezentujący ludowców w KP Konwencja Polska) i Wojciech Mojzesowicz (PSL); Feliks Klimczak (KP PL) i Bogdan Łukasiewicz (PSL); Antoni Furtak (KP PL) i Ryszard Smolarek (PSL); Janusz Woźnica (KP PL) i Sylwester Gajewski (PSL); Wiesław Janowski (KP PL) i Marian Starownik (PSL). Wobec tego istniały stałe kanały komunikacji przebiegające poza liderami, mogące wpływać na integrację całego środowiska parlamentarnego ruchu ludowego. Zastosowanie analizy sieci społecznych pozwoliło również na dostrzeżenie oraz graficzną prezentację postępującej dezintegracji obozu postsolidarnościowych ludowców oraz zmniejszającą się w trakcie każdej kadencji liczbę powiązań członków różnych ugrupowań wywodzących się z tego środowiska.

W ramach hipotezy szóstej przewidywano *konfrontacyjne nastawienie obu nurtów parlamentarnego ruchu ludowego podczas rozmów koalicyjnych*. Uznano, że podstawą uczestnictwa badanych partii ludowych w koalicjach rządowych będzie wspólny rodowód oznaczający przynależność do opozycji lub obozu władzy w okresie PRL. Innymi słowy zakładano, że czynniki takie jak obranie za główny cel reprezentowania interesów polskiej wsi czy krytyka liberalnej polityki rolnej eksponowane przez wszystkie ugrupowania ludowe będą drugorzędne w obliczu podziału polskiej sceny politycznej na partie postsolidarnościowe i postpeerelowskie. W badanym okresie ludowcy z obu nurtów wspólnie wchodziłi jedynie w skład gabinetu Tadeusza Mazowieckiego. W procesie tworzenia rządu pierwszego, powojennego, niekomunistycznego premiera oba środowiska nie prowadziły ze sobą rozmów. Przedstawiciele NSZZ RI „Solidarność” wyrażali otwartą dezaprobatę wobec nominacji dla ministrów z ramienia ZSL, w tym powierzenia kierownictwa resortu rolnictwa Czesławowi Janickiemu. Reakcja władz rolniczego związku na sposób, w który zawierana była koalicja OKP–ZSL–SD wskazywała, że silniejszy partner, którym była NSZZ „Solidarność” nie liczył się ze zdaniem ludowców kierowanych w owym czasie przez Józefa Śliśza. Środowisko to jednak nie blokowało powołania rządu T. Mazowieckiego, desygnując również do jego składu swojego przedstawiciela. Stosunki między nurtem „solidarnościowego” i postzeteselowskiego ruchu ludowego w okresie funkcjonowania gabinetu T. Mazowieckiego dalekie były od relacji właściwych koalicjantom. Dawni opozycjoniści ludowi poddawali w wątpliwość wspieranie procesu przemian przez PSL „Odrodzenie”, a następnie PSL. Druga strona nie zaakceptowała natomiast kandydatury Artura Balazsa na stanowisko ministra rolnictwa, po złożeniu urzędu przez Czesława Janickiego. Wskaźnikiem wzajemnych relacji w okresie od czerwca 1989 roku do kolejnych wyborów parlamentarnych była również nieudana próba zawarcia koalicji wyborczej przez PSL oraz Porozumienie Ludowe, która zakończyła się wystawieniem osobnych list.

Podstawą nawiązania współpracy między ugrupowaniami ludowymi wywodzącymi się z rolniczych związków oraz PSL mógł być zbliżony, negatywny stosunek do rozwiązań liberalizmu gospodarczego wdrażanych w okresie Sejmu „kontraktowego”. Oba nurty nie zdecydowały się na uczestniczenie w rządzie Jana Krzysztofa Bieleckiego, w którym wicepremierem i ministrem finansów, był ponownie Leszek Balcerowicz. „Solidarnościowi” ludowcy współtworzyli również gabinet Jana Olszewskiego, pierwszego od września 1989 roku premiera, który nie zdecydował się na powierzenie L. Balcerowiczowi resortu finansów. Posłowie PSL swoją postawą w trakcie głosowania nad złożoną 18 grudnia 1991 roku przez J. Olszewskiego dymisją ze stanowiska premiera wydatnie przyczynili się do kontynuowania

misji tworzenia rządu przez polityka. Przez niemalże cały okres funkcjonowania gabinetu prowadzono rozmowy nad poszerzeniem jego składu. Ostatecznie jednak przychylnono się do wniosku o usunięcie J. Olszewskiego z urzędu. Następujące po tym wydarzeniu przetargi koalicyjne, zarówno w okresie Sejmu I kadencji, jak i w późniejszych, wskazywały na niemożność przekroczenia bariery rodowodu politycznego w konstruowaniu rządów w badanym okresie. Wymiernym przykładem była inicjatywa utworzenia pierwszego gabinetu W. Pawlaka w czerwcu i lipcu 1992 roku. Zarówno PSL–PL, jak i SLCh odmówiły uczestnictwa w rządzie, którego liderem miał być po raz pierwszy w III RP ludowy polityk. Po raz kolejny, decydujący był rodowód historyczny ugrupowań uczestniczących w negocjacjach.

Siódma hipoteza cząstkowa odnosiła się do promowanych przez ugrupowania ludowe koncepcji systemu politycznego Polski, modelu gospodarki oraz polityki zagranicznej. Zakładano, że parlamentarne partie ruchu ludowego miały zbliżone poglądy na powyższe kwestie. Miałoby to się objawiać w *wyrażaniu akceptacji wobec systemu parlamentarno-gabinetowego, w niechętnym stosunku do założeń liberalizmu ekonomicznego, przyjęciu w polityce zagranicznej orientacji prozachodniej i artykułowaniu dążenia do wejścia przez Polskę w skład zachodnich struktur integracyjnych*. W wyniku badania hipotezę siódmą uznano za prawdziwą, jednak również w tym przypadku sformułowano pogłębione wnioski.

Treść objętych analizą dokumentów programowych partii ludowych nie pozostawia wątpliwości, że popierały one systemem demokracji liberalnej. Wszystkie opowiadały się za przyjęciem nowej ustawy zasadniczej, a nie jedynie za nowelizowaniem Konstytucji uchwalonej w 1952 roku. W odniesieniu do relacji między naczelnymi organami państwa (pomimo występowania różnic dotyczących kompetencji szczegółowych nadawanych egzekutywie i legislatywie) koncepcje propagowane przez ogół ugrupowań ludowych należy zakwalifikować do grupy systemów parlamentarnych. Jedynie SLCh przed wyborami w 1993 roku określiło swoją propozycję jako model prezydencko-parlamentarny ale środowisko związane z Józefem Śliszem zarówno we wcześniejszym okresie, jak i później, już podczas instytucjonalnej współpracy z konserwatystami w ramach SKL, takich postulatów nie artykułowało. Wśród organów państwa ludowcy nadawali szczególną rolę parlamentowi. W zróżnicowany sposób postrzegali formę i zakres kompetencji drugiej izby parlamentu. Nurt postsolidarnościowy był za zachowaniem podziału władzy ustawodawczej na Sejm i Senat. PSL stało na stanowisku zastąpienia Senatu organem, który określali mianem Izby Samorządowej. W zamyśle ludowców wspomniany organ miał stanowić reprezentację samorządu terytorialnego i pracowniczego, a nie powielać podziały polityczne występujące

w Sejmie. Władze PSL artykułowały także inne spojrzenie na podział administracyjny państwa. Zdecydowanie wypowiediano się przeciwko wprowadzeniu powiatów oraz związanym z tym ograniczeniem liczby województw i zwiększeniu ich rozmiarów. Przedstawiciele SKL zmianę struktury administracji państwa popierali, i *de facto* jako członkowie AWS i rządu J. Buzka, wprowadzali w życie.

Wszystkie parlamentarne ugrupowania ruchu ludowego opowiadały się za przebudową ustroju społeczno-gospodarczego. W pierwszym etapie przemian, podobnie jak inne siły parlamentarne, ludowcy poparli tzw. Plan Balcerowicza. Jednak jeszcze w pierwszej połowie 1990 roku obserwując pogarszającą się sytuację polskiego rolnictwa ugrupowania ludowe zaczęły silniej eksponować potrzebę podjęcia działań osłonowych wobec tego sektora gospodarki. W przypadku PSL skutkowało to przygotowaniem alternatywnego w stosunku do rządu programu gospodarczego.

Partie ludowe w pierwszym etapie działalności, przede wszystkim do wyborów 1991 roku nawiązywały do założeń wypracowanych jeszcze w okresie przedwojennym przez ugrupowania ruchu ludowego. Wśród odwołań historycznych szczególne miejsce nadawano koncepcji agraryzmu. Idee agrarystyczne w wersji zmodyfikowanej i dostosowanej do rzeczywistości końca XX wieku pod pojęciem neoagraryzmu propagowało Polskie Stronnictwo Ludowe. Najwięcej związków z koncepcjami ekonomicznymi powojennego PSL wykazywało w swoim programie PSL „Mikołajczykowskie”. Pozostałe partie tego nurtu silniej eksponowały społeczną naukę Kościoła katolickiego, negując doktrynalny liberalizm. Najwięcej „wolnego rynku” w gospodarce dopuszczało środowisko skupione wokół Józefa Ślisza. Podnosiło ono również konieczność specjalnego wsparcia i ochrony polskiego rolnictwa ale w kontekście innych sektorów gospodarki, kwestii prywatyzacji, wolnego obrotu w handlu zagranicznym, było spośród ugrupowań ludowych najbliższe koncepcjom liberalnym. PSL oraz PSL–PL postulowały ograniczenie procesu prywatyzacji. Partia kierowana między innymi przez Waldemara Pawlaka najsilniej uderzała w propagowaną przez Leszka Balcerowicza politykę monetarną. Opowiadała się również za pragmatycznym podejściem do deficytu budżetowego. Koncepcje PSL oraz PSL–PL można zakwalifikować do typu społecznej gospodarki rynkowej, natomiast PSL „Solidarność”, a następnie SLCh i SKL do gospodarki quasi-korporacyjnej.

W sferze polityki zagranicznej ugrupowania ruchu ludowego solidarnie wpisywały się w wypracowany przez partie parlamentarne konsensus dotyczący przystąpienia Polski do Paktu Północnoatlantyckiego. Wszystkie objęte badaniem ugrupowania w rozszerzeniu NATO na wschód widziały gwarancję bezpieczeństwa Polski i przeciwwagę dla

dotychczasowej dominacji ZSRR, a następnie dla ewentualnego zachowania wpływów Federacji Rosyjskiej w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Zarówno nurt postzeteselowski, jak i postsolidarnościowy postulując reorientację polskiej polityki zagranicznej na północnoatlantycki układ wojskowy, deklarowały konieczność utrzymania dobrych relacji z ZSRR, a następnie z Federacją Rosyjską. W okresie przed rozwiązaniem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich powrócono do haseł równoprawnych relacji ze wschodnim sąsiadem. Po powstaniu graniczących z Polską – niepodległej Ukrainy, Białorusi oraz Litwy, partie ludowe dostrzegały konieczność nawiązania z powyższymi państwami dobrosąsiedzkich stosunków. Najbardziej rozbudowaną koncepcję polityki wschodniej prezentowało Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe, które szczególne znaczenie w swoim projekcie nadawało Ukrainie. Niezależność południowo-wschodniego sąsiada Polski od Federacji Rosyjskiej postrzegano jako gwaranta równowagi wpływów rosyjskich w regionie. W związku z powyższym środowisko, w którym spośród ludowców najważniejszą rolę w owym czasie odgrywali Artur Balazs i Józef Ślisz, postulowało podjęcie działań mających na celu przyciągnięcie Ukrainy do struktur politycznych zachodu.

Ugrupowania ruchu ludowego relacje zewnętrzne postrzegały również przez pryzmat spraw gospodarczych. Było to szczególnie widoczne w koncepcjach programowych oraz wystąpieniach parlamentarnych przedstawicieli PSL i PSL–PL. Ludowcy dostrzegali potrzebę utrzymania dotychczasowych oraz pozyskania nowych rynków zbytu na produkty rolne. Przedstawiciele parlamentarnego ruchu ludowego akceptowali włączenie Polski w proces integracji europejskiej postulując jednocześnie przyjęcie rozwiązań chroniących polskie rolnictwo przed otwartą rywalizacją rynkową z wysoko rozwiniętym rolnictwem zachodnioeuropejskim. Spośród modeli dalszego rozwoju Unii Europejskiej poglądy partii ludowych sytuowały się zdecydowanie po stronie koncepcji „Europy Ojczyzn”. W rozważaniach dotyczących integracji europejskiej dominowały jednak kwestie gospodarcze.

Poddanie naukowemu osądowi hipotez częściowych oraz wyciągnięte w toku badania wnioski pozwalają na odniesienie się do hipotezy głównej, która głosiła, że *wkład parlamentarnego ruchu ludowego w proces transformacji systemowej był większy niż można by zakładać na podstawie samych rezultatów wyborczych badanych ugrupowań. Objawiało się to w odegraniu przez ludowców istotnej roli w kolejnych kadencjach parlamentu, a także w rządach RP. Założono również, że zjednoczenie wyżej wymienionego nurtu nie było możliwe z uwagi na zaszłości historyczne, co uniemożliwiało podjęcie instytucjonalnej współpracy, np. w ramach poszczególnych rządów.* Powyższe twierdzenie

należy uznać za prawdziwe. Parlamentarzyści ruchu ludowego umożliwili utworzenie rządu Tadeusza Mazowieckiego w skład, którego wchodził przedstawiciel zarówno ZSL/PSL jak i NSZZ RI „Solidarność”. Parlamentarzyści obu nurtów przyczynili się do przyjęcia pakietu ustaw wprowadzających tzw. Plan Balcerowicza, który uruchamiał proces transformacji ustroju gospodarczego. W badanym okresie nie współtworzyli jedynie gabinetu Jana Krzysztofa Bieleckiego. Oba nurty, postzetaselowski oraz postsolidarnościowy, wspólnie tworzyły jedynie rząd T. Mazowieckiego, chociaż władze NSZZ RI „Solidarność” demonstrowały niechęć wobec zamysłu powołania na ministrów przedstawicieli ZSL. Biorąc pod uwagę możliwość projektowania polityki rządu to PSL posiadał w badanym okresie silniejszą pozycję polityczną, o czym świadczyło m.in. skuteczne desygnowanie swojego lidera na urząd premiera RP. Znaczenie tej partii w pierwszych latach III RP wynikało m.in. z zachowania silnych struktur terenowych i związków z organizacjami ludowymi, przy wymianie kierownictwa partii na osoby nie odgrywające istotnej roli w systemie politycznym PRL. Ruch ludowy obu nurtów był w stanie w latach 1989–2001 skutecznie zabiegać o stanowiska marszałków i wicemarszałków Sejmu i Senatu. Warto zaznaczyć, że marszałkiem Sejmu „kontraktowego” był M. Kozakiewicz, a Senatu I kadencji doradca NSZZ RI „Solidarność” Andrzej Stelmachowski, którego jako wicemarszałek wspierał przewodniczący związku Józef Ślisz.

O istotności działań ludowców w okresie transformacji ustrojowej świadczy również realizacja wielu postulatów programowych opisywanych ugrupowań. W Konstytucji RP zapisano jako obowiązujący model społecznej gospodarki rynkowej, oddalając tym samym negowaną przez polski ruch ludowy wizję absolutnego liberalizmu ekonomicznego. System polityczny III RP oparty jest o propagowany przez ludowców parlamentaryzm. Polska została, jeszcze w objętym analizą okresie członkiem NATO, a od 1 maja 2004 roku również Unii Europejskiej. Wspomniane rozwiązania, postulowały i wprowadzały w życie badane ugrupowania, wraz z innymi parlamentarnymi partiami politycznymi. Fakt, że PSL oraz ludowe partie „postsolidarnościowe” dokonywały tego wysiłku od 1991 roku pozostając naprzemiennie w opozycji lub w koalicji, świadczył o braku możliwości zjednoczenia omawianego nurtu w jednej strukturze organizacyjnej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych

Zespół nr 2765 (Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe), sygn. 2

Zespół nr 2379 (SKL–RNP), sygn. 36

Zespół nr 2379 (SKL–RNP), sygn. 37

Zespół nr 2765 (Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe), sygn. 20

Archiwum Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego

sygn. MHPRL/A-1894; sygn. MHPRL/A-1894; sygn. MHPRL/A-4871; sygn. MHPRL/AN-13874; sygn. MHPRL/AN-2738; sygn. MHPRL/AN-2738; sygn. MHPRL/AN-2817; sygn. MHPRL/AN-2821; sygn. MHPRL-5744

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego

Zespół – *Polskie Stronnictwo Ludowe, Naczelny Komitet Wykonawczy, Działalność Komitetu Wyborczego Ruchu Ludowego*, sygn. XI/3. w/org-inf., 43B.

Źródła archiwalne dostępne *on-line*

Archiwa Przełomu 1989–1991, <http://archiwaprzelomu.pl/online>

Baza Biblioteki Sejmowej, <https://bs.sejm.gov.pl/F?RN=292718692>

Archiwum Sejmu, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/page.xsp/archiwum>

Archiwum Senatu, <https://www.senat.gov.pl/poprzednie-kadencje/>

Archiwum Sejmu, Stenogramy Okrągłego Stołu, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/stenOkrStol.xsp>

Źródła publikowane

Analiza wyników wyborów prezydenta przez Zgromadzenie Narodowe 19 lipca 1989., przygotowana przez SB, [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013

Aneks do Porozumienia Koalicyjnego (7 luty 1996 r.), [w:] Rydlewski Grzegorz, Rządzenie koalicyjne w Polsce. Bilans doświadczeń lat dziewięćdziesiątych, Warszawa 2000

- Aneks nr 1. Program Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie – fragmenty dotyczące własności ziemi, bezpieczeństwa* [w:] Gmitruk Janusz, *Kwestia własności ziemi i bezpieczeństwa żywnościowego w programie Polskiego Stronnictwa Ludowego „Odrodzenie”*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Aneks. Wywiad z Aleksandrem Bentkowskim*, [w:] Zbigniew Bujak, *Konstytucja starsza niż myślisz, czyli o tym, co z historycznego dorobku państwa polskiego znajdziemy w naszej Konstytucji*, Milanówek 2017
- Antologia współczesnej myśli politycznej*, wybór, wstęp, oprac. Arkadiusz Meller, Grzegorz Radomski, Witold Wojdyło, Toruń 2012
- Broszura wyborcza KKW „Ojczyzna”*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Deklaracja ideowa Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Deklaracja ideowa PSL*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Deklaracja ideowa SKL uchwalona przez Zjazd Założycielski 12 stycznia 1997 r.*, [w:] *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut*, Warszawa 1998
- Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991, cz. 1*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 1995
- Deklaracja ideowo-programowa Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”*, Warszawa 1989
- Deklaracja wyborcza Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (1989, maj 14)*, [w:] *Polski rok 1989 Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 2*, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009
- Dokumenty programowe z V kongresu PSL (część „Polityka zagraniczna”)*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowskiej i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Gospodarstwo rodzinne – podstawa ustroju rolnego – Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność”*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001

- Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego [w:] Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. Ryszard Chruściak, Warszawa 1993*
- Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie. Podstawowe dokumenty. Skład władz, 27 listopada 1989, bmv*
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (projekt Polskiego Stronnictwa Ludowego), [w:] Projekty konstytucyjne 1989–1991, oprac. Marian Kallas, Warszawa 1992*
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U., 1997 nr 78, poz. 483.*
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, [w:] Komisja Konstytucyjna Zgromadzenia Narodowego. Projekty Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. Ryszard Chruściak, Warszawa 1993,*
- List wiceprezesów NK ZSL do Władysława Gomułki z 14 grudnia 1960 r. dotyczący sytuacji w ZSL, opracował Stanisław Stępa, „Studia Historyczne” 1999, t. 42, z. 3*
- Notatka ze spotkania przedstawicieli „Solidarności” i rządu z udziałem przedstawicieli Kościoła w ośrodku rządowym w Magdalence, 27 stycznia 1989, [w:] Raina Peter, Droga do „Okrągłego Stołu”. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze, Warszawa 1999*
- Notatki przewodniczącego Klubu Poselskiego PZPR Mariana Orzechowskiego z rozmów na temat wyboru prezydenta PRL, [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013*
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września 1997 roku, M. P. 1997, Nr 64, poz. 620*
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 25 września 1997 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 września 1997 roku, M. P. 1997, Nr 64, poz. 621*
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 23 września 1993 roku o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 19 września 1993, M.P. 1993, nr 50, poz. 471*
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 30 października 1991 r. o wynikach wyborów do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 27 października 1991 r., M. P. 1991 nr 41, poz. 287*
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 31 października 1991 r., M.P. 1991, nr 41, poz. 288*

- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 8 czerwca 1989 r. o wynikach głosowania i wynikach wyborów do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przeprowadzonych dnia 4 czerwca 1989 r.*, M. P. 1989, nr 21, poz. 149
- Odezwa wyborcza Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Okrągły Stół. Zespół do Spraw Pluralizmu Związkowego. Stenogram z pierwszego posiedzenia Zespołu do Spraw Pluralizmu Związkowego w dniu 9 lutego 1989 roku*, Warszawa 1990
- Okrągły Stół. Zespół do Spraw Reform Politycznych. Stenogram z pierwszego posiedzenia Zespołu do Spraw Reform Politycznych w dniu 10 luty 1989 roku*, Warszawa 1990
- Oświadczenie z 13 czerwca 1992 r.*, [w:] Łuczak Aleksander, *33 dni premiera Pawlaka*, Warszawa 1992
- Państwowa Komisja Wyborcza, Wyniki wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 września 1993 r.*, Warszawa 1993
- Plan dla Polski XXI wieku*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowskiej i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Polityka regionalna państwa i organizacja terytorialna kraju*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, pod red. Inka Słodkowskiej i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki. Część 2*, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009
- Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki rolnej dla Polski*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe. Program polityki rolnej dla Polski*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie”. W trosce o jutro Polski. Korekcyjny program gospodarczy PSL „Odrodzenie”*, [w:] Olesiak Kazimierz, *Kto kupczy polską wsią... Z Kazimierzem Olesiakiem rozmawia Jan Machynia*, Warszawa 1992
- Polskie Stronnictwo Ludowe w Sejmie II kadencji i Senacie III kadencji 1993–1996*, opracowanie redakcyjne: Jan Odorczyk, Saturnin Sobol, Janusz Karmański, Agnieszka Szygenda, Piotr Przybysz, Warszawa 1996
- Polskie Stronnictwo Ludowe wobec najważniejszych problemów kraju*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001

- Polskie Stronnictwo Ludowe wobec węzłowych problemów państwa*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Polskie Stronnictwo Ludowe. Program rozwoju wsi i rolnictwa*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Porozumienie koalicyjne PSL–SLD z 1995 r.*, [w:] Rydlewski Grzegorz, *Rządzenie koalicyjne w Polsce. Bilans doświadczeń lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 2000
- Program polityczny i społeczno-gospodarczy Polskiego Stronnictwa Ludowego (w ujęciu tezowym)*, [w:] *Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991, cz. 1*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 1995
- Program społeczny PSL*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Program wyborczy Akcji Wyborczej „Solidarność”*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowskiej i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991, cz. 1*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 1995
- Programy partii i ugrupowań parlamentarnych 1989–1991, cz. 2*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 1995
- Projekty Konstytucji 1993–1997. Cz. 1*, przyg. Ryszard Chruściak, Warszawa 1997
- Projekty konstytucyjne 1989–1991*, oprac. Marian Kallas, Warszawa 1992
- Propozycje PSL w sprawie przedsięwzięć antyrecesyjnych*, [w:] Łuczak Aleksander, *33 dni premiera Pawlaka*, Warszawa 1992
- Przemówienie wygłoszone w XX rocznicę strajków chłopskich w Kasince Małej w dniu 8 sierpnia 1957 roku*, [w:] Ignar Stefan, *Sojusz i samodzielność: artykuły i przemówienia*, Warszawa 1983
- Referat programowy na VI Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, wygłoszony przez prezesa ZSL Stanisława Gucwę w dniu 2 kwietnia 1973 r.*, Warszawa 1973
- Referat wygłoszony na IV plenarnym posiedzeniu NK ZSL w dniu 18 października 1956 r.*, [w:] Ignar Stefan, *Sojusz i samodzielność: artykuły i przemówienia*, Warszawa 1983
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 14 grudnia 1971 r. w sprawie udzielania świadczeń leczniczych przez zakłady społeczne służby zdrowia osobom prowadzącym gospodarstwa rolne*, Dz. U. 1971, nr 37, poz. 345
- Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1989–1991*, oprac. Krystyna Chrupek i in., Warszawa 1991

- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej I kadencji. Informacja o działalności Sejmu (25 listopada 1991 r.-31 maja 1993 r.)*, red. Włodzimierz Borodziej, Warszawa 1993
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej II kadencja. Zgromadzenie Narodowe – informacja o działalności (14 października 1993 – 20 października 1997)*, Warszawa 1999
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej III kadencja. Zgromadzenie Narodowe. Informacja o działalności (20 października 1997 – 18 października 2001)*, Warszawa 2001
- Skorowidz do sprawozdań stenograficznych z posiedzeń Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej X Kadencji od 4 lipca 1989 do 25 października 1991 r., cz. 3*, Warszawa 1993
- Sprawozdanie z działalności Klubu Parlamentarnego PSL, [w:] Polskie Stronnictwo Ludowe w Sejmie II kadencji i Senacie III kadencji 1993–1996*, opracowanie redakcyjne: Jan Odorczyk, Saturnin Sobol, Janusz Karmański, Agnieszka Szygenda, Piotr Przybysz, Warszawa 1996
- Sprawozdanie z działalności Naczelnego Komitetu Wykonawczego Polskiego Stronnictwa Ludowego w okresie od V Kongresu PSL (XI 1996) do VII Kongresu PSL*, Warszawa 2000
- Sprawozdanie z działalności władz naczelnych PSL za okres od Nadzwyczajnego Kongresu do III Kongresu PSL*, Warszawa 1992
- Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut*, Warszawa 1998
- Stronnictwo Ludowo-Chrześcijańskie. Polacy! Ojczyzna jest nasza!*, [w:] *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Tajne dokumenty Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ostatni rok władzy 1988–1989*, oprac. Stanisław Perzykowski, Londyn 1994
- Tezy programu wyborczego Porozumienia Ludowego*, [w:] *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001
- Uchwała Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego z dnia 18 stycznia 1994 roku*, M. P. 1994 nr 7 poz. 62
- Uchwała Rady Państwa z dnia 13 września 1980 r. w sprawie rejestracji nowo powstających związków zawodowych*, M. P. 1980, nr 22, poz. 104
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 lipca 1998 r. w sprawie rezolucji Bundestagu „Wypędzeni, przesiedleńcy i mniejszości niemieckie są pomostem między Niemcami i ich wschodnimi sąsiadami” z dnia 29 maja 1998 r.*, M. P. 1998, nr 23, poz. 332
- Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 9 maja 1992 r.*, M. P. 1992, nr 14, poz. 101
- Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 listopada 1990 r.*, M. P. 1991, nr 2, poz. 11

- Uchwała z dnia 15 lipca 1993 roku w sprawie powołania koalicji wyborczej i utworzenia Katolickiego Komitetu Wyborczego „Ojczyzna”, [w:] Wybory 1993. Partie i ich programy, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001*
- Ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym Dz. U. 1992, nr 84, poz. 426*
- Ustawa o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin z dnia 27 października 1977 r., Dz. U. 1977, nr 32, poz. 140*
- Ustawa z dnia 10 maja 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1991, nr 58, poz. 246*
- Ustawa z dnia 23 maja 1993 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1993, nr 45, poz. 205*
- Ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin, Dz. U. 1977, nr 32, poz. 140.*
- Ustawa z dnia 28 czerwca 1991 roku. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1991, nr 59, poz. 252*
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej X kadencji, na lata 1989–1993, Dz. U. 1989 nr 19 poz. 102*
- VI Plenum NK ZSL – Ocena sytuacji politycznej i gospodarczej w kraju i na wsi oraz węzłowe zadania ZSL, Warszawa 1971*
- Wieś i rolnictwo w programie społeczno-gospodarczym PSL u progu XXI wieku, [w:] Wybory 1997. Partie i ich programy, red. Inka Słodkowska i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004*
- Władze naczelne, [w:] J. Gmitruk, Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989, Warszawa 2004*
- Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001*
- Wybory 1993. Partie i ich programy, red. Inka Słodkowska, Warszawa 2001*
- Wybory 1997. Partie i ich programy, pod red. Inka Słodkowskiej i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004*
- Wybory ideologiczne Polaków. Komunikat z badań CBOS nr BS 939/101/91, Warszawa 1991*
- Za porozumieniem narodowym. Referat na VI Plenum NK ZSL, [w:] Ignar Stefan, Sojusz i samodzielność: artykuły i przemówienia, Warszawa 1983*

Zadania Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w rozwoju wsi i rolnictwa oraz w umacnianiu sojuszu robotniczo-chłopskiego, [w:] Referat programowy na VI Kongres Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego, wygłoszony przez prezesa ZSL Stanisława Gucwę w dniu 2 kwietnia 1973 r., Warszawa 1973

Załącznik do „Informacji Dziennej” MSW dotyczący reakcji działaczy ZSL na utworzenie koalicji z Solidarnością i SD, [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013

Załącznik do „Informacji Dziennej” MSW dotyczący sytuacji w ZSL, [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013

Założenia programowe Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego, [w:] Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe. Program i Statut, Warszawa 1998

Zapis przebiegu obrad Biura Politycznego KC PZPR 8 sierpnia 1989 r. (fragmenty), [w:] Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989), wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013

Druki sejmowe

Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 29 i 30 września 1989 roku, Warszawa 1989

Sprawozdanie stenograficzne z 16. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 19 grudnia 1989 roku, Warszawa 1989

Sprawozdanie stenograficzne z 8. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 5 i 6 kwietnia 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 28. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 26 kwietnia 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 29. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 10 i 11 maja 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 34. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 5 i 6 lipca 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 38. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 12, 13 i 14 września 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 39. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 20 i 21 września 1990 roku, Warszawa 1990

Sprawozdanie stenograficzne z 48. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 4 i 5 stycznia 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 49. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 11 i 12 stycznia 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 54. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 21, 22 i 23 marca 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 71. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 29 sierpnia 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 71. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 30 sierpnia 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 73. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 13 września 1991 roku, Warszawa 1991

Sprawozdanie stenograficzne z 15. posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 maja 1992 roku, Warszawa 1992

Dzienniki, wspomnienia, wypowiedzi

Aneks. Wywiad z Aleksandrem Bentkowskim, [w:] Bujak Zbigniew. Konstytucja starsza niż myślisz, czyli o tym, co z historycznego dorobku państwa polskiego znajdziemy w naszej Konstytucji, Milanówek 2017.

Augustyński Zygmunt, Lata chłopskiej walki, Warszawa 1946

Augustyński Zygmunt, Zawile koleje przeznaczenia, Tarczyn 2000

Beszta-Borowski Jan, Pół wieku zarazy 1944–2000. Moje zapiski faktów i refleksji, Warszawa 2000

Diariusz Stanisława Mikołajczyka prowadzony przez Marie Hulewicz, wstęp i opracowanie Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk, Warszawa 2002

Ignar Stefan, Sojusz i samodzielność: artykuły i przemówienia, Warszawa 1983

Jagieliński Roman, Nie ustąpię. Polska wieś nie może być skansenem, Warszawa 1997

Janczak Leon, Dziennik roku 1989, Warszawa 2014

Korboński Stefan, W imieniu Kremla, Kraków 1984

Korespondencja autora z Ryszardem Miazkiem. W zbiorach autora

Kozakiewicz Mikołaj, Byłem marszałkiem kontraktowego, Warszawa 1991

Łuczak Aleksander, 33 dni premiery Pawlaka, Warszawa 1992

- Malinowski Roman, *Wielka koalicja. Kulisy. Z Romanem Malinowskim rozmawiają Mariusz Janicki, Stanisław Podemski*, Warszawa 1992
- Mikołajczyk Stanisław, *Polska zgwałcona*, Chicago 1981
- Mikołajczyk Stanisław, *The Pattern of Soviet Domination*, Londyn 1948
- Olesiak Kazimierz, *Kto kupczy polską wsią... Z Kazimierzem Olesiakiem rozmawia Jan Machynia*, Warszawa 1992
- Olszewski – przerwana premiera. Z Janem Olszewskim rozmawiają Radosław Januszewski, Jerzy Kłosiński, Jan Strękowski, Warszawa 1992
- Rolicki Janusz, *Zbigniew Bujak: przepraszam za „Solidarność”*, Warszawa 1991
- Zych Józef, *Trudna lekcja demokracji*, Kraków 2010

Monografie i opracowania

- Antoszewski Andrzej, *Partie polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*, Poznań 2005
- Antoszewski Andrzej., *System polityczny RP* , Warszawa 2012
- Augustyn, *Państwo Boże*, przełożył W. Kubicki, Kęty 1998
- Arystoteles, *Polityka*, przekład i opracowanie L. Piotrowicz, Wrocław 2005
- Bajda Piotr, *Elity polityczne na Słowacji. Kręta droga do nowoczesnego państwa*, Warszawa 2010
- Banaś Michał, Zieliński Mateusz, *Formowanie koalicji gabinetowych w perspektywie sieciowej*, Wrocław 2015
- Beck Ulrich, *Władza i przeciwwładza w epoce globalnej*, Warszawa 2005
- Blok Zbigniew, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnętrznych na przykładzie Polski*, Poznań 2006
- Bonusiak Włodzimierz, *Trzecia Rzeczpospolita (1989–2007)*, Rzeszów 2008
- Borowik Bogdan, *Partie konserwatywne w Polsce 1989–2001*, Lublin 2011
- Bourdieu Pierre, Wacquant Loïc, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001
- Buczek Roman, *Na przełomie dziejów Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945–1947*, Toronto 1983
- Buhler Pierre, *Polska droga do wolności 1939–1995*, Warszawa 1999
- Bujak Zbigniew, *Konstytucja starsza niż myślisz, czyli o tym, co z historycznego dorobku państwa polskiego znajdziemy w naszej Konstytucji*, Milanówek 2017
- Chłopi, naród, kultura. T. 2. Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. Stanisław Dąbrowski, Rzeszów 1996
- Chmaj Marek, Skrzydło Wiesław, *System wyborczy w Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2015
- Chmaj Marek, Sokół Wojciech, Żmigrodzki Marek, *Teorie partii politycznych*, Lublin 2001

- Chmaj Marek, Żmigrodzki Marek, *Gabinety koalicyjne w Polsce w latach 1989–1996*, Lublin 1998
- Chwalba Andrzej, *III Rzeczpospolita. Raport specjalny*, Kraków 2005
- Codogni Paulina, *Wybory czerwcowe 1989 roku. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa 2012
- Coleman James, *Foundations of Social Theory*, London 1990
- Countryside and communism in Eastern Europe: perceptions, attitudes, propaganda*, red. Sorin Radu, Cosma Budeancă, Zürich 2016
- Czakon Wojciech, *Sieci w zarządzaniu strategicznym*, Warszawa 2012
- Czarny Piotr, Naleziński Bogumił, *Organy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002
- Cześnik Mikołaj, *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007
- Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wiciarz–ludowiec–nauczyciel–uczony. Księga poświęcona pamięci Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2010
- Dobek-Ostrowska Bogusława, *Hiszpania i Polska: elity polityczne w okresie przejścia do demokracji. Analiza porównawcza*, Wrocław 1996
- Dudek Antoni, *Historia Polityczna Polski 1989–2015*, Warszawa 2016
- Dudek Antoni, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2004
- Dye R. Thomas, *Who's running America?: Institutional leadership in the United States*, New Jersey 1976
- Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. Krzysztof Gorlach, Patrick Mooney, Warszawa 2008
- Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego, T. 2, Polska Ludowa (1944/45–1989)*, red. Waldemar Paruch, Stefan Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 2002
- Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego, T. 3, Przebudowa i przyszłość*, red. Kazimierz Baścik, Jan Zalewa, Warszawa 2002
- Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Nalewajko Ewa, *Protopartie i protosystem? Szkic do obrazu polskiej wielopartyjności*, Warszawa 1997
- Elites and power in British society*, red. Anthony Giddens, Philip Stanworth, Cambridge 1974
- Elity polityczne w Polsce. Wydawnictwo pokonferencyjne. Kazimierz Dolny 19–21 listopada 1992*, red. Krzysztof Pałeczki, Warszawa 1992

- Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, red. Ivan Szelenyi, Donald Treiman, Edmund Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995
- Faust Katherine, Wasserman Stanley, *Social Network Analysis. Methods Applications*, Cambridge 1994
- Friszke Andrzej, *Rewolucja Solidarności 1980–1981*, Kraków 2014
- Fukuyama Francis, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa 1997
- Garlicki Andrzej, *Karuzela. Rzecz o Okrągłym Stole*, Warszawa 2004
- Gmitruk Janusz, *Chłopski generał Franciszek Kamiński*, Warszawa 1997
- Gmitruk Janusz, Pastuszka Stefan J., Turkowski Romuald, *Czesław Wycech – nauczyciel, ludowiec, polityk (1899–1977)*, Warszawa-Kielce-Pińczów 2018
- Gmitruk Janusz, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989*, Warszawa 2004
- Grabowska Mirosława, *Podział postkomunistyczny. Społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004
- Hall Aleksander, *Osobista historia III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011
- Herbut Ryszard, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002
- Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1. Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. Arkadiusz Indraszczyk, Janusz Gmitruk, Warszawa-Kielce 2016
- Huntington P. Samuel, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009
- Indraszczyk Arkadiusz, *Polski ruch ludowy wobec integracji europejskiej*, Warszawa 2014
- Mill John Stuart, *O rządzie reprezentatywnym*, przeł. G. Czernicki, Kraków 1866
- Jednaka Wiesława, *Gabinety koalicyjne w III RP*, Wrocław 2004
- Kaczorowski Andrzej W., *30-lecie rejestracji NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” 1981–2011. Kalendarium Związku*, Warszawa 2011
- Kaleta Piotr, *Ludzie władzy Polski niepodległej 1989–2014. Zarys składu osobowego władzy publicznej w Polsce na dzień 24 sierpnia 2014 r.*, Łódź 2014
- Kamiński Antoni Z., *Dezercja elit. Konsolidacja ustroju politycznego w pokomunistycznej Polsce*, Warszawa 2014
- Kapitał społeczny – interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. Monika Klimowicz, Wiesław Bokajło, Warszawa 2010
- Karpiński Jakub, *Trzecia niepodległość. Najnowsza historia Polski*, Warszawa 2001
- Kieżun Witold, *Patologia Transformacji*, Warszawa 2013
- Kinowska Zofia, *Transformacja, elity, społeczeństwo*, red. M. Jarosz, Warszawa 2007
- Kisielewski Tadeusz, *Zapiski historyczno-polityczne z lat 1981–1991*, Częstochowa 1994

- Klimek Marek, *Samorząd terytorialny w deklaracjach ideowych i praktyce politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego w III Rzeczypospolitej*, Lublin 2013
- Kluczowe kwestie polskiej polityki. Analiza programów partii politycznych w latach 1991–2011*, red. Ewa Skrabacz, Toruń 2013
- Kojder Andrzej, *Pobocza socjologii*, Warszawa 2016
- Koksanowicz Grzegorz, *Prawny model kierownictwa Sejmem w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 3 kwietnia 1997 roku*, Lublin 2014
- Konstytucja RP. Oczekiwania i nadzieje*, red. Tadeusz Bodio, Wojciech Jakubowski, Warszawa 1997
- Konstytucyjne systemy rządów. Możliwości adaptacji do warunków polskich*, red. Michał Domagała, Warszawa 1997
- Korab-Karpowicz Julian Włodzimierz, *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke`a*, Kęty 2010
- Kornatowski Wiktor, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968
- Kowalski Mariusz *Geografia wyborcza Polski. Przestrzenne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–1998*, Warszawa 2000
- Kuczur Tomasz, *Polityczny ruch ludowy w Polsce – transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne*, Toruń 2005
- Kuźniar Roman, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012
- Leszczyńska Krystyna, *Rządy Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–2001: skład, organizacja i tryb funkcjonowania*, Toruń 2005
- Lipset Martin Seymour, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995
- Ludowcy i problematyka agrarna na początku XXI wieku*, red. Łukasz Tomczak, Wrocław 2010
- Łuczak Aleksander, *Dekada polskich przemian. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 2012
- Marcinkowski Tomasz, *Polskie partie polityczne wobec procesu integracji europejskiej 1989–2005*, Gorzów Wielkopolski 2014
- Mill John Stuart, *O rządzie reprezentacyjnym*, przeł. G. Czerniecki, Kraków 1866
- Mills Charles Wright, *Elita władzy*, Warszawa 1961
- Modelowanie matematyczne i symulacje komputerowe w naukach społecznych. Część I*, red. Andrzej Nowak, Katarzyna Winkowska-Nowak, Agnieszka Rychwalska, Warszawa 2007
- Mołdawa Tadeusz, *Ludzie władzy 1944–1991. Władze państwowe i polityczne Polski według stanu na dzień 28 II 1991*, Warszawa 1991
- Mosca Gaetano, *The Ruling Class*, Nowy York 1939

- Myśl polityczna od historii do współczesności. Księga dedykowana profesorowi Markowi Waldenbergowi*, red. Barbara Stoczewska, Michał Jaskólski, Kraków 2000
- Nalewajko Ewa, *Dynamika sceny politycznej w wymiarze ekonomicznym*, Warszawa 1994
- Nieć Grzegorz, *Między tradycją, historią a polityką. Ludowcy w okresie przełomu ustrojowego 1989–1991*, Kraków 2004
- Nocoń Jarosław, *Elity polityczne. Studium interpretacji funkcjonalnej*, Toruń 2004
- Nowakowski Zdzisław, *Bezpieczeństwo państwa w koncepcjach programowych partii parlamentarnych w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2009
- Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Rolnicza „Solidarność” w Polsce 1980–1989*, red. Andrzej W. Kaczorowski, Tomasz Kozłowski, Jan Olaszek, Warszawa 2016
- Paluch P., *PSL w systemie partyjnym Rzeczypospolitej*, Toruń 1995
- Pamięć o wielkiej zmianie. Solidarność Rolników Indywidualnych a polska transformacja*, red. Ireneusz Krzemiński, Warszawa 2017
- Pareto Vilfredo, *Uczucia i działania. Fragmenty socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994
- Parlament w demokracjach zachodnich*, red. Zbigniew Kiełmiński, Tadeusz Mołdawa, Warszawa 1992
- Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. Tadeusz Mołdawa, Jarosław Szymanek, Michał Mistygacz, Warszawa 2012
- Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe. Recruitment and representation*, red. Elena Semenova, Michael Edinger, Heinrich Best, Londyn i Nowy Jork
- Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2010
- Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo-forma, rola i zadania*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2014
- Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Partie polityczne i system partyjny III RP*, red. Krzysztof Kowalczyk, Szczecin 2011
- Partie polityczne w Polsce*, red. Agnieszka Gajda, Krzysztof Grajewski, Piotr Uziębło, Anna Rytel-Warzocho, Marcin M. Wiszowaty, Gdańsk 2017

- Piasecki Andrzej Konrad, *Wybory w Polsce 1989–2011*, Kraków 2012
- Platon, *Państwo*, tłumaczenie, wstęp i objaśnienia W. Witwicki, Warszawa 2010
- Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*, red. Jacek Wasilewski i Włodzimierz Wesołowski, Warszawa 1992
- Podgórzńska Renata, *Działalność sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych (1989–2005)*, Warszawa 2007
- Pokolenia i portrety. Wzór osobowy ludowca w XX wieku*, red. Alicja Wójcik i Waldemar Paruch, Lublin 2000
- Polityka i Sejm. Formowanie się elity politycznej*, red. Włodzimierz Wesołowski, Barbara Post, Warszawa 1998
- Polityka w Polsce w latach 90. Wybrane problemy*, red. Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut, Wrocław 1999
- Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, red. Stanisław Bieleń, Warszawa 2010
- Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, red. Jerzy Bański, Warszawa 2004
- Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki*, Cz. 1-2, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009
- Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. Marek Migalski, Toruń 2013
- Porządek konstytucyjny w Polsce*, red. W. Jakubowski, T. Słomka, Warszawa-Pułtusk 2008
- Power Elites and Organization*, red. George Domhoff, Thomas Dye, Newbury Park 1987
- Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, red. Tadeusz Bodio, Warszawa 2010
- Putnam Robert, *The Comparative Study of Political Elites*, New Jersey 1976
- Putnam Robert, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Warszawa 1995
- Dahl Robert, *Demokracja i jej krytycy*, Warszawa 2012
- Raciborski Jacek, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989-1995*, Warszawa 1997
- Raina Peter, *Droga do „Okrągłego Stołu”. Zakulisowe rozmowy przygotowawcze*, Warszawa 1999
- Rakowski Mieczysław F., *Jak to się stało*, Warszawa 1991
- Rdzanek Dorota, *Polityka rolna w programach polskich partii politycznych 1989–2004*, Toruń 2014

- Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944/1945–1989). T. 5*, red. Arkadiusz. Indraszczyk, Mariusz Krzysztofiński, Warszawa-Rzeszów 2014
- Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989). Między apologią a negacją. T. 4*, red. Janusz Gmitruk i Ewa Leniart, Warszawa 2010
- Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989). T. 2*, red. Janusz Gmitruk i Zbigniew Nawrocki, Warszawa 2004
- Rydlewski Grzegorz, *Rządy i rządzenie w Polsce 1918-2018. Ciągłość i zmiany*, Warszawa 2018
- Rydlewski Grzegorz, *Rządzenie koalicyjne w Polsce. Bilans doświadczeń lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 2000
- Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006
- Scott John, *What is social network analysis?*, Nowy Jork 2012
- Scott John, *Who rules Britain?*, Oxford 1991
- Sielezin Jan R., *Badania źródłoznawcze w politologii. Wybrane zagadnienia metodologiczne*, Wrocław 2010
- Skonieczny Zygmunt, *Smutny koniec herosów. Z dziejów Solidarności Wiejskiej*, Warszawa 2011
- Skrzyński Tomasz, *Miejsce na scenie politycznej i losy PSL „Nowe Wyzwolenie”, PSL „Lewica” oraz „odrodzonego” PSL w latach 1946–1949 (1950)*, Warszawa 2015
- Słodkowska Inka, *Komitety Obywatelskie 1989–1992. Rdzeń polskiej transformacji*, Warszawa 2014
- Sobolewska-Myślik Katarzyna, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004
- „Solidarność” Rolników 1980–1989*, red. Andrzej W. Kaczorowski, Warszawa 2010
- Social structures: a network approach, T. 15. Contemporary studies in sociology*, red. Barry Wellman i Stephen Berkowitz, Nowy York 1988
- Staniszki Jadwiga, *Postkomunizm*, Gdańsk 2002
- Stefaniuk Małgorzata, *Teoria elit Vilfreda Pareta*, Lublin 2001
- Stępka Paweł, *Model zinstytucjonalizowanych działań lobbingsowych firm telewizyjnych wobec instytucji Unii Europejskiej*, Warszawa 2010
- Stępka Stanisław, *Chłopi wobec wydarzeń politycznych w Polsce 1956–1959*, Warszawa 1999
- Strom Karee, *Minority Government and Majority Rule*, Cambridge 1990
- Studia i szkice z socjologii polityki*, red. Mirosław Chałubiński, Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 2013
- Sulek Antoni, *Ogród metodologii socjologicznej*, Warszawa 2001

- Swacha Piotr, *Polityka informacyjna PSL 1945–1947*, Warszawa 2010
- Szamik Jacek, *Polskie Stronnictwo Ludowe 1990–2005*, Warszawa 2016
- Szczudlińska-Kanoś Agnieszka, *Regionalne elity polityczne w Polsce*, Kraków 2013
- Szeliga Zbigniew, *Rada Ministrów a Sejm 1989–1997*, Lublin 1998
- Świat elity politycznej, red. Włodzimierz Wesołowski, Irena Pańków, Warszawa 1995
- Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, red. Andrzej Antoszewski, Antonina Kolodia, Krzysztof Kowalczyk, Wrocław 2010
- Theiss Maria, *Krewni – znajomi – obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Toruń 2007
- Tomasz z Akwinu, *O społeczeństwie i władzy. De Regimine principum I*, 1-3, Kraków 2013
- Trembicka Krystyna, *Okrągły Stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*, Lublin 2003
- Turkowski Romuald, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*, Warszawa 1992
- Ujwary-Gil Anna, *Audyty zasobów niematerialnych z wykorzystaniem analizy sieci organizacyjnej*, Warszawa 2017
- Utilitarianism. Including Mills On Liberty and Essay on Bentham and selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin*, oprac. Mary Warnock, Londyn-Glasgow 1972
- Varia Doctrinalia*, red. Łukasz Machaj, Wrocław 2012
- Vilfredo Pareto. Beyond Disciplinary Boundaries*, red. Joseph V. Femia, Alasdair J. Marshall, Waszyngton 2012
- Wesołowski Włodzimierz, *Klasy, warstwy i władza*, Warszawa 1980
- Wesołowski Włodzimierz, *Partie: nieustanne kłopoty*, Warszawa 2000
- Wiatr Jerzy J., *Władza lokalna u progu kryzysu*, Warszawa 1983
- Wielowymiarowość systemów politycznych. Teoretyczne założenia i praktyczne uwarunkowania*, red. Jan Błuszkowski, Jacek Zalesny, Warszawa 2009
- Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie, T. 2, Idee, organizacje, środowisko*, red. Franciszek Kampka, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1. – W kręgu historii i tradycji*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa 2012
- Wieś, chłop, ruch ludowy, państwo*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Jan Jachymek, Arkadiusz Kołodziejczyk, Stefan Józef Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 1996

- Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, wybór i oprac. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1995
- Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, oprac. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1995
- Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. T. 2*, red. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1998
- Władza lokalna a zaspokajanie potrzeb. Studium sześciu miast*, red. Jerzy J. Wiatr Warszawa 1981
- Wnuk-Lipiński Edmund, *Socjologia życia publicznego*, Warszawa 2005
- Wnuk-Lipiński Edmund, *Rozpad połowiczny. Szkice z socjologii transformacji ustrojowej*, Warszawa 1993
- Wojtaszczyk Konstanty Adam, *Partie polityczne w państwie demokratycznym*, Warszawa 1998
- Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. Bogumił Szmulik, Marek Żmigrodzki, Lublin 2010
- Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki, Lublin 2008
- Wybory Parlamentarne 1991 i 1993*, red. Stanisław Gebethner, Warszawa 1995
- Wybrane problemy ustrojowe demokracji zachodnich, T. 2. Parlament w demokracjach zachodnich*, red. Zbigniew Kiełmiński, Tadeusz Mołdawa, Warszawa 1992
- Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. Jacek Wasilewski, Warszawa 1997
- Zemke Janusz, *ZSL w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1979
- Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów. Tom II (czerwiec – grudzień 1989)*, wybór i opracowanie Antoni Dudek, Warszawa 2013
- Znamierowski Czesław, *Elita i demokracja*, Poznań 1928
- Znamierowski Czesław, *Elity i demokracja*, Warszawa 1991
- Znamierowski Czesław, *Wiadomości elementarne o państwie*, Warszawa 1934
- Żyromski Marek, *Gaetano Mosca. Twórca socjologicznej teorii elity*, Poznań 1996
- Żyromski Marek, *Teorie elit a systemy polityczne*, Poznań 2007

Artykuły naukowe

- Adamczewski Grzegorz, *Stefan Ignar – nowa wizja Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989). Między apologią a negacją. T. 4*, red. Janusz Gmitruk i Ewa Leniart, Warszawa 2010

- Antoszewski Andrzej, *Parlamentaryzm jako przestrzeń rywalizacji międzypartyjnej*, [w:] *Parlamentarny system rządów. Teoria i praktyka*, red. Tadeusz Mołdawa, Jarosław Szymanek, Michał Mistygacz, Warszawa 2012
- Antoszewski Andrzej, *System wyborczy i wybory parlamentarne po 1989 r.*, [w:] *Polityka w Polsce w latach 90. Wybrane problemy*, red. Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut, Wrocław 1999
- Banaszkiewicz Anna, *Wybory 1991, 1993 – zmiany sympatii politycznych* [w:] *Wybory Parlamentarne 1991 i 1993*, red. Stanisław Gebethner, Warszawa 1995
- Bański Jerzy, Kowalski Mariusz, Mazur Marcin, *Zachowania wyborcze mieszkańców polskie wsi*, „Przegląd Geograficzny” 2009, nr 4
- Batorski Dominik, Zdziarski Michał, *Analiza sieciowa i jej zastosowanie w badaniach organizacji i zarządzania*, „Problemy Zarządzania” 2009, nr 4
- Betkiewicz Witold, Wasilewski Jacek, *The Polish Diet since 1989. From fragmentation to consolidation* [w:] *Parliamentary Elites in Central and Eastern Europe. Recruitment and representation*, red. Elena Semenova, Michael Edinger, Heinrich Best, Londyn i Nowy Jork 2013
- Bokajło Wiesław, *Amerykańskie korzenie kapitału społecznego*, [w:] *Kapitał społeczny - interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. Monika Klimowicz, Wiesław Bokajło, Warszawa 2010
- Budzinowski Roma, Czechowski Paweł, Korzycka Małgorzata, Lichorowicz Aleksander, Prutis Stanisław, *O profesorze Andrzeju Stelmachowskim jako prawniku*, „Studia Iuridica Agraria” 2016, t. XIV
- Budzinowski Roman, *Profesor Andrzej Stelmachowski jako agrarysta*, „Studia Iuridica Agraria” 2011, t. IX
- Burton Michael, Gunther Richard, Higley John, *Elity a rozwój demokracji*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, wybór i oprac. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1995
- Burton Michael, Higley John, *Invitation to the Elite Theory. The Basic Contention Reconsidered*, [w:] *Power Elites and Organization*, red. George Domhoff, Thomas Dye, Newbury Park 1987
- Choma-Jusińska Małgorzata, *Powstanie i działalność Tymczasowego Komitetu Samoobrony Chłopskiej Ziemi Lubelskiej. Władze partyjne i Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989)*. T. 2., red. Janusz Gmitruk i Zbigniew Nawrocki, Warszawa 2004

- Chruściak Ryszard, *Przebieg prac parlamentarnych nad projektem Konstytucji RP w latach 1993–1996*, [w:] *Konstytucja RP. Oczekiwania i nadzieje*, red. Tadeusz Bodio, Wojciech Jakubowski, Warszawa 1997
- Cichocki Piotr, *Znanickiego teoria cywilizacji*, „Humaniora” 2016, nr 1
- Cimek Lucjan, Turkowski Romuald, *Stosunek ludowców do kółek rolniczych w Polsce Ludowej w latach 1944–1989*, [w:] *Dzieje i przyszłość ruchu ludowego. T. 2. Polska Ludowa 1944/45-1989*, red. Waldemar Paruch, Stefan J. Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 2000
- Coleman James, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, “American Journal of Sociology” 1998, nr 94
- Dąbrowski Stanisław, *Działalność polityczna organizacji i środowisk ludowych (1977–1989)*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 2. Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. Stanisław Dąbrowski, Rzeszów 1996
- Dąbrowski Stanisław, *Od Okrągłego Stołu do utworzenia rządu T. Mazowieckiego. Kierunki i efekty ewolucji politycznej Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, „Annales UMCS. Sectio K” 1999, vol. 6
- Dąbrowski Stanisław, *Przełomowa dekada 1980–1990*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1992, nr 27
- Dąbrowski Stanisław, *ZSL przed i po wyborach czerwcowych 1989 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1999, nr 13
- Dembski Krzysztof, *Czesława Znamierowskiego myśl o elicie i demokracji*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1987, nr 3
- Diani Mario, *Analiza sieciowa*, [w:] *Dynamika życia społecznego. Współczesne koncepcje ruchów społecznych*, red. Krzysztof Gorlach, Patrick Mooney, Warszawa 2008
- Fabisiak Weronika, *„Duch rycerski” czy przeciętność? Znamierowski i Tocqueville – dwa podejścia do elity demokracji*, „Dialogi Polityczne” nr 5–6
- Filip Magdalena, *Melpomene oczami SB*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2007, nr 12
- Galewska Iwona, *Polityka zagraniczna*, [w:] *Kluczowe kwestie polskiej polityki. Analiza programów partii politycznych w latach 1991–2011*, red. Ewa Skrabacz, Toruń 2013
- Garlicki Jan, *Legitymizacja władzy i systemu politycznego – aspekty teoretyczne*, [w:] *Legitymizacja transformacji i systemu politycznego w Polsce*, red. Jan Garlicki, Warszawa 2014

- Gebethner Stanisław, *System rządów parlamentarno-gabinetowych, system rządów prezydenckich oraz rozwiązania pośrednie*, [w:] *Konstytucyjne systemy rządów. Możliwości adaptacji do warunków polskich*, red. Michał Domagała, Warszawa 1997
- Gebethner Stanisław, *System wyborczy: Deformacja czy reprezentacja?*, [w:] *Wybory parlamentarne 1991 i 1993*, red. Stanisław Gebethner, Warszawa 1995
- Giddens Anthony, *Elites in the British class structure* [w:] *Elites and power in British society*, red. Anthony Giddens, Philip Stanworth, Cambridge 1974
- Gładkiewicz Westyna, *Polskie Stronnictwo Ludowe – Porozumienie Ludowe*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Gmitruk Janusz, *Od powstania „Solidarności” do samodzielności ruchu ludowego*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989). Między apologią a negacją. T. 4*, red. Janusz Gmitruk i Ewa Leniart, Warszawa 2010
- Gmitruk Janusz, *Ruch ludowy w Polsce po 1989 r.*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Gmitruk Janusz, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989. Formy dyskryminacji i ograniczania aktywności ludowców*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989). T. 2.*, red. Janusz Gmitruk i Zbigniew Nawrocki, Warszawa 2004
- Godlewski Tadeusz, *PSL w latach dziewięćdziesiątych – partia polityczna i grupa interesu*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego, T. 3, Przebudowa i przyszłość*, red. Kazimierz Baścik, Jan Zalewa, Warszawa 2002
- Gołębski Franciszek, *Aksjologiczne założenia polityki zagranicznej Polski*, [w:] *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do Unii Europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji*, red. Stanisław Bieleń, Warszawa 2010
- Granovetter Mark, *The Strength of Weak Ties*, „American Journal of Sociology” 1973, vol. 78, nr 6
- Grządkowski Piotr, *Kandydaci i posłowie PSL. Charakterystyka społeczno-zawodowa (1991–2007)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2. Idee, organizacje, środowisko*, red. Franciszek Kampka, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Grządkowski Piotr, *Krajowy Komitet Wyborczy Ruchu Ludowego (17 kwietnia –17 lipca 1991)*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2010
- Grządkowski Piotr, *Obszary działalności Polskiego Stronnictwa Ludowego w sejmach (1990–2005)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2009, nr 25

- Grządkowski Piotr, *Posłowie Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1991–2005 (struktura społeczno-zawodowa)*, [w:] *Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wiciarz–ludowiec–nauczyciel–uczony*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2010
- Grządkowski Piotr, *Priorytety programowe Polskiego Stronnictwa Ludowego w kampaniach wyborczych do parlamentu w latach 1991–2011*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Hanifan Lyda J. , *The Rural School Community Center*, „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 1916, nr 67
- Higley John, Hoffmann-Lange Ursula, Kadushin Charles, Moore Gwen, *Elite Integration in Stable Democracies: A Reconsideration*, „European Sociological Review” 1991, nr 1
- Hopkin John, *Metody porównawcze*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, red. David Marsh, Gerry Stoker, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006
- Indraszczyk Arkadiusz, *Ład międzynarodowy w myśli programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Myśl Ludowa” 2016, nr 8
- Jachymek Jan, *Neoagrاریzm – trzecią drogą i szansą Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Wieś, chłopi, ruch ludowy, państwo*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Jan Jachymek, Arkadiusz Kołodziejczyk, Stefan Józef Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 1996
- Jachymek Jan, *Neoagrاریzm w Polsce współczesnej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Jachymek Jan, *Źródło światopoglądu agrarystycznego* [w:] *Myśl polityczna od historii do współczesności. Księga dedykowana profesorowi Markowi Waldenbergowi*, red. Barbara Stoczewska, Michał Jaskólski, Kraków 2000
- Jakubowski Wojciech, *Władze państwowe w latach 1989–2008*, [w:] *Porządek konstytucyjny w Polsce*, red. Wojciech Jakubowski, Tomasz Słomka, Warszawa-Pułtusk 2008
- Jednaka Wiesława, *Rząd Hanny Suchockiej (11 VII 1993 – 26 X 1993)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006
- Jonak Łukasz, *Analiza sieci społecznych i dynamika sieciowa*, [w:] *Modelowanie matematyczne i symulacje komputerowe w naukach społecznych. Część I*, red. Andrzej Nowak, Katarzyna Winkowska-Nowak, Agnieszka Rychwalska, Warszawa 2007

- Kaczorowski Andrzej W., *Internowania uczestników ruchu solidarnościowego na wsi*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Rolnicza „Solidarność” w Polsce 1980-1989*, red. Andrzeja W. Kaczorowski, Tomasz Kozłowski, Jan Olaszek, Warszawa 2016
- Kaczorowski Andrzej W., *Niezależny ruch chłopski 1976–1980*, [w:] „Solidarność” Rolników 1980–1989, red. Andrzej W. Kaczorowski, Warszawa 2010
- Kaczorowski Andrzej W., *Ruch solidarnościowy na wsi w roku 1980*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 10–11
- Karwat Mirosław, *Przedmiot, metodologia i nauki o polityce*, [w:] *Nauka o polityce*, red. Adam Bodnar, Warszawa 1984
- Kiełmiński Zbigniew, *Teorie zwycięskich koalicji w demokracji parlamentarnej (zarys problematyki)*, [w:] *Wybrane problemy ustrojowe demokracji zachodnich, t. 2. Parlament w demokracjach zachodnich*, red. Zbigniewa Kiełmiński i Tadeusz Mołdawa, Warszawa 1992
- Kinowska Zofia, *Lustracja po polsku*, [w:] *Transformacja, elity, społeczeństwo*, red. Maria Jarosz, Warszawa 2007
- Kisielewski Tadeusz, *Obraz rolników indywidualnych w PRL w świetle niektórych danych Rolniczego Rocznika Statystycznego*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 1
- Kisielewski Tadeusz, *Ogólnopolski Społeczny Komitet Odrodzenia Ruchu Ludowego*, „Więś i Państwo” 1990, nr 1
- Klimowicz Monika, *Kapitał społeczny. Zagadnienia metodologiczne*, [w:] *Kapitał społeczny – interpretacje, impresje, operacjonalizacja*, red. Monika Klimowicz, Wiesław Bokajło, Warszawa 2010
- Kosowska-Gąstoł Beata, *Struktury organizacyjne Polskiego Stronnictwa Ludowego oraz Samoobrony RP na tle teoretycznych modeli partii*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2010
- Kostiuchenko Tetiana, *Central Actors and Groups in Political Elite: Advantages of Network Approach*, „Polish Sociological Review” 2001, nr 2
- Kostiuchenko Tetiana, *Elite Continuity in Ukraine: When Networks Matter (?)*, „Historical Social Research” 2012, nr 2
- Kotulewicz Karolina, *Koncepcje ustroju politycznego i społeczno-ekonomicznego Polskiego Stronnictwa Ludowego w latach 1989–2011*, „Zeszyty Naukowe. Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie” 2014, nr 2

- Kowalski Mariusz, *Zachowania wyborcze ludności wiejskiej a sytuacja społeczno-ekonomiczna wsi – identyfikacja procesów*, [w:] *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, red. Jerzy Barański, Warszawa 2004
- Koziello Tomasz, *Ludowa i narodowa wizja integracji europejskiej u progu XXI wieku*, „Myśl Ludowa” 2009, nr 1
- Kozłowski Tomasz, *Powstanie NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność” 1980–1981*, [w:] „Solidarność” Rolników 1980–1989, red. Andrzej W. Kaczorowski, Warszawa 2010
- Krawcewicz Aleksander, *Polityka wschodnia w koncepcjach Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2014, nr 2
- Kubicki Radosław, *Myśl polityczna i społeczno-gospodarcza oraz działalność Polskiego Stronnictwa Ludowego wobec własności ziemi i rolnictwa w Polsce w latach 1990–2011. Próba podsumowania i zwrócenia uwagi na wybrane zagadnienia*, [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Kuciński Jerzy, *System rządów Rzeczypospolitej Polskiej w świetle Konstytucji z 1997 roku (Prolegomena)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2016, nr 96
- Kura Antoni, *Rolniczy ruch związkowy w latach osiemdziesiątych w PRL*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1. – W kręgu historii i tradycji*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa 2012
- Kwak Nojin, Williams Ann E., Wang Xiaoru, Lee Hoon, *Talking Politics and Engaging Politics: An Examination of the Interactive Relations Between Structural Features of Political Talk and Discussion Engagement*, „Communication Research” 2005, vol. 32
- Kwiatkowska Agnieszka, *Charakterystyka społeczno-demograficzna polskiej elity rządowej 1997–2004* [w:] *Elity rządowe III RP 1997–2004. Portret socjologiczny*, Warszawa 2006
- Lewandowski Arkadiusz, *Akcja Wyborcza „Solidarność” – prawica zjednoczona, prawica rozbita*, „Dialogi Polityczne” 2009, nr 11
- Lewandowski Stefan, *Formy dyskryminacji i metody ograniczania aktywności chłopów przez komunistów w latach 1956–1970*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989). T. 2.*, red. Janusz Gmitruk i Zbigniew Nawrocki, Warszawa 2004
- Lijphart Arend, *Demokracja w społeczeństwach sfragmentaryzowanych*, [w:] *Elity, demokracja, wybory*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993

- Lin J., *Kryzys, załamanie i powrót do równowagi*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki. T. 2*, red. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1998
- Lisiecka Hanna, *Przydatność koncepcji elit do opisu życia politycznego w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Elity polityczne w Polsce. Wydawnictwo pokonferencyjne. Kazimierz Dolny 19–21 listopada 1992*, red. Krzysztof Pałeczki, Warszawa 1992
- Łabędź Krzysztof, *Opozycja ludowa w okresie od stanu wojennego do okrągłego stołu*, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego, T. 2, Polska Ludowa (1944/45 – 1989)*, red. Waldemar Paruch, Stefan Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 2002
- Łabędź Krzysztof, *Udział opozycji w realizacji funkcji ustawodawczej w Sejmie VII kadencji*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 1
- Łopaciuk-Gonczaryk Beata, *Mierzenie kapitału społecznego*, „Gospodarka Narodowa” 2012, nr 1-2
- Łuczak Aleksander, *Przemieszczenie polityczne ZSL w czasie transformacji ustrojowej (1989–1990)*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1. Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. Arkadiusz Indraszczyk, Janusz Gmitruk, Warszawa-Kielce 2016.
- Machelski Zbigniew, *Niektóre problemy związane z opozycją polityczną*, „Polityka i Społeczeństwo” 2016, nr 1
- Machelski Zbigniew, *Opozycja polityczna w Europie. Ujęcie porównawcze*, Warszawa 2016
- Majdański Stanisław, *Ruch ludowy w okresie przełomu 1989–1991. Czas nadziei i oczekiwania*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2. Idee, organizacje, środowisko*, red. Franciszek Kampka, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Marciniak Piotr, *Elita polityczna ruchu Solidarność*, [w:] *Studia i materiały. Kwiecień – wrzesień. Ośrodek Prac Społeczno-Zawodowych. Krajowa Komisja Wykonawcza NSZZ „Solidarność*, red. Janusz Jankowiak, Warszawa 1990
- Marszałek-Kawa Joanna, Kawa Daniel, *Rząd Jerzego Buzka (31 X 1997 –18 X 2001)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006
- Materska-Sosnowska Anna, *Instytucjonalizacja polskiego systemu partyjnego – wybrane aspekty*, „Studia Politologiczne” 2011, nr 22
- Matuchniak-Krasuska Anna, *Koncepcja Habitusu u Pierre`a Bourdieu*, „Hybris” 2015, nr 31
- Matyja Rafał, *PSL – partia inna niż wszystkie*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. Marek Migalski, Toruń 2013
- Michels Robert, *Oligarchiczne tendencje organizacji*, [w:] *Władza i Społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, wybór i oprac. Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 1995

- Mieczkowski Antoni, *Polski ruch ludowy w latach 1944–1949*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Mieczkowski Antoni, *Reprezentacja ruchu ludowego w naczelnym organach przedstawicielskich i rządach Polski po drugiej wojnie światowej (1944–1989)*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 2. Działalność polityczna ruchu ludowego*, red. Dąbrowski Stanisław, Rzeszów 1996
- Mill John S., *On Liberty*, [w:] *Utilitarianism. Including Mills On Liberty and Essay on Bentham and selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin*, oprac. Mary Warnock, Londyn-Glasgow 1972
- Miński Radomir, *Przywództwo oligarchiczne i jego społeczne uwarunkowania w świetle „Partii politycznych” Roberta Michelsa*, „Przegląd Politologiczny” 2012, nr 1
- Nalewajko Ewa, *Budowanie partii politycznych: doświadczenia polskie*, [w:] *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. Jacek Wasilewski, Warszawa 1997
- Nalewajko Ewa, *Posłowie Sejmu X kadencji*, [w:] *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*, red. Jacek Wasilewski i Włodzimierz Wesołowski, Warszawa 1992
- Nocoń Jarosław, *Elityzm a elitaryzm. Problem klasyfikacji teorii elit politycznych*, „Świat Idei i Polityki” 2004, t. 4
- Nowak Stefan, *System wartości społeczeństwa polskiego*, „Studia Socjologiczne” 1979, nr 4
- Olaszek Jan, *„Solidarność” Rolników Indywidualnych 1981–1989*, [w:] *„Solidarność” Rolników 1980–1989*, red. Andrzej W. Kaczorowski, Warszawa 2010
- Osei Anja, *Elites and Democracy in Ghana: A Social Network Approach*, „African Affairs” 2015, nr 114
- Osiński Krzysztof, *Strajk rolników w siedzibie WK ZSL w Bydgoszczy (16 marca – 17 kwietnia 1981 r.)*, [w:] *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku. Rolnicza „Solidarność” w Polsce 1980–1989*, red. Andrzej W. Kaczorowski, Tomasz Kozłowski, Jan Olaszek, Warszawa 2016,
- Ostrowski Krzysztof, Przeworski Adam, *Local Leadership in Poland*, „The Polish Sociological Bulletin” 1967, nr 2
- Pańków Irena, *Elita polityczna w teoriach oraz percepcji polskich parlamentarzystów*, „Studia Polityczne” 2007, nr 20
- Paruch Waldemar, *Błądzenie po obrzeżach komunizmu – o politykach i działaczach Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Pokolenia i portrety. Wzór osobowy ludowca w XX wieku*, red. Alicja Wójcik i Waldemar Paruch, Lublin 2000

- Paruch Waldemar, *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe w systemie politycznym Polski Ludowej – propozycja modelu analizy*, „Studia Polityczne” 2000, nr 10
- Pastuszka Stefan J., *Ludowcy w parlamentach i rządach III Rzeczypospolitej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Pastuszka Stefan J., *Podobieństwa i różnice między projektem konstytucji PSL/UP a projektem opracowanym przez Komisję Konstytucyjną Zgromadzenia Narodowego*, [w:] *Wieś, chłop, ruch ludowy, państwo*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Jan Jachymek, Arkadiusz Kołodziejczyk, Stefan J. Pastuszka, Romuald Turkowski, Warszawa 1996
- Pastuszka Stefan Józef, Machynia Jan, *PSL a Konstytucja*, Warszawa 1997
- Paszkiwicz Krystyna A., *Akcja Wyborcza „Solidarność”*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Paszkiwicz Krystyna A., *Partia Ludowo-Demokratyczna*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Paszkiwicz Krystyna A., *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe – Ruch Nowej Polski*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Paszkiwicz Krystyna A., *Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe*, [w:] *Partie i koalicje polityczne III Rzeczypospolitej*, red. Krystyna A. Paszkiewicz, Wrocław 2004
- Pawlak Mikołaj, *Jak przemieszcza się próżnia? Wędrowki tezy Stefana Nowaka między obszarami i kontekstami*, „Stan Rzeczy” 2016, nr 1
- Piaskowska Renata, *Początki działalności społeczno-politycznej Józefa Ślisza (1980–1981)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2. Idee, organizacje, środowisko*, red. Franciszek Kampka, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Plichta Adam, *Koncepcja wolności Johna Stuarta Milla*, [w:] *Varia Doctrinalia*, red. Łukasz Machaj, Wrocław 2012
- Poboży Błażej, *Idea społeczeństwa obywatelskiego*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 1
- Podoski Kazimierz, *Elity polityczne w procesie decyzyjnym*, [w:] *Elity polityczne w Polsce. Wydawnictwo pokonferencyjne. Kazimierz Dolny 19–21 listopada 1992*, red. Krzysztof Pałeczki, Warszawa 1992
- Podraza Antoni, *Chłopi i ludowcy w dziejach społeczeństwa i państwa polskiego*, [w:] *Chłopi, naród, kultura. T. 1. Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. Jan Jachymek, Kazimierz Sowa, Michał Śliwa, Rzeszów 1996

- Polityka zagraniczna*, [w:] *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. Inka Słodkowska i Małgorzata Dołbakowska, Warszawa 2004
- Przybysz Kazimierz, *Wizje chłopskiej Polski. Programy polityczne ludowców z lat wojny i okupacji*, [w:] *Dla dobra rządu chłopskich dusz... Wiciarz-ludowiec-nauczyciel-uczony. Księga poświęcona pamięci Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Warszawa-Kielce-Pułtusk 2010
- Rachwał Marcin, *Władza ludu czy elit politycznych? Próba zdefiniowania współczesnej demokracji*, „Przegląd Politologiczny” 2013, nr 1
- Raciborski Jacek, *Drogi do elity rządowej*, [w:] *Elity rządowe III RP 1997–2004. Portret socjologiczny*, red. Jacek Raciborski, Warszawa 2006
- Raciborski Jacek, *Konstruowanie rządów i elit rządowych*, [w:] *Elity rządowe III RP 1997–2004. Portret socjologiczny*, red. Jacek Raciborski, Warszawa 2006
- Raciborski Jacek, *Wprowadzenie. Elity rządowe jako przedmiot badań*, [w:] *Elity rządowe III RP 1997–2004. Portret socjologiczny*, red. Jacek Raciborski, Warszawa 2006
- Radecki Michał, *Organizacja państwa*, [w:] *Kluczowe kwestie polskiej polityki. Analiza programów partii politycznych w latach 1991–2011*, red. Ewa Skrabacz, Toruń 2013
- Rothert Agnieszka, *Wielopoziomowość władzy sieci*, „Studia Politologiczne” 2011, nr 20
- Rubisz Lech, *Trzecią drogą w III RP. Tradycje i zasady ideowe Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. Marek Migalski, Toruń 2013
- Rustow Dankwart A., *Transition to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2
- Rytel-Warzocho Anna, *Rola partii politycznych w sprawowaniu władzy w państwie – prawne aspekty funkcji rządu*, [w:] *Partie polityczne w Polsce*, red. Agnieszka Gajda, Krzysztof Grajewski, Piotr Uziębło, Anna Rytel-Warzocho, Marcin M. Wiszowaty, Gdańsk 2017
- Sieklucki Dominik, *PSL w wyborach parlamentarnych w latach 1991–2007*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2010
- Sieklucki Dominik, *PSL wobec koalicji rządowych*, [w:] *Ludowcy i problematyka agrarna na początku XXI wieku*, red. Łukasz Tomczak, Wrocław 2010
- Siemieńska Renata, *Local Party Leaders in Poland*, „International Political Science Review” 1983, vol. 4, nr 1
- Siemieńska Renata, Tarkowski Jacek., *Polish Local Leaders and Fulfilling Community Needs: Politicians and Administrators*, „International Political Science Review” 1980, vol. 1, nr 1

- Sienkiewicz Edward, *Koncepcja państwa według św. Augustyna*, „Studia Paradyskie” 2015, t. 25
- Sierocińska Katarzyna, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, „Studia Ekonomiczne” 2011, nr 1
- Sikorski Tomasz, *Tradycyjni, ludowi, chrześcijańscy. Geneza Stronnictwa Ludowo-Chrześcijańskiego (1989–1992)*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 2. Idee, organizacje, środowisko*, red. Franciszek Kampka, Stanisław Stępka, Warszawa 2012
- Skiba Leszek, *Rywalizacja elity politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. Marek Migalski, Toruń 2013
- Skrzydło Wiesław, *Rząd Józefa Oleksego*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006
- Słodkowska Inka, *Partie i ugrupowania polityczne polskiej transformacji*, [w:] *Zbiorowi aktorzy polskiej polityki*, red. Jacek Wasilewski, Warszawa 1997
- Słomka Tomasz, *Od Okrągłego Stołu do Konstytucji Małej 1992* [w:] *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki*, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009
- Sokół Wojciech, *Ewolucja systemu partyjnego w latach 1989 – 2010*, [w:] *Partie polityczne i system partyjny III RP*, red. Krzysztof Kowalczyk, Szczecin 2011
- Sokół Wojciech, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki, Lublin 2008
- Sokół Wojciech, *Rząd Waldemara Pawlaka (26 X 1993 – 1 III 1995)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006
- Sokół Wojciech, Żmigrodzki Marek, *Elity polityczne*, [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. Bogumił Szmulik, Marek Żmigrodzki, Lublin 2010
- Solarz Radosław, *Elity polityczne w procesie transformacji Polski*, [w:] *Transformacja w Polsce i na Ukrainie. Wybrane aspekty*, red. Andrzej Antoszewski, Antonina Kolodia, Krzysztof Kowalczyk, Wrocław 2010
- Stelmach Andrzej, Zyborowicz Stanisław, *Elity polityczne a partycypacja polityczna*, [w:] *Elity polityczne w Polsce. Wydawnictwo pokonferencyjne. Kazimierz Dolny 19–21 listopada 1992*, red. Krzysztof Pałeczki, Warszawa 1992
- Stępień Wojciech, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Odrodzenie” (listopad 1989 – maj 1990)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K. Politologia” 1999, nr 6
- Stępka Paweł, *Sieć jako metafora systemu politycznego Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski” 2005, nr 1

- Stępka Paweł, Subda Konrad, *Analiza sieci społecznej jako nowoczesne narzędzie pomiaru komunikacji wewnętrznej*, „Organizacja i Kierowanie” 2009, nr 4
- Stępka Stanisław, *Polskie Stronnictwo Ludowe „Solidarność” (1989–1992)*, [w:] *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo–Wschodniej (1989–2009)*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Stanisław Stępka, Warszawa 2010
- Stępka Stanisław, *Wieś i ruch ludowy w latach 1956-1962*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989). Między apologią a negacją. T. 4*, red. Janusz Gmitruk i Ewa Leniart, Warszawa 2010
- Stępka Stępka, *Ruch ludowy na rozstajach politycznych dróg*, [w:] *Polski rok 1989. Sukcesy, zaniechania, porażki*, red. Marek Jabłonowski, Stanisław Stępka, Stanisław Sulowski, Warszawa 2009
- Swacha Piotr, *Bezpieczeństwo energetyczne Polski w koncepcjach programowych oraz wystąpieniach parlamentarnych przedstawicieli PSL (2001–2011)*, „Myśl Ludowa” 2015, nr 7
- Swacha Piotr, *Censorship in the PSL press within the period of the 1946 referendum and the Legislative Sejm election*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica” 2016, Vol. 37, nr 7
- Swacha Piotr, *Cenzura wobec prasy Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945–1947)*, [w:] *Aparat represji wobec inteligencji w latach 1945–1956*, red. R. Habielski, D. Rafalska, Warszawa 2010
- Swacha Piotr, *Cenzura względem "Polski Ludowej" – wielkopolskiego pisma Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945–1947)*, „Przegląd Politologiczny” 2012, R. 17, nr 4
- Swacha Piotr, *European integration in the International Peasants Union concepts*, [w:] *Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. Století*, red. Jan Rychlík, Michal Pehr, Praha 2015
- Swacha Piotr, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Wielkopolsce (1945–1947)*, „Społeczeństwo i Polityka” 2011, nr 4
- Swacha Piotr, *Social problems in rural areas in the parliamentary speeches of PSL representatives (1989–1991)*, „Myśl Ludowa” 2017, nr 9
- Swacha Piotr, *Społeczno-demograficzny obraz polskich eurodeputowanych siódmej kadencji Parlamentu Europejskiego*, „Przegląd Europejski” 2013, nr 3
- Swacha Piotr, *United People`s Party activists in the central power elite in Poland (1949–1989)*, [w:] *Countryside and communism in Eastern Europe: perceptions, attitudes, propaganda*, red. S. Radu, C. Budeancă, Zürich 2016

- Swacha Piotr, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniach elit parlamentarnych (na przykładzie eurodeputowanych z Polski)*, „Przegląd Europejski” 2014, nr 2
- Swacha Piotr, *Zastosowanie analizy sieci społecznych w badaniu struktury środowiska ZSL w centralnej elicie władzy PRL*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1. Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. Arkadiusz Indraszczyk, Janusz Gmitruk, Warszawa-Kielce 2016
- Swat Tadeusz, *Prześladowania ludowców przez UB w latach 1944–1956*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 22
- Szczepański Dominik, *Strategie aktywizacji elektoratu wiejskiego w kampaniach wyborczych ugrupowań liberalno-demokratycznych w Polsce (1993–1997)*, „Myśl Ludowa” 2012, nr 4
- Szczupaczyński Jerzy, *Elity władzy*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3–4
- Szelenyi Ivan, Szelenyi Szonja, *Wstęp – założenia teoretyczne i metodologiczne*, [w:] *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, red. Ivan Szelenyi, Donald Treiman, Edmund Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995.
- Szpytma Mateusz, *Zielona „Solidarność”. Niezależne związki zawodowe na wsi w latach 1980-1989*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 5-6
- Śliwiński Marek, *O obliczach demokracji*, „Społeczeństwo i Polityka” 2005, nr 3–4
- Tarnowski Jan, *Analiza społeczno-demograficzna elity rządowej gabinetu Waldemara Pawlaka w latach 1993–1995*, [w:] *Historia i tradycje ruchu ludowego. T. 1. Ideologia, polityka i jej kreatorzy*, red. Arkadiusz Indraszczyk, Janusz Gmitruk, Warszawa-Kielce 2016
- Tomaszewski Waldemar, *Kompromis polityczny w procesie stanowienia Konstytucji RP*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2007, nr 1
- Tomczak Łukasz, *Liczna i stabilna. Struktura organizacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Polskie Stronnictwo Ludowe*, red. Marek Migalski, Toruń 2013
- Tomczak Łukasz, *Polskie Stronnictwo Ludowe w III RP – struktura i poparcie polityczne*, [w:] *Ludowcy i problematyka agrarna na początku XXI wieku*, red. Łukasz Tomczak, Wrocław 2010
- Trembicka Krystyna, *Okrągły Stół w Polsce. Ustrój polityczny w koncepcjach Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 1999, vol. 6
- Trembicka Krystyna, *Udział ludowców w obradach Okrągłego Stołu*, [w:] *Pokolenia i portrety. Wzór osobowy ludowca w XX wieku*, red. Alicja Wójcik i Waldemar Paruch, Lublin 2000

- Turkowski Romuald, *Likwidacja Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici” w latach 1947–1948*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 2008, nr 24
- Turkowski Romuald, *Ludowcy pod kierownictwem prezesa Stanisława Gucwy w okresie budowy „rozwinętego społeczeństwa socjalistycznego” w Polsce (1971–1980)*, [w:] *Wiś i ruch ludowy w Polsce i Europie. T. 1. – W kręgu historii i tradycji*, red. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa 2012
- Turkowski Romuald, *Represje Urzędu Bezpieczeństwa wobec działaczy PSL w latach 1945–1947*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1990, nr 4
- Wallner Michał, *Podziały i typologie systemów parlamentarnych: zagadnienia metodologiczne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K” 2015, vol. XXI, nr 2
- Wellman Barry, *Structural analysis: from method and metaphor to substance*, [w:] *Social structures: a network approach, T. 15. Contemporary studies in sociology*, red. Barry Wellman i Stephen Berkowitz, Nowy York 1988
- Wesołowski Włodzimierz, *Parlamentarzyści jako część elity politycznej: teoretyczno-porównawcze tło polskich badań*, [w:] *Początki parlamentarnej elity. Posłowie kontraktowego Sejmu*, red. Jacek Wasilewski i Włodzimierz Wesołowski, Warszawa 1992
- Wiatr Jerzy J., *Gospodarze terenu. Z socjologicznych badań nad aktywnym powiatowym*, „Nowe Drogi” 1967, nr 1
- Wiśniewska Jowita, *Rys historyczny ruchu ludowego*, [w:] *Pamięć o wielkiej zmianie. Solidarność Rolników Indywidualnych a polska transformacja*, red. Ireneusz Krzemiński, Warszawa 2017
- Witkowska Marta, *Zastosowanie koncepcji sieci politycznych w badaniu relacji partnerów narodowych i instytucji Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski” 2016, nr 4
- Wnuk-Lipiński Edmund, Wasilewski Jacek, *Formowanie się elity w Polsce*, [w:] *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996
- Wojnicki Jacek, *Ustrój społeczno-gospodarczy według partii i ugrupowań ludowych po 1989 roku*, „Myśl Ludowa” 2015, nr 7
- Wójcik Alicja, *Partie ludowe w III RP*, [w:] *Partie i system partyjny III RP*, red. Krzysztof Kowalczyk, Toruń 2011
- Wrona Janusz, *Kryptokomuniści w ruchu ludowym (1944–1949)*, [w:] *Pokolenia i portrety. Wzór osobowy ludowca w XX wieku*, red. Alicja Wójcik i Waldemar Paruch, Lublin 2000
- Wrona Janusz, *Rząd Jana Krzysztofa Bieleckiego (12 I – 5 XII 1991)*, [w:] *Rządy koalicyjne w III RP*, red. Marek Chmaj, Olsztyn 2006

- Wrona Janusz, *ZSL w systemie politycznym PRL*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. T. 2. W podzielonej Europie*, red. Józef Szaflik, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Romuald Turkowski, Pułtusk-Warszawa 2007
- Zakrzewski Piotr, *Rząd mniejszościowy – zagadnienia definicyjne i przegląd stanowisk teoretycznych*, [w:] *Wielowymiarowość systemów politycznych. Teoretyczne założenia i praktyczne uwarunkowania*, Jan Błuszkowski, Jacek Zaleśny, Warszawa 2009
- Załęski Piotr, *Perspektywy teoretyczne i problemy badawcze w studiach nad elitami politycznymi*, „Społeczeństwo i Polityka” 2013, nr 2
- Zblewski Zdzisław, *Walka komunistów z PSL w latach 1945–1947*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 2
- Zemła Łukasz, *Obywatelski Klub Parlamentarny – powstanie, rozwój, fragmentaryzacja*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2007, nr 3
- Ziółkowski Marek, *Kapitał społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 22
- Żmigrodzki Marek, Sokół Wojciech, *Partie polityczne w mechanizmach demokracji parlamentarnej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K, Politologia” 1997, nr 4
- Żyromski Marek, *Elity polityczne w Związku Radzieckim*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1992, z. 4
- Żyromski Marek, *Kontynuacja czy cyrkulacja. Elity rosyjskie w procesie transformacji ustrojowej (wyjaśnienie przyczynowo-skutkowe)*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, red. Tadeusz Bodio, Warszawa 2010
- Żyromski Marek, *Podstawowe założenia teorii elit*, [w:] *Studia i szkice z socjologii polityki*, red. Mirosław Chałubiński, Jerzy Szczupaczyński, Warszawa 2013
- Żyromski Marek, *Socjologiczna teoria elity*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 1984, z. 3
- Żyromski Marek, *Zjawisko elity i teorie elit w polskiej myśli socjologicznej (wybrane przykłady)*, „Rocznik Lubuski” 2008, t. 34

Artykuły prasowe

- Akcja jednoosobowa*, „Rzeczpospolita” 1997, nr 230
- Aneks (Kluby Poselskie – według danych przekazanych przez Kluby – stan na 2.12.199 r.)*, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 1
- Balazs trzech partii*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 215

Bąk H., *Kilka uwag o exposé premiera Waldemara Pawlaka*, „Gazeta Ludowa” 1993, nr 10

Bez jałowego gadania, „Zielony Sztandar” 1989, nr 9

Borowski woli Sejm niż rząd, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 29

Budujemy nową jakość Stronnictwa. Przemówienie prezesa NK ZSL Romana Malinowskiego, „Zielony Sztandar” 1989, nr 15

Chłopi razem, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 746

Chłopskie rany. Rozmowa z p. o. prezesa PSL–Porozumienie Ludowe Antonim Furtakiem, „Zielony Sztandar” 1992, nr 14

Chodzi o to żebyśmy mieli co jeść. Rozmowa z posłem Aleksandrem Bentkowskim przewodniczącym Klubu Poselskiego PSL, „Zielony Sztandar” 1989, nr 29

Chorażyna H., *W swojej działalności nastawiam się wyłącznie na Polskę*, „Antyk” 1989, nr 7

Chyba się dogadamy. Rozmowa z Hanną Chorażyną wiceprezesem Polskiego Stronnictwa Ludowego, „Tygodnik Rolników Solidarność”, nr 10

Cimoszewicz buduje rząd, „Rzeczpospolita” 1996, nr 28

Daszyński R., Załuska W., *Pieczeń zamiast premiera*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 233

Debata rolna w Sejmie, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 1

Deklaracja o celach i charakterze NSZZ RI „Solidarność”, „Rola. Biuletyn Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych Solidarność” 1981, nr 5

Deklaracja o celach i charakterze NSZZ RI „Solidarność”, „Rola. Biuletyn Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych Solidarność” 1981, nr 5

Dzierżyńska M., Wielowieyska D., *Dobrze przyjęta dymisja ministra*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 85

Foland M., *Młodzi są otwarci. Rozmowa z Karolem Dobrowolskim – przewodniczącym Związku Młodzieży Wiejskiej*, „Zielony Sztandar” 1997, nr 35

Gabinet premiera Buzka, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 254

Gabinet Włodzimierza Cimoszewicza zaprzysiężony, „Rzeczpospolita” 1996, nr 33

Gadomski W., *Między rynkiem a mitem*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 200

Głos ludowców. Janusz Tarniewski – redaktor naczelny „Dziennika Ludowego”, rzecznik prasowy ZSL przy „okrągłym stole”, „Zielony Sztandar” 1989, nr 12

Inauguracyjne posiedzenie Klubu Poselskiego ZSL, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 153

J. K. Bielecki: rząd kontynuacji i przełomu. Drużyna prezydenta, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2

Jabłoński E., *Jacy posłowie i senatorzy, taka przyszłość Polski*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 23

Jabłoński E., *Wygrać Okrągły Stół*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 7

- Jak powstał Komitet Obywatelski*, „Tygodnik Mazowsze” 1989, nr 267
- Jaka ordynacja? Bez progów dla demokracji*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 12
- Janowski G., Dąbrowski P., *List otwarty do Andrzeja Drawicza – przewodniczącego Komitetu do Spraw Radia i Telewizji (fragmenty)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 23
- Janowski G., *Musimy się zrozumieć i porozumieć*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 30
- Jesteśmy partią polityczną z własną tożsamością (zapis konferencji prasowej prezesa PSL „S” J. Ślisza i A. Balazsa z dnia 10 grudnia 1991 r., przygotowała J. Jastrzębiec*, „Porozumienie Ludowe” 1991, nr 12/13
- Kaczanowski M., *Jak rodziła się koalicja?*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 3
- Kaczanowski M., *Na beczce prochu*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 16
- Kaczanowski M., *PSL „Solidarność*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 4
- Kaczmarek nie padł*, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 274
- Kaczorowski A. W., *Droga do Związku (13). Samorządny Związek Producentów Rolnych*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 4
- Kaczorowski A. W., *Samorządny Związek Producentów Rolnych. Droga do Związku (13)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 4
- Kaczorowski A. W., *Solidarność Chłopska. Droga do Związku (12)*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 2
- Kalendarium rządu Hanny Suchockiej*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 245
- Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność”*, „Solidarność Rolników Środkowego Nadodrza” 1981, nr 2
- Kalendarz wydarzeń na drodze do rejestracji NSZZ RI „Solidarność” (cd. z nr 2/1981)*, „Solidarność Rolników Środkowego Nadodrza” 1981, nr 3
- Kandydaci na senatorów – kim są?*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 38
- Kandydaci w statystyce*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 37
- Kern A., *Krótką historią drużyny Lecha Wałęsy*, „Tygodnik Solidarność” 1997, nr 16
- Kita T., *Pragmatyczna alternatywa. Rozmowa z prof. Władysławem Szymańskim, ekspertem PSL*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 37
- Klub Parlamentarny PSL. Zebrania Klubu*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 25
- Kluby Poselskie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 11
- Kluby Poselskie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 23
- Kluby Poselskie*, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 40
- Koalicje chłopsko-solidarnościowe*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 695
- Komunikat nr 10 Prezydium TKW PSL*, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 3

Komunikat, „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Obrony Rolników”
1985, nr 1

Komunikat, „Solidarność Rolników. Pismo Ogólnopolskiego Komitetu Oporu Rolników”
1987, nr 3/4

Komunikat, „Solidarność Rolników. Pismo OKOR” 1987, nr 30–31

Konwencja zjednoczeniowa, „Biuletyn Stronnictwa Ludowo-Konserwatywnego” 1999, nr 5

Konwent Klubu PSL, „Parlamentarny Obserwator Ludowy” 1994, Wydanie specjalne
(29.09–4.10)

Korczak M., *Komu potrzebny jest pośpiech*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8

Kraj w skrócie, „Gazeta Wyborcza” 1998, nr 43

Krytyka ministra G. Janowskiego, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 16

Który partyjny, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 27

Kublik A., Pacewicz P., Zadworny A., *Minister odchodzi*, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 63,

Kulerski W., *Kto ma prawo do PSL*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 7 I 1990, nr 1

Kurski J., Nowakowska A., Wielowieyska D., Załuska W., *My już wybraliśmy*, „Gazeta
Wyborcza” 1993, nr 130

Lis T., Ścibor-Rylski L., Jeżowska D., *IV Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność”*
„Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 17–18

Ludowo i konserwatywnie, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 114

Łączy nas Polska, „Zielony Sztandar” 1989, nr 23

Łopatkowa M., *Jak zostałam senatorem*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43

Łuczak z KRRiT, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 88

Mam dokąd wrócić. Rozmowa z Arturem Balazsem, ministrem – członkiem rady ministrów,
„Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5

Micewski A., *Wiara bez ostentacji*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 42

Minister nie kieruje związkami, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 10

Ministrowie Unii podają się do dymisji, „Rzeczpospolita” 2000, nr 124

Ministrowie zostają, „Rzeczpospolita” 2001, nr 67

MON obsadzony, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 5

*Na głębokie wody. Rozmowa z przewodniczącym Tymczasowej Krajowej Rady Rolników
Indywidualnych „Solidarność” – Józefem Śliszem*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 26

*Na jedno pytanie Dziennika Ludowego odpowiada... Tadeusz Szlachowski, wiceprezes
Naczelnego Komitetu ZSL, zastępca przewodniczącego Rady Państwa*, „Dziennik
Ludowy” 1989, nr 121

Nadzwyczajne posiedzenie Rady Naczelnej PSL, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 10

Nasza strategia polityczna, „Pismo Ludowo-Chrześcijańskie” 1997, nr 1–2

Naszkowska K., *Blokada rozmów i dróg*, „Gazeta Wyborcza” 1990, nr 157

Naszkowska K., *Chłopi idą osobno*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 695

Naszkowska K., *Chłopi nie chcą chłopa-premiera*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 136

Naszkowska K., *Gabriel Janowski*, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 301

Naszkowski K., Wielowieyska D., *B. minister dobrych chęci*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 85

Nerć K., *Inauguracyjne spotkanie parlamentarzystów PSL*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 41

Nie ma klubu Platformy, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 75

Nie możemy udzielić poparcia premierowi, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2

Niestety nie obaliłem premiera Bieleckiego, „Gazeta Wyborcza” 1991, nr 231

Nieufnie wobec Cimoszewicza, „Zielony Sztandar” 1997, nr 35

Nowe alianse centrum, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 776

Nowe koło, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 20

Nowi senatorowie, „Gazeta Wyborcza” 1995, nr 230

O jedności związkowej, „Solidarność Wiejska. Pismo Niezależnego Samorządnego Związku Zawodowego Rolników Indywidualnych” 1981, nr 10

Od Kongresu do Kongresu, „Ludowiec. Biuletyn NKW PSL” 1998, nr 10–11

Odchodzę bo w PSL nic się nie dzieje (wywiad M. Lizuta z R. Jagielińskim), „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 277

Odchodzę! Zostaje?, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 6

Odorczyk J., *Niekoniecznie porażka*, „Zielony Sztandar” 1997, nr 40

Oksiuta K., *Dobra robota*, „Porozumienie Ludowe. Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1991, nr 5

Oświadczenie Klubów Poselskich PSL „Odrodzenie” i PSL, „Dziennik Ludowy” 1990, nr 27

Oświadczenie Klubu Parlamentarnego PSL, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 26

Oświadczenie Polskiego Stronnictwa Ludowego w związku z przystąpieniem do Porozumienia Centrum, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 11

Oświadczenie, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8

Paradowska J., *Koalicji nigdy nie było. Rozmowa z Romanem Bartoszcze*, „Życie Warszawy” 1990, nr 197

Parlament wystartował, rząd powstaje. J. Oleksy marszałkiem Sejmu, A. Struzik marszałkiem Senatu, W. Pawlak na premiera, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43

Pawlak witał z ufnością, żegnał z goryczą, „Rzeczpospolita” 1995, nr 54

Pawlak, Kwaśniewski. Znani i godni zaufania, „Rzeczpospolita” 1993, nr 237

PC i PSL za programem Eysymontta, „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1992, nr 8

Pietrewicz M., *Ceny gwarantowane to za mało*, „Zielony Sztandar” 1990, nr 38

Pniewski S., *Trudny początek Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 3

Po rozwodzie o ślubie, „Gazeta Wyborcza” 2000, nr 133

Popiak P., *Pawlak zbiera punkty*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 25

Popiak P., *PSL powiedziało: nie*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 2

Porozumienie klubów PSL, PL i ZChN, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 34

Porozumienie koalicyjne, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43

Portret zbiorowy, „Zielony Sztandar” 1993, nr 36

Posiedzenie Prezydium NK ZSL, „Zielony Sztandar” 1989, nr 7

Posiedzenie Rady Naczelnej PSL, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 7

Posiedzenie Sejmu, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 2

Posiedzenie Sejmu, „Kronika Sejmowa” 1991–1992, nr 4

Posłanie naczelnych władz Polskiego Stronnictwa Ludowego (mikołajczykowskiego) do społeczności wiejskiej i miejskiej, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 13

Posłowie PSL o byłym premierze, „Kronika Sejmowa” 1992, nr 7

Powołajmy zespół-współ, „Gazeta Wyborcza” 1999, nr 54

Premier Mazowiecki w klubie PSL–O, „Zielony Sztandar” 1990, nr 16

Projekt deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego „Solidarność”, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 10

Projekt Programu PSL (Mikołajczykowskiego), „Gazeta Ludowa” 1990, nr 15

Przed dogrywką. „Postawił mnie tu Lech”, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 23

Przełom, „Zielony Sztandar” 1989, nr 49

Przemówienie posła Stanisława Jasińskiego członka Klubu Poselskiego PSL wygłoszone na forum sejmowym, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 3

Przesądzą chłopi. Rozmowa z Józefem Zychem przewodniczącym Klubu Poselskiego ZSL, „Zielony Sztandar” 1989, nr 47

Przy stole i poza stołem, „Zielony Sztandar” 1989, nr 14

Przygotowania do rozmów przy okrągłym stole, „Słowo i Czyn” 1988, nr 9

PSL – Odrodzenie wchodzi na ojczysty zagon, „Zielony Sztandar” 1989, nr 49

PSL „Mikołajczykowskie” w Porozumieniu Ludowym, „Porozumienie Ludowe. Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1991, nr 6

PSL samodzielnie, ale otwarte, „Zielony Sztandar” 1993, nr 30

Pytanie o głosowanie, „Gazeta Wyborcza” (dodatek Białystok) 2000, nr 170

Ratowanie koalicji, „Rzeczpospolita” 2000, nr 127

Rekonstrukcja rządu, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 7

Ropiński Z., *Polityczne targi. Kompromis programowy zwycięskich ugrupowań jest możliwy*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 40

Ropiński Z., *W oczekiwaniu na decyzję prezydenta*, „Zielony Sztandar” 1993, nr 43

Rozmowa z Franciszkiem Kieciem (Rozmawia Grzegorz Górny), „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 80

Rozmowy w NK ZSL. Jaruzelski z wizytą u R. Malinowskiego, „Dziennik Ludowy”, 1989, nr 117

Rozruch parlamentu, „Zielony Sztandar” 1991, nr 48

Rząd Waldemara Pawlaka, „Zielony Sztandar” 1993, nr 45

Sejm uchwalił doniosłe ustawy, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 83

Sekcja Rolna (Oświadczenie J. Ślisza), „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 77

Skalski E., *Moje typy*, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 26

SKL chce wzmocnić rząd i AWS, „Biuletyn Konserwatywno-Ludowy” 1999, nr 6

Skład Klubu Parlamentarnego PSL „Solidarność”, „Kronika Sejmowa” 1991, nr 4

Smoleński P., *„Nasz” z SD (wywiad z dr. Tadeuszem Dziubą)*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 18

Sobol S., *Aby rząd nie był antychłopski, a klub PSL–O antyrządowy*, „Zielony Sztandar” 1990, nr 20

Sobol S., *Na wyborczej scenie*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 33

Start na wiejską, „Zielony Sztandar” 1991, nr 36

Stawiamy na Lecha, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 18

Szczerba J., *Czytelnikowi należy się prawda*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 8

Szczot E., *Będę szukał sprzymierzeńców*, „Rzeczpospolita” 1993, nr 261

Ślisz J., *O polityczną reprezentację wsi*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5

Trzeźwy, ale po relanium, „Gazeta Wyborcza” 1996, nr 174

Trzy barwy AWS, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 248

Uchwały Rady Naczelnej Polskiego Stronnictwa Ludowego z dnia 17 maja 1990 w sprawie nazwy Stronnictwa, „Gazeta Ludowa” 1989, nr 10

W jednym klubie, „Zielony Sztandar” 1990, nr 26

Wałęsa do Suchockiej: list napiszę do Pani, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 167

Wielowieyska D., Załuska W., *Chłopi, ale jacy*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 87

Włodzimierz Cimoszewicz kandydatem koalicji na premiera, „Rzeczpospolita” 1996, nr 27

Wyborcy zmienili zdanie. SLD zyskał u wszystkich, „Rzeczpospolita” 1993, nr 22

- Wybrać lepszych*, „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 28
- Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 32
- Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 33
- Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 46
- Z działalności ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 2
- Z otwartą przyłbicą i z własnym programem*, „Zielony Sztandar” 1991, nr 32
- Z prac Klubu Parlamentarnego Polskiego Stronnictwa Ludowego*, „Kronika Sejmowa” 1991–1992, nr 4
- Z RS do Zespołu Parlamentarnego SKL*, „Biuletyn Stronnictwa Konserwatywno-Ludowego” 1999, nr 7
- Z ruchu ludowego*, „Zielony Sztandar” 1992, nr 11
- Z życia Stronnictwa*, „Gazeta Ludowa” 1990, nr 2
- Zakrzewski A., *Razem czy osobno*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1990, nr 10
- Założenia deklaracji ideowo-programowej Polskiego Stronnictwa Ludowego. Projekt*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 13
- Załużska W., *I włościanie, i mieszczanie*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 10
- Załużska W., *Mniejszy rząd*, „Gazeta Wyborcza” 2001, nr 156
- Załużska W., *Prezydium przewodniczącego*, „Gazeta Wyborcza” 1997, nr 243
- Załużska W., *Rodzinne, polskie, chrześcijańskie*, „Gazeta Wyborcza” 1992, nr 269
- Zamiast Związku – Partia Polityczna*, „Pismo Polskiego Stronnictwa Ludowego Solidarność” 1992, nr 8
- Zebranie Klubu Poselskiego ZSL*, „Dziennik Ludowy” 1989, nr 156
- Zielińska Z., *VI Plenum Naczelnego Komitetu. ZSL musi sprostać trudnym zadaniom*, „Zielony Sztandar” 1989, nr 18
- Zmarł Andrzej Zakrzewski. Nie poddawał się*, „Rzeczpospolita” 2000, nr 35
- Związek a wielka polityka*, „Tygodnik Rolników Solidarność” 1989, nr 5

Źródła internetowe

- Biogram B. Machnio*, <http://bartodzieje.pl/linki/boleslaw-machnio/>
- Encyklopedia Solidarności*, <http://www.encysol.pl>
- Hanneman Robert A., Riddle Mark, *Introduction to Social Network Methods*, <http://faculty.ucr.edu/~hanneman/nettext/>

Kaczorowski Andrzej W., *Ruch solidarnościowy na wsi w roku 1980*, <http://polska1918-89.pl/pdf/ruch-solidarnosciowy-na-wsi-w-roku-1980,4306.pdf>

Katalog osób „rozpracowywanych” IPN, <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/92166>

Portal edukacyjny Instytutu Pamięci Narodowej, Wykaz alfabetyczny osób internowanych w czasie stanu wojennego, <https://13grudnia81.pl/sw/wolnytekst/9499,Wykaz-alfabetyczny-osob-internowanych-w-okresie-stanu-wojennego.html>

Radio Wolna Europa, Audycja – Fakty, wydarzenia, opinie; <https://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/311989>

Stodolny Marek, *Ruch Konserwatywno-Ludowy w III RP (1989–1997)*, Praca doktorska, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu (Instytut Historii), Repozytorium UAM <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/13366>

Zbiory Bialskiej Biblioteki Cyfrowej: <http://bbc.mbp.org.pl/dlibra/docmetadata?id=3806&dirids=1&tab=3>

Zbiory Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=399948>

Encyklopedie, słowniki biograficzne

Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989. T. 1, red. Mirosława Łątkowska, Warszawa 2010, s. 39–40.

Okragły Stół. Kto jest kim. Solidarność – opozycja: biografie, wypowiedzi, oprac. Marcin Wnuk, Warszawa 1989

Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1989, red. Jan Skórzyński, Paweł Sowiński i Małgorzata Strasz, Warszawa 2002

Słownik biograficzny polskiego ruchu młodowiejskiego. T. 1–4, red. Elżbieta Wojtas-Ciborowska, Warszawa 2009

Spis rysunków, tabel i grafów

Rysunek nr 1. Elita polityczna, rządząca, rządowa i gabinetowa według J. Raciborskiego.	40
Tabela nr 1. Kryteria podziału teorii elit wg. Agnieszki Szczudlińskiej-Kanoś.	33
Tabela nr 2. Wartość pośredniości i n-pośredniości osób, które tworzyły formalne powiązania między klubami ruchu ludowego kadencji 1991–1993.	157
Tabela nr 3. Wartość pośredniości i n-pośredniości osób, które tworzyły formalne powiązania między klubami ruchu ludowego kadencji 1997–2001.	162
Tabela nr 4. Wybrane miary spójności sieci w roku 1993 i 1997.	163
Tabela nr 5. Zestawienie kobiet, które debiutowały w Sejmie i Senacie uzyskując mandat z list ZSL, PSL–SP, PL, NSZZ RI „Solidarność”, bądź stanowiły nurt ruchu ludowego w KO i AWS.	183
Tabela nr 6. Geograficzne zróżnicowanie miejsca urodzenia parlamentarzystów ruchu ludowego.	186
Tabela nr 7. Zawód wykonywany przez posłów i senatorów ruchu ludowego bezpośrednio przed wejściem w skład elity parlamentarnej.	190
Tabela nr 8. Organizacje i partie o największej częstotliwości występowania w biografjach parlamentarzystów.	194
Tabela nr 9. Gabinety koalicyjne w Polsce w latach 1991–2001.	263
Graf nr 1. Relacje posłów wybranych z list PSL–PL (na podstawie afiliacji klubowych).	140
Graf nr 2. Relacje formalne parlamentarzystów ruchu ludowego na koniec kadencji Sejmu i Senatu (1991–1993).	155
Graf nr 3. Relacje formalne parlamentarzystów, którzy uzyskali mandat z list PSL, SKL oraz AWS (stan na koniec kadencji 1997–2001).	161
Graf nr 4. Powiązania parlamentarzystów ludowych na podstawie współzasiadania w poszczególnych kadencjach Senatu.	178
Graf nr 5. Powiązania parlamentarzystów ludowych na podstawie współzasiadania w poszczególnych kadencjach Sejmu.	180

Aneks

Parlamentarzyści ugrupowań ruchu ludowego, wyodrębnieni według kryterium przyjętego we wstępie:

Adamczuk Tomasz	Bożek Stanisław	Czarnocki Henryk Franciszek
Adamiak Jan	Brzozowski Tadeusz Henryk	Czechoński Stanisław Andrzej
Adamowicz Andrzej Stanisław	Brzózka Stanisław	Czyż Barbara
Adamski Kazimierz	Budnik Jerzy	Daraż Adam
Andrykiewicz Jan	Bugaj Leszek	Dejmek Kazimierz
Antonowicz Jan	Bukała Aniela	Derkacz Jerzy
Babul Adam	Bury Jan	Dobroński Adam Czesław
Bajołek Andrzej	Byliński Janusz	Dobrosz Janusz
Balazs Artur	Ceberek Stanisław	Dobrowolski Waldemar Adam
Barciński Piotr	Chodkowski Jan	Domagalski Alfred
Bartoszcze Roman	Chojnacki Piotr	Domański Zdzisław
Bartoszek Stanisław	Choraży Jerzy	Domin Marek
Bartoszewicz Zygmunt	Choryngiewicz Henryk	Dutka Bronisław
Baścik Edward	Choszczewski Jan	Dziamski Leszek
Bąk Henryk	Chrobak Stanisław	Dziubek Marek
Bentkowski Aleksander	Chrupiek Paweł	Fal Stanisław
Berdychowski Zygmunt	Chrzanowski Witold	Fraćzek Józef
Beszta-Borowski Jan	Chrzanowski Zbigniew	Furtak Antoni
Białobrzeski Witold	Cichosz Janusz Przemysław	Gajda Tadeusz
Błądek Lidia	Cichosz Marian	Gajewski Sylwester
Bogdan Henryk Ryszard	Ciecióra Jacek	Galek Zbigniew
Bogusławski Włodzimierz	Ciesielski Stanisław	Gąsiorczyk Alojzy
Bondyra Ryszard	Cieślak Czesław	Gietek Tomasz
Borek Roman	Cinal Józef	Gnat Edward
Borkowski Jan	Czaja Jan	Goć Tadeusz
Borkowski Krzysztof	Czarnobilski Zdzisław	Gołębiowski Wiesław
Borowski Andrzej		

Goździkiewicz Ludomir	Kasprzak Mieczysław	Kraszewski Ryszard
Górski Michał	Kaszubski Tadeusz	Król Marian
Grabowiecki Adam	Kędzierski Marian	Król Stefan
Gruszka Józef	Kieć Franciszek	Krutul Piotr
Gryczewski Wojciech	Kiełczewski Leszek	Kubik Jan
Grzeszczak Eugeniusz	Kienig Edward	Kuc Bożena
Grzyb Andrzej	Kiermaszek-Lamla Wiesława	Kujawa Ryszard
Guenther Ignacy	Kieszkowski Zdzisław	Kurek Michał
Gutowski Józef	Kisielewski Henryk	Kurnatowska Maria Elżbieta
Hardej Sławomir Janusz	Klimczak Feliks	Kurzawa Jarosław Jan
Hortmanowicz Zygmunt	Kłopotek Eugeniusz	Kusior Stanisław
Jagieliński Roman	Kochanowski Stanisław	Kwiatkowski Marian
Janicki Czesław	Kołodziej Ryszard	Lech Zbigniew
Janiszewski Jacek	Komornicki Jan Marian	Leszczyński Wincenty
Jankowski Romuald	Komorowski Zbigniew	Leśniewski Witold
Janowski Gabriel	Kopczyk Jan	Lipczak Władysław
Janowski Wiesław	Korczak Marian	Lipiec Edward
Jasiński Stanisław	Kornasiewicz Alicja	Liszczy Teresa
Jasiński Władysław	Kossakowski Wiesław Ryszard	Łochowski Józef
Jastrzębski Ryszard	Kotowicz Grażyna	Łopatkowa Maria
Kaczyński Marek	Kowalczyk Tadeusz	Łuczak Aleksander
Kado Jerzy	Kowalczyk Tadeusz Józef	Łukasiewicz Bogdan
Kalbarczyk Ryszard	Kowalczyk Zofia	Machnio Bolesław
Kalemba Stanisław	Kowalik Jan	Maciołek Henryk
Kalinowski Jarosław	Kozakiewicz Mikołaj	Mackiewicz Zbigniew
Kalisz Józef	Kozłowski Jan	Maćkowiak Janusz
Kamiński Jerzy	Kozłowski Piotr	Madzia Tadeusz Feliks
Kanicki Henryk	Krajewski Włodzimierz	Majdański Stanisław
Karaś Roman	Krakowski Czesław	Majewski Jan
Karczewski Zygmunt		Makarewicz Henryk

Maksymiuk Janusz	Pańko Walerian	Rajtar Jan
Malczewska Teresa	Paprzycki Lech	Rokicki Zbigniew
Malinowski Andrzej	Papuziński Władysław	Rosiak Jerzy
Małachowska Aleksandra Barbara	Pasoń Stanisław	Rostek Kazimierz
Maniura Edward	Pastuszka Stefan	Rożek Janusz Henryk
Masternak Stanisław	Pawlak Józef	Rychliczek Adam
Matecki Wojciech	Pawlak Mirosław	Ryder Stefan
Mazan Stanisław	Pawlak Waldemar	Rynasiewicz Zbigniew
Mazur Stanisław	Pawlicki Jacek	Rysak Elżbieta
Mączewski Jan Józef	Petryna Irena	Rytych Grzegorz
Medwid Władysław	Pęk Bogdan	Sabat Tadeusz Tomasz
Micewski Andrzej	Piątkowski Wiesław	Salata Józef
Michalik Józef	Piechociński Janusz	Samborski Tadeusz
Michalski Marian	Pieniądz Jan	Sawicki Marek Waław
Michna Waldemar	Pietrewicz Mirosław	Serafin Władysław
Mierzwa Zbigniew	Pietrzyk Lucyna	Sęk Jan
Miodowicz Konstanty	Pięta Ireneusz	Siedlecki Henryk
Mioduszewski Józef	Pilarski Bogdan	Siekierski Czesław
Mojzesowicz Wojciech	Pistelok Jerzy	Siemieniuk Aleksy
Niewiarowski Ireneusz	Podkański Lesław	Sienkiewicz Stanisław
Niewiarowski Waław	Podkański Zdzisław	Sikora Wanda
Ochwat Ryszard	Pogonowska-Jucha Emilia	Skubis Ireneusz
Oksiuta Krzysztof	Polański Tadeusz	Sławewski Tadeusz
Olejnicka Anna	Pomirski Miron	Smorawiński Jerzy
Olszewska Maria	Popiela Stanisława	Sołtyk Grażyna
Opęchowski Wiesław	Poślednik Marian	Soska Jacek
Orzechowski Jan	Półciwiatek Ignacy	Stanibuła Ryszard
Osiński Jerzy	Półtorak Maciej	Starownik Marian
Ozga Krystyna Ewa	Protasowicki Mieczysław	Stasiak Stanisław
Pałka Bogusław	Pszczółkowski Benedykt	Stasiak Wiesław

Stefaniuk Franciszek	Ślisz Józef	Wójcik Tadeusz
Stelmachowski Andrzej	Śmietanko Andrzej	Wrona Władysław
Stępień Piotr	Święs Władysław	Zambrzycki Zdzisław
Stępniaak Henryk	Świętochowski Leszek	Zarzycki Wojciech
Stępniaak Maria	Świrepo Jan	Zegar Józef
Stokarska Jadwiga	Tarczyński Antoni Jan	Zimnicki Adam
Strażewicz Waław	Tomaszewski Władysław	Zych Józef
Strąk Michał Stanisław	Tomkiewicz Stanisław	Żabiński Władysław
Strózik Stanisław	Trawicki Krzysztof	Żelichowski Stanisław
Struzik Adam	Trelka Tadeusz	Żołyniak Ryszard
Strzelecki Henryk	Trochimiuk Mieczysław	Żukowski Jan
Styczeń Mirosław	Warjan Jan	Żurawski Antoni
Suchora Henryk	Wiackowski Stanisław	
Sumara Włodzimierz	Wiertek Włodzimierz	
Suszczewicz Zygmunt	Wierzbicki Janusz	
Sypuła Jan	Wierzbicki Roman Władysław	
Sytek Tadeusz	Wilkowski Eugeniusz	
Szańkowski Stefan	Wiśniewski Andrzej Władysław	
Szarmach Henryk	Witt Zenon	
Szatkowski Sławomir	Wlekliński Józef	
Szczepaniak Jan	Włodyka Mieczysław	
Szczęśny Adam Wojciech	Woda Wiesław	
Szczygielski Jan	Wojciechowski Janusz	
Szreder Bogumił	Wojtyła Andrzej	
Szymanderski Jacek	Wołek Jan	
Szymańczak Tadeusz	Woroszczak Józef	
Szymański Krzysztof (ur. 1952)	Woś Adam	
Szymański Krzysztof (ur. 1954)	Woźnica Janusz	
Ścierański Klemens	Wójcik Stanisław	

Indeks nazwisk

- Abramski Paweł 145
- Adamczuk Tomasz 92, 142, 167, 168, 170, 173, 179
- Adamczyk Stanisław 86
- Adamiak Jan 159, 179, 188
- Adamowicz Andrzej Stanisław 125, 138
- Andrykiewicz Jan 159, 188
- Andrzejewski Marian 140
- Antoń Jan 79, 80
- Antoniuk Jakub 77
- Antonowicz Jan 125, 172, 179
- Antoszewski Andrzej 54, 258, 262, 263, 265, 280
- Anusz Andrzej 141
- Arciszewska-Mielewczyk Dorota 145,
- Arendarski Andrzej 244
- Arkuszewski Wojciech 131, 132, 144, 145, 146, 160, 162, 174, 289
- Arystoteles 26
- Augustyn 27
- B**agiński Sylwester 80
- Bajda Piotr 43
- Bajotek Andrzej 125, 171, 176
- Balazs Artur 11, 12, 20, 79, 80, 86, 88, 92, 93, 102, 103, 109, 110, 120, 125, 128, 130, 131, 132, 137, 139, 142, 144, 145, 146, 153, 158, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 199, 200, 201, 202, 212, 217, 218, 250, 251, 262, 277, 304, 313, 319, 322
- Balcerowicz Leszek 208, 214, 241, 245, 249, 250, 253, 292, 295, 318, 321, 323
- Baran Józef 76, 85
- Barciński Piotr 125
- Barczyk Kazimierz 141
- Barlewicz Mieczysław 79
- Barszczak Tadeusz 83, 106
- Bartoszcze Michał 86, 87
- Bartoszcze Roman 77, 79, 80, 84, 88, 108, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 123, 125, 126, 139, 141, 156, 163, 172, 176, 195, 199, 204, 210, 215, 315
- Bartoszek Stanisław 159
- Bartoszewski Władysław 231
- Baścik Edward 100
- Batorski Dominik 65, 66
- Bauman Zygmunt 33
- Baumgart Piotr 79, 80, 87, 88, 92, 93, 98, 109
- Bąk Henryk 86, 87, 89, 106, 107, 108, 116, 117, 123, 125, 135, 137, 138, 138, 141, 152, 157, 179, 187, 221, 223, 226, 279
- Bąkiewicz Marcin 134
- Bendykowski Jacek 131
- Bentkowski Aleksander 100, 103, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 125, 133, 143, 149, 152, 159, 160, 171, 175, 176, 179, 181, 200, 202, 203, 237, 271
- Berdychowski Zygmunt 125, 131, 132, 137, 145, 146, 158, 173
- Beszta-Borowski Jan 85, 86, 93, 110, 195, 213
- Białobrzegi Witold 125
- Bielan Adam 145
- Bieleńska Katarzyna 77, 79, 80, 86
- Bielecki Jan Krzysztof 105, 223, 240, 241, 242, 243, 244, 254, 261, 319, 323
- Bień Adam 86, 87

Bierut Bolesław 226
 Bijak Bogusław 115, 119
 Blida Barbara 227, 231, 234
 Blok Zbigniew 33, 42
 Błaszczak Bernard 247
 Błądek Lidia 142 184, 188
 Bogdan Henryk 159
 Bondyra Ryszard 146
 Bonusiak Włodzimierz 222
 Borek Roman 142, 159
 Borkowski Jan 143, 188
 Borkowski Krzysztof 179, 185
 Borowik Bogdan 131, 304
 Borowski Andrzej 100, 125, 171
 Borowski Marek 158, 227, 229, 231, 234
 Bottomore Thomas B. 33
 Bourdieu Pierre 55, 56, 57
 Boyd David 33
 Bratkowski Andrzej 244
 Brzozowski Tadeusz Henryk 125, 138, 153
 Brzózka Stanisław 133, 160, 174
 Buchacz Jacek 231, 234, 235
 Buczkowski Piotr 131, 144
 Budnik Jerzy 132, 145, 146
 Bugaj Leszek 125, 159
 Bujak Zbigniew 104
 Bujno Czesław 77
 Bukała Aniela 182
 Burnham James 32
 Burton Michael 32, 33, 38, 44, 45, 46,
 Bury Jan 125, 126, 159, 185
 Buzek Jerzy 198, 202, 204, 248, 249, 250, 251,
 252, 253, 254, 263, 265, 278, 321
 Byliński Janusz 110, 212, 213, 215, 246, 247, 261
 Cała Marek 77
 Ceberek Stanisław 130, 167, 168, 173, 179
 Cegielski Longin 90
 Celiński Andrzej 110, 151
 Chałupnik Andrzej 79
 Chłopecki Kazimierz 84
 Chmaj Marek 257
 Chodkowski Jan 125, 133, 145, 160, 162, 172,
 174, 177, 179, 181, 200, 201, 202, 206
 Choiński Janusz 141
 Chojnacki Piotr 92, 142
 Chorąży Jerzy 179
 Chorążyna Hanna 86, 87, 88, 106, 107, 108, 115,
 116
 Chrobak Stanisław 80, 179, 187
 Chrupek Paweł 110
 Chruściak Ryszard 278
 Chrzanowski Wiesław 152, 279
 Chrzanowski Witold 118, 185
 Chrzanowski Zbigniew 132, 145, 146, 174
 Chwalba Andrzej 200
 Chwat Leszek 144
 Cicero Marcus Tullius 26
 Cichorz Marian 133, 147, 179
 Cieśla Stanisław 145
 Cieślak Czesław 133, 196
 Cimek Lucjan 195
 Cimoszewicz Włodzimierz 146, 195, 227, 228,
 230, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243,
 263, 269
 Cinal Józef 125
 Ciosek Jan 80
 Coleman James 55, 56, 57
 Cybulko Mirosław 92
 Cywiński Bohdan 84
 Czaja Jan 100, 112, 151, 188, 282, 283

Czarnecki Ryszard 250
 Czarnobilski Zdzisław 125, 171
 Czarnocki Henryk Franciszek 125, 138
 Czarny Piotr 151
 Czarny Ryszard 231
 Czartoryski Tytus 86
 Cząstka Henryk 79, 86
 Czechoński Stanisław 125, 138, 156, 158, 163
 Czerwiński Kazimierz 119
 Cześniak Mikołaj 133
 Czyż Barbara 182
 Ćwiek-Karpowicz Jarosław 42, 43
Dahl Robert 33, 37, 38
 Dahrendorff Ralf 33
 Daraż Adam 130, 143, 159, 179
 Dąb-Kocioł Jan 90
 Dąbrowski Piotr 93
 Dąbrowski Stanisław 74, 76, 81, 83, 88, 99, 116
 de Pina-Gabral João 33
 Dejmek Kazimierz 194
 Dembowski Jan 148
 Dembski Krzysztof 35, 36
 Demczyk Antoni 84
 Derkacz Jerzy 159, 179
 Dobek-Ostrowska Bogusława 46
 Dobielińska-Eliszewska Teresa 149
 Dobroński Adam 188
 Dobrosz Janusz 100, 106, 118, 133, 143, 151,
 159, 160, 161, 176, 249, 272
 Dobrowolski Karol 204
 Dobrzański Stanisław 232
 Dołbakowska Magdalena 19
 Dołęgowski Jan 80
 Domański Zdzisław 100, 125, 171
 Domaradzki Mieczysław 79, 80
 Domin Marek 125, 185
 Dorn Ludwik 279
 Draus Jan 140
 Dudek A. 45, 101, 104, 223, 224, 226, 247
 Dutka Bronisław 125
 Dye Thomas R. 33, 34, 37
 Dyka Zbigniew 244
 Dziamski Leszek 132, 144
 Dziubek Marek 110, 125, 126, 141, 156, 158,
 163, 172, 185
 Dziuba Tadeusz 112
 Engling Bodo Jan 130
 Eysmont Zbigniew 145, 244
Fal Stanisław 142
 Falandysz Lech 88
 Faust Katherine 66
 Ferenc Kazimierz 131
 Field George L. 34, 38, 39
 Fijałkowski Tadeusz 77
 Fiszbach Tadeusz 149
 Flisowski Zdobysław 244
 Fogler Piotr 131
 Fortuna Kazimierz 114
 Frasyniuk Władysław 104
 Frączek Józef 88, 125, 130, 132, 137, 138, 144,
 153, 160, 162, 173, 174, 176, 179, 219, 220
 Frycze Jan 80
 Fukuyama Francis 55, 59
 Furtak Antoni 19, 101, 106, 110, 125, 128, 137,
 138, 152, 157, 172, 213, 218, 318
Gadzałanka-Bojarowa Anna 76
 Gajda Tadeusz 125, 133, 142
 Gajewski Sylwester 125, 153, 157, 159, 172, 179,
 318
 Galewska Iwona 287

Gałąj Dyzma 148
 Gałek Zbigniew 125
 Gebethner Stanisław 126, 134
 Geremek Bronisław 100, 102, 104, 105, 216, 250
 Giddens Anthony 32, 33
 Gierek Edward 226
 Gmitruk Janusz 19, 73, 83, 166, 208
 Gnat Edward 92, 167, 168, 173
 Gocłowski Tadeusz abp 128
 Godlewski Tadeusz 205
 Gołębiowski Felicjan 107
 Gomułka Władysław 72, 73, 226
 Goryszewski Henryk 244
 Góra Henryk 79, 80
 Góralczyk Józef 110
 Górecki Stefan 77
 Górski Jerzy 76
 Górski Michał 100
 Górszczyk-Kęcik Marzena 77, 76
 Grabowiecki Adam 151, 184, 185
 Groth Jan 77
 Gruszka Józef 133, 160
 Gryczewski Wojciech 151
 Grządkowski Piotr 271, 312
 Grzebieluch Jerzy 77
 Grzeszczak Eugeniusz 125, 143, 172, 179
 Grześkowiak Alicja 278
 Grzyb Andrzej 159
 Gucwa Stanisław 73, 74, 81, 149
 Guenther Ignacy 108, 110, 213
 Gumieniak Kazimierz 77
 Gunther Richard 33, 38, 44, 46
 Gutowski Józef 110, 125, 137, 158, 172, 195,
 199
Haber Konrad 77
 Hall Aleksander 131, 132, 144, 145, 146, 174,
 221, 249, 290, 303
 Handke Mirosław 250, 253
 Hardej Sławomir Janusz 125, 138
 Hatka Witold 79, 80, 85
 Helski Stanisław 77, 80
 Herbut Ryszard 53
 Higley John 32, 33, 34, 38, 39, 44, 46
 Hniedziewicz Przemysław 141
 Hordecki Telesfor 79
 Hortmanowicz Zygmunt 125, 137, 138, 188, 244,
 245, 247
 Hulewicz Bolesław 79
 Huntington Samuel P. 43
 Ignar Stefan 71, 72, 73, 81, 82, 90
 Indraszczyk Arkadiusz 8, 281, 283, 285
 Iżewski Władysław 84
 Jachymek Jan 7, 92, 96, 97
 Jagieliński Roman 19, 117, 118, 119, 125, 133,
 136, 142, 143, 146, 162, 196, 212, 217,
 223, 224, 227, 228, 231, 234, 235, 244, 317
 Jagła Michał 76
 Janicki Czesław 100, 104, 105, 109, 119, 209,
 211, 212, 215, 319
 Janisz Stanisław 77, 80, 86, 87
 Janiszewski Jacek 131, 132, 145, 146, 174, 246,
 249, 250
 Jankowski Maciej 145
 Jankowski Romuald 143, 179
 Janowski Gabriel 10, 12, 19, 79, 80, 85, 86, 87,
 88, 92, 93, 106, 110, 118, 125, 128, 130, 132,
 135, 137, 138, 139, 144, 152, 155, 157, 160,
 162, 164, 172, 176, 179, 188, 196, 200, 201,
 202, 217, 218, 221, 244, 245, 246, 248, 254,
 279

Janowski Wiesław 125, 138, 153, 157, 318
Janusz Kazimierz 107
Jaruzelski Wojciech 82, 91, 99, 100, 102, 113,
149
Jasiński Władysław 159
Jasiński Stanisław 100, 106, 108, 116, 117, 213,
214, 215, 294
Jaskiernia Jerzy 231, 232, 234
Jastrzębski Ryszard 118, 125, 171
Jaworski Zbigniew 244
Jednaka Wiesława 216, 232, 233, 242, 247, 251
Jekiełek Stanisław 84, 116
Jędruszko Janusz 77
Jungiewicz Józef 110
Jurek Marek 221, 278
Kaczanowski Mieczysław 102, 109
Kaczmarek Wiesław 227, 229, 231, 234, 236,
237
Kaczorowski Andrzej W. 20, 75, 76, 78, 80
Kaczyński Jarosław 102, 128, 138, 279
Kaczyński Lech 102, 251
Kaczyński Marek 132, 145, 146, 174
Kojder Andrzej 60
Kalemba Stanisław 125, 133, 159, 160, 162, 220
Kaleta Edward 88, 106, 108
Kaleta Piotr 18
Kalinowski Jarosław 132, 133, 143, 160, 162,
170, 195, 236, 252, 253, 273, 315
Kamela-Sowińska Aldona 253
Kamińska Teresa 250
Kamiński Antoni 49
Kamiński Bronisław 105
Kamiński Franciszek 75, 106, 107, 108, 109, 115,
275, 294
Kamiński Jerzy 125, 137, 138, 244, 245, 246
374
Kamiński Krzysztof 145, 160, 161
Kanicki Henryk 143, 179, 187
Karaś Roman 159, 179
Karczewski Witold 227
Karczewski Zygmunt 118
Karpiński Jakub 113, 252
Kasprzyk Leszek 33
Kassa Henryk 79
Kaszubski Tadeusz 102, 108, 116, 117, 118, 150,
241, 242, 243, 254
Kawa Daniel 250
Kawalec Stefan 229
Kazimierski Henryk 79
Keller Suzanne 33
Kempski Marek 249
Kęcik Jan 77
Kęcik Wiesław 76, 77
Kędziński Marian 187
Kieć Franciszek 84, 100, 103, 106, 108, 112
Kiełmiński Zbigniew 258, 259
Kienig Edward 159, 179
Kiermaszek-Lamla Wiesława 182
Kieszkowski Zdzisław 179
Kieżun Witold 60
Kilian Krzysztof 244
Kisielewski Tadeusz 74, 83, 106, 112
Kiszczak Czesław 100, 101, 107
Klejna Kazimierz 145
Klimczak Feliks 125, 138, 152, 153, 155, 157,
158, 176, 246, 247, 317
Klimek Marek 73, 271
Kłopotek Eugeniusz 133, 160, 174
Kobylińska Zdzisława 145
Kochanowski Stanisław 143, 179
Kokoszka Józef 96

Kolejka Edward 77, 89
 Kołodko Grzegorz 231, 234, 237
 Kołodziejczyk Piotr 227, 229, 230
 Kołodziejski Ryszard 108
 Komołowski Longin 249, 252
 Komornicki Jan 143,
 Komorowska Antonina 107
 Komorowski Bronisław 131, 132, 144, 145, 146,
 174, 251
 Komorowski Zbigniew 125, 136, 153, 157, 172,
 179
 Konopacki Adam 77, 84
 Kopczyk Jan 159,
 Korczak Marian 142
 Kornasiewicz Alicja 182, 188
 Kosiniak-Kamysz Andrzej 105
 Kossakowski Wiesław 142
 Kostarczyk Andrzej 141
 Kostiuchenko Tetiana 63
 Kosut Henryk 77
 Kotlarski Paweł 141
 Kotowicz Grażyna 184
 Kotulewicz Karolina 266
 Kowalczyk Józef 92,
 Kowalczyk Tadeusz 102, 110, 125, 137, 153, 157,
 158, 172, 287, 318
 Kowalczyk Tadeusz s. Piotra 287
 Kowalczyk Zofia 125, 152, 170, 171
 Kowalik Jan 125, 176, 211
 Kowalski Eugeniusz 79
 Kowalski Mariusz 129,133
 Kozakiewicz Mikołaj 19, 92, 93, 94, 95, 103, 111
 113, 114, 125, 149, 150, 167, 170, 171, 188,
 208, 211, 212, 213, 215, 235, 242, 282, 283,
 323
 Kozięto Tomasz 285
 Koziół Józef 90
 Kozłowski Jan 76, 77, 79, 80, 84, 86, 110, 179
 Krajewski Włodzimierz 111, 151, 167
 Krakowski Czesław 179
 Krasoń Stanisław 77
 Kraszewski Ryszard 110
 Krawcewicz Aleksander 288
 Krestnowa Krystyna 88
 Kropiwnicki Jerzy 244, 250
 Król Jan 249
 Król Marian 159, 167, 168, 173, 188
 Król Stefan 125, 138, 141
 Królewski Bogdan 91, 92, 114
 Krutul Piotr 125, 138
 Kryshtanovskaya Olga 33
 Krzaklewski Marian 144, 248, 249, 250, 251,
 252
 Krzywicki Ludwik 35
 Krzywicki Marek 79
 Krzyżanowska Olga 149, 152, 158
 Kubas S. 106
 Kubicki Radosław 309
 Kuc Bożena 111, 167, 182
 Kuczur Tomasz 20, 84, 86, 137, 139, 222, 293,
 306
 Kukuła Sławomir 107
 Kukułka Józef 7, 8
 Kukułowicz Romuald 249
 Kulerski Witold 88, 110
 Kułaj Jan 79, 80, 86
 Kura Antoni 79
 Kurnatowska Maria E. 184
 Kuroń Jacek 104, 223, 244
 Kurzawa Jarosław 159

Kwaśniewski Aleksander 232, 233, 238, 269
 Kwiatkowska Agnieszka 186
 Kwiatkowski Marian 179
 Lamentowicz Wojciech 88
 Laskowski Stanisław 84, 88, 106
 Lasswell Harold D. 32, 33, 34, 36
 Lech Zbigniew 125, 137, 158, 172
 Lewandowski Arkadiusz 288
 Lewandowski Janusz 244
 Lewandowski Ryszard 79
 Lewin Kurt Z. 62
 Liberacki Bogusław 227, 231, 234
 Lijphart Arend 44
 Linz Juan 44, 254
 Lipczak Władysław 179, 188
 Lipiec Edward 88, 93, 110, 179
 Lisiecka Hanna 50
 Liszcz Teresa 100, 103, 106, 114, 120, 171, 182,
 184, 188, 196
 Lityński Jan 88, 249
 Ludwiczak Dominik 106, 111, 114
 Łabentowicz Mariusz 80
 Łączkowski Paweł 244, 249
 Łochowski Józef 112, 125, 151, 152, 159, 168,
 169, 170, 171, 176
 Łopatkowa Maria 159, 167, 168, 173, 179, 184
 Łuczak Aleksander 19, 20, 91, 92, 106, 113, 125,
 136, 147, 151, 152, 153, 168, 169, 170, 171,
 175, 176, 179, 181, 188, 200, 202, 203, 222,
 227, 231, 234, 269, 270
 Łukasiewicz Bogdan 125, 152, 157, 171, 187,
 209, 211, 318
 Łuszczewski Andrzej 137
Machelski Zbigniew 254, 255
 Machiavelli Niccolo 27
 Machnio Bolesław 185
 Machowski Andrzej 144
 Macierewicz Adam 77
 Macierewicz Antoni 219, 220, 222
 Macierzyński Mirosław 77
 Maciołek Henryk 167, 168, 173, 179, 188
 Mackiewicz Zbigniew 110, 199
 Maćkowiak Janusz 100, 125, 171, 176
 Majchrzak Andrzej 79
 Majdański Stanisław 92, 110, 117, 119, 132, 174,
 179, 213
 Majewski Jan 125
 Majewski Ryszard 79
 Makarewicz Henryk 125, 158, 159, 172, 179
 Maksymiuk Janusz 125
 Maksymowicz Wojciech 250, 253
 Malanowski Andrzej 88
 Malczewska Teresa 111, 117, 151, 167, 182
 Malinowski Andrzej 169, 188
 Malinowski Roman 19, 82, 86, 90, 93, 101, 102,
 103, 104, 111, 113, 114, 149, 185, 291
 Małachowska Aleksandra 184
 Małachowski Aleksander 158
 Małecki Edward 79, 86, 93
 Manduk Eugeniusz 84
 Maniura Edward 145
 Mannheim Karl 33
 Marciniak Piotr 111
 Marcinkowski Józef 87, 88
 Marcinkowski Tomasz 282
 Marger Martin 33
 Markowicz Michał 92
 Marks Karol 32
 Marszałek-Kawa Joanna 250, 252
 Masternak Stanisław 133

Matecki Wojciech 179, 188
 Matejczuk Stanisław 89
 Materska-Sosnowska Anna 129
 Matusowa Barbara 76
 Matuszewski Kamil 79
 Matuszewski Urban 79
 Mayo Elton 62
 Mazowiecki Tadeusz 14, 21, 23, 101, 102, 104,
 105, 109, 114, 119, 152, 167, 168, 202, 208,
 210, 211, 212, 213, 114, 215, 240, 242, 254,
 260, 261, 291, 318, 319, 323,
 Mazur Stanisław 111, 167, 170
 Mazur Władysław 79
 Mazurkiewicz Marek 269
 Mażewski Lech 279
 Messner Zbigniew 168
 Miazek Ryszard 90, 112
 Micewski Andrzej 142, 187, 228
 Michalski Marian 188
 Michałkiewicz Roman 87
 Michels Robert 29, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 50
 Michna Waldemar 143, 159, 167, 168, 170, 173,
 188
 Michnik Adam 101, 108
 Mieczkowski A. 169
 Mierzwa Zbigniew 100, 117, 125, 171, 176, 245
 Mikołajczyk Stanisław 10, 69, 70, 87, 90, 106,
 107, 114, 135, 185, 286, 293
 Milczanowski Andrzej 222, 227, 231, 232, 244,
 245
 Milejski Marek 77, 84
 Milewski Zdobystaw 144
 Mill Stuart John 28, 29
 Miller Leszek 198, 204, 227, 231, 234
 Mills Charles. Wright 33, 34, 36
 Miłkowski Stanisław 76, 294
 Miodowicz Konstanty 145
 Mioduszewski Józef 133, 147, 159, 160
 Młodzik M. 106
 Moczulski Leszek 130, 223
 Modelski Wojciech 131
 Mojzesowicz Wojciech 100, 106, 108, 118, 125,
 151, 152, 157, 171, 196, 211, 318
 Mojżesowicz Stanisław 79
 Mołdawa Tadeusz 18, 166
 Moore Gwen 33
 Morawski Eugeniusz 250
 Moreno Jacob L. 62
 Morlino Leonardo 46
 Mosca Gaetano 29, 30, 31, 32, 33, 35, 38
 Moskal Józef 76
 Moskal Maria 92
 Mucha Paweł 87
 Myczka Eugeniusz 87
Nadel Siegfried. F. 33
 Nalewajko Ewa 125, 126, 130, 141, 313, 314
 Naleziński Bogumił 151
 Naszkowska Krystyna 121
 Nawrocki Tadeusz 86, 107
 Nieć Grzegorz 20, 82, 95, 115, 210
 Niewiarowski Ireneusz 11, 12, 80, 110, 116, 125,
 128, 131, 132, 137, 139, 140, 145, 146, 152,
 153, 157, 158, 162, 172, 174, 176, 179, 200,
 201, 202, 217, 245, 288
 Niewiarowski Wacław 125, 137
 Niwiński Ryszard 92
 Nocoń Jarosław 27, 32, 34, 36
 Nodari Simonia 33
 Nowacki Wieńczysław 79, 80, 85, 86
 Nowak Stefan 61

Nowak Tadeusz 114
 Nowakowski Zdzisław 302
Obernikowicz Wojciech 77, 80, 84
 Ochwat Ryszard 159, 179
 Okoński Zbigniew 231
 Oksiuta Krzysztof 12, 131, 132, 145, 146, 174
 Olechowski Andrzej 227, 230
 Olejnicka Anna 179, 184
 Oleksy Józef 146, 158, 194, 226, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 238, 239, 263
 Olesiak Kazimierz 19, 90, 92, 101, 104, 106, 114, 115, 135, 209, 215
 Olszewska Maria 142, 184
 Olszewski Jan 129, 138, 141, 202, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 226, 240, 262, 264, 319, 320
 Ołdak Józef 77, 79
 Onyszkiewicz Janusz 222, 244, 249, 250
 Opolski Czesław 79
 Orzechowski Jan 159
 Orzechowski Marian 113
 Osiatyński Jerzy 244
 Osiński Jerzy 168, 169, 188
 Osóbka-Morawski Edward 69
 Ostatek Zdzisław 77, 79
 Ostrowski Janusz 139
 Osuchowski Juliusz 77
 Ozga Krystyna 184
Pachocki Stefan 106
 Paliński Mieczysław 79
 Paluch Piotr 20
 Pałka Bogusław 110
 Pałubicki Janusz 250
 Pańko Walerian 151, 188, 199
 Pańków Irena 41, 52
 Paprzycki Lech 92, 112, 120, 151
 Papurzyński Władysław 110, 179, 195
 Pareto Vilfredo 29, 30, 31, 33, 35, 38, 48
 Parsons Talcott 32
 Paruch Waldemar 7, 70
 Pastuszka Stefan 159, 179, 188, 269, 272
 Paszkiewicz Krystyna 10, 11, 18
 Pawlak Józef 136, 156, 163
 Pawlak Mieczysław 153
 Pawlak Mirosław 133, 159, 160
 Pawlak Waldemar 117, 119, 125, 127, 129, 132, 133, 134, 136, 138, 142, 143, 151, 152, 157, 158, 160, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 179, 181, 184, 185, 194, 200, 202, 203, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 245, 247, 263, 265, 271, 272, 273, 284, 311, 316, 320, 321
 Pawlicki Jacek 185
 Pawłowska Jadwiga 77
 Pawłowski Stefan 76
 Pearson T. 33
 Pelc Józef 79
 Pełka Ludwik 86, 87
 Perlak Franciszek 77
 Petryna Irena 184
 Pęk Bogdan 133, 159, 160, 229
 Piątkowski Wiesław 188
 Piechociński Janusz 125, 136, 143, 152, 159, 235
 Piesiewicz Krzysztof 145
 Pietrewicz Mirosław 133, 160, 174, 188, 227, 231, 234, 236, 307
 Pietroński Roman 84
 Pietrzyk Alojzy 247
 Pietrzyk Lucyna 159, 184, 194, 233

Pilarski Bogdan 110, 125, 137, 172,
 Pilch Tadeusz 84
 Piłka Marian 144
 Piotrowski Leszek 279
 Piotrowski Marian 77
 Piotrowski Walerian 279
 Piasecki Cezary 141
 Platon 27
 Pluta Idzi 89
 Płazyński Maciej 252
 Podkański Lesław 133, 143, 227, 235
 Podkański Zdzisław 133, 160, 234
 Podoski Kazimierz 48
 Podraza Antoni 7, 8
 Pogonowska-Jucha Emilia 92, 120, 151, 167, 182
 Polaczek Jerzy 145
 Polak Wojciech 120
 Polmański Piotr 144
 Pomianowska Wanda 79
 Pomirski Miron 209
 Popiak Paweł 222, 241
 Popiela Stanisława 111, 167, 182
 Post Barbara 52
 Pośrednik Marian 145
 Poziomek Urszula 79
 Pótorak Maciej 110, 187, 195, 199
 Presthus Robert 33
 Protasowicki Mieczysław 179
 Prykiel Kazimierz 77
 Pszczołkowski Benedykt 179
 Putnam R. 32, 33, 34, 38, 46, 55, 57, 58, 59, 166,
 187, 192, 193
Rachwał Marcin 25
 Raciborski Jacek 39, 40, 41, 49, 134, 198, 199,
 204, 205
 Raczoń Bogusław 77
 Raczoń Stefan 77
 Radecki Feliks 86
 Radecki Michał 275
 Rajtar Jan 151
 Rakowski Mieczysław, F. 45, 90, 100, 101, 104,
 242
 Rataj Maciej 7, 135
 Rdzanek Dorota 292
 Rejczak Jan 145
 Rokicki Kazimierz 80
 Rokicki Zbigniew 88, 93, 151, 179
 Rokita Jan Maria 11, 101, 131, 132, 144, 145,
 146, 174, 244, 251, 252
 Rosiak Jerzy 79
 Rostek Kazimierz 110, 125, 137, 158, 172, 213,
 288
 Rożdżyński Jerzy 79
 Rożek Jan 79
 Rożek Janusz 77, 80, 86, 89, 107, 108, 117, 185
 Rubisz Lech 294
 Rulewski Jan 80
 Rustow Dankwart 42, 43
 Rybicki Jacek 144
 Rychliczek Adam 133, 147, 174, 176, 179, 181
 Rychliński Stanisław 35
 Ryder Stefan 120
 Rydlewski Grzegorz 236, 263, 264
 Rynasiewicz Zbigniew 132, 134
 Rysak Elżbieta 125, 153
 Samborski Tadeusz 159, 188
 Sartori Giovanni 32
 Sawicki Marek 133, 160
 Scott John 39
 Senkowska-Gluck Monika 33

Serafin Władysław 125, 136, 152, 153, 211
Sęk Jan 159, 179, 188
Siedlecki Henryk 125, 142
Siekierski Czesław 133, 160, 174, 188
Sieklicki Eligiusz 79
Siekłucki Dominik 135, 263
Siemieniuk Aleksy 209
Siemiątkowski Zbigniew 233, 234
Sienkiewicz Edward 27
Sienkiewicz Stanisław 125
Sikora Wanda 125, 138
Sikorski Marek 77
Skiba Leszek 224
Skoczylas Jan 77
Skonieczny Zygmunt 78, 80, 84
Skrzeczyński Jerzy 77
Skubis Ireneusz 143, 151, 159
Skubiszewski Krzysztof 244, 282, 283, 287
Sławecki Tadeusz 159
Słodkowska Inka 19, 49
Słomka Adam 130
Słomka Tomasz 150, 265
Smolarek Ryszard 125, 157, 172, 211, 318
Smorawiński Jerzy 133, 147, 174, 179, 187, 188
Sobolewska-Mysłik Katarzyna 126
Sokół Wojciech 34, 54, 127, 226, 227, 255, 257
Sołtyk Grażyna 92, 100, 119, 182
Sonta Jan 106
Soska Jacek 100, 125, 151, 171, 176, 209, 211,
241, 242
Spreafico Alberto 57
Stadnik Adam 92
Stanibuła Ryszard 133, 147
Starownik Marian 118, 125, 153, 151, 152, 157,
159, 171, 176, 318
Stasiak Stanisław 111, 167
Stasiak Wisław 159
Stefaniuk Franciszek 125, 133, 143, 159, 162,
171, 175, 176, 179, 181, 200, 202, 203, 230,
231, 247
Stefaniuk Małgorzata 36
Steinhoff Janusz 249
Stelmach Andrzej 40
Stelmachowski Andrzej 45, 91, 92, 93, 99, 106,
151, 179, 187, 188, 255, 323
Stępień Jerzy 140
Stępień Marian 87
Stępień Mirosław 250
Stępień Piotr 179
Stępka Stanisław 24, 71, 91, 98
Stępnia Henryk 110, 179
Stępnia Maria 110, 183
Stodolny Marek 123
Stokarska Jadwiga 130, 144, 173, 177, 179, 181,
184, 279
Stokłosa Henryk 147, 151
Strażewicz Waclaw 179
Strąg Michał 188, 222, 227, 232
Stroma Karee 255
Stróżyk Stanisław 110
Strużek Bolesław 91, 114
Struzik Adam 125, 133, 136, 143, 147, 153, 158,
160, 172, 174, 177, 178, 179, 181, 226, 237
Strzelecki Henryk 106, 125
Studziński Bogumił 76
Styczeń Mirosław 131, 132, 145, 146, 162, 174,
249
Stypuła Jan 179
Suchocka Hanna 129, 131, 174, 202, 226, 244,
245, 246, 248, 250, 254, 263

Suchora Henryk 125, 138

Suleiman Ezra 32, 33

Sułek Antoni 52

Sumara Włodzimierz 125, 138

Syryjczyk Tadeusz 249

Sytek Tadeusz 125, 171, 176

Szamik Jacek 108, 127, 133, 195, 206, 220, 222, 228, 229, 238, 281, 286

Szańkowski Stefan 125, 138, 141, 287

Szarek Ludomir 80

Szarek Roman 92

Szarmach Henryk 111, 151, 167, 188

Szatkowski Sławomir 125

Szczepaniak Jan 125, 159

Szczepuła Anna 79

Szczerba Jan 116

Szczęśny Adam 188

Szczudlińska-Kanoś Agnieszka 32, 33, 34

Szczupaczyński Jerzy 31

Szczygielska Maria 77

Szczygielski Jan 151

Szelachowski Tadeusz 97, 111

Szelenyi Iwan 60

Szelenyi Szonia 60

Szeremietiew Romuald 279

Szreder Bogumił 106, 118, 125, 171, 209

Szydłowski Stanisław 84

Szymanderski Jacek 93, 102, 110, 151

Szymańczak Tadeusz 125, 138

Szymański Janusz 268

Szymański Krzysztof 143

Szymański Władysław 92, 308, 311

Szyszko Jan 250

Ścierski Klemens 231, 234, 236

Ślisz Józef 10, 11, 77, 79, 80, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 98, 102, 106, 109, 110, 123, 125, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 151, 157, 158, 164, 172, 176, 179, 218, 221, 254, 257, 274, 275, 277, 288, 298, 299, 300, 301, 313, 314, 319, 320, 321, 322, 323

Śliwiński Stanisław 92, 99, 107

Śmietanko Andrzej 143, 188, 226, 227

Świętochowski Leszek 133, 147, 174

Tański Adam 241

Tarniewski Jerzy 96

Tarnowski Jan 227

Teliga Józef 79, 85, 86, 87, 106, 107

Theiss Maria 56, 57

Tomal Zdzisław 90

Tomaszewski Janusz 249, 250

Tomasz z Akwinu 27

Tomczak Łukasz 205

Tomkiewicz Stanisław 108, 117

Trawicki Krzysztof 196

Trelka Tadeusz 110

Trembicka Krystyna 94, 96, 97

Trochimiuk Mieczysław 80, 110, 151, 179

Turkowski Romuald 195

Tusk Donald 223

Tyrn Marcin 144

Tysiak Piotr 76

Tywonek Tomasz 249

Ujazdowski Kazimierz Michał 145, 251, 279, 290

Urban Jerzy 95

Walendziak Wiesław 145, 249

Wallner Michał 280

Wałęsa Lech 45, 88, 101, 102, 104, 118, 130, 216, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 232, 245, 248, 249, 268, 279, 293

Wardziński Mieczysław 87, 89
 Warjan Jan 100, 106, 117, 119, 196
 Warner Wiliam L. 62
 Wasilewski Jacek 47, 52, 165, 173
 Wasserman Stanley 66
 Ważbiński Józef 79
 Wąsacz Emil 250, 253
 Weber Max 33, 34, 35, 47, 199
 Wellman Barry 62
 Wesołowski Włodzimierz 33, 34, 41, 50, 52, 53,
 148, 175, 199, 200
 Węglowski Stanisław 141
 White Stephen 33
 Wiak Marian 79, 86
 Wiatr Jerzy 234
 Wiąckowski Stanisław 100, 120, 151, 188
 Wielowiejski Andrzej 105
 Wiertelak Włodzimierz 111, 125, 167, 171, 211,
 283
 Wierzbicki Roman Władysław 125, 138, 217
 Wilkowski Eugeniusz 172, 179, 188
 Wirski Andrzej 77
 Wiśniewski Andrzej 159
 Wiszniewski Andrzej 250
 Witkowski Mieczysław 77
 Witos Wincenty 10, 114, 135, 292
 Witt Zenon 125, 171, 188
 Wituszyński Jerzy 131
 Wlekliński Józef 87, 100, 119, 196
 Włodarczyk Wojciech 141
 Włodyka Mieczysław 125, 136, 138, 159, 172,
 179
 Wnuk-Lipiński Edmund 42, 47, 165
 Wnuk-Nazar Joanna 250
 Woda Wiesław 133, 160, 187
 382
 Wojciechowski Janusz 142, 232
 Wojdak Henryk 77
 Wojnar Jan 117
 Wojnicki Jacek 24, 270, 271
 Wojtas-Ciborska Elżbieta 18
 Wojtyła Andrzej 12, 125, 137, 139, 145, 158,
 174, 245
 Wołowski Andrzej 84
 Woroszczak Józef 125
 Woś Adam 159, 179
 Woźnica Janusz 125, 138, 153, 157, 172, 179,
 318
 Wójcik Piotr 141
 Wójcik Stanisław 187
 Wójcik Tadeusz 125, 138
 Wrona Władysław 125
 Wycech Czesław 72, 73, 149, 197
 Wyszzyński Andrzej 77
 Wyszzyński Marian 79, 80
 Wyszzyński Mieczysław 77
 Zagała Władysław 79
 Zakrzewski Andrzej 145, 250, 251
 Zakrzewski Piotr 262
 Załęski Piotr 31, 36, 39, 50
 Załuska Wojciech 131, 139
 Zambrzycki Zdzisław 151, 170, 171, 188, 209
 Zaremba Aleksander 79
 Zarzycki Wojciech Szczęsny 125, 133, 160, 162,
 171, 175, 176, 179, 181, 187, 200, 202, 203,
 211
 Zdrojewski Marek 250
 Zdziarski Michał 65, 66
 Zegar Józef 168, 169, 188
 Zemła Łukasz 111
 Zieja Jan ks. 87

Zieliński Andrzej 227, 231, 234
Ziółkowska Wiesława 242, 243
Ziółkowski Janusz 101,
Ziółkowski Marek 60
Złakowski Zenon 110
Znamierowski Cz. 33, 34, 35, 36, 49
Znaniński Florian 35
Zuba Krzysztof 292
Zyborowicz Stanisław 40
Zych Józef 19, 100, 113, 114, 117, 119, 125, 133,
143, 150, 151, 152, 157, 159, 160, 171, 175,
176, 179, 181, 188, 200, 202, 203, 209, 212,
213, 215, 217, 226, 233, 239, 240, 242, 243,
245, 296
Żabiński Władysław 79, 80, 100, 103, 106, 115,
116, 117, 125, 149, 171, 176, 196, 197, 317
Żak Józef 79
Żelichowski Stanisław 125, 133, 160, 167, 168,
172, 227, 231, 234
Żmigrodzki Marek 34, 54, 258
Żochowski Ryszard 227, 231, 234
Żołyński Ryszard 179
Żukowska Sabina 77
Żurawski Antoni 80, 179
Żyromski Marek 25, 29, 30, 34, 39, 51